

सन्दीप

PK
3673
K8
1908

of Ross

JANAKIĀRĀNAM

OF

KUMARDASA

(CANTOS I-V)

with

a Sanskrit commentary

BY

Shastree Narayan Vasudeva Nigudkar

AND

English Notes, and Translation

BY

K. M. Joglekar, M. A.

The Oriental Publishing Co.

BOMBAY

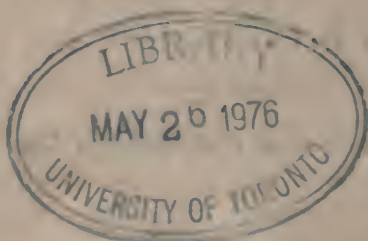
1908.

PK
3673

K8

1908

*(Copyright of Commentary, Notes and Translation
reserved by the Authors)*

PREFACE.

The Janakiharana of Kumardasa was recast long ago from a Sinhalese Sanna, by Pandit Haridasa Shastree late Director of Public Instruction, Jaipur State (Rajputana) in the year 1893. It was not much cared for by the student-world as it had no copious commentary nor any helping notes. Very recently it was prescribed as a text book for the Previous Examination of the year 1908, by the Bombay University, when naturally it attracted a good deal of attention. Unfortunately the compiler did not live long enough to see his work come into prominence.

I am specially indebted to Babu Ashutosha Banerji for having permitted me the use of his worthy father's text. It is mainly due to his courtesy and kindness that I have been able to bring before the public this work in its present form.

I have added critical notes in English and a close English translation in which I have been helped by a young Sanskrit Scholar of the Bombay University to whom my thanks are due. I only regret that he is averse to having his name published.

No expression of thanks can be adequate to the learned Shastri Narayan Vasudev Nigudkar whose commentary is so lucid and critical that it leaves hardly anything unexplained and I have no hesitation to say that it can stand comparison with any one of the commentaries of some of the old Scholars.

I have also to thank my publishers but for whose untiring energy, the present book would not have been in time.

I have endeavoured to make the present work as useful for the class of readers for whom it is intended, as could be done within the time at my disposal. It is for the students and the literary public to judge how far I have succeeded in my endeavours.

K. M. JOGLEKAR.

Bombay,
30th December 0197. }

INTRODUCTION.

Before giving here what little information we have about the author of this *Kavya*, we wish to make some general remarks, which are best expressed by the following lines of Prof. MacDonnel. He says 'History is the one weak spot in Indian Literature. It is, in fact, non-existent. The total lack of the historical sense, is so characteristic, that the whole course of Sanskrit Literature is darkened by the shadow of this defect, suffering as it does from the entire lack of Chronology. So true is this, that the very date of *Kalidasa*, the greatest of Indian poets, was long a matter of controversy within the limits of a thousand years and is even now doubtful to the extent of a century or two. Thus, the dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases known only approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style. As to the events of their lives, we usually know nothing at all, and only in a few cases one or two general facts.' Much of the information we have is based on tradition and is consequently vague. This is true to its fullest extent in regard to the present author, about whom not more than one or two traditional stories are current, as will be seen further on.

The author of this poem, *Janakiharana*, is *Kumardas* or *Kumardhatusena*, a king of Ceylon who ruled about the middle of the sixth century A. D. This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mudgalayana* and he reigned for the brief period of nine years. We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalidas*. This scrap of information, comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work '*Perakumba-sivita*'—which tells us in addition, that *Kumardas* composed *Janakiharana* and other *Mahakayas*.

That *Kumaradas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhistic work called *Mahavansha* and in the *Kavyashekhara* too. We hardly know anything

about *Kumardas* as a ruler or as a conqueror, but there are fair grounds to infer that he was wellknown for his literary attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity. Notwithstanding this, it is rather curious that only one work of his should have come down to us.

On turning to the endeavour of fixing the date of *Kumardasa*, we are confronted by the tradition of his having thrown himself, on the funeral pile of *Kalidas*. The tradition as given by Prof. *Dharmaram Sthavira* says that, *Kumardas* wrote the following two lines (कमलात्कमलोत्पत्तिः भयते न तु दृश्यते ॥) on the wall of the house of a woman, to whom he was attached; and under these lines a handsome reward was offered to the person who would complete the verse. *Kalidas* happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (बाले तव सुखाम्भोजात्कथमिन्दीवरद्वयम् ॥) Out of eagerness to get the reward the woman put *Kalidas* out of the way, by murdering him. The shrewd *Kumardas* suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of *Kalidas*. He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that *Kalidasa* and *Kumardas* were coeval, and that the latter was a great admirer of the former. Much would therefore depend on the date that is assigned to *Kalidas*. Howsoever different be the opinions among scholars about the date of *Kalidas*, all seem to be agreed on one point that *Kalidas* flourished before the sixth century A. D. Dr. *MacDonnel* says in his history of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that *Kalidas* lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A. D."* We have already seen, that the several works, which give any information about *Kumardas*, place him in the sixth century; the tradition that he threw himself on the funeral pile of *Kalidas*, therefore, falls to the ground.

Kumardas appears, from his only work that we are able to see, to have been an imitator of *Kalidas* and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called '*Kalidas*'s servile imitator.'

* Dr. *MacDonnel*'s History of Sanskrit Literature.

It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models. It is therefore likely that *Kalidasa* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more.

Another argument, that can be brought forward in favour of the view that *Kumardas* was not a contemporary but a successor of *Kalidas*, is furnished to us by the artificiality of his style. It is noticeable in Sanskrit Literature that the later the author of a *Kavya* is the more artificial he is found to be, as regards his style. 'Not only is the language dominated by the grammatical rules of Panini, but the style is regulated by the elaborate laws about various forms of alliteration and figures of speech laid down in the treatises on poetics.'

A comparison of the *Janakiharana* with the *Raghuvansha* of *Kalidasa* will show how strong and close resemblance there is between the writings of the two poets. Thus for instance the subject of the two *Kavyas* is almost the same, while the first and second Cantos of *Janakiharana* are both as regards style and sentiment an exact imitation of the ninth and tenth Cantos of *Raghuvansha*. The stray stanzas in *Janakiharana* bearing any analogy to any stanza in the writings of *Kalidas* are pointed out in the Notes. Moreover, there are numerous words and expressions in *Janakiharana*, which appear as if picked up from *Raghuvansha* or from *Kumarasambhava* and used in his composition by *Kumardas*. All these facts tend to show that *Kumardas* had adopted *Kalidasa* for his model as extensively as he could.

In support of the remark that there is a superabundance of artificiality in the poem we may point out a few instances; Canto I—stanzas 8, 16, 17, 20, 35, 69, 89, 90; Canto II—stanzas 22, 28, 32 and Canto III—stanzas 2, 9, 13, 14, 22, 77, 78. All these stanzas have a double meaning that is the words have been so arranged by the author that they can be made to bear two meanings. Likewise the endeavour of *Kumardasa* has in many places been to impart the embellishment of language more than the

embellishment of sense or sentiment e. g. his love for alliteration may be noticed in Canto I—stanzas 6, 12, 15, 19, 42, 43, 46, 55, 60, 74, 85, 87; Canto II—stanzas 2, 3, 4, 9, 19, 20, 33, 37, 38, 39, 45, 47, 48, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69; Canto III—stanza 21; Canto IV—stanzas 4, 7, 11, 15, 28, 29, 39, 48, 55, Canto V—stanzas 12, 14.

There are certain words which do not appear in the works of recognized great authors, but *Kumardas* has used them in his *Janakiharana*. A few of them are क्रीनाश II, 27, Yama; विषण II, 33, *Brihaspati*; चीरिन् II, 36, one wearing rags; कृकवाहु II, 45 a peacock; वृषाकपि II, 59, fire; शायिका II, 72 sleep; मद्गुः III, 30, a cormorant; नमस्या IV, 30 salutation; क्लमथः IV, 51, fatigue; तुदुमः IV, 54 a mouse; कर्णीरि V, 36, the root of the tusk of an elephant; शाक्य V, 55, a Buddhist meditator. This is by no means an exhaustive list of the peculiar words noticeable in the first five Cantos of the *Kavya*.

These three features will suffice to show that the eagerness of *Kumardas* to adopt an artificial style quite unlike his model—the great Indian bard *Kalidas*—was very strong.

It might be noticed here *en passant*, that there are some stanzas in the poem which indicate that *Kumardas* had been influenced by Budhistic tenets although this does not appear to have been very strong. Thus for instance Stanza 55 in the fifth Canto speaks of the extreme goodness of the follower of Shakyas and his teachings to obtain final beatitude. And Stanza 21 uses the peculiar word विहार which was used by the Buddhists in the sense of a convent. This can be taken as an indication, though very slightly, of the then flourishing condition of Buddhism and a help to us in fixing the date of our poet.

Now taking the work as a whole we must say that the poem, though a close imitation of the great epic of *Kalidas* does not come up to it in point of quality. It lacks the natural flow of words and does not indicate what one would call an out-burst of genuine poetic imagination. It appears in many places a strained and laboured composition. On the whole, however, it may be remarked that *Janakiharana* is a *Mahākāvya* of a second order and the author is entitled to a high credit for it when we bear in

mind that literature was not his profession but was only a subordinate one to his duty as a ruler.

Before leaving off the present subject it would not be out of place to give a short summary of the *Janakiharana* to enable the reader to have a grasp of the subject matter:—

CANTO I—Stanzas (1-11) A highly wrought and poetic picture of Ayodhya the metropolis of Dasharatha. (12-25) A description of king Dasharatha and of his victories over the Yavanas and the Turushkas. (26-41) A description of *Kausalya* who was to be the eldest wife of *Dasharatha*. (42) An allusion to the taking of *Kaikayi* by *Dasharatha* for his second wife. (43) An allusion to the third wife *Sumitra*. (44) Dejected mental condition of *Dasharatha* in consequence of being childless. (45-73) Picture of a hunting excursion of *Dasharatha* wherein the author gives a poetic description of some of the feats of the king and of the setting sun. (74) *Dasharatha* lets fly an arrow by mistake at *Shravana*, and mortally wounds him. (75-87) *Shravana's* heart-rending address to the king—his death—and the curse of *Shravana's* father against *Dasharatha*. (88-90) return of *Dasharatha* to his capital.

CANTO II.—A description of the rise of *Ravana* and of his harassment of the several deities, some of whom approach *Vishnu* and lay their complaint before him, through *Brihaspati* who acts as their spokesman. Analysing the Canto stanza by stanza it will be noticed that stanzas (1-18) describe *Vishnu* reclining on his *Shesha* couch—an adulatory address to *Vishnu* from the deities. (19-32) *Vishnu's* enquiry about the depressed condition of the several deities. (33-73) *Brihaspati's* reply wherein he narrates the supernatural power of *Ravana*, describes the enormities perpetrated by him and implores the aid of *Vishnu* to rescue the deities. (74-78). *Vishnu's* promise to assume a mortal form and relieve the deities. (79) *Vishnu* starts from Heaven on the self-imposed mission.

CANTO III—(1-13) Description of the *Vasanta* or spring. (14-58) Description of the various sports indulged in by king *Dasharatha*, in the artificial lake in the royal garden in company with his wives, and of his return from the lake.

(59-68) Setting of the sun and the rising of the moon. (69-75) Nocturnal revellery. (76) King *Dasharatha* goes to bed. (77-79) Early morning and the songs of the bards to wake up the king. (80-81) The rising of the sun, when the king leaves his bed.

CANTO VI.—(1-5) Performance of a sacrifice by king *Dasharath* to obtain a son. (6-14) Birth of sons to the three queens and their education. (15-27) *Vishvamisra* whose sacrifices are interrupted by the demons, comes to the king and requests him to send *Rama* to destroy them. (28-29) Consent of the king. (30-49) *Paternal* advice to *Rama* and his younger brother. (50-51) The journey of *Rama* and *Laxmana* with *Vishvamisra*. (52-58) A graphic picture of *Indraprastha* devastated by the demons. (59-61) Appearance of *Tádaka*. (62-69) Exhortations of *Vishvamisra* to the two princes, to attack and kill *Tadaka* although she be a woman. (70-73) Fall of *Tadaka* and presentation of supernatural missiles to *Rama*.

CANTO V.—(1-10) Entry of the warrior—princes in company of *Vishvamisra* in his hermitage. (11-12) *Vishvamisra* assigns his duty to *Rama* and gives a description of the hermitage to him. (13-24) An account of the peaceful hermitage and the happy life in it. (25-59) Appearance of an army of the *Rakshasas* which is destroyed by the brother princes, when *Maricha* and *Subahu* the leaders of the army are killed. (60-61) A graphic description of the after-scene on the battle-field.

An analysis of the remaining Cantos of the poem though not needed by the College students may be of some interest to the general reader.

CANTO VI—Entrance of the princes into *Mithila*.

CANTO VII—Marriage of *Rama* and *Sita*.

CANTO VIII—Enjoyment of marital life of *Rama* and *Sita*.

CANTO IX—Departure of *Dasharatha*, his sons, and their young wives from *Mithila*.

CANTO X—Proposal of *Dasharatha* to instal *Rama* on

the throne as heir apparent, and the carrying away of *Sita* by *Ravana*.

CANTO XI—Killing of *Vali* by *Rama*.

CANTO XII—Arrival of *Sugreeva* in *Lanka*.

CANTO XIII—Search after *Sita*.

CANTO XIV—Construction of a bridge between *Bharatavarsha* and *Lanka*

CANTO XV—Coronation of *Rama*. *Demise of Ravana*

जानकीहरणम् ।

प्रथमः सर्गः ।

आसीदवन्यामतिभोगभाराद्विवोऽवतीर्णा नगरीव दिव्या ।
क्षत्रानलस्थानशमी समृद्ध्या पुरामयोध्येति पुरी पराद्ध्या ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । तमालनीलं कमलालयालं विशालभालं निजलोकपालं ।
प्रियालकालकृतिकेलिलोलं प्रवालमालं भज गोपबालं ॥ १ ॥ रसान्न जाने न च
तर्कशास्त्रं नालंकृतिव्याकृतिजैमिनीयं । तथापि मंतुं तु निबन्धवंतं क्षाम्यंतु संतो
नितरां महान्तः ॥ २ ॥ किं च कोविदकृते न चोद्यमस्ते हि सर्वमवगंतुमी-
श्वराः ॥ किं तु बालकजनोपलालनस्वीयबुधिविसरार्थमुद्यते ॥ ३ ॥ यच्च किंचि-
दिति वेदवाक्यतो विष्णुरूपभुवनं निषेवितुं ॥ प्रेरितोऽहममुना हि विष्णुना मोमु-
दीमि परिचर्ययाऽनया ॥ ४ ॥ कृतिभिरसुकराः क्व नु प्रबन्धाः क्व च बत बा-
लिशबुद्धिरेष जंतुः ॥ तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरुणा सदयनिरीक्षणमेव मेऽवलंबः
॥ ५ ॥ पुनर्विवाहादिसुदुर्मताद्रिपवीयमानान् भुवनप्रकाशान् ॥ गोपालपादान्सु-
महामहोपाध्यायत्वमन्वर्थयितुं नमामि ॥ ६ ॥ नत्वा तातं वासुदेवं जननीमंबिका-
भिधां ॥ जानकीहरणे काव्ये महोत्साहं तनोम्यहं ॥ ७ ॥

अथ तत्र भवान् सकलकविचक्रचूडामणिः कुमारदासनामा कविः “ काव्यं
यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कांतासंभिततयोप-
देशयुजे ” इति काव्यप्रकाशोक्त्या काव्यस्य यशोव्यवहारादि प्रापकत्वमभिप्रेत्य
‘ काव्यालापांश्च वर्जयेत् ’ इति निषेधस्य भाणाद्यसत्काव्यविषयतां चाध्यवस्य
‘ नियतिकृतनियमरहितां लहादैकमयीमनन्यपरतंत्रां । नवरसरुचिरां निर्मितिमाद-
धती भारती कवेर्जयति ’ इति काव्यप्रकाशोक्तेः काव्यस्य ब्रह्मसृष्टेरपि वैलक्षण्य-
मभिप्रेत्य ‘ रसो वै सः रसं ह्रैवायं लब्ध्वानंदीभवाते ’ इति श्रुतेः रसादिसर्व-
गुणपरिपूर्णकाव्योत्पादनेन श्रोतृनानंदसमुद्रे निमज्जयन् जानकीहरणनामकं महा-
काव्यं प्रारोप्युरविघ्नपरिसमाप्त्यर्थं ‘ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च
शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवंति अध्येतारः प्रवक्तारो
भवन्ति ’ इति भूवादिसूत्रे महाभाष्यकारोक्तेः ग्रंथादौ अवश्यकर्तव्यत्वाच्च ‘ आशी-
नैमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखं ’ इति मंगलत्रितयमध्ये वस्तुनिर्देशरूपं
कृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै ग्रंथारम्भे निबध्नाति ॥

आसीदिति । अयोध्यापुरी आसीत् इत्यन्वयः । अयोध्या साकेतं 'अथ साकेतमयोध्यात्तरकोशला' इति त्रिकांडशेषः रुढमिदं नाम पुरीविशेषस्य । अथवा योध्यते संप्रहियते शत्रुभैरिति योध्या न योध्या अयोध्या युध् संप्रहारे अस्मात् 'ऋद्वलोप्यत्' इति कर्मणि ण्यत् नञ्समासे टाप् । अनेकवप्रप्राकारादिभिः परिवृतत्वात्तदाधिष्ठितराज्ञां महामहिमत्वाच्चेत्यभिप्रायः । एतेनै तस्याः अलौकिकत्वं प्रतिपादितं । विशेषणैस्तदेव द्रढयितुं तामुत्प्रेक्षते । अतिभोगभारात् अतिशयितो यो भोगः सुखं धनं वा 'भोगः सुखे धने' इति मेदिनी तस्य यो भारः विवधः 'विवधो वीवधो भारे' इति हैमः । तस्मात् भारादिति 'विभाषा गुणे स्त्रियां' इति हेतौ पंचमी । दिवः स्वर्गात् 'सुरलोको यो दिवौ द्वे' इत्यमरः दिव इति अवतरणक्रियानिमित्तमपादानं । अवन्यां पृथिव्यां 'क्ष्मावनिर्भेदिर्नामही' इत्यमरः अवतीर्णा कृतावतारा अवोपसर्गपूर्वात्तृधातोः 'गत्यर्थाकर्मकंति कर्तरि क्तः' इत्वं नत्वं णत्वं च अत्र कर्मणः अविवक्षणात् अकर्मकत्वात्कतः अतएव अवन्यामिति अधिकरणसप्तमी कर्तृकर्मद्वाराफलाश्रय-विवक्षणाद्वा सप्तमीयं बोध्या, दिव्या दिवि स्वर्गे भवा । तत्र भव इत्यधिकारे दिगादित्वाद्यत् नगरीव पुरीव अमरावृत्तावेत्यर्थः । क्षत्रानलस्थानशमी क्षता-प्रायते इति क्षत्रः क्षच्छब्दे उपपदे सुपीति योगविभागात् कप्रत्ययः पृषोदरादि-त्वात् क्षतशब्दांस्तोऽकारलोपः । एवं हि व्युत्पत्तिः 'क्षतात्किलप्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः' इति कालिदासोक्त्या क्रियते । क्षत्रः क्षत्रियः 'द्विजलिङ्गी नृपः क्षत्रः' इति त्रिकांडशेषः सः अनल इव अग्निरिव क्षत्रानलः तस्य स्थानं स्थित्याधिकरणं शमीव शमीसंज्ञकवृक्षविशेष इव इति तथोक्ता । अत्र क्षत्रानल इत्यत्र स्थानशमी इत्यत्र च 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्र-योगे' इति समासः । यद्वा क्षत्र एव अनलः क्षत्रानलः तस्य स्थानं तदेव शमीरूपा इति रूपकं बोध्यं । शम्या वन्त्याश्रयत्वं 'शमीमिवाभ्यंतरलीनपावकां' इत्यादौ स्पष्टमेव । अग्निनामसु 'शमीगर्भतमोग्नशुक्राः' इति हैमश्च । समृध्य सम्यगृद्धिः विशिष्टमैश्वर्यं तथा 'हेतौ' इति तृतीया । पुरां सकलनगरीणां मध्ये 'यतश्च निर्धारणं' इति षष्ठी । परार्थ्या अग्न्या अयोध्यापुरी आसीत् । नन्वत्र कथं वस्तुनिर्देशरूपं मंगलमिति चेच्छृणु । क्षत्रानलस्थानशमीति अग्नितुल्यतेज-स्विक्षत्रियाधिकरणत्ववर्णनेन । प्रसिद्धं हि अत्रत्यानां प्रसिद्धानां सूर्यवशीयानां श्रीमद्रामचंद्रादीनां राज्ञां माहात्म्यं रामायणादिषु । एवं च क्षत्रानलेति श्रीमद्रामा-भिप्रायेणैवोक्तं अतो वस्तुनिर्देशः स्फुट एव । यद्यप्यत्र क्षत्रशब्दः क्षत्रियसा-मान्यवाची उपरितनत्रिकांडशेषात् तथापि देवउपास्ये इत्यादिवत् सामान्यशब्दा अपि प्रकरणादिना विशेषवाचिनो भवति । अतः प्रकृते क्षत्रशब्देन श्रीरामचंद्र एवेति स्पष्टो वस्तुनिर्देशः । किं च अयोध्यापुरी इत्यपि मोक्षशतृत्वात् मंगलवस्तु-निर्देश एव 'अयोध्या मथुरा माया कांशी कांची अवंतिका । पुरी द्वारावती

चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥' इति स्मृतेः । नन्वत्र संबन्धादिचतुष्टयाऽभावा-
त्कथं वा रसिकजनप्रवृत्तिः उक्तं च 'सिद्धान्तं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः' इति । एवं चेत् क्षत्रानल
स्थानशमीत्यनेनैव सर्वं सूचितं । अत्र क्षत्रः श्रीरामभद्रः अनलः अग्निः
सच स्त्रीणां असृष्टः तदुक्तं ऐतरेयद्वितीयारण्यके तृतीयाध्याये 'तद्यदे-
तस्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात् तस्मान्न बीभत्सेतेत्यादि ।
तस्य स्थानं स्थित्यधिकरणं जानकी तौ शमयति सकलशृंगारादिभोगेन
तयोः शांतिकारिणी इति शमी शमयतेर्णिजंतात् कर्मण्यप् 'मितांद्दस्वः' इति
शमेर्द्दस्वः अण्णतान्डीप् । शृंगारोपयोग्युद्यानवापी रत्नालंकारवस्त्रादि सर्ववस्तु-
युक्तत्वेन नगर्याः शांतिकारित्वं तदेवेतरविशेषणैर्दृढीकृतं । अनेन श्रीरामभद्रस्य
अवतारपूर्वकराज्यप्राप्तिपर्यंतो विषयः सूचितः । नहि अवतरणं विना परिणयः
संभवति । परिणयं विना एकपत्नीकस्य श्रीमतो रामस्य शृंगारो नहि संभवति
नापि तया वियुक्तस्य नच राज्यरहितस्येत्येवं सर्वोऽपि विषयः सूचितः । प्रयो-
जनं च रसिकजनानामेतच्छ्रवणमात्रेण परमाल्लादः । तज्जिज्ञासुरधिकारी ।
काव्यविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । विषयप्रयोजनयोस्तु जन्य-
जनकभावः इत्यादि यथायथमुन्नेयं । इदं च महाकाव्यं लक्षणं तूक्तं दंडिना
'सर्गबंधोमहाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणं । आशीर्नमास्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि-
तन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वासदाश्रयं । चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकं
नगरार्णवं शैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्र-
लम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मंत्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि । अलंकृत-
मसाक्षिप्तं रसभावनिरंतरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसांधिभिः । सर्वत्र
भिन्नवृत्तांतैरुपेतं लोकरंजकं । काव्यं कल्पांतरस्थायि जायेत सदलंकृति' इति ।
अत्र अनतिविस्तीर्णैः शास्त्रनियमिताष्टादिभिः । उक्तं च ईशानसंहितायां 'अष्ट-
सर्गांश्च तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाश्च नाधिकं । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्ति-
युक्' इति । दर्पणकारोप्याह 'एकवृत्तमयैः पदैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नाति स्वल्पा
नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह । सर्गबंधो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः क्षत्रियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । शृंगारवीरशांतानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।
अंगानि सर्वेपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः । क्वचिन्निदा खलादीनां सतांच गुणकीर्तनं
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते । सर्गांते भाविसगस्य कथायाः सूचनं
भवेत् । संध्यासूर्यदुरजनी प्रदोषध्वांतवासराः । प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलर्तुवनसा-
गराः । संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममंत्रपुत्रोदयादयः
वर्णनीया यथायोगं सांगोपांगा अमी इह' इत्यादि । काव्यसामान्यल-
क्षणं तु काव्यप्रकाशे 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि' । अ-
स्यार्थः शब्दार्थौ तत् प्रकृतं काव्यमित्यर्थः शब्दार्थयुगुलं काव्यं इत्युच्यते इति ।

यावत् । आस्वादव्यञ्जकत्वस्य उभयत्राप्यविशेषात् काव्यं पठितं श्रुतं गीतं रचितं काव्यं बुद्धं इत्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्चेति भावः । शब्दार्थावित्यत्र अर्थाश्रयत्वाच्छब्दस्य प्रागुक्तिः । अतएव 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति वैदिक-प्रयोगे 'वागर्थाविवसंपृक्तौ' इति लौकिकप्रयोगेऽपि शब्दस्य प्राथम्यं । यत्तु रसगंगाधरकारैः 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं इति काव्यलक्षणं कृत्वा काव्यप्रकाशकृतकृत काव्यलक्षणखंडनाभिप्रायेणोक्तं 'यत्तु प्रांचः शब्दार्थौ काव्यमित्याहुः' तत्र विचार्यते-अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासक्तं (व्यासज्यवृत्ति) प्रत्येकपर्याप्तं वा नाद्यः एको न द्वाविति व्यवहारस्येव श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारस्यापत्तेः न द्वितीयः एकस्मिन् पद्ये काव्य-द्वयव्यवहारापत्तेः । तस्मात् वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्येव काव्यलक्षणस्यापि शब्द-निष्ठतैवोचिता' इति तत्तु आप्रह्मूलकमेव अतएव तटीकायां मर्मप्रकाशाख्यायां 'उचिता' इति प्रतीकमुपादाय नागोजीभट्टाः प्राहुः आस्वादव्यञ्जकत्वस्योभय-त्राप्यविशेषात् । चमत्कारिवोधजनकज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यानुप-हसनीयकाव्यलक्षणस्य प्रकाशायुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्योभयवृत्तित्वाच्च काव्यं पठितं श्रुतं काव्यं बुद्धं काव्यं इत्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्च काव्यपद-प्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्ति । अतएव वेदत्वादेरुभयवृत्तित्वप्रतिपादकः 'तद-धीते तद्वेद' इति सूत्रस्थो भगवान् पतंजलिः (पतंजलिकृतं महाभाष्यं) संग-च्छते । लक्षणयाऽन्यतरस्मिन्नपि तत्वात् 'एको न द्वौ' इतिवत् न तदापत्तिः । तेनानुपहसनीयकाव्यलक्षणं प्रकाशोक्तं (काव्यप्रकाशोक्तं) निर्बाधं" इति । केचित् कविकर्मकाव्यं इति समाख्यानुरोधात् शब्दे एव काव्यत्वं नत्वर्थे तस्य तत्कृत्यसाध्यत्वात् तस्मात् आस्वादजीवातुः पदसंदर्भः काव्यमिति काव्यलक्षणं वदंति तत्र । तथाहि आस्वादाद्बोधकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकरूपं तच्च शब्दे अर्थेचाविशिष्टं तत्रापि रसोद्बोधकत्वांगीकृतेरिति अर्थेपि दृश्यकाव्य इव काव्य-त्वं कविकर्मत्वव्यवहारस्तु तत्प्रकाश्यत्वाद्भाक्त एव । शब्दानित्यत्ववादि-मते शब्दरूपेऽपि काव्यं कविकर्मव्यवहारस्य भाक्तत्वात् । एवमर्थेपि काव्यत्वे सिद्धे काव्यं पठति काव्यं रचयति काव्यं शृणोति इत्यादि व्यवहारस्तु काव्यपदस्य शब्दमात्रपरत्वादिति सारबोधिण्यां स्पष्टं । सदो-षेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि अदोषाविति । काव्यत्वविघटका ये च्युतसं-स्कारादयः प्रबलदोषास्तद्रहितावित्यर्थविवरणकाराः । नरसिंहचक्रुरास्तु "ननु दोषसामान्याभावस्य लक्षणप्रवेशे निःशेषेत्यादावुक्तमत्वेनोदाहृतेऽविमृष्ट-विधेयांशेऽव्याप्तिः नच तदकाव्यमेवेति वाच्यं काव्यपदस्य निर्विषयतायाः प्रविर-लविषयताया वा आपातात् उदाहरणत्वविरोधाच्च विशेषाभावघटितत्वेऽसाधाव-प्यतिव्याप्तिः तत्रापि कस्यचिद्दोषाभावादिति चेन्न दोषसामान्याभावस्यैव लक्षणे प्रवेशात् । प्रविरलविषयत्वं चेष्टमेव । पदमात्रस्यापि तथा संभवेन निर्विषयताया

अभावात् । निःशेषेत्यादावुत्तमत्वप्रयोजकोपाधरेवोदाहत्वान्न तद्विरोधः । ‘निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटम्’ इत्याद्यविमृष्टविधेयांशभागं परिहृत्य भागांतरोदाहरणे एव तात्पर्यमित्यपि केचित् ” इत्याहुः । अर्वाचीनाः साहित्यदर्पणकारादयस्तु “यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरलविषयं वास्यात् । दोषाणां दुर्वारत्वात् । तस्मात् ‘वाक्यं रसात्मकं काव्यं’ इति काव्यलक्षणं तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव । परं त्वपकर्षमात्रं । तदुक्तं—‘कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः” इति । एवं चालंकारादिसत्वे उत्कर्षमात्रं । नरिसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौणः ” इत्याहुः । तत्र ‘रसात्मकं काव्यं’ इति लक्षणं न युक्तं । तस्य रसाभासाद्यात्मककाव्ये वस्त्वलंकारप्रधानेषु काव्येषु चाव्याप्तेः । नचेष्टापत्तिः । महाकविसंप्रदायभंगप्रसंगात् । लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था न तु वैपरीत्येन । वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिबालादिचरितानि च । तेष्वपि रसाभावात् उक्तलक्षणस्याव्याप्तेः । न च तत्रापि यथाकथंचित् परंपरया रसस्पर्शोस्त्येवेति वाच्यं । ईदृशरसस्पर्शस्य ‘गौश्वलति’ ‘मृगो धावति’ इत्यादावतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजकत्वात् । यत्तु दोषरहितं काव्यं दुर्लभमिति ‘न्यक्कारो ह्ययम्’ इत्यादौ (१८३ उदाहरणे) ‘तथाभूतां दृष्ट्वा’ इत्यादौ (२२० उदाहरणे) काव्यत्वं सर्वानुभवसिद्धं नोपपद्यते इति । तत्रोच्यते—दोषत्वं ह्युद्देश्यप्रतीतिप्रतिबंधकत्वं । तच्चानुभवबलात् तत्तद्व्यंग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्यचेति ‘न्यक्कारः’—इत्यादौ विशिष्टाभावसंभवात् न काव्यत्वक्षतिः । यस्य च न व्यंग्यवैचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रतिदुष्टत्वाभिप्रायेण तदुदाहरणं । अत एव “वक्त्रायौचित्यवशात् दोषोपि गुणः क्वचित्” इति ८१ सूत्रं वक्ष्यते । तथा अप्रतीतत्वं तच्छास्त्रज्ञं प्रत्यदोषः अन्यं प्रति तु दोष इति ‘कीटानुविद्ध’ इत्वस्यापि रसादिवैचित्र्ये दुष्टस्यापि काव्यत्वं । विशिष्टदोषविरहादिति तात्पर्यमिति प्रदीपप्रभादिषु स्पष्टं । निर्गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि सगुणाविति । माधुर्यौजःप्रसादाख्या ये गुणास्तत्साहितावित्यर्थः । गुणानां रसैकनिष्ठत्वेऽपि परंपरया तदभिव्यंजकशब्दार्थानिष्ठत्वमिति भावः । अत एवाष्टमोऽस्मिन् ९५ सूत्रं वक्ष्यति “गुणकृत्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता” इति । अत्रोक्तं प्रदीपप्रभाद्योतेषु—“गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यंजकपरं गुणपदं” इति प्रदीपः । “गुणस्येति । जातावेकवचनं । ‘ये रसस्यांगिनो धर्माः’ इति (८७ सूत्रेण) अष्टमे रसनिष्ठत्वं गुणानां वक्ष्यते”—इति प्रभा । तद्व्यंजकेति । ‘मूर्ध्नि वर्गांत्यगाः’ इत्यादिना (९९ सूत्रेण) वक्ष्यमाणवर्णघटनादीत्यर्थः । तेन नीरसेऽप्याप्तिरपि नेतिबोध्यं ” इत्युद्घोतः । निरलंकारेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि अनलंकृती इत्यादि । “इदं न लक्षणघटकं किंतु सालंकाराविति विशेषणं ग्राह्यति । एतच्च ‘अनलंकृती’ इति नञोऽस्फुटतारूपेण दर्शयतावलम्ब्यमिति

विवरणकाराः । अयं भावः—अनलंकृता इत्यत्र ईषदर्थे नञ्, ‘अलवणा यवागूः’ अनुदरा कन्या’—इत्यादिवत् । तदुक्तमभियुक्तैः ‘तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता ॥ अप्राशस्त्यमभावश्चनञ्चार्थाः पट् प्रकीर्तिताः’ इति । ईषत्त्वं चात्र सद्यः सहृदयसंवेदनाविषयत्वरूपमस्फुटत्वमेव, अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, क्वापीत्य-
 पिनाऽनुक्तसमुच्चयार्थकेन स्फुटालंकृती इत्येव समुचीयते, तथा चास्फुटालं-
 कृतिरूपविशेषाभ्यां सामान्यमाक्षिप्यते, तेन सालंकारौ शब्दार्थौ तदित्येव पर्यव-
 सियोतोऽर्थ इति नरसिंहमनीषादौ स्पष्टं । अत्रोक्तं प्रदीपोद्योतयोः “नन्वलंकारे-
 तिव्याप्तिः, सालंकारत्वविशेषणापादानादिति न वाच्यं, यतः ‘क्वापि’ इत्यनेनैत-
 दुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं, क्वचित् स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्य-
 त्वहानिः, नञोत्पार्थक्यत्वात्, अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्वे एव विश्रामात् । नीरसेऽ-
 प्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पंथाः । वयं तु पद्यामः—नीरसे स्फुटा-
 लंकारविरहिणि न काव्यत्वं, यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः तथा च यत्र
 रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा । अतएव ध्वनिकारेणोक्तं “स्वत
 एव रसानुगुणार्थाविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयपुष्पाति । यथा
 मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुंभसंभवः । येनैकचूलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्य-
 कच्छपौ’ इत्यादौ । अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमेकचूलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायाति-
 शयं पुष्पाति” इति । नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलंकारः स्यात् तर्हि कृतश्चमत्कारः
 स्यात् । चमत्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा । अनलंकृती पुनः
 क्वापीत्यनेनाप्यस्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्वं, यत्र रसादिः स्फुटः, न तु
 सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेषणं, किंतु स्फुटालंकार-
 रसान्यतरत्वं । नचैवमपि रसवत्यनलंकारे काव्यत्वप्रसंगो दोषाय । इष्टापत्तेः ।
 यथोदाहृते मुनिर्जयति’ इत्यादौ । यदि तु श्रद्धाजाव्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा
 तदा सालंकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति” इति प्रदीपः । ऋजुः पंथा इति ।
 एवं हि सालंकारावित्येव वदेदित्युच्यते । अरुच्यंतरमप्याह वयं त्विति । चम-
 त्कारहेतुरिति । चमत्कारनिदानस्यैव काव्यत्वादिति भावः । स्वत एवेति ।
 अलंकारनिरपेक्षमित्यर्थः । ‘छायातिशयं पुष्पाति’ इत्यनेनान्वेति । अलंकारविरहे-
 ऽपीत्यस्यैवार्थकथनं । क्वचित्तु ‘अतएव’ इति पाठः । ‘मत्स्यकच्छपदर्शनं छायाति-
 शयं पुष्पाति’ इत्यंतो ध्वनिग्रंथः । छायाचमत्कारः । रसान्यतरत्वमिति ।
 रसान्यतरशब्दः अर्शआद्यजंतः । रसपदं च भावादीनामप्युपलक्षणं । क्वचित्तु
 रसान्यतरत्वमित्येव पाठः । यथोदाहृते इति । नचात्र जयहेतोर्योगीन्द्रत्वादेरेकत्र
 चूलके मत्स्यकच्छपदर्शनहेतोर्माहात्म्यादेरुपादानात् काव्यलिगमस्तीति वाच्यं,
 तस्याद्भुतरसविरोधित्वात् । एकचूलके मत्स्यकच्छपयोर्विरोधाभासस्तु सप्तपि न
 स्फुट इत्याहुः । यदित्विति । अतएव वृत्तौ ‘क्वचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न
 काव्यत्वहानिः’ इत्यत्र स्फुटेत्युक्तं । अलंकारत्वं च चमत्कारिबोधजनकत्ववर्ग-

यत्सौधशृङ्गाग्रसरोजरागरत्नप्रभाविच्छुरितः शशाङ्कः ।

पौराङ्गनावक्त्रकृतावमानो जगाम रोपादिव लोहितत्वम् ॥ २ ॥

मेवेति 'अद्रावत्रप्रज्वलत्यग्निरुचैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुलसत्येष धूमः' इत्यादौ (३४५ उदाहरणे) न काव्यत्वं, सत्यप्यनुमानेऽलंकारपठिते इत्याहुः " इत्युद्योतः । इदमत्र निष्पन्नं १ सरसं स्फुटालंकारसहितं, २ सरसं अस्फुटालंकारसहितं, ३ सरसं अलंकारशून्यं, ४ नीरसं स्फुटालंकारसहितं, ५ नीरसं अस्फुटालंकारसहितं, ६ नीरसं अलंकारशून्यं । एते षड्भेदाः । अत्र मम्मटमते प्रथमाद्वितीयचतुर्थ-पञ्चमानां काव्यत्वं । प्रदीपमते आदितश्चतुर्णां काव्यत्वं । यदित्वित्यादिमते प्रथमाद्वितीयचतुर्थानामेव काव्यत्वमिति । अत्र उत्प्रेक्षारूपकावर्थालंकारौ अनुप्रासः शब्दालंकारश्च तदुक्तं "संभावनास्यादुत्प्रेक्षा" "विषयभेदताद्रूप्यरंजनं विष-यस्य यत् रूपकं तत्" "वर्णसाम्यमनुप्रासः" इति । अस्मिन् सर्गेऽतिमश्लो-कत्रितयं विना सर्वाणि उपजातिवृत्तानि तल्लक्षणं छंदोमंजर्यां इंद्रवज्रोपेन्द्रवज्रयो-र्लक्षणे लिखित्वा "अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" अन-तरोदीरितलक्ष्मभाजौ नाम इंद्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणभाजावित्यर्थः । यद्यप्यत्रादौ तगणः प्रयुक्तः स च धनापहरणफलकः । उक्तं च "मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति, यो वृद्धिं जलं चादिलो, रोऽग्निर्मध्यलघुर्विनाशमनिलो देशाटनं सौत्यगः ॥ तो व्यो-मांतलघुर्वधनापहरणं जोर्कोरुजं मध्यगो भश्चंद्रो यशउज्ज्वलं मुखगुहर्नोनाक आयु-स्त्रिलः" इति तथा तत्रैवाग्रे अथ यदि दैवाद्दुष्टफलो गणः काव्यादौ कृतः तद्र-क्षणार्थं द्वितीयो गणः शोध्यः । तत्र मगणनगणौ मित्रसंज्ञौ भगण यगणौ भृत्यौ जरावुदासीनौ तसावरी नीचौ च तदुक्तं "मनौ मित्रे भयौ भृत्यावुदासीनौ जरौ स्मृतौ ॥ तसावरीनीचसंज्ञौ ज्ञेयावेतौ मनीषिभिः" इति । प्रकृते तु द्वितीयोपि शत्रुसंज्ञः द्वितगण एव तथाच तत्रैव अग्रे "शत्रोःशत्रुर्भवेर्चद्विगुणससहितो नाय-कस्यैव नाशं । देशोद्भासं विधत्ते कथयति च फलं पिंगलो नागराजः" इति एवं च दुष्टफलत्वादादौ तगणनिवेशोऽयुक्त इति प्राप्तं तथापि "अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति" इत्युक्तत्वात् प्रकृते संपत्तिदायकावर्णस्यादौ प्रयोगात् न दोषः उक्तं च भामहेन "अवर्णात्संपत्तिर्भवति मुदिवर्णाध्वनशतानि" इत्यादि किं च आसीदिति सत्ताख्यपरममंगलपरब्रह्मबोधक असूधातोः प्रयोगेन सर्वे दोषा निराकृता भवन्ति । एतदपि तेनैवोक्तं "देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादि वाचकाः ॥ ते सर्वे नैव निद्यास्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" इतिदिक् । इत आरभ्य एकादशभिः पद्यैरयोध्यापुरीं वर्णयति ॥ १ ॥

यदिति—यस्या अयोध्यायाः सौधाः राजसदनानि शेषेषु सर्वाणामो वृत्ति-मात्रे पुंवद्भावः "सौधोऽस्त्री राजसदनं" इत्यमरः तेषां यानि शृङ्गाणि शिखराणि तेषां अग्राणि तत्संबन्धीनि यानि सरोजरागरत्नानि सरोजभिवरागो येषां तानि सरो-

कृत्वापि सर्वस्य मुदं समृद्ध्या हर्षाय नाभूदभिसारिकाणाम् ।
निशासु या काञ्चनतोरणस्थरत्नांशुभिर्भिन्नतमिस्रराशिः ॥ ३ ॥

जरागाणि तानि च तानि रत्नानि च तत्र खचितानि पद्मरागरत्नानीति यावत् तेषां
या प्रभा रुचिः तथा विच्छुरितः संमिश्रः शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च ” शोणरत्नं
लोहितकः पद्मराग ” इत्युभयत्राप्यमरः “ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ ” इति
हैमः “ स्युः प्रभारुप्रुचिस्स्विद्भा ” इत्यमरः शशः अंकः चिन्हं यस्य स
शशांकः चंद्रः यद्यपि शशः मृगविशेषः “ गंधर्वः शरभो राम मृमरोगवयः
शशः ” इत्यमरात्तथापि अत्र मृगसामान्यवाचित्वमेव अतएव चंद्रपर्यायेषु
“ ग्लोमृगांकः कलानिधिः ” द्विजराजः शशधरः इत्युभयविधामरोक्तिः संग-
च्छते । लोहितत्वेन तमुत्प्रेक्षते—पौरैत्यादिना । पुरे नगरे भवाः पौराः “ तत्र-
भव ” इति अण् नागरिका इत्यर्थः तेषामंगनाः स्त्रियः “ अंगात्कल्याणे ” इति
पामादित्वात् न प्रत्ययः । तासां वक्त्राणि मुखानि तैः कृतः अवमानः अवज्ञा
यस्य तथाभूतः “ विशेषास्त्वंगनाभीरुः ” “ वक्त्रास्येवदनं तुल्यं ” लीढावमा-
ननावज्ञा ” इत्यमरः । रोपात् क्रोधात् “ कोपक्रोधामर्षरोषावित्यमरः । लोहितस्य
आरक्तस्य भावः लोहितत्वं “ तस्यभावस्त्वतलौ ” इतित्वप्रत्ययः “ लोहितोरोहितो
रक्तः इत्यमरः । जगामेव प्रापेव गच्छतेरनद्यतनपरोक्षभूतेलिद् । इव शब्दः उत्प्रेक्षायां
तथा च वाच्योत्प्रेक्षेयं तदुक्तं “ मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ॥ उत्प्रेक्षा-
व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोपितादृश ” इति किंच सौधाग्रशृंगरत्नप्रभाया विच्छुरणस्य श-
शांकेऽसंबंधेपि संबंधवर्णनात् संबंधातिशयोक्तिरियं उक्तं च “ संबंधातिशयोक्तिः
स्यात् अयोगे योगकल्पनमिति । अनया चातिशयोक्त्या पुरीस्थसौधानां अत्युन्न-
तत्वं द्योत्यते । तेन च अलौकिकं सौंदर्यं पुर्याः व्यज्यते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ।
अतएव एतत्काव्यस्य ध्वनिप्रधानत्वात् उत्तमत्वं तदुक्तं काव्यप्रकाशे “ इदमुत्त-
ममतिशयिनि व्यंग्ये वाच्याध्वनिर्बुधैः कथित ” इति एवमितरत्रापि तत्र तत्र
ऊहनीयं ॥ २ ॥

कृत्वेति—या अयोध्या सर्वस्य लोकस्येति शेषः तस्यैव बुद्धिमत्त्वेन मुदुत्पत्ति-
योग्यत्वात् समृद्ध्या ऐश्वर्येण मुदं हर्षं कृत्वाऽपि उत्पाद्यापि अभिसरन्ति भर्तृसंकेत-
स्थानं गच्छन्ति इत्यभिसारिकाः “ कांतार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ”
इत्यमरः अभिपूर्वकात् सततः ण्वल् । तासां निशासु रात्रिषु “ निशानिशीथिनी
रात्रिः ” इत्यमरः । निश् शब्दात् हलन्ताद्वागुरिगतेन टाप् । हर्षाय प्रीत्यै “ मु-
त्प्रीतिः प्रमदो हर्षः ” इत्यमरः नाभूत् । हर्षायनाभूदिति तादर्थी चतुर्थेवा हर्षो-
पकारिका एतत्सत्ता नाभूत् । तत्र हेतुगर्भं विशेषणं कांचनेत्यादि—कांचनं सुवर्णं
यस्त यत्तोरणं बहिर्द्वारं तस्मिंस्तिष्ठतीति तोरणस्थानि, मुपीति योगविभागात्क-
प्रत्ययः यानि रत्नानि तेषामंशवः मयूखाः तैः “ तोरणोऽत्रोबहिर्द्वारं ” “ किर-

चीनांशुकैरभ्रलिहामुदग्रभृङ्गाग्रभागोपहितैर्गृहाणाम् ।

विटङ्ककोटिस्खलितेन्द्रसृष्टनिर्मोकपटैरिव या वभासे ॥ ४ ॥

दिदृशुरन्तःसरसीमलङ्घ्यं यत्खातहंसः समुदीक्ष्य वप्रम् ।

सस्मार नूनं दृढकौञ्चकुञ्जभागच्छिदो भार्गवमार्गणस्य ॥ ५ ॥

गोत्रमयूखांशुः” इत्यमरः । भिन्नाः नाशिताः तमिस्राणामंधकाराणां राशयः समूहा यया “तमिस्रं तिमिरं तमः” इत्यमरः “राशिर्मेघादिपुञ्जयोः” इति हैमः । अत्र अभिसारिकाणां हर्षोत्पादनाभावसाधनाभिप्रायेण कांचनतोरणेत्यादिविशेषणदानात् परिकरालंकारः तदुक्तं “अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे” इति ॥ ३ ॥

चीनांशुकैरिति । या अयोध्या अत्र आकाशं लिहंतीति अभ्रलिहि तेषां लिह आस्वादने अस्मात् सुव्रंते उपपदे ‘क्विप् च’ इति क्विप् उपपदसमासः । आकाशस्पर्शनामित्यर्थः गृहाणां सन्ननां ‘गृहं गेहोऽवसितं वेदमसन्न’ इत्यमरः शृंगाणां शिखराणां अग्रभागः ऊर्ध्वभागः ‘शृंगं प्राधान्यसान्त्वोश्च’ इत्यमरः तस्मिन् उपहितैः स्थापितैः आतपे शोषणार्थं निहितैरिति यावत् उपपूर्वाद्धातेः कर्मणि क्तः ‘दधातेर्हिः’ इति ह्यादेशः । चीनानि एतज्जातीयानि अंशुकानि वस्त्राणि अथवा चीनस्य देशविशेषस्य संबंधीनि अंशुकानि वस्त्राणि चीनदेशस्थवस्त्राणामत्युत्कृष्टत्वात् चीनांशुक इत्युक्तं तैर्हेतुभिः ‘हेतौ’ इति तृतीया ‘चीनो देशैणतंतुषु’ इति हैमः विटंकानां कपोतपालिकानां ‘कपोतपालिकायां तु विटंकं पुनर्पुंसकं’ इत्यमरः । कोटयः अस्त्रयः ‘स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः’ इति कोशे । तासु स्खलिताः च्युताः एतादृशा ये इंद्रेण सृष्टाः उत्सृष्टाः शोषणार्थं लंबिता इत्यर्थः ये निर्मोकपट्टाः आकाशवस्त्राणि तैरिव ‘निर्मोको व्योम्नि सन्नाहे मोक्षके संपंकंचुके’ इति हैमः । वभासे शुशुभे भासु दीप्तौ लिट् । यस्याः गृहाणां शिखरेषु निहितैश्चीनांशुकैः हेतुभिः इंद्रेण आकाशे आतपे शोषणार्थं निहितैर्वस्त्रैः सामीप्यात् यस्याः विटंककोटिस्खलितैरिव या वभासे इति तात्पर्यं । नेमानि अधस्तनानि वस्त्राणि किंतु स्वर्गवासिभिः आतपशोषणार्थं आकाशे दत्तानि यानि तानि वस्त्राणि सामीप्यादधः स्खलितानि इति यावत् । एतेन तत्स्थगृहाणां अत्युच्चत्वं ध्वनितं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४ ॥ इदं यथामति व्याख्यानं कृतं एतदपेक्षया अधिकं मनोहारि उपलब्धं चेत् स्वीकर्तव्यं ॥

दिदृशुरिति । यत्खातहंसः यस्या अयोध्यायाः खातं पुष्करिणी तत्संबंधी हंसः मरालः । खात इत्यत्र खनु अवदारणे इत्यस्मात् कर्मणि क्तः जनखनेति आत्वं “पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्” इत्यमरः “हंसः स्यान्मानसौकसि” इति मेदिनी वस्तुतस्तु अत्र खातशब्देन योग्यतया परिखा गृह्यते अतएव निकटवर्तिवप्रस्य अलङ्घ्यत्वं स्वरसतः संगच्छते । अंतः नगरीमध्ये सरसी महत्सरोवरं “ईदृतीच सप्त-

स्वबिम्बमालोक्य ततं गृहाणामादर्शभित्तौ कृतवन्ध्यघाताः ।

रथ्यासु यस्यां रदिनः प्रमाणञ्चकुर्मदामोदमरिद्धिपानाम् ॥ ६ ॥

म्यर्थं तत्रापि सरसी यदीति” वार्तिके दक्षिणापथे महाति सरांसि सरस्य इत्युच्यते इति महाभाष्योक्तेः ‘कासारः सरसी सर’ इत्यमरोक्तेश्च सरसी शब्दोपि महासरो-
वरवाची अस्ति तत्र स्त्रीत्वं लोकात् गौरादित्वान्डीप् । दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन्-
दृशिः प्रेक्षणे सन्नतात् “सनाशंसभिक्षुः” इत्युप्रत्ययः । अंतःसरसीमित्यत्र
कृतृकर्मणोः कृतीति कर्तरिपठौ न भवति, दिदृक्षुरिति उप्रत्ययांतयोगेन ‘नलो-
काव्ययेति’ निषेधात् । अलंघ्यं लंघितुं उल्लंघितुं शक्यः लंघ्यः न लंघ्यः अलंघ्यः
तं लघिगतौ अस्मात् शक्तौ ण्यत् प्रत्ययः नञ्समासः । वप्रं तटं “वप्रस्ताते पुमा-
नस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे” इति मेदिनी । समुदीक्ष्य विलोक्य समुद्रामीक्षतेः
स्रवा ‘समासेनञ्पूर्वेति’ त्तबोल्यवादेशः, दृढकौचकुंजभागच्छिदः कौचस्य कौचस्य
कुंजभागः कुंजेन निकुंजेन युक्तः भागः कुंजभागः “शाकपार्थिवादीनांसिद्धये
उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं” इति उत्तरपदलोपः दृढश्चासौ कौचकुंजभागश्च तं छि-
नतीति तस्य “कैलासे धनदावासे कौचः कौचोभिधीयते” इति बृहद्धारावली,
“भागोरुपार्धके भाग्यैकदेशयोः” इति मेदिनी । यद्यपि शाकपार्थिवादिगणपाठं
विनापि कुंजभागेत्यत्र पठ्यीतत्पुरुषो वक्तुं शक्यः तथापि दृढमिति विशेषणस्य
सार्थक्याय शाकपार्थिवादित्वं स्वीकृतं । तथाहि दृढमिति विशेषणं तावत्
न कौचस्य तस्य दार्ढ्यनियतत्वात् । नापि कुंजशब्दस्य असंभवात् नापि
कुंजभागस्य असंभवादेव इदं च कुंजशब्दस्य लतादिसमूहपरत्वमभिप्रेत्योक्तं ।
यदि तु “निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे” इत्यमरेण कुंजशब्दस्य लता-
दिपिहितस्थलवाचित्वात् तस्य च दृढत्वविशेषणसंभव इत्युच्यते तदा मध्यमपद-
लोपिसमासं विना षष्ठीतत्पुरुषेपि सुयोजमिदं । भृगोः गोत्रापत्यं भार्गवः परशु-
रामः “ऋष्यंधकवृष्णिंकुरुभ्यश्च” इत्यण् तस्य मार्गणस्य मार्गयति अन्वेपयति
लक्ष्यं इति मार्गणः शरः तस्य ‘कलंबमार्गणशराः’ इत्यमरः । नूनं निश्चयेन सस्मार
आदध्यौ । भार्गवमार्गणस्येत्यत्र “अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी । स्मृ आध्याने
इत्यस्मात् अनद्यतनपरोक्षे भूते लिट् ॥ ५ ॥

स्वबिम्बमिति । यस्यां अयोध्यायां रथान् वहंतीति रथ्याः तासु ‘तद्वहति
रथयुगप्रासं’ इति यत् । गृहाणां सद्यनां आदर्शानां दर्पणानां भित्तिः कुण्डं
तस्यां दर्पणे मुकरादर्शौ ‘भित्तिः स्त्री कुण्डं’ इत्यमरौ । ततं विस्तृतं महदिति
यावत् तनु विस्तारे क्तः अनुनासिकलोपः स्वेषां बिंबं प्रतिबिंबं स्वाबिंब आलोक्य
विलोक्य कृतः निष्पादितः बन्ध्यः निष्फलः घातः ताडनं यैः आदर्शैः वास्तवप्रति-
शयूणामभावात् आघातानां बन्ध्यत्वं ‘बन्ध्योऽफलोवकेशी च’ इत्यमरः प्रशस्तौ
रदौ दंतौ येषां ते रदिनः ‘अतश्चि ठनौ’ इति प्रशंसायां इतिः ‘रदना दशना दंता

लग्नैकभागं सितहर्म्यशृङ्गे विकृष्य मन्देन समीरणेन ।

दीर्घाकृतं बालमृणालशुभ्रं करोति यत्र ध्वजकृत्यमभ्रम् ॥ ७ ॥

प्रवालशीर्षा वदनं सुवर्णं मुक्तामयाज्ञावयवा वहन्त्यः ।

यस्यां युवत्यो विहिता विधात्रा रत्नैरिवापुर्वपुषः प्रकर्षम् ॥ ८ ॥

रदाः' इत्यमरः रदिनः दंतिनः मदेन गर्वेण आमोदः हर्षः तं 'आमोदो गंधहर्षयोः' इति मेदिनी । अरिद्विपानां द्वाभ्यां शुंडातुंडाभ्यां पिबंतीति द्विपाः सुपीतिकः अरयः शत्रवः ते च ते द्विपाः प्रमाणं प्रमिमीते इति प्रमाणं प्रमातारं ज्ञातारमिति यावत् कृत्यल्युटोबहुलमिति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् क्लीबत्वं लोकात् 'लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लिंगस्य प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ता प्रमातृषु' इत्यमरः मदामोदमिति पुंल्लिङ्गस्य विशेषणत्वे प्रमाणशब्दस्य 'वेदाः प्रमाणं' इतिवत् विशेषणत्वं भवत्येव । 'लिंगसंख्याविभेदेऽपि विशेषणविशेष्यता विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणाविशेष्ययोः' इत्युक्तेः । आदर्शभित्तौ यत् करिभिस्ताडनं कृतं तत् गर्वहर्षेणैव कृतं । गर्वाभावे तु आदर्शं शत्रुहस्तिनां कथमपि असंभवात् ताडनं नैव संभवति अतः शत्रुहस्तिनां ज्ञाता गर्वहर्ष एव ननु ते इति तात्पर्यं । मदेनैव ताडनं कृतवतः मदे हि विचारासंभवात् इति यावत् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

लग्नेति । यत्र यस्यां नगर्यामित्यर्थः "सप्तम्यल्ल" इति ल्रल् प्रत्ययः । बालमृणालशुभ्रं, बालं शिशुः खल्पमिति यावत् यत् मृणालं विसं "मृणालं विसं" इत्यमरः तदिव शुभ्रं श्वेतं "शुक्लशुभ्रशुचिश्वेत" इत्यमरः सितहर्म्यशृङ्गे सितं पांडुरं सुधया भवलितमिति यावत् यत् हर्म्यं धनिनां वासगृहं "हर्म्यादि धनिनां वासः" इत्यमरः तस्य यत् शृंगं शिखरं "शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च" इत्यमरः तस्मिन् लग्नैकभागं लग्नः आसक्तः एकभागः एकदेशः यस्य मन्देन अल्पेन "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मंदाः" इत्यमरः सम्यक् ईर्ते गच्छतीति समीरणः वायुः अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् तेन । "समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः" इत्यमरः । विकृष्य आकृष्य दीर्घाकृतं अदीर्घमपि दीर्घं संपद्यते तथा कृतं "दीर्घमायतं" इत्यमरः विस्तारितमिति यावत् दीर्घशब्दात् कृश्वस्तियोगेति च्विः 'अस्यच्च्वा' इतीत्वं "ऊर्यादिच्चिडाचश्च" इति गतिसंज्ञा 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । मंदवायुना हि अभ्रं प्रसृतं भवति इति सुप्रसिद्धमेतत्, एतद्दृश अभ्रं मेघः 'अभ्रं मेघो वारिवाहः' इत्यमरः ध्वजकृत्यं ध्वजस्य केतनस्य कृत्यं कार्यं "विभापाकृवृषोः" इति कृधातोः क्यप्, करोति निष्पादयतीत्यर्थः । करोतेर्लट् उपप्रत्ययोगुणः । यत्स्थहर्म्यशृङ्गाप्रसङ्गं मंदवाय्वाकृष्टं अभ्रं पताकेव भातीत्यर्थः । अत्रापि असंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः तेन च हर्म्याणामत्युच्चत्वं ध्वनितं इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७ ॥

इदानीं भंतस्थांगनावर्णनद्वारा पुनर्वर्णयति । प्रवालशीर्षेति । यस्यां अयोध्याया युवत्यः तरुण्यः यद्यपि तरुणे युवतिः समे इत्यमरात् यूनिस्तिरिति पाणिन्युक्त-

आलिङ्ग्य तुङ्गं वडभीविटङ्गं विश्राणितात्मध्वनि पुष्करेषु ।

यत्सौधकान्तेरिव संविभागं वव्रे सितं शारदमञ्जुवृन्दम् ॥ ९ ॥

त्वाच्च युवतिशब्दः इकारांतः प्राप्नोति तथापि तिप्रत्ययांतात् सर्वतोक्तिन्नर्यादिति
 ङीप् योतेः शत्रंतान्दीपिवा युवतीशब्देऽपि साधुरेव अतएव 'युवतीकरनिर्मथितं
 दाधि इति प्रयोगः संगच्छते । विधात्रा विदधाति करोति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म
 गम्यते' इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् डुधाञ् धारणे इत्यस्मात् तृच् प्रत्ययः ।
 विधाता विश्वसृष्टिधिः " इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयंति रमंते एषु वा
 रत्नानि " रमेस्त च " इति औणादिको न प्रत्ययः 'नेदुर्शीति नेद्' । ' रत्नं
 स्वजातिप्रेष्टेपि मणावपि नपुंसकं ' इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्व-
 कोदधातिः करणार्थकः तस्मात्कर्मणि क्तः ' दधारिः ' इति ह्यादेशः ' रत्नैर्निर्मिता
 इवेति यावत् । वपुषः शरीरस्य 'गात्रं वपुः संहननं' इत्यमरः प्रकर्षे उत्कर्षे आपुः
 प्रापुः आप्रोतेलिट् । रत्ननिर्मितत्वोत्प्रेक्षांसमर्थनाय युवतीः विशिनष्टि प्रवालशीर्षं
 त्यादिना । प्रकृष्टाः बालाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः
 प्रवालशीर्षाः " वालोऽश्वेश्वमपुच्छयोः । शिशौन्दीवेरकचयोः " इति हेमः
 " उत्तमांगं शिरः शीर्षं " इत्यमरः पक्षे प्रवालानि विद्रुमाणि शीर्षाणि यासां ताः
 ' प्रवालोल्ली किसलयेवाणादंडे च विद्रुमे ' इति विश्वः । सुवर्णं सुष्ठुवर्णं अर्थाद्वारः
 यस्य तत्सुवर्णं ' वर्णोद्विजादीशुक्लादी' इत्यमरः एतादृशं वदनं मुखं ' वक्त्रास्ये
 वदनं तुंडं ' इत्यमरः पक्षे सुवर्णं हेम ' स्वर्णं सुवर्णं कनकं ' इत्यमरः तद्रूपं
 वदनं वहंत्यः वहंति धारयंति इति वहंत्यः वहतेः शत्रंतानुगितश्चेति ङीप्
 शण्डयनोरिति नुम् । मुक्तामयांगावयवाः मुक्ताः उद्भिन्नताः आमयाः रोगा यैः ते
 ' रोगव्याधिगदामयाः ' इत्यमरः अंगानि हस्तादीनि अवयवाः अंगुल्यादयः
 अथवा अंगावयवा इति पदेन अंगप्रत्यंगानि गृह्यंते, मुक्तामया अंगावयवा
 यासां ताः तथोक्ताः पक्षे मुक्तामया मौक्तिकप्रचुराः ' मुक्तायविद्रुमः पुंसि '
 इत्यमरः ' तत्प्रकृतवचनेमयडिति मयट्प्रत्ययः ' अंगावयवा यासां ताः । नन्वत्र
 प्रवालशीर्षा इत्यादि विशेषणैः तत्तदवयवानां तत्तद्रत्नकृतत्वं प्रतिपाद्यते मुक्ता-
 मयांगा इत्यत्र तु प्राचुर्यमयटा मुक्ताप्राचुर्यमेव बोध्यते न तु मुक्ताकृतत्वं, प्रा-
 चुर्यं च आधिक्यमेव तेन च मौक्तिकानामाधिक्यं इतरवस्तुनः अल्पत्वं एवं च
 केवलमुक्ताकृतत्वाभावः स्पष्ट इति चेन्न, चिन्मयं ब्रह्मेतिवत् अत्र स्वार्थमयडिति
 गृहाण । स्वार्थं मयटि प्रमाणं तु तद्धिता इत्यत्र कृदतिष्ठित्यादिवत् एकवचनेनैव
 निर्वाहे बहुवचनं कचिदन्यस्मिन्नपि अर्थे अन्येपि तद्धिता भवति इति बोधनार्थं
 तेन अल्पार्थं टिक्प्रत्ययेन अल्पो ग्रामो ग्रामटिका इत्यर्थकं प्रसन्नराषवनाटकीयः
 प्रयोगः संगच्छते । स्पष्टं चेदं तद्धिता इत्यत्र शब्दरत्ने इति दिक् । उत्प्रेक्षा-
 न्तेषानुप्रासालंकाराः । ' नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यवर्ण्योभयाश्रितः ' इति ॥ ८ ॥
 आलिङ्ग्येति । सितं शुभ्रं शरदि भवं शारदं कालाद्रुपं बाधित्वा 'संधिवेलेति

आसन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युन्निभा काञ्चनपिञ्जरासु ।

मुहुः पताकासु तता विवृत्तिस्ततान तोषं शिखिनामुदग्रम् ॥ १० ॥

यत्र क्षतोद्ग्रहिततामसानि रक्ताश्मनीलोपलतोरणानि ।

क्रोधप्रमोदौ विदधुर्विभाभिर्नारीजनस्य भ्रमतो निशासु ॥ ११ ॥

कृत्वण् शरत्कालिकमित्यर्थः, अभ्राणां मेघानां वृन्दं समूहः कर्तुं 'अभ्रमेघो वारिवाहः' 'स्त्रियां तु संहतिर्वृद्ध' मित्युभयत्राप्यमरः तुंगं उच्चं 'उच्चप्रांश्चतुर्दशोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः वडभ्याः चंद्रशालायाः विटंकः कपोतपालिका 'वडभीचंद्रशालिका' इति त्रिकांडशेषः 'विटंकं पुत्रपुंसकं' इत्यमरः शिरोगृहोपरिकृतकपोतपालनार्थकृतपंजरविशेष इत्यर्थः । आलिंग्य उपगुह्य संवध्येति यावत् पुष्करेषु वायभांडमुखेषु 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वायभांडमुखे जले' इत्यमरः आत्मनः स्वस्य ध्वनिः रवः 'ध्वनिध्वानरवस्वना' इत्यमरः । विश्राणितः दत्तः आत्मध्वनिर्येन श्रण दाने णिजंतात्कर्मणि क्तः 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं' इत्यमरः । प्रतिध्वनिः अवकाशविशिष्टस्थले निष्पद्यते इति लोकप्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठाद्युपाधिभेदेन बहुवचनं । वस्याः सौधाः राजसदनानि यत्सौधाः 'सौधोऽस्त्रीराजसदनं' इत्यमरः तेषां कांतेः शोभायाः 'शोभाकांतिर्द्युतिः छविः' इत्यमरः । संविभागं संविभक्तिं वप्रे इव जग्राहेव । अन्योपि अन्यस्मै किञ्चित्प्रदाय तस्मात्काञ्चिद्गुणं गृह्णाति तद्वत् सौधाकाशेषु स्वध्वनिं समर्थं तेभ्यः सितत्वं शारदं अभ्रवृन्दं जग्राह इव । अतिशयोक्त्युत्प्रेक्षांलंकारौ लक्षणं तूक्तं ॥ ९ ॥

आसन्नेति । यस्यां नगर्यां । काञ्चनपिञ्जरासु आसन्नजीमूतघटासु जीमूतानां मेघानां घटाः समूहाः घट् संघाते घटादयः पितः इति पित्वात् 'पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् प्रत्ययः । आसन्नाः सन्निकृष्टाः जीमूतघटा यासां तासु 'समीपेनिकटासन्नसन्निकृष्टे' त्यायमरः । काञ्चनपिञ्जरासु काञ्चनं सुवर्णं तद्वत्पिञ्जराः पीताः काञ्चनेन पीता इति वा तासु पताकासु ध्वजेषु 'पताकावैजयंतीस्यात्केतनं ध्वजमन्त्रियामित्यमरः । विशेषेण द्योतते इति विद्युत्तया निभा तुल्या 'तडित्सौदामिनि विद्युत्' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभयत्राप्यमरौ । विवृत्तिः मिथ्याध्यासः मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वत्' इत्यमरः । शिखिनां शिखा चूडा अस्ति येषां ते शिखिनः मयूराः 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः 'त्रीह्यादिभ्यश्चेति' इनिः । उदग्रं उच्चं अतिशयितमिति यावत् तोषं संतोषं ततान वितस्तार तनुविस्तारे लिट् । काञ्चनपीतासु अत्रलिहपताकासु मेघानामासन्नवर्तित्वात् विद्युद्भ्रमेण मयूराणां संतोषातिशय इत्यर्थः प्रावृण्मेघदर्शनेन मयूराह्वयंतीति प्रसिद्धिः । अत्रापि अतिशयोक्तिर्भ्रांतिर्मात्रं अलंकारः तल्लक्षणं तु 'स्यात्स्मृतिर्भ्रांतिसदेहैस्तदलंकारकृतित्रयं' इति ॥ १० ॥

यत्रेति । यस्यामिति यत्र 'समग्र्यामल्' सर्वनाम्नोद्युनिमात्रे इति पुंवद्भावः ।

तत्राभवत्पङ्क्तिरथाभिधानो भर्ता भुवो भानुनिभः प्रभावैः ।
क्षत्रान्वयैर्विभ्रदलङ्घ्यमन्यक्षमानाथमानं जयमानमोजः ॥ १२ ॥

आदौ क्षतानि नाशितानि पश्चादुद्धृतानि परिपोषितानि क्षतोद्धृतानि 'पूर्वकाले
ति' समासः । तमसां समूहाः तामसानि 'तस्य समूह' इत्यण् क्षतोद्धृतानि
तामसानि यैस्तानि रक्तादमनीलोपलतोरणानि रक्ताः रक्तवर्णाः ते च ते उपलब्ध
नीलोत्पलाः रक्तरत्नानि नीलसंज्ञकरत्नानि तेषां तोरणानि बहिर्द्वाराणि कर्तृणि
'तोरणोऽस्त्री' बहिर्द्वारं इति कोशः । विभाभिः विशिष्टा रक्ताः कृष्णवर्णाश्च भासश्च
विभासः ताभिः निशासु रात्रिषु 'निशानिशीथिनी रात्री' ल्यमरः । भ्रमतः
भ्रमति चरतीति भ्रमन् अटतः नारीणां स्त्रीणां जनः लोकः तस्य क्रमेण क्रोधप्रमोदी
क्रोधः क्रोपः प्रमोदो हर्षः 'क्रोपक्रोधाकर्षरोषमुत्प्रीतिः प्रमदोहर्षः' इत्यमरौ । वि-
दधुः चक्रुः विपूर्वाद्धातेर्लिट् । रात्रिषु प्रचरंतीनामभिसारिकाणां रक्तमणीकृततो-
रणप्रकाशेन लोकानां स्वरूपज्ञानभीत्या क्रोधः नीलमणीकृततोरणजन्यनीलिम्बा
स्वरूपाच्छादनात् हर्ष इति श्रेय ॥ ११ ॥

इत्थं एकादशभिः श्लोकैः अयोध्यां पुरीं वर्णयित्वा कथां प्रस्तोतुं दशरथनामानं
राजानं वर्णयति । तत्रेति । तस्यामिति तत्र अयोध्यायामित्यर्थः तच्छब्दात्सप्त-
म्याख्यम् । पङ्क्तिरथाभिधानः पङ्क्तिरथ इत्यनेन तुल्यार्थत्वात् दशरथपदं गृह्यते
'पङ्क्तिश्छन्दोपिदशमं' इत्यमरात् पङ्क्तिशब्दस्य दशवाचित्वं । दृश्यंते चैतादृशप्रयोगाः
चंपुरामायणे 'पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथः इत्यादयः । तत् अभिधानं नाम यस्य' आ-
ह्यावहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । प्रभावैः प्रतापैः 'स प्रतापः प्रभा-
वश्च यत्तेजः कोशदंडज' मित्यमरः । भानुनिभः भानोः सूर्यस्य निभः तुल्यः 'भानूर-
श्मिदिवाकरी' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभयत्राप्यमरः । क्षत्रान्वयैः क्षत्राणां क्षत्रि-
याणां अन्वयो येषां ते 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः सप्तमीवि-
शेषणे बहुव्रीह्याविति ज्ञापकात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अथवा क्षत्राणामन्वयाः
परंपरा इत्यर्थः तैरलङ्घ्यं लङ्घितुमुल्लङ्घितुं अहं लङ्घ्यं न लङ्घ्यं अलङ्घ्यं लंघ धातोः
ऋह्लोर्ण्यन् इति कर्मणि ण्यत् नञ्समासः शत्रुभिरनुलङ्घनीयमिति यावत् । अन्य-
क्षमानाथमानं नाथते आशास्ते तन्नाथमानं अन्येषां इतरेषां शत्रूणामित्यर्थः क्षमा
पृथ्वी तस्याः नाथमानं शत्रुभूम्येषितृ इत्यर्थः अत्र शेषे षष्ठी गुप्सुपेति समासः
षष्ठी समासस्तु पूरणगुणेति निषिद्धः एतादृशं ओजः बलं 'ओजो दीप्तिबले'
इत्यमरः । जयो विजयः मानः शौर्यवीर्याद्यभिमानः अनयोः समाहारः जयमानं
तत्र विभ्रन् बिभर्ति धारयति बिभर्तंलटिषिभ्यौशतरि अभ्यासेत्वं नान्यस्ता-
च्छतुरिति नुमभावः । जयमानं ओज इत्यनयोः 'गामश्रं पुरुषानह' मितिवन्
चकारं विनापि समुच्चयः । भुवः पृथिव्याः भर्ता बिभर्ति पोषयति धारयति इति वा
भर्ता पतिः अभवन् आसीन् भवनेल्लट् । भनुप्रासालंकारः ॥ १२ ॥

अखण्डमानो मनुजेश्वराणां मान्यो गुणज्ञो गुणजैर्मनोहैः ।

दिशो यशोभिः शरदभ्रशुभ्रैश्चकार राजा रजतावदाताः ॥ १३ ॥

जिगीपुरभ्यस्तसमस्तशास्त्रज्ञानोपरुद्धेन्द्रियवाजिवेगः ।

आजावजय्यानजनन्दनोऽन्तः स षड्विपः पूर्वमसौ विजिग्ये १४

तमेव त्रयोदशभिः श्लोकैः वर्णयति । अखण्डमान इति । न खण्डः अर्धः अविच्छिन्न इत्यर्थः 'खण्डोऽर्ध ऐक्षवे' इति हैमः । एतादृशः मानः सत्कारः शौर्याद्याभिमानो वा यस्य मनुजेश्वराणां मनोः राजविशेषात् जाता मनुजाः मनुष्याः 'पञ्चम्यामजातौ' इति जनेडः । ईशितुं शीलमेपां ते ईश्वराः 'स्थेशभासपिसकसोवरच्' इत्यनेन इशेर्वरच् । मनुजानामीश्वरा इत्यत्र पष्ठीतत्पुरुषः । तेषां राज्ञामित्यर्थः मान्यः मानयितुं पूजयितुं योग्यः मान्यः मानयतेश्वरादेरतोयत् इति यत् गुणज्ञः गुणान् संध्यादयः तान् जानातीति 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः उपपदसमासः एतादृशः राजा राजतेसौ राजा 'कनिन्युश्रुषि' इत्यनेन कनिन् प्रत्ययः दशरथः गुणजैः गुणेभ्यः संध्यादिगुणेभ्यः शौर्यादिगुणेभ्यो वा जातानि गुणजानि पूर्ववत् डप्रत्ययः 'शौर्यसंध्यादिकेगुणाः' इत्यमरः । मनोज्ञैः मंजुलैः 'मनोज्ञं मंजु मंजुलं' इत्यमरः । शरदभ्रशुभ्रैः शरदः शरदतोः अभ्राणि मेघाः 'अभ्रमेघोवारिवाहः' इत्यमरः । तद्वच्छुभ्रैः श्वेतैः 'शुभ्रशुक्लशुचिश्वेत' इत्यमरः यशोभिः कीर्तिभिः 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । दिशः काष्ठाः 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा' इत्यमरः । रजतावदाताः रजत रूप्यमिव अवदाताः सिताः 'अवदातः सितो गौरो' इत्यमरः । चकार करोतेर्लिट् यशसः श्वेतत्ववर्णनं कविसंप्रदायसिद्धं । तथाच भारतचंप्वां 'तस्यां वसन् पांडुरुदारविक्रमः प्रजामनः पल्लवयन् प्रशासनात् । यशः प्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनायलोकं निजनामवाच्यतां' इत्यादि । अत्राप्यनुप्रासालंकारः उपमालंकारश्च तल्लक्षणं 'उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुसति' इत्यादि ॥ १३ ॥

जिगीपुरिति । जेतुमिच्छुः जयतेः सन्नंतात् 'सनाशंसंभिक्षुः' इत्युप्रत्ययः 'सन्लिटोर्जेः' इति कृत्वं जयेच्छुरित्यर्थः । अभ्यस्तानि यानि समस्तानि निखिलानि शास्त्राणि तेषां ज्ञानं कृष्णस्य कृतिरिति वत् कर्तरि पष्ठीयंतत्कर्तृकं ज्ञानमित्यर्थः तज्जन्यमिति यावत् तेन उपरुद्धा निरुद्धा इंद्रियाण्येव हृषीकाण्येव वाजिनः अश्वाः तेषां वेगो रसो येन 'विश्रमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषं' इत्यमरः 'हृषीकं विषयीन्द्रियं' 'वाजिवाहार्वागंधर्वं' 'वेगस्तरसी तु रथः' इत्यमरौ । शास्त्रजन्यज्ञानेन निरुद्धेन्द्रियवेग इत्यर्थः एतादृशोऽजनंदनः नंदयति आलहादयति इति नंदनः 'नन्दादित्वाभ्युः' । अजस्य एतन्नाम्नो रघुपुत्रस्य नंदनः पुत्रः 'नंदनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः सः असौ दशरथः आजौ युद्धे 'समित्यादि समियुधः' इत्यमरः । जेतुं शक्या जय्याः 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति शक्यार्थो

तत्राभवत्प इक्तिरथाभिधानो भर्ता भुवो भानुनिभः प्रभावैः ।
क्षत्रान्वयैर्बिभ्रदलङ्घयमन्यक्ष्मानाथमानं जयमानमोजः ॥ १२ ॥

आदौ क्षतानि नाशितानि पश्चादुद्धृतानि परिपोषितानि क्षतोद्धृतानि 'पूर्वकाले
ति' समासः । तमसां समूहाः तामसानि 'तस्य समूह' इत्यण् क्षतोद्धृतानि
तामसानि यैस्तानि रक्तादमनीलोपलतोरणानि रक्ताः रक्तवर्णाः ते च ते उपलाथ
नीलोत्पलाः रक्तरत्नानि नीलसंज्ञकरत्नानि तेषां तोरणानि बहिर्द्वाराणि कर्तृणि
'तोरणोऽस्त्री' बहिर्द्वारं इति कोशः । विभाभिः विशिष्टा रक्ताः कृष्णवर्णाश्च भासश्च
विभासः ताभिः निशासु रात्रिषु 'निशानिशीथिनी रात्री' ल्यमरः । भ्रमतः
भ्रमति चरतीति भ्रमन् अटतः नारीणां स्त्रीणां जनः लोकः तस्य क्रमेण क्रोधप्रमोदी
क्रोधः क्रोपः प्रमोदो हर्षः 'क्रोपक्रोधामर्षरोषमुत्प्रीतिः प्रमदोहर्षः' इत्यमरौ । वि-
दधुः चक्रुः विपूर्वाद्धातेर्लिट् । रात्रिषु प्रचरंतीनामभिसारिकाणां रक्तमणीकृततो-
रणप्रकाशेन लोकानां स्वरूपज्ञानभीत्या क्रोधः नीलमणीकृततोरणजन्यनीलिम्बा
स्वरूपाच्छादनात् हर्ष इति ज्ञेयं ॥ ११ ॥

इत्थं एकादशभिः श्लोकैः अयोध्यां पुरीं वर्णयित्वा कथां प्रस्तोतुं दशरथनामानं
राजानं वर्णयति । तत्रेति । तस्यामिति तत्र अयोध्यायामित्यर्थः तच्छब्दात्सप्त-
म्याम्लम् । पंक्तिरथाभिधानः पंक्तिरथ इत्यनेन तुल्यार्थत्वात् दशरथपदं गृह्यते
'पंक्तिदन्च्छंदोपिदशमं' इत्यमरात् पंक्तिशब्दस्य दशवाचित्वं । दृश्यते चैतादृशप्रयोगाः
चंपूराभायणे 'पपात निःसंज्ञः पंक्तिरथः इत्यादयः । तत् अभिधानं नाम यस्य 'आ-
ह्यावहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । प्रभावैः प्रतापैः 'स प्रतापः प्रभा-
वश्च यत्तेजः कोशदंडज' इत्यमरः । भानुनिभः भानोः सूर्यस्य निभः तुल्यः 'भानूर-
दिमदिवाकरी' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभयत्राप्यमरः । क्षत्रान्वयैः क्षत्राणां क्षत्रि-
याणां अन्वयो येषां ते 'संततिगोत्रजननकुलान्वभिजनान्वयौ' इत्यमरः सप्तमीवि-
शेषणे बहुव्रीह्याविति ज्ञापकात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अथवा क्षत्राणामन्वयाः
परंपरा इत्यर्थः तैरलंघ्यं लंघितुमुल्लंघितुं अर्हं लघ्यं न लघ्यं अलंघ्यं लंघं धातोः
ऋह्लोर्ण्यन् इति कर्मणि ण्यत् नञ्समासः शत्रुभिरनुल्लंघनीयमिति यावत् । अन्य-
क्ष्मानाथमानं नाथते आशास्ते तत्राथमानं अन्येषां इतरेषां शत्रूणामित्यर्थः क्ष्मा
पृथ्वी तस्याः नाथमानं शत्रुभूष्येपितृ इत्यर्थः अत्र शेषे षष्ठी मुष्पेति समासः
षष्ठी समासस्तु पूरणगुणेति निषिद्धः एतादृशं ओजः बलं 'ओजो दीप्तिबलं'
इत्यमरः । जयो विजयः मानः शौर्यवीर्याद्यभिमानः अनयोः समाहारः जयमानं
तच्च विभ्रन् विभर्ति धारयति विभर्तेर्लटि शपिभौशतरि अभ्यासेत्वं नान्यस्ता-
च्छतुरिति नुमभावः । जयमानं ओज इत्यनयोः 'गामभ्रं पुरुषानह' मितिबन्
चकारं विनापि समुच्चयः । भुवः पृथिव्याः भर्ता विभर्ति पोषयति धारयति इति वा
भर्ता पतिः अभवन् आसीन् भवनेर्लट् । भनुप्रासालंकारः ॥ १२ ॥

अखण्डमानो मनुजेश्वराणां मान्यो गुणज्ञो गुणजैर्मनोज्ञैः ।

दिशो यशोभिः शरदभ्रशुभ्रैश्चकार राजा रजतावदाताः ॥ १३ ॥

जिगीपुरभ्यस्तसमस्तशास्त्रज्ञानोपरुद्धेन्द्रियवाजिवेगः ।

आजावजय्यानजनन्दनोऽन्तः स षड्विधः पूर्वमसौ विजिग्ये १४

तमेव त्रयोदशभिः श्लोकैः वर्णयति । अखण्डमान इति । न खण्डः अर्धः अविच्छिन्न इत्यर्थः 'खण्डोऽर्ध ऐक्षवे' इति हैमः । एतादृशः मानः सत्कारः शौर्याद्याभिमानो वा यस्य मनुजेश्वराणां मनोः राजविशेषात् जाता मनुजाः मनुष्याः 'पंचम्यामजातौ' इति जनेर्डः । ईशितुं शीलमेपां ते ईश्वराः 'स्थेशभासपिसकसोवरच्' इत्यनेन ईशेर्वरच् । मनुजानामीश्वरा इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः । तेषां राज्ञामित्यर्थः मान्यः मानयितुं पूजयितुं योग्यः मान्यः मानयते श्वरादेरतोयत् इति यत् गुणज्ञः गुणान् संध्यादयः तान् जानातीति 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः उपपदसमासः एतादृशः राजा राजतेसौ राजा 'कनिन्युग्रधि' इत्यनेन कनिन् प्रत्ययः दशरथः गुणजैः गुणेभ्यः संध्यादिगुणेभ्यः शौर्यादिगुणेभ्यो वा जातानि गुणजानि पूर्ववत् डप्रत्ययः 'शौर्यसंध्यादिकेगुणाः' इत्यमरः । मनोज्ञैः मंजुलैः 'मनोज्ञं मंजु मंजुलं' इत्यमरः । शरदभ्रशुभ्रैः शरदः शरदतोः अभ्राणि मेघाः 'अभ्रमेघोवारिवाहः' इत्यमरः । तद्वच्छुभ्रैः श्वेतैः 'शुभ्रशुक्लशुचिश्वेत' इत्यमरः यशोभिः कीर्तिभिः 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । दिशः काष्ठाः 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा' इत्यमरः । रजतावदाताः रजत रूप्यमिव अवदाताः सिताः 'अवदातः सितो गौरो' इत्यमरः । चकार करोतेर्लिट् यशसः श्वेतत्ववर्णनं कविसंप्रदायसिद्धं । तथाच भारतचंप्वां 'तस्यां वसन् पांडुरुदारविक्रमः प्रजामनः पल्लवयन् प्रशासनात् । यशः प्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनायलोकं निजनामवाच्यतां' इत्यादि । अत्राप्यनुप्रासालंकारः उपमालंकारश्च तद्वक्षणं 'उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुसति' इत्यादि ॥ १३ ॥

जिगीपुरिति । जेतुमिच्छुः जयतेः सन्नंतात् 'सनाशंसभिक्षुः' इत्युप्रत्ययः 'सन्लिटोर्जेः' इति कुत्वं जयेच्छुरित्यर्थः । अभ्यस्तानि यानि समस्तानि निखिलानि शास्त्राणि तेषां ज्ञानं कृष्णस्य कृतिरिति वत् कर्तरि षष्ठीयं तत्कर्तृकं ज्ञानमित्यर्थः तज्जन्यमिति यावत् तेन उपरुद्धा निरुद्धा इन्द्रियाण्येव हृषीकाण्येव वाजिनः अश्वाः तेषां वेगो रसो येन 'विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषं' इत्यमरः 'हृषीकं विषयीन्द्रियं' 'वाजिवाहार्वगंधर्व' 'वेगस्तरसी तु रयः' इत्यमरौ । शास्त्रजन्यज्ञानेन निरुद्धेन्द्रियवेग इत्यर्थः एतादृशोऽजनन्दनः नन्दयति आलहादयति इति नन्दनः 'नन्दादित्वाद्युः' । अजस्य एतन्नाम्नो रघुपुत्रस्य नन्दनः पुत्रः 'नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः सः असौ दशरथः आजौ युद्धे 'समित्यादि समियुधः' इत्यमरः । जेतुं शक्या जय्याः 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति शक्यार्थो

बलिप्रतापापहविक्रमेण त्रैलोक्यदुर्लभ्यमुदर्शनेन ।

नानन्तभोगाश्रयिणापि तेने तेनालसत्वं पुरुषोत्तमेन ॥ १५ ॥

निपातः न जग्या अजग्याः जेतुमशक्यामित्यर्थः पन् संख्याकान् अंतः अंतः-
करणे विद्यमानान् इत्यर्थः द्विषंतीति द्विषः तान् द्विषधातोः 'क्विप्चेति क्विप्प्रत्ययः
तान् शत्रून् कामक्रोधादि षड्भून् इत्यर्थः 'द्विद्विषधादिता' इत्यपूर्व बाह्यश-
त्रुजयापेक्षयापूर्वमित्यर्थः विजिग्ये जयतिस्म जयतेलिङ् 'सन्लिङोर्जः' इति
कुत्वं । बाह्यशत्रुजयं कोपि करिष्यति अंतः शत्रुजयस्तु देवादीनामपि दुष्करः
सत्त्वेनेन पूर्वमेव कृत इति अहो जयचातुर्ये अस्वेति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं राज्ञः श्लेषेण विष्णुरूपत्वं वर्णयति । बलीति । बली विरोचनपुत्रः
दैत्यविशेषः तस्य प्रतापः प्रभावः प्रकृष्टतापो वा 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यमरः
तं अपहंतीति बलिप्रतापापहः 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र सर्वोपाधिव्यभिचा-
रार्थापि ग्रहणेन इन् धातोरपिडप्रत्ययः तादृशः विक्रमः विशिष्टः क्रमः पादवि-
क्षेपः यस्य पादविक्षेपस्य विशिष्टत्वं च त्रिभुवनव्यापित्वं क्रमेर्धञ् 'अनुदात्तो-
पदेशेति वृद्धिनिषेधः । विक्रमः पराक्रमो वा 'विक्रमस्त्वतिशक्तितेत्यमरः'
राजपक्षे बलिः करः उपहारश्च 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इत्यमरः । तेन प्रकृष्ट-
तापानां प्रजादिकृष्टानां अपहः नाशकः विक्रमः पराक्रमो यस्य शत्रुभिः करादिना
कृष्टानां प्रजानां विक्रमेण अरीन्निहत्य सुखजनक इत्यर्थः । त्रयाणां लोकानां
समाहारस्त्रिलोकी त्रिलोक्यैव त्रैलोक्यं चतुर्वणादित्वात्स्वार्थेऽप्यञ् तेन दुर्लभ्यं
दुःखेन लंघितुं शक्यं तथा लंघधातोः शक्यार्थे 'ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि
ण्यत् दुःखेन लंघ्यं तथा प्रादिसमासः अनुलंघ्यमिति यावत् एतादृशं मुदर्शनं
एतन्नामकं चक्ररूपं आयुधं यस्य अत्र त्रिलोकपदेन त्रिलोकस्था जना गृह्यते ।
राजपक्षे त्रैलोक्येन दुर्लभ्यं अनुलंघ्यं शोभनं दर्शनं यस्य एतद्दर्शना-
नर्भाः शुभिः शत्रुभिरपि भयादे तद्दर्शनं नोलंघ्यते किंतु वारंवारं
विलोक्यत एवेत्यर्थः । अनंतस्य शेषस्य भोगः शरीरं 'शेषोऽनंतो'
'अहेः शरीरं भोगः स्यात्' इत्युभयत्राप्यमरः तस्य आश्रयः शयनी-
यत्वेन स्वीकारः सोऽस्यास्तीति अत इनिठनाविति इनिः । यद्यप्यत्र अनंत-
भोगाश्रयेणेति बहुव्रीहिर्णैव सिध्यतीति इनि प्रत्ययोऽव्यर्थः तथापि 'प्रत्ययस्था-
दिति सूत्रस्यामुच्चत' इति भाष्यप्रयोगेण क्वचिद्वाचनानारदस्यापि मृचनेन एव-
मुक्तं । राजपक्षे अनन्ता अपरिमिता ये भोगा विषयमुखानि तेषामाश्रयः यस्यास्ति
इति शेषं पूर्ववत् एतादृशेनापि पुरुषोत्तमेन पुरुषेषु उत्तमः उत्कृष्टः तेन 'उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्म्येत्युदाहृत' इति गीतोक्तेः राजपक्षे पुरुषश्रेष्ठेन राजोहि
लोकपालांशत्वात् पुरुषश्रेष्ठेन स्पष्टमेव । पुरुषोत्तमेनेत्यत्र शुष्पुपेति समासः तेन
दशरथेन अलसत्वं अलसस्य अनुष्णस्य भावः अलसत्वं 'आलस्यः शीतकोऽल-

दण्डस्ततस्तस्य भुवं जिगीषोः कम्पं वितन्वन् विहिताङ्गमर्दः ॥
तापैकहेतुस्त्रिदशाधिपस्य दिशं ज्वरस्तीव्र इवाविवेश ॥ १६ ॥
समुद्रमुलङ्घय गतस्तदीयस्तेजोऽभिधानो गुरुरग्निराशिः ।
नितान्तसन्तापितपूर्वकाष्ठः प्रोत्स्वेदयामास नृपं कटाहे ॥ १७ ॥

सोऽनुष्णः ' इत्यमरः । न तेने नाऽकारीत्यर्थः तनोतेः कर्मणि लिट् द्वित्वं अभ्या-
सलोपश्च । सकलविषयभोगानुकूल्येपि स असंतुष्टत्वेन अधिकदेशानां स्वायत्ती-
करणेऽनलस आसीदित्यर्थः । ' असंतुष्टा द्विजा नष्टा संतुष्टाः क्षत्रबन्धवः ' इति
न्यायान् । श्लेषाऽनुप्रासावलंकारौ ॥ १५ ॥

तेन अलसत्वं न तेने इति यदुक्तं तत् विस्पष्टयितुं चतुर्दिग्विबधुरादौ तावत्
प्राग्जयमाह । दंड इति । ततः अयोध्यापुरीनिवासानंतरं भुवं पृथ्वीं जिगीषोः
जेतुमिच्छुः जिगीषुः तस्य जयतेः सन्नतादुप्रत्ययः संलिटोर्जैरिति कुत्वं तस्य
दशरथस्य दंडः दमः ' साहसं तु दमो दंडः ' इत्यमरः त्रिदशाधिपस्य 'तृतीया
दशा यौवनाख्या येषां ते त्रिदशाः देवाः अत्र वृत्तौ त्रिशब्दो पूरणप्रत्ययांतार्थकः
शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् त्रिविष्टपवत् तेषां अधिपातीत्यधिपः सुपीतियोगविभा-
गान् कप्रत्ययः तस्य इंद्रस्य दिशं काष्ठां प्राचीमित्यर्थः तीव्रः दारुणः ज्वर इवऽऽवि-
वेश प्राविक्षत् । ज्वरो यथा सर्वांगं व्याप्नोति एवं जिगीषोस्तस्य दंडः प्राचीं
व्याप । तत्र दंडज्वरयोर्विशेषणानि कम्पं वेपथुं वितनोतीति वितन्वन् विपूर्वात्त-
नोतेर्लटः शत्रादेशः एतदंडः शत्रुकंपक इत्यर्थः ज्वरोऽपि कम्पमुत्पादयतीति सुप्र-
सिद्धमेतत् । पुनश्च विहितांगमर्दः अंगानां राजविशेषाणां मर्दः मर्दनं नाशइत्यर्थः
विहितः कृतः अंगमर्दोयेन ज्वरपक्षे अंगानां शरीराणां मर्दः क्षोदनं । तापैकहेतुः
तापस्य दुःखस्य एकः मुख्यः हेतुः कारणं ' एके मुख्यान्यकेवलाः ' ' हेतुर्नाकारणं
बीजं ' इत्यमरौ ' तापः संतापे कृच्छ्रे च ' इति हैमः अत्रापि श्लेषालंकारः ॥ १६ ॥

समुद्रमिति । तदीयः तस्य दशरथस्य अयं तदीयः ' त्यदादीनि च ' इति वृद्धसं-
ज्ञत्वान् ' तस्येदमित्यर्थं ' वृद्धाच्छः समुद्रं मुद्रया मर्यादया सह वर्तते इति समुद्रः
तं सागरं ' समुद्रोऽधिरकूपार ' इत्यमरः । उल्लंघ्य अतीत्य उत्पूर्वाल्लंघतेः कत्वोक्त्यप् ।
गतः यातः तेजोऽभिधानः तेजः प्रतापः इति अभिधानं नाम यस्य ' तेजः प्रभावे
दीप्ता च ' इत्यमरः । गुरुः महान् । नितान्तं अत्यंतं संतापिता संतापं प्रापिता पूर्वा
काष्ठा दिशा येन पक्षे नितान्तं अत्यंतं संतापितं दग्धं पूर्वकाष्ठं काष्ठस्य पूर्वं पूर्व-
काष्ठं येन एतादृशः संतापित इत्यत्र तपतेर्णिजंतात् कर्मणि क्तः अथवा संताप-
शब्दात् ' तदस्यसंजातमिति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः । पूर्वकाष्ठ इत्यत्र
' पूर्वापराधरेति ' एकदेशिसमासः । एतादृशः अग्निराशिः अग्नेः बन्धेः राशिः समु-
दायः कटाहे द्वीपविशेषे तैलादिपाकपात्रे च ' कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे ।
नृपे कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ ' इति विश्वः । ' द्वीपस्य च प्रभेदे च कटाहः

भुजङ्गसम्प्रार्थितसेव्यवेला काञ्चीगुणाकर्षितसार्धलोका ।
दिग्दक्षिणा कर्कशयत्नभोग्या वेद्येव भुक्ता नृवरेण तेन ॥ १८ ॥

इत्यभिधानं 'नृपं नृत्पातीति नृपः तं राजानं 'आतोऽनुपसर्गेति कः नृपमिति जात्यैकवचनं अभितापयामास पीडयामास । पक्षे संतापयामास तपतेर्णिजंताद्धिद् । यत्प्रतापरूपोऽग्निः समुद्रमतिक्रान्तः सन् द्वीपस्थान् नृपान् करेण पीडयामास । एतेन दशरथस्य महापराक्रमित्वं सम्राट्त्वं च ध्वनितं । श्रेयरूपकावलंकारी तद्व-
क्षणं तु प्रागेवोक्तं । कच्चिप्रोत्स्वेदयामास इत्यपि पाठः तत्रापि उक्तार्थ एव तात्पर्यं ॥ १७ ॥

इदानीं तस्य राज्ञः दक्षिणदिग्विजयं वर्णयति । भुजंगेति । नृवरेण नृणां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठः तेन संबंधसामान्ये पृथी न तु निर्धारणे येन निर्धार्यते यतो निर्धार्यते यश्च निर्धार्यते एतन्नितयोपादाने एव इयं प्रवर्तते प्रकृते च निर्धारणहेतोरनुपादानान् सा न प्रवर्तते । स्पष्टं चेदं महाभाष्ये । तेन दशरथेन कर्त्रा वेद्येव वेशेन नेपथ्येन संपादिनी 'कर्मवेशायत्' इति यन् । कर्मवेषायत् इतिपाठे तु वेशे वेद्यावाटे भवा इति वेद्या वारवनिता 'दिगादिभ्यो यत्' इति यदेव न्याय्यः 'वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' इति मेदिनी । 'वारस्त्री गणिका वेद्या' इत्यमरः तद्वत् दक्षिणा दिक् भुक्ता उपभुक्ता पालिता च दिग्वेद्ययोः साम्यमेव विशेषणैः स्पष्टयति । वेद्यापक्षे भुजंगेन पित्रेण 'भुजंगो भुजगे पित्रे इत्यभिधानात् तेन संप्रार्थिता सेवितुं उपभोक्तुं अर्हा सेव्या उपभोगार्हा 'ऋहलोर्ण्यत्' एतादृशी या वेला समयः सा सेव्यवेला रतिसमय इत्यर्थः भुजंगसंप्रार्थिता सेव्यवेला यस्याः सा । दिक्पक्षे भुजेन भोगेन गच्छंतीति भुजंगाः 'गमेः सुपिवाच्यः' इति खचि तस्य 'खच्चडि-
द्वावाच्यः' इति विकल्पेन डित्वाट्टिलोपः । तैः सर्पैः संप्रार्थिता याचिता सेव्या सेवनार्हा वेला समुद्रतीरं यस्यां मलयानिललोभेन सर्पैः यत्संबंधिसमुद्रस्य तीरं सेव्यते इति तात्पर्यं । 'वेलांबुधस्त्रियां काले सीमनीश्वरभोजने ॥ अङ्घ्रिष्टमरणां-
भोधेस्तीरनीराविकारयोः' इति हैमः । वेद्यापक्षे कांच्याः मेखलायाः 'स्त्रीकृत्यां मेखला कांची' इत्यमरः । तस्याः गुणाः मनोहरत्वादयः तंतवो वा तैराकर्षिता आकृष्टा समापं प्रापिता इत्यर्थः । सार्थाः अर्थैः धनैः सहिताः सार्थाः धनिका इत्यर्थः 'अर्थोभिधेयैर्बस्तु' इति कोशः । ते च ते लोकाः जनाः ते सार्धलोकाः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः कांचीगुणाकर्षिताः सार्धलोकाः यया सा । दिक्पक्षे कांच्याः एतन्नामकपुर्याः गुणाः धर्मधनसंव्यवहारादयः पुरीगुणाः तैः आकर्षिता सार्थाः संघाभूताः सप्रयोजना वा लोकाः जनाः वणिग्जनसमूहा इति यावन् यया सा । कर्कशः कठोरः महानिति यावन् स चासी यत्नः प्रयत्नः तेन भोग्या उप-
भोग्या । दिक्पक्षे कर्कशाः साहसिकाः तेषां ये यत्नाः प्रयत्नाः तैः भोग्या पाल्या । दक्षिणदिक्स्थनृपाणां दुर्धर्षत्वान् तान् जिह्वा तस्याः पालनं साहसि-

विनिर्जितोऽप्यस्य शरेण घातं लब्ध्वासुरासुप्रघसायुधस्य ।
आत्मानमन्यैरसमानमानं मेने मनस्वी युधि यावनेन्द्रः ॥ १९ ॥
तेजच्छेनाथ हुताशनेन श्रीवासरम्यं प्रदहन् तुरुष्कम् ।
धूपैरिवासक्तगतैर्यशोभिराशीयमन्तं सुरभीचकार ॥ २० ॥

कानामेव भवतीति तात्पर्यं । 'कर्कशो निर्दये कूरे कंपिल्यककृपाणयोः । इक्षौ साः
हसिके कासमर्दके परुषे दृढे' इति हैमः । श्लेषोपमे डलंकारौ ॥ १८ ॥

इदानीं पश्चिमदिग्जयं वर्णयति विनिर्जित इति युधि युध्दे सुरविरुद्धा असुराः
नम्रार्थो विरोधः असुराणां दैत्यानां असवः प्राणाः 'पुंसि भूज्यसवः प्राणाः' इति
कोशः ते प्रघसाः । भोजनं येषां तानि 'उपसर्गेऽदः' इत्यनेन प्रे उपपदे अत्तेः
कर्मणि अप् 'घञपोश्च' इति घस्त्वदेशः । एतादृशानि आयुधानि प्रहरणादीनि
यस्य 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरः । अस्य दशरथस्य शरेण बाणेन 'कलंबमार्ग-
णशराः' इत्यमरः । घातं ताडनं हृतेर्भावे घञ् लब्ध्वा विनिर्जितोऽपि पराजितोऽपि
मनस्वी प्रशस्तं मनः यस्य 'भूमनिंदाप्रशंसेति प्रशंसायां' अस्मायामेधास्रजोविनिः
इति विनिः गंभीर इत्यर्थः यावनेन्द्रः यवनानां समूहो यावनं तस्य इन्द्रः अधिपतिः
अथवा यवनादेशविशेषाः त एव यावनाः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् तेषामिन्द्रः अ-
धिपतिः पश्चिमदिग्धीपाति राजविशेषः आत्मनं स्वं अन्यैः इतरनृपैः न समान
तुल्यः असमानः अतुल्यः मानः सत्कारो यस्य तं असमानमानं अतुल्यसत्कारं
मेने मनुतेस्म । महद्भयः पराजये प्राप्तेऽपि स्वतुल्येभ्यः स्वस्य श्रेष्ठत्वमस्त्येवं
इति मेने इत्यर्थः । एतेन दशरथस्य अतीव महत्त्वं ध्वनितं अनुप्रासालंकारः ॥ १९ ॥

इदानीमुत्तरदिग्जयं वर्णयति । तेज इति । अथ पश्चिमदिग्जयानंतरं
'मंगलानंतरारंभप्रश्नकास्त्येध्वथोअथ' इति कोशः । तेजः प्रतापः छलं छद्म यस्य
'छलं छद्मस्त्रलितयोः' इति त्रिकांडशेषः तेजोरूपेणेत्यर्थः हुताशनेन हूयते इति
हुतं हविर्द्रव्यं तत् अशनं यस्य तेन अग्निना । श्रीवासरम्यं श्रियः लक्ष्म्याः वासः
निवासः स्थितिरित्यर्थः तेन रम्यः मनोज्ञः पक्षे श्रीवासो वृकधूपः 'श्रीवासोवृक-
धूपे स्यात् पंकजे मधुसूदने' इति मेदिनी तेन रम्यः मनोज्ञः घ्राणतर्पण इति
यावत् एतादृशं तुरुष्कं उत्तरदिक्स्थं देशविशेषं सिल्हकनामकं सुगंधिद्रव्यविशेषं च
'तुरुष्कः सिल्हके म्लेच्छजातौ देशांतरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । प्रदहन्
प्रदहतीति संतापयतीति पक्षे भस्मीकरोतीति प्रदहन् अथवा उभयत्रापि भस्मी-
करणमेवार्थः एतादृशः प्रकरणप्राप्तो राजा असक्तगतैः न सक्तं असक्तं नपुंसके
भावे क्तः असक्तं यथास्यात्तथा गतैः यातैः धूपैरिव गंधपिशाचिकाभिः 'धूपोगंधपि-
शाचिका' इति त्रिकांडकोशः । यशोभिः कीर्तीभिः 'यशः कीर्तिः समज्ञातिः'
इत्यमरः । आशीयं आशानां दिशां अयं आशीयः तस्येदमित्यर्थं वृद्धाच्छः दिक्संब-
न्धिनमित्यर्थः अंतं प्रांतं सुरभीचकार रम्यं चकार पक्षे सुगंधिं चकार । सुरभिः-

परेषुचात्यापरिवृंहितोऽस्य क्रोधाभिधानो युधि चित्रभानुः ।
 आताम्रनेत्रच्युतवारिवर्षरानायि शान्तिं रिपुकामिनीनाम् ॥ २१ ॥
 तस्यैकबाणासनभग्नशत्रोरा लोकभूमौ चरणारविन्दे ।
 आसेदतुः सर्वनरेन्द्रमौलिरत्नप्रभालक्तकमण्डनानि ॥ २२ ॥

‘व्यान्’ कृशस्त्रियोगेति चिब प्रत्ययः अस्य च्वा इति ईदं वेरपृक्तस्येति वेलोपः
 ‘सुरभिर्दाम्नचंपके । जातिफलेमातृभेदे रम्ये चैत्रवसंतयोः । सुगंधौगवि सङ्ख्यां’
 इति ह्रमः । श्लेषः उपमा चेत्यलंकारी ॥ २० ॥

एवं पूर्वादि चतुर्दिग्बिजयमुक्त्वा पुनरपि तमेव वर्णयति । परेष्विति । युधि
 युद्धे परेषां शत्रूणां इषवः बाणाः वातानां समूहो वात्या ‘पाशादिभ्योयः’ इत्य-
 नेन समूहे य प्रत्ययः परेष्वेव एव वात्या तया परिवृंहितः वार्धितः ब्रह्मवृह वृद्धौ
 इत्यस्मात्कर्मणि क्तः शत्रुबाणपातेन वार्धित इत्यर्थः अस्य दशरथस्य क्रोधः क्रोपः
 अभिधानं नाम यस्य एतादृशः चित्रभानुः चित्राः विचित्राः भानवः मरीचयो
 यस्य स चित्रभानुरग्निः ‘सूर्यवन्ही चित्रभानू’ इत्यमरः । कर्म अतिशयितः कामः
 यासां ताः कामिन्यः अनने सविलासत्वं ‘ध्वनितं’ ‘कामिनी वामलोचने’ त्यमरः
 रिपूणां शत्रूणां कामिन्यः तासां ‘रिपवैरी सपत्नारि’ इत्यमरः ईपत्ताम्राणि
 रक्तानि आताम्राणि कुगतिप्रादय इति समासः आताम्राणि च तानि नेत्राणि
 च तेभ्यः च्युतानि गलितानि साधनं कृताबहुलमिति समासः । वारीणां
 उदकानां वर्षाणि वर्षणानि ‘मयादीनामुपसंह्यानमिति वृषधातोर्भावे अप्
 प्रत्ययः ‘आपः स्त्री भूमिवाचीरि वृष्टिर्वर्षण जीवन’ इत्युभयत्राप्यमरः । आ-
 ताम्रच्युतानि एतादृशानि यानि वारिवर्षाणि उदकवर्षणानि रिपुनार्यध्रुपातरिति
 यावत् शान्तिं शमं शाम्यते क्तिनि अनुनासिकस्य क्लिप्तलोरिति दीर्घः । आनायि
 आप्रापि । आङ् पूर्वान् नयते कर्मणि लुङि चिणि तलोपः । अत्र नयतेद्विकर्म-
 कात् चित्रभानुरूपप्रधाने कर्मणि लुङ् । तदुक्तं ‘गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने
 नीलकृष्णं’ इति । अत्र रूपकालंकारः ॥ २१ ॥

तस्येति । अग्रे तनकं संयतग्रंथः अत्र ज्ञेयः । एकं असह्यं अद्वितीयं वा ‘एको-
 न्यार्थं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा’ इति कोशः । बाणाः अस्यंते क्षिप्यन्ते अनेनेति
 असनं असु क्षेपणे करणे ल्युट् बाणानां शराणां असनं क्षेपणसाधनं धनुष्यमिति
 यावत् । एकं च तद्बाणासनं च एकबाणासनं तेन भग्नाः आगदिताः भञ्जो
 आमर्दने कर्मणि क्तः । शत्रवः रिपवो येन ‘दस्युशाम्भव शत्रवः’ इत्यमरः ।
 एतादृशस्य तस्य दशरथस्य आलोकेन प्रकाशेन युक्ता भूमिः आलो-
 कभूमिः शाकपाधिवादित्वादुत्तरपदलोपः । अथवा आलोकस्य भूमिः इति पष्ठी
 समासः अथवा आसमंतात् लोका जना यस्यां या आलोका सा चासी भूमिश्चत-
 स्यां मङ्गललोकपूर्णसभायामित्यर्थः । चरणारविन्दे चरन्ति गच्छन्ति आभ्यामिति

लोकस्तदीये भुवि हारगौरे कीर्त्तिप्रताने प्रविजृम्भमाणे ।
अभिन्नकोशं कुमुदं निरीक्ष्य मुमोच चन्द्रोदयशङ्कितानि ॥ २३ ॥
समस्तसामन्तनृपोत्तमाङ्गान्यभ्यास्य तस्योन्नतवृत्ति तेजः ।
ज्वाला चूडागतपद्मरागरागच्छाविस्फुरणच्छलेन ॥ २४ ॥

चरणे 'करणे ल्युट्' ते अरविदे इव कमले इव 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' व्याघ्रादि-
त्वात्समासः चरणारविदे कर्तृणि नराणां मानवानां इंद्राः अधिपतयः सर्वे च ते
नरेन्द्राः राजानः तेषां मौलयः किरीटाः 'चूडाकिरीटो' इत्येवेषां रत्नानि मणयः
तेषां प्रभा छविः अलक्तकस्य यावस्थमंडलानि भूषणानि 'नरेन्द्रमौलिरत्नप्रभा
एव अलक्तमंडलानि 'परिष्कारो विभूषणं मंडलं' इत्यमरः तानि कर्माणि आसे-
दतुः प्रापतुः आङ् पूर्वात्सदेर्लिट् तसि अतुसि एत्वाभ्यासलोपौ । अनेन तस्य
सर्वराजवंदितत्वेन सम्राट्त्वं स्पष्टीकृतं । अत्र तस्यैकवाणाशनमिति पाठो यद्यपि
दृश्यते तथापि वाणासनमित्येव पाठो युक्तः अर्थसंगतेः इति प्रतिभाति ।
अत्र तस्य चरणे सर्वराजैर्वंदिते इति वक्तव्ये एवं भंग्यंतरेण तस्यैवार्थस्य
प्रतिपादनात् पर्यायोक्तमलंकारः तदुक्तं 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भंग्यंतरा-
श्रयमिति ॥ २२ ॥

लोक इति । लोकः जनः 'लोकस्तुभुवने जने' इत्यमरः । भुवि भूम्यां
'भूर्भूमिरचलानंते' इत्यमरः । हारः मुक्तावली तद्वद्गौरे अवदाते 'हारोमुक्तावली'
'अवदातः सितो गौरो' इत्युभयत्राप्यमरौ । तदीये तस्य दशरथस्य अयं
तदीयः तस्मिन् तत्संबन्धिनीत्यर्थः वृद्धाच्छः । कीर्त्तिः यशसः प्रतानः विस्ताराः
तनुविस्तारे भावे घञ् प्रविजृम्भमाणे प्रकर्षेण विजृम्भते स्फुरतीति विजृम्भमाणः
जवि पूर्वाजृम्भतेः कर्तरि शानच् प्रस्फुरति सतीत्यर्थः 'यस्य च भावेन भावल-
क्षणं' इति सप्तमी । कुमुदं चंद्रविकासि कमलं 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः
भिन्नः स्फुटितः कोशः कुञ्जमलः यस्य तदिभिन्नकोशं भिन्नकोशं विकसितं न भव-
तीति अभिन्नकोशं अविकसितमित्यर्थः 'कोशोऽस्त्रीकुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः
निरीक्ष्य अवलोक्य चंद्रस्य उदयः आविर्भावः तस्य शङ्कितानि शंकाः नपुंसके
भावे क्तः । मुमोच तत्याज ॥ २३ ॥

समस्तेति । तस्य दशरथस्य उन्नतेषु उच्चेषु उद्वर्तितेषु च वृत्तिः वर्तनं यस्य
'वृत्तिकीर्त्तनजीवने' इत्यमरः एतादृशं तेजः प्रभावः 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च'
इत्यमरः समंताद्भवाः सामंताः भवार्थे शैषिकोण् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः'
इति टिलोपः । सामंताः मांडलिका एतादृशा ये नृपाः राजानः 'नृपभूपमहीक्षितः'
इत्यमरः । समस्ता निखिला ये सामंतनृपा तेषामुत्तमांगानि उत्तमानि च तानि
मुख्यानि च तानि अंगानि च अवयवाः शिरासीति यावत् 'सर्वेषु गात्रेषु
शिरः प्रधानं' इत्युक्तेः 'उत्तमांगं शिरः शीर्षं' इत्यमरः । चूडाः शिखाः

नेरन्द्रचन्द्रस्य यशावितोनज्योत्स्ना महामण्डलमण्डनस्य ।

तस्यारिनारीनयनेन्दुकान्तविष्यन्दहेतुर्भुवनं ततान ॥ २५ ॥

माता भवित्री भवतुल्यधास इन्द्रद्विपद्भृत्तृनिपूदनस्य ।

तेनोपयेमे समयं विदित्वा बहेः समक्षं विधिवद्विधेया ॥ २६ ॥

तत्समीपस्थकिराटान् वा गताः प्राप्ताः विद्यमाना इत्यर्थः ये पद्मरागाः शोणर-
त्नानि 'शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः' इत्यमरः तेषां यो रागः रक्तिमा 'रागः
क्लेशादिके रक्ते मात्सर्यं लोहितादिषु' इति त्रिकांडशेषः । तस्य छटाः समूहाः
तासां यद्विविधं स्फुरणं अनेकप्रकारेण चाकचक्र्यं तस्य छलेन मिषेण अध्यास्य
अधिष्ठाय अत्र 'अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रेण अधिपूर्वकास्तेः अधिकरणाना-
मुत्तमांगानां कर्मत्वं जज्वाल दिदीपे इत्यर्थः ज्वलदीप्तौ लिट् । कैतवापन्हुत्यलं-
कारः तदुक्तं 'कैतवापन्हुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निन्हुतेः पदै' इति ॥ २४ ॥

नरेन्द्रेति । मत्स्याः पृथ्व्याः मंडलं चक्रवालं तस्य मंडनं भूषणं 'चक्रवालं तु मं-
डलं' 'परिष्कारो विभूषणं मंडनं' इत्यमरौ । तस्य पूर्वोक्तस्य नराणां इंद्रः
राजा स एव चंद्रः शशी तस्य दशरथस्य अरीणां शत्रूणां नार्यः स्त्रियः 'नृनर-
योर्द्विधेत्यनेन शार्ङ्गरवादिवात् ङीन् । तासां नयनानि नेत्राणि तान्वेव इन्दु-
कांताः चंद्रकांताख्या मणिविशेषाः तेषां विष्यंदः प्रस्नावः विपूर्वकात्स्यंदतेर्भावे
घञ् 'अनुविपर्याभि' इत्यादिना पत्वं तस्य हेतुः कारणं एतादृशी यशसः
कीर्तिः वितानः विस्तारः स एव ज्योत्स्ना चंद्रिका 'चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना'
इत्यमरः । भुवनं जलं ततान विस्तारयामास । तनुविस्तारे लिट् । ज्योत्स्नासंबन्धेन
चंद्रकांतो द्रवति इति प्रसिद्धं अतएव चंपूभारते 'यत्रांगनावदनयामवतीशहृष्य-
चंद्राश्मसौधगलितः सलिलप्रवाहः । शृंदारकेंद्रनगरीबृहदुत्सवाय मंदाकिनीति
लभते महतीमभिख्यां' इत्युक्तमिति दिक् । रूपकालंकारः ॥ २५ ॥

एवं त्रयोदशभिः श्लोकैः दशरथं संबर्ण्य इदानीमेकेन तस्य विवाहमाह ।
मातेति । तेन दशरथेन भवस्य शंकरस्य तुल्यं समं धाम त्विट् प्रभावो वा यस्य
एतादृशस्य द्विषंतीति द्विषंतः द्विप् अग्रीतो शतृप्रत्ययः 'द्विषद्वेषणदुर्हदः' इत्यमरः
इंद्रस्य मघोनः द्विषंतः शत्रवः दैत्याः तेषां भर्तारः पालयितारः हिरण्याक्षहिर-
ण्यकशिप्वादयः तेषां निपूदनस्य नाशकस्य निपूर्वकात्सूदधातोर्नद्यादित्वात्
ल्युप्रत्यये 'सुषामादि पुच' इत्यनेन पत्वे निपूदनशब्दस्य साधुत्वं । श्रीविष्णोः
विधेया वचनस्थिता आज्ञाकारिणीत्यर्थः 'विधेयो विनयग्राही वचने स्थित
आश्रयः' इत्यमरः 'माता जननी' जनयित्री प्रसूमाता' इत्यमरः । भवित्री भव-
तीति भवित्री भवतेस्तृजंतादन्त्योङीप्' इति ङीप् । अत्रणुल्लूचोः कालविशेष
विधानाभावात् तृच् प्रत्ययः सामर्थ्याद्भविष्यत्काले विवाहोत्तरमेव पुत्रोत्पत्ते
विवाहकाले विष्णुनिरूपितं तस्या मातृत्वं कथमपि न संभवति एतादृशी अर्था-

महेन्द्रकल्पस्य महाय देव्याः स्फुरन्मयूखा सरणिर्नखानाम् ।
पादद्वयान्ते जितपद्मकोशे मुक्तेव मुक्ताविततिविरेजे ॥ २७ ॥
लीला गतेरत्र निसर्गसिद्धा मत्तो न दन्ती मुषितो न हंसः ।
इतीव जङ्घायुगलं तदीयं चक्रे तुलाकोट्यधिरोहणानि ॥ २८ ॥

दियं कौसल्यैव समयं विवाहकालं आचारं वा 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतं संविदः' इत्यमरः । विदित्वा ज्ञात्वा वन्देः अग्नेः समक्षं प्रत्यक्षं अक्षः समीप-मिति विग्रहे 'अव्ययं विभक्तीत्यनेन समासः' प्रतिपरसमनुभ्योक्षः इति समासांतः टच् प्रत्ययः विधिर्महं विधिवत् यथाविधीत्यर्थः 'तदहं' इति वति-प्रत्ययः । उपयेमे व्यवहि । उपपूर्वात् यमेः कर्मणि लिट् एत्वाभ्यासलोपौ ॥ २६ ॥

तामेव पंचदशभिः श्लोकैः वर्णयिष्यन् आदौ एकेन पादौ वर्णयति । महेंद्र इति महांश्चासौ इंद्रश्च महेंद्रः इषदूनः महेंद्रः महेंद्रकल्पः तस्य इंद्रतुल्यस्येत्यर्थः 'ईषद-समासौ' इत्यनेन कल्पप् । दशरथस्य देव्याः कृताभिषेकायाः राक्ष्याः 'देवीकृता-भिषेकायां' इति कोशः । स्फुरंतीति स्फुरंतः स्फुरतेः शतृप्रत्ययः देदीप्यमानाः मयूखाः त्विषः यस्याः सा एतादृशी नखानां नखराणां सरणिः श्रेणिः 'सरणिः श्रेणिमार्गयोः' इति द्वैमः पद्मयोः कमलयोः कोशौकुड्मलौ जितौ अभिभूतौ अर्था-न्निजशोभया पद्मकोशौ येन एतादृशे द्वौ अवयवौ यस्य तन् द्वयं 'द्वित्रिभ्यां तप-स्थायज्जेति तपस्यायजादेशः पादयोश्चरणयोः द्वयं द्वितयं तस्य अंते महाय उत्सवाय पूजायै इत्यर्थः 'मह उद्भवउत्सवः' इत्यमरः मुक्ता त्यक्ता आर्पतेति यावत् मुच्छद् मोक्षणे कर्मणि क्तः । मुक्तानां मौक्तिकानां विततिरिव पंक्तिरिव विरेजे शुशुभे । राजदीप्तौ कर्तरि लिट् 'फणां च सप्तानामिति विकल्पेनैतवाभ्या-सलोपौ । उपमालंकारः ॥ २७ ॥

इदानीं जंघे वर्णयति । लीलेति । अत्र एतस्मिन्निति अत्र एतच्छब्दात्सप्तम्या-स्त्रल् एतदोऽन्' इत्यादेशः । जंघायुगले गतेः गमनस्य लीला विलासः 'लीलविलासक्रिययोः' इत्यमरः । निसर्गसिद्धा निसर्गेण स्वभावेन सिद्धा निष्पन्ना 'स्वभावश्च निसर्गश्च' इत्यमरः । अस्तीति शेषः 'अस्तिर्भवतीपरोऽप्रयु-ज्यमानोऽयस्तीति महाभाष्यात् । मत्तः क्षीवः । दंती प्रशस्तः दंतो यस्य स दंती 'अतश्चिन्तना' इति प्रशंसायामिनिः सौचेति दीर्घः हस्तीत्यर्थः 'दंती दंताव-लोहस्ती' इत्यमरः । न मुषिताः न चोरितः गतिविषय इत्यर्थाद्भ्रम्यते । मुष-स्तेये कर्मणि क्तः । एवं हंसः मरालः न मुषितः । तयोरत्युत्तमगतिमत्त्वेन अत्र चौर्याशंका । इतीव । इयं मद्गतिः स्वाभाविकी न तु चौर्येणापहता इति लोकान्-मत्यापयितुमिव । तदीयं तस्या इदं तदीयं जंघयोः प्रसृतयोः युगलं युग्मं 'जंघा तु प्रसृते' इत्यमरः तुल्या धटस्य कोटिः कोणः तत्संबद्धं शिष्यामित्यर्थः तत्र अधिरोहणानि आरोहणानि बहुवचनं पुनः पुनरारोहणप्रदर्शनद्वारा विश्वासदाह्य-

दृष्टौ हतं मन्मथबाणपातैः शक्यं विधातुं न निमील्य चक्षुः ।
 ऊरु विधात्रा नु कृतौ कथं तावित्यास तस्यां सुमतेर्वितर्कः ॥ २९ ॥
 तथा हतं तस्य तथा पृथुत्वं यथाऽभवन्मध्यमतिक्षयिष्णु ।
 इतीव बद्धा रशनागुणेन श्रोणी पुनर्वृद्धिनिषेधहेतोः ॥ ३० ॥

सूचनाय 'तुलामाने पलशते' कोटयुत्कर्षाटनी संख्यास्त्रिषु' इत्युभयत्रापि हैमः ।
 तुलाकोट्यधिरोहणादिव्यं विश्वासदाढ्यार्थं करोतीवेत्यर्थः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन
 व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे 'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाधितः । प्रतिमान-
 समीभूतो रेखां कृत्वावतारितः । त्वं तुले सत्यधामासिपुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्स-
 त्वं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय । ययस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
 शुद्धश्चेद्मयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमंत्रयेत्' इति । पक्षे तुलाकोट्योः मंजीरयोः
 अधिरोहणानि आरोहणानि प्रवेशानिति यावत् 'पादांगदं तुलाकोटिर्मंजीरो
 नूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः । चक्रे विदधे । हुकृञ् करणे कर्तरि लिट् । उत्प्रे-
 क्षालंकारः ॥ २८ ॥

इदानीं तस्या ऊरु वर्णयति । दृष्टौ इति । दृष्टौ दर्शने अर्धान् तदीयोर्वीः
 दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने तदूरुदर्शने इति यावत् मन्मथस्य मननं मत्चेतना संप-
 दित्वात् मनधातोर्भावे क्तिप् 'गमादीनां कौ इति न लोपः' 'ह्रस्वस्य पिति
 कृतीति तुक् । मथतीति मथः पचादित्वादच् मतो मथः मन्मथः मदनः तस्य
 बाणाः शराः तेषां पाताः पतनानि तैः हतं ताडितं चक्षुः नेत्रं ईक्षणं चक्षुराक्षि-
 णीत्यमरः निमील्य ऊरु विधातुं कर्तुं न शक्यं अत्र ऊर्वाः कर्मत्वं विधानक्रिया-
 पेक्षां न शक्नुयादपेक्षं अतएव शक्यौ इति न भवति शक्यमिति नपुंसकलिङ्गं नु
 विधानक्रियाविशेषणत्वेन सामान्ये नपुंसकमिति अतएव शक्यं चानेन ध्रुत्प्रतिहंनु-
 मिन्यादि महाभाष्यप्रयोगः संगच्छते । अत्र चिकीर्षितो विशेषविचारः अस्मत्कृत
 रत्नावली नाटिकाटीकायां प्रभाष्यायां विस्तरेण निरूपितस्तत्र एव द्रष्टव्यः । विधात्रा
 ब्रह्मणा तौ ऊरु कथं नु कृतौ अत्र नु वितर्के 'नु वितर्कापमानयोः' इति मे-
 दिनी । इति तस्यां राजमहिष्यां सुमतेः सुष्टुमतिः बुद्धिर्यस्य तस्य बुद्धिमत्
 इत्यर्थः । वितर्कः तर्कः आस भूवेत्यर्थः असु गतिदीप्यदानेषु इत्यस्माद्विद् । तस्याः
 सुमतेरिति पाठे तस्या इत्यस्य ऊरु इत्यनेन अन्वयः । २९ ।

इदानीं श्रोणी वर्णयति । तथेति । तथा श्रोण्या तस्य मध्यस्य पृथुत्वं पृथोः
 भावः पृथुत्वं विशालतेत्यर्थः 'पृथुर्विशाले भूपाले' इति हैमः । तथा तेन प्रकारेण
 तथा 'प्रकारवचने थाल्' इति थाल् प्रत्ययः । हतं अपहृतं केन प्रकारेणापहृतमित्याका-
 क्षायामाह । यथेति मया येन प्रकारेण पूर्ववदेव यच्छब्दात्थाल् । मध्यं अवलमं
 'मध्यं चावलमं च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः । अतिक्षयिष्णु क्षिणोति तच्छीलं क्षयिष्णु
 अतिशयितं क्षयिष्णु अनिक्षयिष्णु प्रादिसमायः कृशतरमिति यावत् । आकेशच्छी-

अस्योदरस्य प्रतितुल्यशोभं नास्तीति धात्रा भुवनत्रयेऽपि ।
संख्यानरेखा इव सम्प्रयुक्तास्तिस्रो विरेजुर्वलयः सुदत्याः ॥ ३१ ॥
वयःप्रकर्षादुपचीयमानस्तनद्वयस्योद्धहनश्रमेण ।
अत्यन्तकार्श्यं वनजायताक्ष्यामध्यं जगामेति ममैष तर्कः ॥ ३२ ॥

लतद्वर्मसाधुकारिषु इत्यधिकारे 'भुवश्चेत्यत्र अनुक्तसमुच्चयार्थेन च कारेण इदं सं-
ग्राह्यमिति वृत्त्याशयः' भाष्यानुक्तत्वाच्चित्योऽयं प्रयोग इति प्रामाणिकाः । अभवत्
आसीत् भवतेर्लङ् इतीव श्रोण्या मध्यस्य पृथुत्वापहारात् मध्यं क्षीणं जातमिती
वेत्यर्थः पुनः मुहुः वृद्धिनिषेधहेतोः वृद्धेः वर्धनस्य निषेधः निरोधः तस्य हेतोः
कारणात् 'पट्टी हेतुप्रयोगे' इति पट्टी । श्रोणी कटिः 'कटिः श्रोणी ककुब्जती' इत्यमरः
रशनागुणेन रशनायाः मेखलायाः गुणेन सूत्रेण बद्धां संदानिता 'बद्धे संदा-
नितं ऊतं' इत्यमरः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

इदानीं तस्यास्तिस्रोवलीर्वर्णयति । अस्येति । भुवनत्रये भुवनानां विष्टपानां
त्रयं त्रितयं 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः त्रिशब्दात् 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति
अयच् । त्रिषु लोकेष्वपीत्यर्थः अस्य सन्निकृष्टस्य 'इदमस्तु सन्निकृष्टं' इत्युक्तत्वात्
उदरस्य कुक्षेः 'पिचंडकुक्षीजटरोदरतुंदं' इत्यमरः प्रतितुल्या सदृशी शोभा कांति-
र्यस्य 'वाच्यलिंगासमस्तुल्यः' 'शोभाकांतिः' इत्युभयत्राप्यमरौ । एतादृशं वस्तु
नास्ति इति हेतोः धात्रा ब्रह्मणा 'धाताञ्जयोनिर्दुहिण' इत्यमरः सम्प्रयुक्ताः सम्य-
क्प्रयुक्ताः प्रादिसमासः संख्यानरेखा इव संख्यानस्य गणनस्य रेखाः चिन्हवि-
शेषाः इव सुदत्याः शोभनाः दन्ता यस्याः सा सुदती राजपत्नी तस्याः 'संख्यासु
पूर्वस्येत्यनुवर्तमाने वयसि दंतस्य दतृ इति दत्तादेशः 'उगितश्चेति ङीप्' तिस्रः त्रि-
संख्याकाः वलयः विरेजुः शुशुभिरे । राजतेर्लिङ् द्वे उस् फणादित्वादित्वाभ्यास-
लोपा । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३१ ॥

इदानीं मध्यं वर्णयति । वय इति । वयसः तारुण्यस्य यद्यपि 'खगवाल्यादि-
नोर्वयः' इत्यनेन वयः शब्दः बाल्यादिवयसां वाचकः तथाप्यत्र योग्यतया
तारुण्यमेव गृह्यते । तस्य प्रकर्षः उत्कर्षः तस्माद्धेतोः 'विभाषा गुणेऽस्त्रियां' इति
पंचमी । द्वौ अवयवौ यस्य तद्वयं स्तनयोः कुचयोः द्वयं द्वितयं उपचीयमानं
प्रवृद्धं पुष्टमिति यावत् उपपूर्वाधिधातोः कर्मकर्तरि लट् तस्य शानजादेशः एता-
दृशं यस्तनद्वयं तस्य उद्धहनश्रमेण उद्धहनस्य धारणस्य यः श्रमः क्लेशः तेन
हेतुना 'हेतौ' इति तृतीया वनजायताक्ष्याः वने उदके जातं उत्पन्नं 'जीवनं
भुवनं वनं' इत्यमरः 'सप्तम्यां जनेर्ङ' इतिङप्रत्ययः वनजं कमलं तद्वत् आयते
दीर्घं 'सुदूरं दीर्घमायतं' इत्यमरः अक्षिणी नेत्रे यस्याः 'बहुव्रीहौ सक्धाक्ष्णो-
रिति पच् 'षिट्प्रादिभ्यश्चेति ङीप्' तस्याः राशयः मध्यं अवलम्बं अंतं अवधिं
अविक्रान्तं अत्यंतं कृशस्य तनोः भावः कार्श्यं 'इलक्षणं दध्रं कृशं तनु' इत्यमरः

अरालकेश्या अलके विधात्रा विधीयमाने चलतूलिकाप्रात् ।
 च्युतस्य बिन्दोरसितस्य मार्गरेखेव रेजे नवरोमराजी ॥ ३३ ॥
 नायं शशी तत्प्रतितुल्यमन्यद् यस्मान्न विश्लेषयति द्वयं नौ ।
 इति स्म तर्कादिव पश्यतस्तौ तस्या मुखेन्दुं कुचचक्रवाकौ ॥ ३४ ॥

अत्यंतं निरवधिकं यत्काश्यं तानवं जगाम प्राप इति एषः मम तर्कः कल्पना
 अस्तीत्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३२ ॥

इदानीं तस्याः रोमराजां वर्णयति । अरालकेश्येति । विधात्रा ब्रह्मणा अरालाः
 वक्राः केशाः कचा यस्याः सा 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदंतिनि' इति विश्वः
 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः 'स्वांगाचोपसर्जनादिति' ङीप् अलके चूर्णकुं-
 तले कुटिलकेशे इत्यर्थः । जात्यभिप्रायेणैकवचनं । विधीयमाने क्रियमाणे विपूर्वा-
 द्धातेः कर्मणि लट् शानच् यकि शुमास्थेति ईत् 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी ।
 चलं चंचलं यत्तूलिकाग्रं तूलिकायाः ईषिकायाः वीरणादिशलाकाया इत्यर्थः
 अग्रं अंचलं तस्मात् च्युतस्य गलितस्य 'स्कन्नं पत्रंच्युतं गलितं' इत्यमरः न
 सितः शुभ्रः असितः तस्य कृष्णवर्णस्य बिंदोः पृथतस्य मार्गरेखेव मार्गस्य पथः
 रेखा सरणिः तद्वत् नवरोमराजिः नवानां नूतनानां 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः
 रोम्रां लोम्रां 'तनूरुहं रोमलोम' इत्यमरः । राजी पंक्तिः 'वसिवपि' इत्यादिना
 इच् प्रत्ययांतराजिशब्दः तस्मात् कृदिकारादक्तिनः इति ङीषि राजी शब्दः
 साधुः । रेजे शुशुभे । उपमालंकारः ॥ ३३ ॥

इदानीं स्तनी वर्णयति । नायमिति । अयं सन्निकृष्टः शशी शशः अस्यास्तीति
 शशी 'अतश्निठनौ' इति इनिः । चंद्रः न तर्हि किमिदमित्यत आह । तत्प्रति-
 तुल्यं तस्य शशिनः प्रतितुल्यं सदृशं अन्यत् शशिभिन्नमित्यर्थः अन्यशब्दात्
 सुप्रत्ययस्य 'अदतरादिभ्यः पंचभ्यः' इति अदढादेशः । नन्विदं कथमवगत-
 मित्यत आह । यस्मादिति । इयं हेत्वर्थे पंचमी यस्माद्धेतोः नौ आवयोः 'युष्म-
 द्धमदोः पृष्ठीचेत्यनेन नौ आदेशः । यं द्वितयं न विश्लेषयति न विघटयति वि-
 पूर्वात् ङिप् धातोर्णिजंतात् लट् । इति एवं प्रकारेण तौ प्रसिद्धौ कुचचक्रवाकौ
 कुचौ स्तनी तवेव चक्रवाकौ कोकौ 'कोकश्चक्रवाकौ' इत्यमरः तर्कात् ऊहात्
 तस्या राश्याः मुखेन्दुं मुखं वस्त्रं तदेव इंदुः 'इंदुः कुमुदबाधवः' इत्यमरः पश्यत-
 स्मेव विलोकयामासतुरिवेत्यर्थः । 'लट्स्मे' इति सूत्रेण लिङ्गपथे दशधातोर्लटि
 'पाप्राध्मेति' पद्यादेशः । रात्रौ चक्रवाकमिधुनस्य परस्परं वियोगो भवति इत्यभि-
 प्रायेणेदं अतएव विश्वगुणादर्शचंपां 'ब्रह्मचर्यव्रतोत्सर्गगुरवे कोकसंततेः । छायावि-
 व्योक्कलोलाय छांदसज्योतिषे नमः' इत्यादि बहुत्र स्थलेषु दृश्यंते । किंचात्र
 कुचचक्रवाकौ मुखेन्दुं पश्यत इत्यनेन स्तनयोरुर्ध्वचूचुकत्वं ध्वन्यते तेन च
 अतीवसौंदर्यं व्यज्यते इति दिक् । हेत्वपन्हुत्युत्प्रेक्षारूपकालंकाराः तत्र उत्प्रेक्षा-

निर्जिग्यतुर्बालमृणालनालं सच्छिद्रवृत्तं यदि दीर्घसूत्रम् ।
सुश्लिष्टसन्धी शुभविग्रहौ तौ तन्व्या भुजौ किं किल तत्र चित्रम् ॥ ३५ ॥
कान्तिप्रकर्षं दशनच्छदेन सन्ध्याघने बद्धपदं हरन्त्याः ।
तस्या गृहोद्यानसरोगतस्य हस्तस्थ एवाम्बुरुहस्य रागः ॥ ३६ ॥

पकयोर्लक्षणे तावद्विहिते हेत्वपन्हुतेर्लक्षणं तु 'शुद्धापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म-
निन्दवः' इति शुद्धापन्हुतेर्लक्षणं विलिख्य 'स एव युक्तिपूर्वश्चेत् उच्यते हेत्वपन्हु-
तिः' इति ग्रंथे उक्तं ॥ ३४ ॥

इदानीं तस्या बाहू वर्णयति । निर्जिग्यतुरिति । तन्व्याः कृशांग्या इत्यर्थः तौ
वर्णयितुं मनसा उद्दिष्टौ सुश्लिष्टसन्धी सुतरां अत्यंतं श्लिष्टाः सुश्लिष्टाः प्रादिसमासः
सन्धयः कूर्परादिसन्धयो ययोस्तौ पक्षे सुश्लिष्टः दृढ इत्यर्थः संधिरूपो गुणो ययोस्तौ
शत्रुजयार्थं हि सन्ध्यादयः पङ्गुणा आश्रियन्ते ते च अमरेण दर्शिताः 'संधिर्ना विग्रहो
यानमासनं द्वैधमाश्रयः' इति एतेषां लक्षणानि तु ग्रंथाविस्तारभयात् प्रकृते विशेष-
पाऽनुपयोगाच्च न लिख्यन्ते । पुनश्च शुभविग्रहौ शुभः मनोहरः विग्रहः शरीरं
आकृतिरिति यावत् ययोः पक्षे शुभः उत्तमः परैरज्ञेय इत्यर्थः विग्रहः पङ्गुणेष्व-
न्यतमः ययोस्तौ अनेन विशेषद्वयेन प्राबल्यं सूचितं । एतादृशौ भुजौ बाहू सच्छि-
द्रवृत्तं छिद्रैः रंघ्रैः सहितं 'छिद्रं निर्व्याधितं रोकं रंघ्रं' इत्यमरः तेनसहेति तुल्य-
योगे बहुव्रीहिः सच्छिद्रं च तद्वृत्तं च वर्तुलं च सच्छिद्रवृत्तं पक्षे छिद्रैः दोषैः
सहितं सच्छिद्रं एतादृशं वृत्तं चरित्रं यस्य 'छिद्रं विवर रंघ्रवत् । गतं दोषे' इति
द्वैमः । वृत्तं 'पथे चरित्रे त्रिष्वित्यमरः पुनश्च दीर्घाणि आयतानि सूत्राणि अंतस्तं-
तवः यस्मिन् पक्षे दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य 'सूत्रं तंतुव्यवस्थयोः' इति विश्वः
'दीर्घसूत्रश्चिराक्रिय' इत्यमरः । एतादृशं बालानि कोमलानि मृणालानि विसानि
यास्मिन् एतादृशं नालं 'मृणालं विसमञ्जादिनालोनालमथान्नियां' निर्जिग्यतुः किल
पराभावयावभूवतुः किल तत्र तद्धस्तकृतनालपराभवे चित्रं आश्चर्यं किं न किंचि-
दित्यर्थः बलिभ्यां निर्वलं जितं चेन्नेदमाश्चर्यकारकमिति तात्पर्यं अनेन तस्याः
भुजयोः कादर्यं दीर्घत्वं च द्योत्यते । अत्र परिकरालंकारः तदुक्तं 'अलंकारः परि-
करः साभिप्राये विशेषणे' इति ॥ ३५ ॥

इदानीं तस्या हस्तोष्ठस्यऽऽरवतत्त्वं । वर्णयति । कान्तिप्रकर्षोपेति । सन्ध्याया
पितृप्रस्वाः संवधि घनः मेघः 'सायं संध्या पितृप्रसूः' इत्यमरः तस्मिन् बद्ध-
पदं बद्धं संदानितं कृतमित्यर्थः पदं स्थानं येन 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मां-
प्रिवस्तुषु' इत्यमरः एतादृशं कान्तिप्रकर्षं कान्तेः रुचः प्रकर्षः उत्कर्षः तं । दशना-
दृष्टायन्ते अनेन इति दशनच्छदः 'पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेति छदधातोर्णिजंतात्करणौ-
वप्रत्ययः 'छादेर्घ्यपुसर्गेति ह्रस्वः 'ओष्ठाधरी तु रदनछदौ दशनवाससी'
इत्यमरः तेन ओष्ठेनेत्यर्थः । हरतीति हरंती हरतेः शप्रांतात् उमिताश्चेति ङीप्

आसीदयं चन्द्रमसो विशेषस्तद्वत्कचन्द्रस्य च भासुरस्य ।
 विभक्तिं पूर्वः सकलं कुरङ्गं तस्यैव नेत्रद्वितयं द्वितीयः ॥ ३७ ॥
 कान्तिश्रिया निर्जितपञ्चरागं मनोज्ञगन्धं ह्रयमेव शस्तम् ।
 नवप्रबुद्धं जलजं जलेषु स्थलेषु तस्या वदनारविन्दम् ॥ ३८ ॥

शप्यनोरिति नुम् । तस्या राश्याः गृहोद्यानसरोगतस्य गृहस्य सन्ननः संबंधि
 उद्यानं आक्रीडः ' पुमानाक्रीडउद्यानं ' इत्यमरः तस्य सरः सरोवरं तत् गतस्य
 प्राप्तस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिना समासः अंबुरुहस्य रोहति प्रादुर्भवति इति रुहं
 ' इगुपधज्ञाप्रीक्रिः कः ' इति कप्रत्ययः । अंबुनि उदके रुहं अंबुरुहं कमलं साधनं
 कृतेति समासः तस्य रागः रक्षितमा हस्ते करे तिष्ठतीति हस्तस्थः ' सुपिस्थ
 इति स्थाधातोः कप्रत्ययः । अभ्रगतो दूरोपि रागः यया ओष्ठेन अपहृतः तस्या
 गृहोद्यानसरोगतकमलरागः हस्तमुलभ इति किं वगर्थे ॥ ३६ ॥

आसीदिति । भासते तच्छीलः भासुरः ' भञ्जभासमिदोषुरच् ' इति घुरच्
 प्रत्ययः । इदानीं तस्या मुखचंद्रं वर्णयति । आसीदिति । तस्य भासुरस्य देदीप्य
 मानस्य चंद्रमसः विधोः तस्याः राश्याः वक्त्रं मुखं तद्वक्त्रं ' वक्त्रास्ये वदनं
 तुंडं ' इत्यमरः तद्वक्त्रमेव चंद्रः शशी तस्य च । चः समुच्चये ' चान्वाचयसमा-
 दारेतरेतरसमुच्चये ' इत्यमरः । अयं वक्ष्यमाणः विशेषः भेदः आसीत् अस्तेर्लङ्
 ' अस्ति सिच् इतीद् भेदमेवाह । विभर्तीति । पूर्वः प्रसिध्धश्चंद्रमाः सकलं समग्रं
 ' समग्रं सकलं पूर्णं ' इत्यमरः कुरंगं मृगं ' मृगेकुरंगवातायुः ' इत्यमरः ।
 विभर्ति धारयति भृत्रः कर्तरि लङ् लुङ् श्रुङ् द्वित्वमित्त्वं । द्वितीयः द्वयोः
 पूरणो द्वितीयः मुखचंद्रमा इत्यर्थः द्वेस्तीय इति तीयप्रत्ययः । तस्य इव कुरंगस्य
 इव नेत्रद्वितयं द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितयं नेत्रयोः नयनयोः द्वितयं विभर्ति धार-
 यति । व्यतिरेकालंकारः ' व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ' इति लक्षणात् ॥ ३७

पुनरपि भग्यंतरेण मुखमेव वर्णयति । कांतीति । कांतेः शोभायाः श्रीः
 संपत्तिः तया निर्जितः निःशेषेण पराजितः पञ्चरागः शोणरत्नं येन तत्
 ' निर्जितपञ्चरागं ' शोणरक्तं लौहितकः पञ्चरागः ' इत्यमरः मनोज्ञगंधं मनोज्ञः
 मंजुलः गंधः आमोदो यस्य ' मनोज्ञं मंजु मंजुलं ' इत्यमरः ' गंधो गंधक
 आमोदे लेशे संबंधगर्वयोः ' इति विश्वः । एतादृशं द्वयमेव द्वौ अवयवौ यस्य तद्वयं
 शस्तं प्रशस्तं शंसुस्तुतां कर्मणि क्तः अर्थाहोकारिति कर्ता किं तद्वयमित्यत आह
 जलेषु उदकेषु नवप्रबुद्धं नवं नूतनं च तत् प्रबुद्धं च विकसितं च एतादृशं
 जलजं कमलं सप्तम्यां जनेडं ' इति उ प्रत्ययः स्थलेषु स्थलीषु । अन्यलिगौ स्थल
 स्थली ' इत्यमरः । तस्याः राश्याः वदनारविंदं वदन्यनेनेति वदनं ' करणाधिकरणये
 इत्यनेन करणे ल्युट् अराकाराणि पत्राणि विंदतीति अरविंदं ' गवादिषु विदेः
 संज्ञायामिति शप्रत्ययः शेषमुचादीनामिति नुम् । वदनमेव अरविंदं ' अरविंदं महो-

इन्दीवरस्यान्तरमेतदस्यानेत्रोत्पलस्यापि यतो हिमांशोः ।

त्विपोऽपि नैकं सहते मुखाख्यमाक्रम्य तस्थावपरं शशाङ्कम् ॥३९॥

युगं भ्रुवोश्चञ्चलजिह्वपक्षमसम्पर्कभित्तासितलोचनायाः ।

प्रोन्नम्य दूरोत्सरणं विधित्सुमध्ये न तस्थाविति मे वितर्कः ॥४०॥

‘त्पलं’ इत्यमरः तुल्ययोगितालंकारः रूपकं च तदुक्तं ‘वर्णानामितरेषां वा धर्म्यं तुल्ययोगिता’ इति प्रकृते वर्णस्य मुखस्य अवर्णस्य कमलस्य च एकस्यां प्रशंसनक्रियायामन्वयात् लक्षणसमन्वयः ॥ ३८ ॥

इदानीं नेत्रं वर्णयति । इन्दीवरस्य कमलस्य यद्यपि इन्दीवरं चंद्रविकासि कमलं तथापि प्रकृते कमलसामान्याभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञेयं अन्यथा कुमुदजातेश्चंद्र-
बंधुत्वात् हिमांशोस्त्विपोऽपि नैकं सहते इत्युत्तरग्रंथासंगतिः स्यात् अस्याः
राज्ञ्याः नेत्रोत्पलस्य नेत्रमेव लोचनमेव उत्पलं कमलं तस्यापि तस्यचेत्यर्थः
अपिः समुच्चये इन्दीवरस्य नेत्रोत्पलस्य चेत्यर्थः ‘स्यादुत्पलं कुवलयं’ इत्यमरः
‘गृही समुच्चयप्रशंकासंभावनास्वपि’ इत्यमरः । एतत् वक्ष्यमाणमित्यर्थः अंतरं
भेदः ‘अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्यं’ इत्यमरः किं तदंतरमित्यपेक्षया-
माह । यत इति । यतः हेतोरित्यर्थः एकं प्रथमं कमलमित्यर्थः ‘एकोऽन्यार्थे
प्रधाने च प्रथमे केवले तथा’ इति कोशांतरं हिमांशोः हिमाः तुषाराः अंशवः
किरणा यस्य ‘तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिंगकाः’ ‘किरणोऽसमयूखांशुः’
इत्युभयत्राप्यमरः तस्य चंद्रस्य त्विपोऽपि युतीरपि ‘स्युः प्रभारकृच्चित्स्विड्भा-
भाञ्जविद्युतिदीप्तयः’ इत्यमरः न सहते न मर्पति । अपरं द्वितीयं नेत्रोत्पलमिति
यावत् मुखं वदामिति आख्या तस्य तन्मुखाख्यं मुखसंज्ञमित्यर्थः शशांकं शशः
मृगः अंकः चिन्हं यस्य ‘उत्संगचिन्हयोरंकः’ इत्यमरः तं शशिनमित्यर्थः आक्रम्य
व्याप्य तस्यौ स्थितमित्यर्थः स्था धातोर्लिट् । इह अत्र आक्रम्येति पदेन नेत्र-
योर्विशालता व्यज्यते । कमलं हिमांशोस्त्विपोऽपि न सहते नेत्रकमलं तु मुखचं-
द्रमाक्रम्य तस्यौ इति महदंतरमेतयोरित्यर्थः । व्यतिरेकालंकारः ‘व्यतिरेको विशेष-
पथेदुपमानोपमेययोः’ इति लक्षणात् ॥ ३९ ॥

इदानीं भृकुटी वर्णयति । युगमिति । असितलोचनायाः सितविरुद्धे असिते
नेत्रो विरोधोऽर्थः कृष्णेनीलासितद्वयामेत्यमरः असिते कृष्णे लोचने नयने यस्याः
सा अत्र ‘स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीप् न भवति ‘न क्रोडादि बहुवः’ इति निषे-
धात् तस्याः राजपत्न्याः भ्रुवोः नेत्रोपरिस्थरोमराज्योः युगं युगुलं ‘युगं
तु युगुलं युगं’ इत्यमरः । चंचलानि तरलानि पक्षे चपलानि जिह्वानि वक्त्राणि
पक्षे कुटिलस्वभावानि अलसानि वा ‘जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे’ इत्यमरः एतादृशानि
यानि पक्षमाणि नेत्रलोमानि ‘पक्षम सूत्रादि सूक्ष्मांशे किञ्चलके नेत्रलोमनि’ इति
विश्वः । तेषां सम्पर्कः संबंधः तस्मान् या भीतिः भयं तथा ‘हेताविति तृतीया ।

तत्केशपाशावजितात्मबर्हभारस्य वासः शिखिनो वनेषु ।
चक्रे जनस्य स्पृशतीति शङ्कां चेतस्तिरश्चामपि जातु लज्जाम् ॥ ४१ ॥
अन्यापि कन्या जितसिद्धकन्या तादृग्गुणा तस्य बभूव देवी ।
दोषोऽपि यस्या भुवनत्रयस्य बभूव रक्षोभयनाशहेतुः ॥ ४२ ॥

प्रोन्नम्य प्रकृष्टं ऊर्ध्वं गत्वैत्यर्थः दूरोत्सरणं दूरं विप्रकृष्टं यदुत्सरणं गमनं तत्
विधित्सु विधातुं कर्तुमिच्छु विधित्सु विपूर्वाद्वाचः सन्नतात् 'सनादांस भिक्षुः'
इति उप्रत्ययः समिर्मामेति इसादेशः 'अत्र लोपेति अन्यासलोपः दूरोत्सरणमि-
त्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी न भवति न लोकेति निषेधात् । मध्ये पक्षम-
भालमध्ये स्वस्थाने इत्यर्थः न तस्थौ न स्थितं इति एवं प्रकारेण मे मम वितर्कः
उहः अस्तीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४० ॥

इदानीं तस्याः केशपाशं वर्णयति । तत्केशेति । तस्याः राश्याः केशाः कचाः
'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः तेषां पाशः समूहः 'पाशः कचार्थः संधार्थः'
इति त्रिकांशशेषः । तेन अवजितानि पराजितानि यानि आत्मबर्हाणि तेषां भारो
आत्मबर्हाणि वा भारो यस्य तस्य शिखिनः शिखा चूडा अस्ति यस्य स शिखी
तस्य मयूरस्य 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः वनेषु अरण्येषु वासः वसतिः
तिरश्चामपि तिरः अंचतीति तिर्यचि तेषां तिरश्चां पशुपक्ष्यादीनामपि 'अंचेः
कृत्विगादिसूत्रेण तिर्यक्शब्दे उपपदे किन् प्रत्ययः षष्ठीबहुवचने 'अचः' इति
अलोपः । चेतः अंतःकरणं कर्ता जातु कदाचित् 'कदाचिज्जातु साधे तु' इत्यमरः
लज्जां त्रपां 'मंदाक्षं ढीम्रपात्रीला' इत्यमरः स्पृशति प्राप्नोतीत्यर्थः इति एवं प्रकारेण
जनस्य लोकस्य शंकां आशंकां चक्रे तेने डुकृञ्करणे लिट् ॥ ४१ ॥

तस्य राज्ञः एवं ज्येष्ठायाः सौंदर्यं वर्णयित्वा न केवलं इयं एकैव तस्य राज्ञः
पत्नी आसीत् किं तु अन्ये अपि आस्तां इति कथयितुं तयोरपि परिणयमाह ।
अन्यापीति । तस्य दशरथस्य जितसिद्धकन्या सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां कन्याः
सुताः पराजिताः सौंदर्येणेति शेषः सिद्धकन्या यया सा 'पिशाचो गुणकः सिद्धो
भूतोमी देवयोनयः' इत्यमरः एतादृशी तादृग्गुणा तादृशः ज्येष्ठा सदृशाः गुणाः
शीलसौंदर्यादयो यस्याः तादृश इत्यत्र त्यदादिषु 'दृशोनालोचने' इति किन् 'आस-
र्वनाम्रः' इत्यात्वं । अन्यापि इतरापि कन्या देवी कृताभिषेका बभूव । यस्याः देव्या
इत्यर्थः दोषोऽपि रामराज्याभिषेकविघ्नरूपो दोषोऽपि भुवनानां विष्टपानां त्रयं
त्रितयं तस्य अत्रभुवनशब्देन तात्स्थसंबन्धेन अना लक्ष्यते अन्वया भुवनपदेन
विष्टपग्रहणे तस्य रक्षोभयात्तदसंगतिः स्पष्टैव । रक्षोभयात् रावणादियानु-
धानेभ्यः तद्भयं भीतिः 'यातुरक्षसी' । 'भीतिर्भीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । पंच-
मांभयेनेति समासः तस्य नाशः ध्वंसः तस्य हेतुः कारणं बभूव । कैकेय्या राम-
राज्याभिषेकस्य विघ्ने कृतेऽपि तया त्रिभुवनस्थलोकानां कल्याणमेव कृतं यदि

सुमन्त्रसूतस्य सुमित्रयाग्नौ पाणिग्रहं लम्बितया द्विजेन ।
पुण्यं भवान्या भवहस्तसक्तहस्ताम्बुजाया वपुराललम्बे ॥४३॥
तासु प्रजानामधिपः प्रजार्थी देवीसु चारित्रकुलोन्नतासु ।
अदृष्टपुत्राननवन्ध्यदृष्टिश्चिन्ताहृतात्मव निनाय कालम् ॥ ४४ ॥

चेयं विघ्नं नाकरिष्यत् तर्हि रावणादिरक्षो नाशोपि नाभविष्यत् । एवं च तज्जन्य-
भोतिरपि नापागमिष्यत् इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ४२ ॥

सुमित्राविवाहमाह । सुमन्त्रसूतस्येति । द्विजेन द्विः द्विवारं जायते इति द्विजः
तेन जन्मना सावित्र्युपदेशेन चेति द्विवारमित्यर्थः 'जन्मना जायते शूद्रः संस्का-
राद्विज उच्यते' इति वचनात् वृत्तौ द्विशब्दः सुजर्थविशिष्टः 'दंतविप्रांडजा द्विजाः'
इत्यमरः अर्थात् कुलगुरुणा वसिष्ठेनेत्यर्थः अग्नौ वन्द्यौ औपदलेषिके सप्तमी अग्नि-
सामाग्न्ये सतीत्यर्थः स्पष्टं चैतत् 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे 'यन्मासे अतिक्रान्तं
दीयते तस्य समास औपश्लेषिकअधिकरणं' इत्यादिना भाष्ये च । सुमन्त्रः एत-
न्नामा प्रधानः सूतः सारथिर्यस्य तस्य दशधरस्य कर्तरि षष्ठीयं पाणेः हस्तस्य ग्रहः
ग्रहणं 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति' भावं ग्रहधातोरप् विवाहमित्यर्थः 'तथा परिणयोद्वा-
होपयामाः पाणिपीडनं' इत्यमरः । लम्बितया प्रापितया लभधातोर्णिजन्तात् प्रयोज्य-
कर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः' इत्युक्तेः 'गतिबुद्धीति' सूत्रेण प्रयोज्यकर्मणि
क्तप्रत्ययः 'लभेत्' इति नुमागमः सुमित्रया एतन्नामकदशरथपत्न्या कर्त्र्या
भवस्य शंकरस्य 'व्योमकेशो भवो भीम' इत्यमरः । तस्य हस्तः करः तस्मिन् सक्तं
संलग्नं हस्त एव अंबुजं कमलं यस्याः 'हस्ती तु पाणिनक्षत्रे' इत्यमरः एतादृश्या
भवान्याः भवस्य स्त्री भवानी तस्याः 'इंद्रवरुणेत्यादिना भवशब्दान्डीपि आनुगा-
गमः । पुण्यं पवित्रमित्यर्थः वपुः शरीरं आललम्बे जगृहे इत्यर्थः लम्बतेः कर्मणि
लिट् । भवहस्तवृत्तकरपद्मभवानीव शुशुभे इत्यर्थः । अत्र दशरथतात्पर्येण सुमन्त्रः
सूतो यस्य इति वक्रगत्याश्रयणं चिरार्थकत्वात् प्रकृतानुपयोगाच्च दोषापादकमिति
न शङ्क्यं समगतरेत्यक्षरश्लेषगुणानुगुण्येन वैशेषिकगुणत्वसंभवात् ताद्विवाहया-
त्रायां सुमन्त्रस्यैव सारथित्वसूचनार्थत्वाच्च । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

एवं सतीष्वपि तिसृषु पत्नीषु राज्ञः न पुत्रमुखलाभ इत्याहतास्त्विति प्रजार्थी
प्रजा संततिः एव अर्थः सोस्यास्तीति 'अर्थाच्चासं निहिते' इति इनिः अथवा प्रजाः
अर्थयते इति अर्थयतेः 'सुप्यजाताविति णिनिः' । प्रजानां लोकानां संततेश्च
अधिपः अधिपातीत्यधिपः अधिपूर्वात् पातेः 'आतश्चोपसर्गं' इति कः । अत्र प्रजार्थी
अपि प्रजानामधिपः इति विरोधाभासः संतानार्थां प्रकृत्यधिप इति प्रजापदस्या-
र्थभेदेन विरोधपरिहारः दशरथः चरित्रमेव चारित्रं पातिग्रत्यादिशीलं प्रज्ञादि
त्वात्स्वार्थं अण् कुलं वंशः सत्कुलमित्यर्थः ताभ्यां उन्नताः उच्चाः सच्छीलकु-
लीनत्वाभ्यां श्रेष्ठा इत्यर्थः एतादृशीषु तासु पूर्वांक्षासु देवीषु कौसल्यादिराज्ञीषु

स्वरक्षितव्यं गहनं हिमस्य नगस्य गोप्ता श्वगणिप्रचारैः ।

विशोधितं कुञ्जभुवः कदाचित्तस्मै जगत्याः प्रभवे जगाद् ॥ ४५ ॥

विधेयचित्तश्चलितव्यधेषु हलायुधाभः स कुतूहलेन ।

अन्येद्युरन्यायनिवृत्तवृत्तिर्मृगेन्द्रगामी मृगयां जगाम ॥ ४६ ॥

पुत्रस्य सुतस्य आननं मुखं न दृष्टं अवलोकितं पुत्राननं याभ्यां अदृष्टपुत्रानने
अतएव वंध्ये निष्फले 'बंध्योऽफलोवकेशी' इत्यमरः दृष्टी नेत्रे यस्य 'ऋणमस्मिन्
सजसत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो मुखं' इत्यु-
क्तामृतत्वादिप्राप्तिकारणपुत्रदर्शनाभावात् दृष्टेर्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । चित्तया आध्यानेन
'स्याचितास्मृतिराध्यानं' इत्यमरः अपहृतः मुषितः आत्मा अंतःकरणं यस्य
'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः चित्ताविष्टः सन् इत्यर्थः कालं अनेहसं
'कालोदिष्टोप्यनेहा' इत्यमरः । निनाय प्रापयामास पुत्रमुखाभावेन यथाकथंचिन्
कालं यापयामासेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तस्य दशरथस्य राज्ञो मृगयाविहारमाह । स्वरक्षितव्यमिति । शुनां कु-
कुराणां 'शुनको भपकः श्वा स्यात्' इत्यमरः । गणाः समुदायाः 'समुदयश्चयो
गणः' इत्यमरः ते संति येषां ते श्वगणिनः 'अतश्निठनी' इति इनि प्रत्ययः । श्व-
गणिनां वागुरिकादीनां प्रचारैः संचरणादिव्यापारैः विशोधितं दस्युचौरदवानला-
दीनां दूरापसारणेन परिमृष्टं कृतं कुञ्जभुवः कुंजानां निकुंजानां भूः स्थानं तस्य
हिमस्य तुषारस्य नगस्य न गच्छतीति नगः तस्य पर्वतस्य 'नगोप्राणिष्वन्यत-
रस्यां' इति निपातः हिमालयस्येति यावत् गोपायतीति गोप्ता रक्षिता कश्चिद्वन-
चरः गोपायतेः तृच । स्वस्य आत्मनः रक्षितव्यं पालयितव्यं गहनं अरण्यं
'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं' इत्यमरः कदाचित् कस्मिंश्चित्काले किं
शब्दात् 'सर्वैकान्यर्कं यत्तदकाले दा' इति दाप्रत्ययः 'किमः क' इति कादेशः
कदाचिज्जातु गार्धमित्यमरः जगत्याः पृथ्व्याः 'जगती सागरांवरा' इत्यमरः
प्रभवे अधिपाय 'प्रभुः परिवृढोऽधिप' इत्यमरः तस्मै दशरथाय जगाद् कथया-
मास 'गदव्यक्तायां वाचि लिट् तस्मै इति क्रियाग्रहणं कर्तव्यं इति संप्रदाने च-
तुर्थी' वनविशोधनविषये कामंदकः 'कारयेद्वनविशोधनमादौ' मातुरंतिकमपि
प्रविविधुरिति ॥ ४५ ॥

विधेयचित्त इति । चलितानां व्यभाः वेधाः 'व्यधो वेधे' इत्यमरः तेषु वि-
धेयं अधीनं दृढसंलक्षममिति यावत् चित्तं चेतो यस्य सः । हलः सारः आयुधं प्रह-
रणं यस्य स हलायुधः बलभद्रः तद्वदाभा कातिर्यस्य बलभद्रसम इत्यर्थः 'का-
मपालो हलायुधः' इत्यमरः न्यायविरुद्धः अन्यायः तस्माद्विवृता परा सुखी
वृत्तिः वर्तनं यस्य न्यायवर्तनशील इत्यर्थः मृगाणां इंद्रः अधिपतिः सिंहः तद्वदभी-
क्षुः गच्छति मृगेन्द्रगामी 'सिंहो मृगेन्द्रः पंचाक्षः' इत्यमरः 'बहुलमाभीक्ष्ये'

पुत्रीकृतानीश्वरया शिशुत्वे स्नेहेन नमृनिव बालवृक्षान् ।

यश्चित्रपुष्पाभरणामिरम्यानुत्सङ्गदेशेन चिरं बभार ॥ ४७ ॥

वातेन कृष्टे पटले घनानां धातुप्रतानाः प्रतरन्ति दृष्टाः ।

यस्य त्वचामुद्धरणाभिशाङ्कां मुग्धाय गन्धर्ववधूजनाय ॥ ४८ ॥

इति णिनिः 'उपपदमतिङ्' इति समासः । स दशरथः अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः 'सद्यः परुपरेत्यादिना अन्यशब्दात् एद्युस्प्रत्ययः कुतुहलेन कौतुकेन मृगयासंबन्धिनेति अर्थात्सिद्धं मृगयां मृगयन्तेऽत्र मृगया मृगे अन्वेषणे परिचर्या परिसर्या मृगया' इति साधुः आखेटं 'आखेटो मृगयास्त्रियां' इत्यमरः जगाम ययौ गम् धातोर्लिङ् । अनुप्रासालंकारः ॥ ४६ ॥

महाकाव्यलक्षणे 'नगराणवशैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः' इत्युक्तत्वात् यत्र मृगयार्थं गतः तं हिमालयं तावत्पङ्क्तिभिः श्लोकैर्वर्णयति । पुत्रीकृतानिति । यः हिमालयः ईश्वरया ईष्टे तच्छीला ईश्वरा पार्वती 'स्थेशभासपिसकसोवरच्' इत्यनेन ईश धा-
तोर्वरच् प्रत्यये टाप् 'ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्यां ईश्वरीश्वरा' इति बोपालितः
तया पार्वत्या शिशोः भावः शिशुत्वं बाल्यमित्यर्थः 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यं'
इत्यमरः । पुत्रीकृतान् अपुत्राः पुत्राः संपद्यन्ते तथाकृताः पुत्रीकृताः 'अभूततद्भावः'
इति पुत्रशब्दाच्चिप्रत्ययः अस्य च्वाहैत्तं ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इत्यनेन गतिसंज्ञायां
'कुगतिप्रादयः' इति समासः । चित्राणि पुष्पाणि सुमनसः तान्येव आभरणानि
भूषणानि 'अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणं' इत्यमरः तैः अभिरम्यान्
अभितः सर्वतः रम्यान् हृद्यान् 'रम्यश्चंपकहृद्ययोः' इति हैमः । एतादृशान्
बालवृक्षान् बालाः शिशवः अल्पा इत्यर्थः एतादृशा ये वृक्षाः तान् नमृनिव
दौहित्रानि स्नेहेन प्रेम्णा 'प्रेमाना प्रियता हार्दं प्रेमन्नेहः' इत्यमरः । उत्संगः समीपः
यो देशः प्रांतः पक्षे उत्संगस्य अंकस्य यो देशः तेन बभार दधार पक्षे पुपोष
लालयामासेत्यर्थः । यथा मातामहः उत्संगदेशे दौहित्रान् लालयति तद्वदयं
पुत्र्या पुत्रीकृतान् वृक्षान् दधारेत्यर्थः । उपमालंकारः रूपकं च ॥ ४७ ॥

वातेनेति । घनानां मेघानां पटले समूहे 'समूहे पटलं नना' इत्यमरः
वातेन वायुना 'नभस्वद्वातपवने' इत्यमरः कृष्टे आकृष्टे सति 'यस्य च भावे-
नेति' सप्तमीयं । दृष्टाः अवलोकिताः धातुप्रतानाः धातूनां गैरिकादिधातूनां
प्रतानाः विस्ताराः तनु विस्तारे भावे घञ् मुग्धाय बालिशाय गन्धर्ववधूजनाय
गन्धर्वाणां बन्धुः स्त्रियः गन्धर्वबन्धुः तासां जनः लोकः तस्मै यस्य हिमालयस्य
त्वचा शरीरवर्तिचर्मणां उद्धरणाभिशांकां उद्धरणस्य दूरीकरणस्य या अभिशांका
तां प्रतरन्ति कुर्वतीत्यर्थः । मेघापसरणे धातुलोहितस्य पर्वतस्य दर्शनात् भ्रांति-
मदलंकारः ॥ ४८ ॥

यः कृष्यमाणेषु मृगेषु नागैर्हरीमुखादूर्ध्वविनिर्गताङ्गैः ।
 प्रसारितास्यः स्वयमेव सत्त्वान् प्रासीकरोतीव वितत्य जिह्वाम् ४९
 नागाङ्गनारत्नमरीचिजालध्वस्तान्धकारप्रकरस्य यस्य ।
 निकुञ्जपद्माकरपद्मपण्डैर्विदन्ति रात्रिन्दिवसंविभागम् ॥ ५० ॥
 धातुप्रभालोहितपक्षयुग्मः श्रीमद्बुहालङ्कृतचारुपृष्ठः ।
 दिव्यस्य यश्चन्द्रकिणो विभर्ति रूपश्रियं भासुरचन्द्रकान्तः ॥ ५१ ॥

यः हिमालयः दरीमुखात् दरी गुहा सैव मुखं दरीमुखं तस्मात् अपादाने
 पंचमी अर्धं विनिर्गतं अर्धविनिर्गतं सुप्सुपेति समासः अर्धविनिर्गतं अंगं शरीरं
 येषां तैः नागैः सर्पैः 'नागे मतंगजे सर्पे पुत्रागे नागकेसरे' इति हैमः । मृगेषु हरि-
 णेषु आकृष्यमाणेषु आकृष्यन्ते इति आकृष्यमाणाः आङ्पूर्वात्कृपेः कर्मणि लट्
 ज्ञानजादेशः यस्य च भावेनेति सप्तमी स्वयमेव आत्मनैव प्रासारितास्यः प्रसारितं
 विततं आस्यं मुखं येन 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डं' इत्यमरः एतादृशः सन् जिह्वां
 रसनां रसज्ञा रसना जिह्वेत्यमरः वितत्य विस्तार्य सत्त्वान् प्राणिनः 'द्रव्यामु व्यव-
 सायेषु सत्वम्' इत्यमरः प्रासीकरोतीव भक्षयतीवेत्यर्थः प्रासश्चाच्चिः अस्य
 च्चौ इति इत्वं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४९ ॥

नागेति । नागानां सर्पाणां अंगनाः स्त्रियः तासां रत्नानि मणयः तेषां यानि
 मरीचीनां किरणानां जालानि 'भानुः करोमरीचिः स्त्री' इत्यमरः । तैः ध्वस्तः
 नाशितः अंधकारस्य ध्वांतस्य प्रकरः समूहो यस्य 'अंधकारोऽस्त्रियां ध्वांत'
 इत्यमरः 'संघाते प्रकरौ घवारनिकरव्यूहाः समूहश्चयः' इत्यभिधानं । एतादृशस्य
 यस्य हिमालयस्य रात्रिदिवसंविभागं रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवं 'अचतुरेत्या-
 दिना' निपातितः रात्रिदिवशब्दः अच् प्रत्ययांतः यद्यपि कौमुद्यां 'रात्रौ च दिवा
 च रात्रिदिवं' इति विग्रहः कृतः तथापि दोषाभूतमहः इत्यादिवत् कचित्
 अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तौ शक्तिमत्परत्वं भवति अत एव 'विभज्य नक्तं
 दिवमस्ततंद्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषं' इति भारविप्रयोगः संगच्छते तस्य
 सम्यग्विभागः अयं दिवसः इयं रात्रिः इत्याकारको भेदः तं निकुञ्जपद्माकरपद्मपण्डैः
 निकुञ्जाः पद्मानां कमलानां आकराः खनयः खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः
 तडागा इत्यर्थः 'पद्माकरस्तडागोऽस्त्री' इत्यमरः तत्संबंधीनि यानि पद्मानि कमलानि
 तेषां पंडाः समूहाः 'पंडं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । निकुञ्जाश्च पद्मा-
 करपद्मपंडाश्च तैः विदन्ति जानन्ति विदधातोर्लट् अदादित्वाच्छपोल्लृक् । रत्नप्रभा-
 भिः सर्वत्र अंधकारनाशे जाते रात्रिदिवविभागज्ञानं कुंजेषु यदा अंधकारः पद्मा-
 नि च यदा मुकुलितानि तदा रात्रिः अन्यथा दिवस इति लोकैर्ज्ञातमित्यर्थः ।
 उन्मीलितालंकारः 'तदुक्तं भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तागुन्मीलितविशेषकौ' इति ॥ ५० ॥

धात्विति । धातोः गौरिकादिधातोः या प्रभा कातिः स्युः प्रभाः रुक् रुचि-

तस्य कणत्रिंशररेणुविद्धेर्वातैर्विधूतागरुपादपान्ते ।

अधिज्यधन्वा धनदप्रभावश्चचार मैनाकगुरोर्निकुञ्जे ॥ ५२ ॥

स्विङ् भा' इत्यमरः तथा लोहितं रक्तं 'रोहितो लोहितो रक्त' इत्यमरः पक्षयोः पार्श्वयोः युग्मं युगलं यस्य पक्षे धातुप्रभेव लोहितं पक्षयोः गरुतोः युग्मं यस्य सः 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्लीरंघ्रे बले पार्श्वे वगे केशात्परश्वये । पिच्छे विरोधे देहांगे सहाये राजकुंजरे' इति हैमः । श्रीः शोभा अस्ति यासु ताः श्रीमत्यः एतादृश्यः या गुहाः दर्यः 'दरी तु कंदरो वास्त्री देवखातबिलेगुहा' इत्यमरः ताभिः अलंकृतं चारु मनोहरं पृष्ठं यस्य मयूरपक्षे श्रीः तेजोविशेषः अस्ति यस्य स श्रीमान् स चासौ गुहश्च कार्तिकेयश्च तेन अलंकृतं शोभितं चारु सुंदरं पृष्ठं यस्य 'सेनानीरभिभूर्गुहः' इत्यमरः 'सुंदरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । भासुरः भास्वरः यश्चंद्रः तद्वत्कांतः मनोरमः अथवा भासुराः देदीप्यमानाः चंद्रकांताः मणिविशेषा यस्मिन् मयूरपक्षे चंद्रकाणां पिच्छगतनेत्राकारचिन्हविशेषाणां अंतः मध्यः 'समौ चंद्रकमेचकौ' इत्यमरः भासुरः देदीप्यमानः चंद्रकांतो यस्य एतादृश्ये यो हिमालयः दिव्यस्य दिविभवः दिव्यः तत्र भवति अधिकारे दिगादित्वाद्यत् अलौकिकस्येत्यर्थः चंद्रकिरणः चंद्रकाः पूर्वोक्ताः मेचकाः यस्य संति स चंद्रकी गुहमयूरः तस्य रूपश्रियं रूपस्य आकृतेः श्रियं शोभां रूपमाकारसौंदर्यमानकेष्वपिदृश्यते' इति त्रिकांडशेषः । विभर्ति धारयति आकृति तदाकृतिसाम्यापादकानि विशेषणानि प्रदर्शितान्येव । श्लेषालंकारः ॥ ५१ ॥

एवं हिमालयं वर्णयित्वा तत्र दशरथकृत्यमाह । तस्येति । धनदप्रभावः धनं ददातीति धनदः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः धनदः कुबेरः स इव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य 'मनुष्यधर्मा धनदो' इत्यमरः 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यमरः । ज्यां मौर्वी अधिगतं प्राप्तं अधिज्यं 'अत्यादयः कांताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यनेन समासः 'मौर्वी ज्या सिंजिनी गुणः' इत्यमरः अधिज्यं सज्यमिति यावत् धनुः चापो यस्य 'धनुश्चापो धन्वशरा' इत्यमरः 'धनुषश्चेत्यनेन समासांतोऽनडादेशः दशरथ इत्यर्थः । तस्य पूर्वोक्तस्य मैनाकगुरोः मैनाकस्य गुरुः पिता 'गुरुगीष्पति पित्रायौ' इत्यमरः तस्य हिमालयस्येत्यर्थः कर्णाति शब्दं कुर्वति इति कर्णतः शब्दार्थात्कर्णतेलद् तस्य शत्रादेशः कर्णतः शब्दं कुर्वतः ये निक्षेराः प्रवाहाः 'प्रवाहो निक्षेरो झरः' इत्यमरः तेषां रेणवः पांसवः कणा इति यावत् 'रेणुर्द्रयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयोरजः' इत्यमरः विद्धैः ताडितैः संपृक्तैरिति यावत् व्यधत्ताडने कर्मणि क्तः 'प्रहिज्येति संप्रसारणं एतादृशैः वातैः वायुभिः कर्तृभिः विधूताः कंपिताः एतादृशाः अगरुपादपाः अगरुसंज्ञकाः पादैः मूलैः पिबन्तीति पादपा वृक्षाः ते अंते यस्य एतादृशे निकुञ्जे लतादिपिहितस्थले तास्मिन्

तूणीरतस्तूर्णमिषु विकृष्य सन्धाय चापे चपलेतरात्मा ।

रङ्गत्तु रङ्गः कचिदाशु धन्वी मार्गे मृगाणां पुरतः स्म रुन्धे ॥ ५३ ॥

उत्कर्णमुत्पुच्छयमानमासे विदर्शिताभ्याहतकन्दुकोत्थम् ।

पारिप्लवाक्षं मृगशाववृन्दमीषन्निपातेन शरेण राजा ॥ ५४ ॥

चचार वज्राम । कणदित्यादिविशेषणद्वयेन वायूनां शीतमुगंधित्वं सूचितं तेन च
अतीवरमणीयता तस्य पर्वतस्य ध्वनिता । अनुप्रासालंकारः ॥ ५२ ॥

तस्य मृगयारंभमाह । तूणीरत इति । रंगति गच्छतीति रंगन् रगिगतौ
इत्यस्माच्छतृप्रत्ययः । तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरंगः 'गमश्चेति सञ्
प्रत्ययः 'सञ्चडिद्वा वाच्यः इति डित्वे 'अरुद्विपदजंतस्य मुम्' इति मुमागमः ।
रंगन् शीघ्रगामी तुरंगः अश्वो यस्य । चपलेतरात्मा चपलाश्चंचलात् इतरः
अन्यः चपलेतरः स्थिर इति यावत् आत्मा अंतःकरणं यस्य धन्व धनुः सः अ-
स्यास्तीति धन्वी धनुष्मान् 'व्रीह्यादित्वादिनिः । दशरथः कचित् कुत्रचिद्देशे
'किमोदिति' अति प्रत्यये क्वार्ताति क्वादेशः तूणीरतः तूणीरात् इति तूणीरतः
'आद्यादित्वात्तसिः 'तूणोपासंगतूणीरनिषंगा' इत्यमरः । तूर्णं क्षिप्रं 'सत्वरं चपलं
तूर्णं' इत्यमरः । क्रियाविशेषणमिदं इषु बाणं विकृष्य आकृष्य चापे धनुषि संधाय
संयोज्य आशु अविलंबितं मृगाणां हरिणानां 'मृगे कुरंग वातायुहरिणाजिनयो-
नयः' इत्यमरः । मार्गे पुरतः अध्वानं पुरतः पूर्वस्मिन् इति पुरतः 'पूर्वाधराव-
राणामसिपुरधवधेषां' इत्यनेन अस्तात्यपवादोऽतमुषु पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च
पूर्वस्मिन् देशे इत्यर्थः रुन्धेस्म हरोधेत्यर्थः लट् । स्मेति स्मयोगे लिङ्गर्थे लट् । अनु-
प्रासालंकारः ॥ ५३ ॥

उत्कर्णमिति । राजते इति राजा राजधातोः कनिन्प्रत्ययः दशरथः पूर्वं विद-
र्शितः पश्चादभ्याहतः ताडितः स विदर्शिताभ्याहतः पूर्वकालैकेति समासः एता-
दृशो यः कंदुकः गेंदुकः 'गेंदुकः कंदुकः' इत्यमरः तेन उत्थं उत्प्लुतमित्यर्थः उत्पू-
र्वान्तिष्ठतेः सुपीतियोगविभागात् कर्तारिकः आकारलोपः उदस्थाति पूर्वसवर्णः कंदु-
कप्रद्वारेण पलायितमिति यावत् अतएव उत्कर्णं उद्धर्ता कर्णौ श्रोत्रे यस्य उत्पु-
च्छयमानं उत्पुच्छयते पुच्छमुदस्यति इति उत्पुच्छयमानं 'पुच्छभांडचीवराणिङ्'
इति उत्पूर्वात् पुच्छशब्दात् कर्तरि शानच् पारिप्लवे चंचले अक्षिणी नेत्रे यस्य 'चंच-
लं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । 'बहुव्रीहौ सक्वाक्ष्णोः स्वांगात् पच्' इति पच्
समासांतः एतादृशं मृगाणां कुरंगानां शावाः पोताः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः
तेपो वृंदं समूहः ईषत् निपातः पतनं यस्य 'किंचिदीषन्मनागल्पे' इत्यमरः शरेण
बाणेन आसे उषिक्षेप दूरीचकारेति यावत् आह पूर्वोदसुक्षेपणे' इत्यस्माद्धिद् 'उ-
पसर्गादस्यत्यूद्योरिति वाच्यं' इत्यात्मनेपदं । स्वभावोक्तिरलंकारः 'स्वभावोक्तिः
स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं' इति लक्षणान् ॥ ५४ ॥

मध्यं त्वमुतुङ्गबलः करेण मा पीडयस्व प्रसभं ममेति ।
 विवक्षुणेवाभिमुखं विकृष्टचापेन नेमे मनुवंशकेतोः ॥ ५५ ॥
 खमुत्पपातैणवरो नृपेण विद्धोऽपि पूर्वाहितवेगवृत्त्या ।
 खल्लोकमन्तःकरणस्य यातुः प्रीत्यानुयात्रामिव कर्तुकामः ॥ ५६ ॥
 अन्योन्यवक्त्रार्पितपल्लवाग्रग्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम् ।
 प्रियानुनीतौ भृशमिष्टचाटुचेष्टस्य घाताभिरर्तिं निरासे ॥ ५७ ॥

मध्यमिति । उत्तुंगं अत्युच्चं 'उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुंगे' । बलं सामर्थ्यं यस्य
 अतिबल इत्यर्थः एतादृशः त्वं मम मध्यं मध्यभागं मध्यदेशं च करेण हस्तेन ब-
 लिना च प्रसभं बलात्कारेण क्रियाविशेषणमिदं बलात्कारेणेत्यर्थः 'प्रसभं तु बला-
 त्कारे' इत्यभिधानं । मा पीडयस्व मा व्यथयस्व यद्यपि माडिलुडीति सूत्रेण सर्वलका-
 रापवादेन लुडात्र भाव्यं तथापि नायं माङ् किंतु निषेधार्थको माशब्दोऽयं इति न
 दोषः इति एवं प्रकारेण विवक्षुणा वक्तुमिच्छुः विवक्षुः तेन वृधातोः सन्नतात्
 'सनाशंस भिक्षुः' इति उप्रत्ययः विकृष्टं चापेन विकृष्टः आकृष्टः एतादृशो यश्चापः
 घनुः तेन कर्त्रा मनोः स्वायंभुवस्य वंशः अन्ववायः 'वंशोन्ववायः संतानो' इत्य-
 मरः । तस्य केतुरिव केतुना यथा कीर्तिर्भवति तद्वन्मनुवंशस्य कीर्तिकर इत्यर्थः
 तस्य दशरथस्य अभिमुखं मुखस्य संमुखं अभिमुखं 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमु-
 ख्ये' इत्यव्ययीभावः नेमे नतमित्यर्थः नमूधातोः भावे लिट् द्वित्वं एत्वाभ्यासलो-
 पो । श्लेषः उत्प्रेक्षालंकारश्च ॥ ५५ ॥

खमिति । नृपेण नृपातीति नृपः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क प्रत्ययः तेन
 दशरथेन विद्धोऽपि ताडितोऽपि व्यधताडने कर्मणि क्तः संप्रसारणं च एणानां
 हरिणानां वरः श्रेष्ठः 'गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्वमरोमृगः' इत्यमरः 'वरोजामातरि
 श्रेष्ठे' इत्यभिधानं स्वर्लोकं स्वःस्वर्गः सच्चासौ लोकः भुवनं लोकस्तु 'भुवने जने'
 इत्यमरः याति तद्धर्मं यात् तस्य यातुः 'आक्रेस्तच्छीलेति अधिकारे 'तृन्' इति
 तृन् प्रत्ययः अतएव न लोकेति निषेधात् स्वर्लोकमित्यत्र कर्मणि षष्ठी न यातु-
 रितस्य अंतःकरणविशेषणत्वेऽपि 'तृतीयगदिषु भाषितपुंस्कं पुंवत् गालवस्य'
 इति पुंवद्भावात् नुमादिकार्यं न एतादृशांतःकरणस्य चित्तस्य तदुपलक्षितलिंग-
 देहस्येत्यर्थः प्रीत्या साहचर्यजन्यप्रेम्णा अनुयात्रां अनुगमनः कर्तुकामः इव कर्तुं
 कामो इच्छा यस्य स कर्तुकामः 'तुकाममनसोरपीति' मलोपः पूर्वं बाणवेधात्पूर्वं
 आहिता स्थापिता या वेगवृत्तिः जववर्तनं तथा खं आकाशं उत्पपात उज्जगाम
 उड्गिष्ये इति यावत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

अन्योन्य इति । अन्योन्ययोः परस्परयोः वक्त्रे मुखे बहुलप्रहणात् अन्यपद-
 शोर्न समासवत् 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' इति सुरादेशः । अ-
 न्योन्यवक्त्रयोः अपिर्त्यौ दर्ता पल्लवानां किसलयानां अप्राणि 'पल्लवोऽप्री किसलयं'

ऋज्वागता तस्य मुहुर्मृगाणां पङ्क्तिः शरेण प्रथितेव रेजे ।
मुक्तेन पूर्वस्य मुखे परेषां दृष्टेन सद्यः सममन्तरेषु ॥ ५८ ॥
आधावतस्तेन धनुर्धरेण मध्येललाटं महिषस्य मुक्तः ।
अस्कन्नावेगो दृढदेहभेदे लाङ्गूलसारत्वमियाय बाणः ॥ ५९ ॥

इत्यमरः । तेषां प्रासी कवलौ 'प्रासस्तु कवलः पुमान्' इत्यमरः अन्योन्य वक्त्रा-
पिती पङ्क्ताप्रप्रासी येन एतादृशं कुरंगयुग्मे कुरंगयोः हरिणयोः युग्मं युगलं कर्तुं
प्रियाणां दृष्टानां स्त्रीणामित्यर्थः अनुतीतिः अनुकूलनं अनुनय इत्यर्थः भृशं अत्यंतं
'अतिवेलभृशात्यर्था' इत्यमरः इष्टाः अभीप्सिताः चाटूनां प्रियवाक्यानां चेष्टाः
व्यापारा यस्य नृपु वीरः नृवीरः तस्य दशरथस्य हननं घातः ईतेर्भावे घञ् उप-
धावृद्धिः तत्त्वं घत्वं च घाते नाशे या अभिरतिः रुचिः तां निरासे दूरीचकारे-
त्यर्थः निर्पूर्वात् असुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्तरि लिट् 'उपसर्गादसत्पूर्वोरिति
वाच्यं' इत्यात्मनेपदं । कुरंगयुग्मस्य तादृशं परस्परमुखपङ्क्ताप्रप्राससमर्पणं
विलोक्य स्वयमपि एवमेव प्रियानुनयं करोमीति स्मृत्वा तादृशं तयोः प्रेमरस-
विधातो माभूत् इति बाणं न मुमुचे इति तात्पर्यं । ऊर्जस्विदलंकारः 'रसभाव-
तदाभासभावशांतिनिबंधनाः । चत्वारो रसवत्प्रेयऊर्जस्वित्यसमाहितमिति' लक्ष-
णात् । प्रकृते च अनौचित्येन प्रवृत्तः भावाभासः शृंगारस्यांगं इतिलक्षण-
समन्वयः ॥ ५७ ॥

ऋज्वागतेति । मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनः पुनः शब्दत्' इत्यमरः ऋज्वागता
ऋज्वीचासी आगता च ऋजु यथास्थात्तथा आगतेति वा आस्मिन् पक्षे सुष्ठु-
पेतिसमासः मृगाणां हरिणानां पङ्क्तिः परंपरा कर्त्रा पूर्वस्य प्रथममागतस्येति
यावत् मुखे वक्त्रे मुक्तेन उत्सृष्टेन मुच्छातोः कर्मणिकतः सद्यः सपदि 'सद्यः
सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः सद्यः परुषपरार्थेभिनिपातः परेषां इतराणां मृगाणा-
मित्यर्थः अंतरेषु अंशकाशेषु 'अंतरमवकाशावधि' इत्यमरः समं तुल्यदर्शनः
क्रियाविशेषणमिदं । दृष्टेन अवलोकितेन तस्य दशरथस्य शरेण बाणेन प्रथि-
तेव मुंक्तेव रेजे शुशुभे राजदीप्ता इत्यस्माद्विद् 'फणां च सप्तानामिति
एत्वाभ्यासलोपो' । ऋज्वागता मृगपङ्क्तिः तस्य बाणेन प्रथममृगमुखे वेधेपि
सूचीं शतपत्रभेदनन्यायेन दुर्लक्ष्यसूक्ष्मवेधकाला अल्पतचक्रवत् बाणप्रथितेव
बभौ इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५८ ॥

आधावत इति । धनुर्धरेण धरतीति धरः पचादित्वाद् धनुयः चापस्य धरः
धारकः धन्विना इति यावत् तेन दशरथेन आसमंतात् धावतीति तस्य आधा-
वतः धावगतिशुद्धाः अस्य रूपं महिषस्य ललायस्य मध्येललाटं ललाटस्य
फालस्य मध्ये इति मध्येललाटं 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । पारे मध्ये
षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः अस्कन्नावेगं न स्कन्नः गतः शुष्को वा अस्कन्नः 'स्कन्दि-

स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तुं तुरङ्गं रचितक्रमस्य ।
जघान देहं प्रतिबिन्दु बाणैरेकेन दुर्लक्ष्यभुजः क्षणेन ॥ ६० ॥
तस्मिन्नृपे पाटयति प्रसह्य शस्त्रेण गण्डं भिषजीव भीमम् ।
तदीयनादप्रतिनिखनेन त्रासादिवाद्रिर्भृशमुन्ननाद ॥ ६१ ॥

गतिशेषणे' कतप्रत्यत्यनत्वं च अस्कन्नः अकुण्ठित इति यावत् एतादृशः वेगः
रयोच्यस्य 'वेगस्तरसीतु रयः सदा बाणः शरः दृढः यो देहः तस्य भेदे विदा-
रणे सति लांगूलस्य पुच्छस्य सारः स्थिरांशः तस्य भावः लांगूलसारत्वं इयाय
प्राप इण् गतौ लिट् द्वित्ववृद्धिः । ललाटे विद्धो बाणः वेगेन शरीरं भित्त्वा
पुच्छमध्यं गतः स्थितः अनेन तस्य अतीव बलाव्यत्वं सूचितं ॥ ५९ ॥

स इति । अथ महिषवेधानंतरं । मंगलानंतरारंभ' इत्यमरः द्वाभ्यां शुंडातुंडा-
भ्यां पिबन्ति उदकादिकं ते द्विपाः हस्तिनः 'सुपीतियोगाविभागात् कः' तेषां राजा
प्रभुः 'राजा प्रभुर्नृपे चन्द्रे' इति कोशांतरं 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' तद्वद्गच्छतीति
द्विपराजगामी 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः एतादृशः स दशरथः दुःखेन लक्ष्यते
ज्ञायते इति दुर्लक्ष्यः भुजः बाहुयस्य लक्ष्यतेर्कदलोरिति ण्यत् निरंतरबाणवर्षा-
सारकर्तृत्वात् अलक्ष्ये भुजइत्यर्थः कवचपिहितत्वाद्वा अलक्ष्यभुजः एतादृशः स
दशरथः तुरंगं घोटकं हन्तुं नाशितुं रचितः कृतः क्रमः पापविक्षेपो येन स्वाधिष्णि-
ताश्वनाशप्रवृत्तस्येत्यर्थः द्वीपिनः व्याघ्रस्य 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः देहं शरीरं
बाणैः इषुभिः एकेन क्षणेन त्रिंशद्भिः कलाभिरित्यर्थः । 'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा
त्रिंशत्तुताः कला । तास्तुत्रिंशत्क्षणः' इत्यमरः । बिन्दून् बिन्दून् इति प्रतिबिन्दु
'अव्ययं विभक्तीत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः शरीरस्थ सकलबिन्दूनित्यर्थः
जघान प्रजहारेत्यर्थः हन् हिंसागत्योः कर्तरि लिट् द्वित्वं अभ्यासाच्चेति कुत्वं ।
अनुप्रासालंकारः ॥ ६० ॥

तस्मिन्निति । भिषजि वैद्ये 'भिषक्वैद्योचिकित्सके' इत्यमरः शस्त्रेण चक्षुरि-
कादिना भीमं भयंकरं गण्डं इव पिठकमिव तस्मिन् पूर्वोक्ते नृपे दशरथे प्रसह्य
हयात् 'प्रसह्य तु हठार्थक्रम' इत्यमरः भीमं उग्रं गण्डं खज्जिनं 'गण्डस्तु वीरे पिठक
चिन्हयोः । कपोले गण्डके योगे वाजिभूषणमुद्बुदे ।' इति हैमः । शस्त्रेण अस्या-
दिना पाटयति विदारयतीति पाटयन् पाटयति विदारयति सतीत्यर्थः । पट्यातोर्णि-
जंताच्छतृप्रत्ययः यस्य च भावेनेति सप्तमी । अद्रिः हिमाचलः त्रासादिव
भीतेरिवेत्यर्थः 'दरक्षासोभीतिर्भीः' इत्यमरः 'अकर्तृणे पंचमीति पंचमी ।
तस्य गण्डस्यायं तदीयः त्यदादीनि चेति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छः स चासौ नादः
ध्वनिः तस्य प्रतिनिस्वनेन प्रतिध्वनिना भृशमत्यंतं उन्ननाद । उत्पूर्वकान्नदधा-
तोः कर्तरि लिट् उज्जुघोषेत्यर्थः 'अतिवेलभृशात्यर्था' इत्यमरः । उत्प्रेक्षाश्ले-
षालंकारो ॥ ६१ ॥

युद्धाय यूथादभितो निवृत्तं क्रोडं मुहुः क्रोधविमुक्तनादम् ।

शरस्य लक्ष्यं शरजन्मतुल्यश्चकार चक्रीकृतचापदण्डः ॥ ६२ ॥

एवं मृगव्यश्रमसेवितस्सन् विश्रामहेतोः स विहाय वाहम् ।

समीरणानर्तितवेतसाग्रं वीरस्सरस्तीरमलञ्चकार ॥ ६३ ॥

युद्धायेति । शरेषु तृणविशेषेषु जन्म उत्पातिः यस्य 'गुद्रस्ते जनकः शरः' इत्यमरः कार्तिकेयः तेन तुल्यः समः तत्तुल्यपराक्रमीति यावत् । चापस्य धनुषः दंडः यष्टिः चक्रीकृतः चक्रवद्वर्तुलीकृतः बाणसंधाने हि धनुश्चक्रवद्भवति चक्रशब्दाच्चिः च्वेलोपः अस्य च्वावितीत्यं कुगतीति समासः चक्रीकृतः चापदंडो येन निरंतरं युद्धप्रवृत्त इत्यर्थः एतादृशो राजा यूथात् कुलात् 'सजातीयैः कुलं यूथं' इत्यमरः अभितः उभयतः 'पर्यभिभ्यां च' इति तसि प्रत्ययः । युद्धाय युद्धं कर्तुं निवृत्तं निर्गतमित्यर्थः युद्धायेत्यत्र 'क्रियाओपपदस्येति चतुर्थी मुहुः वारंवारं क्रोधेन कोपेन विमुक्तः उत्सृष्टः नादो ध्वनिः येन एतादृशं क्रोडं वराहं 'क्रोडो भूधार इत्यपि' इत्यमरः । शरस्य बाणस्य लक्ष्यं शरव्यं 'लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च' इत्यमरः । चकार विदधौ । करोतेर्लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६२ ॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मृगव्यस्य मृगयायाः 'आच्छेदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियां' इत्यमरः । तस्य यः श्रमः स्नेहः तेन सेवितः सन् युक्तः इति यावत् सन् अभ्यर्हितः इति वा 'सत्ते साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सन्' इत्यमरः । वीरः शूरः सः दशरथः अथवा वीरः सः एवं मृगव्यश्रमसेवितः सन् इति अन्वयः । विश्रामः विश्रान्तिः स एव हेतुः कारणं तस्य विश्रामहेतोः विश्रान्त्यर्थमित्यर्थः । यद्यपि विपूर्वाच्छ्रमं धातोर्भावेति 'नोदात्तोपदेशस्य मां तस्यानाचमेः' इति वृद्धिनिषेधः प्राप्नोति । तथा च विश्राम इति अपाणिनीयं तथापि नञ् घटितमनित्यामिति वा श्रम एव ध्रामः प्रजादित्वात्स्वार्थिकेण विशिष्टः ध्रामः विश्रामः इति वा श्रमु धातोर्भावेति वा चित्तविरागे इत्यतो वेत्यनुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् मित्वाभावे वृद्धौ एरच्' इति वा सिद्धस्य गतिश्चित्तनीयेति न्यायेन प्रयोगगतिर्दृष्टव्या । अत एव 'रोगी चिरप्रवासी पराजनीवी परावसथशायी । यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः' इत्यभियुक्तप्रयोगः संगच्छते । वाहं हयं 'वाजिवाहार्हगर्भवद्वयसंभवासप्तयः' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा समीरणेन वायुना 'जगत्प्राप्तसमीरणः' इत्यमरः । आनर्तितानि ईप्सू कंषितानि वेतमानां वंजुलानां अप्राप्तिं श्रमकानि युष्मिन् 'अथ वेतसे । रथाग्रपुण्विदुलशीतवानीरवंजुलाः' इत्यमरः । एतादृशं सरस्तीरं सरसः सरोवरस्य तीरं तटं अलञ्चकार भूषयामास उपविषेति वाक्यं करोतेर्लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६३ ॥

सुगन्धिसौगन्धिकगन्धहृद्यः सरोऽनिलः सारसनादकर्षी ।
 आधूतराजीवरजोवितानैरङ्गं पिशङ्गं नृपतेश्चकार ॥ ६४ ॥
 अथास्तकूटाहतमुग्ररागं समुल्लसद्दीधितिर्विस्फुलिङ्गम् ।
 स्पृष्टं घनेन क्वचिदास लोहखण्डं बृहत्तममिवार्कबिम्बम् ॥ ६५ ॥
 बिम्बं पतङ्गस्य बबन्ध दृष्टिं दृष्टं प्रतीच्यामवनीश्वरेण ।
 भित्तौ विनीलत्विपि लम्बमानमेकं यथा काञ्चनतालवृन्तम् ॥ ६६ ॥

सुगंधीति । सुष्टु गंधो येषां तानि सुगंधीनि 'गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभि' इति बहुव्रीहौ समासांतः इः एतादृशानि सौगंधिकानि कल्हाराणि 'सौगंधिकं तु कल्हारं' इत्यमरः । तेषां यो गंधः आमोदः तेन हृद्यः हृदयस्य प्रियः 'हृदयस्य प्रियः' इति यत्ति हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेपु' इति हृदादेशः सारसानां पुष्कराव्हाणां नादः शब्दः तं कर्षते इति सारसनादकर्षी 'सुगन्धजाता' विति णिनिः सारसपक्षि धनिविशिष्ट इत्यर्थः । एतादृशः सरसः संबन्धी अनिलः वायुः ईषत् धूतानि कंपितानि आधूतानि 'कुगति प्रादयः' इति समासः 'धूतचरितार्कंपिताधुते' इत्यमरः । एतादृशानि राजीवानि अंभोरुहाणि 'राजीव पुष्करांभोरुहाणि' इत्यमरः । रजसां पांसुनां 'पांसुर्नानद्वयोरजः' इत्यमरः । परागणामिति यावत् वितानानि विस्ताराः 'वितानं कदके यज्ञे विस्तारे क्रतुकर्मणि' इति हैमः । आधूतराजीवानां रजोवितानानि तैः नृपतेः दशरथस्य अंगं शरीरं पिशङ्गं पिङ्गलं । 'पिशङ्गो कद्रुपिङ्गलो' इत्यमरः एतेन वायोः मन्दसुगंधिशतितलत्वं सूचितं । अनुप्रासालंकारः । काव्यलिंगमलंकारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनं' इति ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ सरस्तीरे दशरथोपवेशनानंतरं अस्तस्य अस्ताचलस्य कूटं शिखरं 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं' इत्यमरः । तत् प्रति आहतं प्राप्तं आहूपूर्वाद्धितेः गत्यर्थार्कर्मकैति क्तः हन् हिंसागत्योः इति द्वैतेर्गत्यर्थत्वात् साधनंकृतेति समासः अस्ताचलशिखरं प्राप्तेति यावत् पक्षे अस्तं क्षिप्तं असुक्षेपणे क्तः यत्कूटं अयोधनः अयोधने शैलशृङ्गे कूटम्' तेन आहतं ताडितं । उग्रः उत्कटः रागः रक्तिमा यस्य सूर्यबिम्बं हि अस्ताचलस्थं आरक्तं भवति इति सुप्रसिद्धमेतत् लोहखण्डमपि अग्निना आरक्तमेव ताड्यते समुल्लसतीति समुल्लसत्यः एतादृशः दीधितयः किरणाः विस्फुलिगा इव यस्य पक्षे समुल्लसद्दीधितय इव विस्फुलिगाः अग्निकणाः यस्य एतादृशं बृहत् महत् तमं संतप्तं क्वचित् कुत्रचित्स्थाने इत्यर्थः घनेन अयोधनेन स्पृष्टं लोहस्य अयसः खण्डं इव शकलमिव बृहत् महत् तमं संतप्तं अर्कबिम्बं अर्कस्य सूर्यस्य बिम्बं क्वचित् कुत्रचिन् घनेन मेघेन स्पृष्टं संबद्धं मेघाच्छन्नमिति यावत् । आस बभूवेत्यर्थः अस् गतिदीप्त्यादानेषु इति भौवादिकान् लिट् । अर्थसंगतिस्तु धातूनामनेकार्थत्वाद्बोध्यम् । श्लेषालंकारः ॥ ६५ ॥

विमिति । अवनीश्वरेण ईष्टे तच्छीलः ईश्वरः 'स्थेशभासेत्यादिना ईशतेर्व-

राजा रजन्यामधिशय्य तस्मिन् शिलातलं शीतलमिन्दुपादैः ।
 खेदं विनिन्ये मृदुभिः समीरैरासारसारैर्गिरिनिर्झराणाम् ॥ ६७ ॥
 पत्यौ पृथिव्या मृगयाभिलाषाज्जागर्यया नीतवति त्रियामाम् ।
 कापि प्रपेदे मृगलाञ्छनेन त्रासादिवादाय निजं कुरङ्गम् ॥ ६८ ॥

रच् प्रत्ययः अवन्याः पृथ्व्याः ईश्वरः पतिः तेन 'क्षमावनिर्मेदिनीमही' 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । दशरथेन यथा येन प्रकारेण 'प्रकारवचने धात्' इति धात् प्रत्ययः विशेषेण नीला कृष्णा विनीला प्रादिसमासः विनीला त्विद् कांति-
 र्यस्याः 'त्विद्भाभाच्छविः' इत्यमरः एतादृश्यां 'भित्तौ कुडवे भित्तिष्ठी-
 कुडपमेङ्' इत्यमरः लंबमानं लंबते अवसंसते इति लंबमानं लंबतेः शानच
 एकं एकसंख्याकं कांचनस्य सुवर्णस्य तालवृत्तं व्यजनं 'व्यजनं तालवृ-
 त्तकं' इत्यमरः एवं प्रतीच्यां पश्चिमायां दृष्टं अवलोकितं पतंगस्य सूर्यस्य
 'पतंगो पक्षिसूर्यो च' इत्यमरः त्रिं कर्तृदृष्टिं अक्षि अर्थादशरथस्य बन्ध
 दरोध । सूर्यबिम्बवलोकनात् दृष्टिं परावर्तितुं राजा न शशाकेति यावत् । बभ्राते-
 लिङ् उपमालंकारः । उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसती द्वयोः । इति लक्षणम् ॥ ६६ ॥

राज इति । राजा राजतेऽसौ राजा दशरथः रजन्यां रात्रौ 'रजनी यामिनी
 तमी' इत्यमरः । तस्मिन् हिमालये इन्दुपादैः इन्द्रोः चन्द्रस्य पादाः किरणाः
 'पादारदम्यंघ्रितुर्योशाः' इत्यमरः । शीतलं शीतं शिलातलं शिलायाः अद्मनः
 तलं अधिशय्य शयित्वा अधिशीङ् स्थासां कर्मेति शिलातलस्य कर्मत्वं गिरेः
 पर्वतस्य निर्झराः झराः 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । आसारः धारापातः
 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । सः सारः स्थिरांशः येषु 'सारो बले
 स्थिरांशे च' इत्यमरः । मृदुभिः मंदैः समीरैः मारुतैः 'समीरमारुतमरुजग-
 प्राणसमीरणाः' इत्यमरः । खेदं मृगयाश्रमं विनिन्ये अपाचकार विपूर्वाश्रयतेः
 कर्तरिलिङ् । अनुपमालंकारः ॥ ६७ ॥

पत्याविति । पृथिव्याः भूमेः पत्यौ स्वामिनि दशरथे इत्यर्थः । मृगयायाः आखे-
 टस्य अभिलाषः कामः 'कामोऽभिलाषस्तर्ष०' 'आखेटो मृगया स्त्रियां' इत्यमरः ।
 तस्माद्धेतोः जागर्यया 'जागर्तैरकारो वा' इति भावे शप्रत्ययः पक्षे यक् च
 'जाग्रो विचिण्णलिति गुणः' जागरणेन 'जागर्या जागराद्वयोः' इत्यमरः ।
 त्रियामां त्रयो यामाः यस्याः सा त्रियामा रात्रिः । आश्रयतयोरर्थयानयोश्चेष्टाकाल-
 त्वेन दिनप्रायत्वात् । अथवा त्रीन् धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति'
 कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा । अंतर्भावितण्यर्थायातेः 'अतिस्तु सु' इत्याद्या-
 णादि मूत्रेण मन् प्रत्ययः । तां नीतवति यापयति सतीत्यर्थः । नीज् प्रापणे
 णवतु प्रत्ययः । मृगः लाञ्छनं चिन्हं यस्य 'कलंकांकी लाञ्छनं च चिन्हं'
 इत्यमरः । चंद्रेण इत्यर्थः त्रासादिव भयादिव रात्रावपि अयं मृगयार्थं जागर्ति

आरुह्य शृङ्गं मृगयाविहारे रागी विवस्वानुदयाचलस्य ।

पत्ये पृथिव्या रचयाम्बभूव मृगानिव प्रस्फुरता करेण ॥ ६९ ॥

प्रभुः प्रजानामथ स प्रभाते हरिप्रभावो हरिमारोह ।

सर्जीकृतं सज्जनगीतकीर्तिर्वद्वायुधो बन्धुरवर्मजालम् ॥ ७० ॥

अतो मदङ्कगतमपि कदाचित् मृगं हनिष्यतीति भीतेरिवेत्यर्थः । निजं आत्मीयं स्वविवसक्तमित्यर्थः । 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । कुरङ्गं मृगं आदाय गृहीत्वा कापि कुत्रापि देशे प्रपेदे प्रापे चन्द्रः अस्तङ्गत इत्यर्थः । प्रपूर्वात्पद्यतेः अविवक्षित कर्मतया भावे लिट् एत्वाभ्यासलोपौ । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६८ ॥

आरुह्येति । मृगया एव विहारः क्रीडा मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मृगयायाः विहार इति षष्ठीतत्पुरुषो वा । रागः अनुरागः अस्यास्तीति रागी 'अत इनि ठनाविति' मत्वर्थे इनि प्रत्ययः 'रागोऽनुरागे मात्सर्ये' इत्यभिधानं । पक्षे रागः रक्तिमा अस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यः 'भास्वद्विस्वत्सप्ताश्व' इत्यमरः उदयस्य सूर्यादि ज्योतिषामाविर्भावस्य अचलः पर्वतः तस्मिन्नेव सर्वेषां ज्योतिषामाविर्भावदर्शनात् 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरात् उदयसङ्गकअचलस्येति वा शृङ्गं शिखरं आरुह्य आरोहणं कृत्वा प्रस्फुरति दीप्यते इति प्रस्फुरन् स्फुरतेः शतृ-प्रत्ययः तेन एतादृशेन करणे किरणेन पक्षे हस्तेन पृथिव्या धरिण्याः पत्ये स्वामिने दशरथायेत्यर्थः । मृगान् हरिणान् रचयांबभूवेव प्रापयां बभूवेवेत्यर्थः । सूर्योदये हि मृगाः सम्यग्दृश्यन्ते यथा कश्चन मृगयाभिलाषुकः उच्चस्थलमारुह्य ततो दूरस्थान् मृगानवलोक्य करणे तानादाय स्वामिने अर्पयति तद्वदिति तात्पर्यं । समासोक्तिरलङ्कारः 'समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्' इति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

प्रभुरिति । अथ अनन्तरं सूर्योदयानन्तरमिति यावत् प्रभाते गोसर्गे 'पुंषि गोसर्गे' इष्यते । प्रभातं च 'इत्यमरः । हरिः इंद्रः स इव प्रभावः प्रतापो यस्य 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कं वृष्णिर्हिंदांशु वाजिषु । शुकाहि कपिभेकेषु हरिर्ना०' इत्यमरः । 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यमरः । संतः साधवः ते च ते जनाश्च लोकाश्च तैः गीता वर्णिता कीर्तिः यशो यस्य 'कीर्तिः प्रसाद यशसोर्विस्तारे कर्दमेपि च' इत्यभिधानं । वद्धानि संदानितानि आयुधानि येन आयुधं तु प्रहरणमित्यमरः । प्रजानां जनानां प्रजास्थाः संततौ जने' इत्यमरः । प्रभुः प्रभवतीति प्रभुः 'वि-प्रसंभ्योद्बुद्धसंज्ञायां' इति डुप्रत्ययः । स दशरथः सर्जीकृतं सन्नधीकृतं बन्धुरं उन्न-तानतं वर्मणां कवचानां जालं समूहो यस्मिन् 'बन्धुरं तून्नतानतं' इत्यमरः 'त-नुन्नं वर्मदंशनं' 'जालं समूह आनाय्य' इत्यमरौ अश्वतनुरक्षणार्थं तत्र तत्रा-वयवे बद्धं वर्मजालमित्यर्थः । एतादृशं हरिं आरुह्य उपविवेशेत्यर्थः । अनु-प्रसालङ्कारः ॥ ७० ॥

कञ्चिन्मृगं मार्गणगोचरेऽसौ दृष्ट्वा विकृष्टायतचापदण्डः ।
 शरं मुमुक्षुः शरभोरुवेगं तमन्वयादन्वयकेतुभूतः ॥ ७१ ॥
 विलङ्घ्य मार्गं नृपमार्गणानां रेखायमाणो गगने रयेण ।
 मृगोत्तमोऽसौ तमसातटस्थं वनं तपस्यद्भवनं प्रपेदे ॥ ७२ ॥
 धनुःसहायोऽश्मवति प्रदेशे विहाय चाहं सहसा नृवीरः ।
 चचार पद्भ्यां गहने तरूणामसौ घने तत्पददत्तदृष्टिः ॥ ७३ ॥

कञ्चिदिति । अन्वयस्य वंशस्य 'कुलान्यभिजनान्वयी । वंशः' इत्यमरः । केतुभूतः
 केतुरिव ध्वज इव केतुभूतः भूतशब्दो उपमार्थे यथा पितृभूत इति पस्पशान्हिके
 'यत्तर्हितद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वछिन्नं सामान्यभूतं' इति भाष्यध्यायावसरे कैयटे-
 नोक्तं । ध्वजेन यथा कीर्तिर्भवति एवं वंशस्य कीर्तिकर इत्यर्थः । असौ दशरथः
 मार्गणगोचरे मार्गणस्य बाणस्य गोचरे विषये बाणपातयोगस्थले इत्यर्थः ।
 'कलंबं मार्गणशराः' इत्यमरः शरभ इव पशुविशेष इव करभ इव वा ऊरुः
 अतिशयितः वेगः जवो यस्य 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि'
 इति मेदिनी । 'वेगस्तरसी तु रयः' इत्यमरः कञ्चित् अनिश्चितमित्यर्थः मृगं
 कुरंगं दृष्ट्वा विलोक्य शरं बाणं मुमुक्षुः मोक्षनुमिच्छुः मुमुक्षुः मुच्छलमोक्षणे
 सन्नतात् 'सनाशंसमिक्षुः' इत्युप्रत्ययः न लोकेति निषेधात् शरमित्यत्र
 पठ्यते न । अतएव विकृष्टः आयतः विस्तीर्णः चापदण्डः येन एतादृशः सन् तं
 पूर्वोक्तं मृगं अन्वयात् अनुययौ अनुपूर्वाद्या प्रापणे इत्यस्माद्भङ् । अनुप्रासा-
 लंकारः ॥ ७१ ॥

विलङ्घ्येति । नृपस्य दशरथस्य मार्गणाः बाणाः 'कलंबमार्गणशराः' इत्य-
 मरः । तेषां मार्गं पंधानं येन पंधा बाणा आयांति तं पंधानमित्यर्थः । वि-
 लङ्घ्य उलङ्घ्य रयेण वेगेन गगने आकाशे रेखेव आचरतीति रेखायमाणा
 रेखाशब्दात्कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति 'क्यङि शानच् अतिवेगवशात् रेखेव अन-
 वच्छिन्नगतिरित्यर्थः । असौ दशरथेन अनुयातः मृगोत्तमः मृगेषु उत्तमः
 'मुष्मुपेति समासः पुरुषोत्तम इति वत् तमसाया एनन्नामन्या नद्याः तटं तीरं
 तत्र त्रिष्टतीति तमसातटस्थं एतादृशं तपस्यद्भवनं तपस्यंतीति तपस्यंतः 'कर्म-
 णो रोमं तपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यप् । तेषां कृषीणां भवनं स्थानमित्यर्थः ।
 तपस्याभवनामिति पाठे तपश्चर्यास्थानमित्यर्थः । एतादृशं वनं अरण्यं प्रपेदे
 जगाम । अनुप्रासालंकारः ॥ ७२ ॥

धनुरिति । धनुः धनुष्यं सहायः सहकारी यस्य अनेन सेनासहायानपेक्षान्
 सूचितं तेन च अतीव शौर्यं ध्वनितं एतादृशः तस्य मृगस्य पदानि चरणानि
 भूमिष्ठमृगपदचिन्हानीत्यर्थः तेषु दत्ता निक्षिप्ता दृष्टिः नेत्रं येन नृपु मनुष्येषु
 वीरः शरः 'मुष्मुपेति' समासः असौ दशरथः बहुलाः अश्मानः यस्मिन् इति
 अश्मवान् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् पाषाणप्रचुर इति यावत् प्रदेशो भूमिनामे

तटेऽपि तस्या घटपूरणस्य श्रुत्वा रवं वृंहितनादशङ्की ।

शरं शरण्योऽपि मुमोच बाले मुनेस्तनूजे मनुवंशकेतुः ॥ ७३ ॥

पुत्रो मुनेः पत्रिविभिन्नमर्मा शरानुसारेण नृपं प्रयातम् ।

नेत्राम्बुदिग्धेन विलापनाम्ना बाणेन भूयो हृदि तं जघान ॥ ७५ ॥

सहसा अकस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । बाहं अश्वं 'वाजिवाहवर्षं गंधर्व' इत्यमरः विहाय त्यक्त्वा तरूणां वृक्षाणां घने निबिडे 'घनं निरंतरं सांद्रं' इत्यमरः । बहुलवृक्षे इति यावत् गहने अरण्ये 'गहनं काननं वनं' इत्यमरः । पद्भ्यां चरणाभ्यां 'पदन्निति सूत्रेण भ्यामि पादस्य' पदादेशः चचार जगाम । अभ्रमभ्रचर गत्यर्थाः लिट् । पाषाणवाहुल्यादुर्गमे मार्गे अश्वं विहाय पादाभ्यामेव जगामेति यावत् । अनुप्रासालंकारः ॥ ७३ ॥

तटेपीति । तस्याः तमसायाः तटेऽपि तीरेऽपि घटस्य कलशस्य पूरणं भरणं तस्य रवं स्वनं 'ध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः । श्रुत्वा आकर्ण्य वृंहितस्य करिगर्जितस्य नादः ध्वनिः तं अवश्यं शंकेते इति वृंहितनादशंकी 'वृंहितं करिगर्जितं' इत्यमरः । नद अव्यक्ते शब्दे भावे घञ् शक्ति शंकायां इत्यस्मादावश्यकेऽर्थणिनिः 'मनुवंशकेतुः मनोः स्वायंभुवस्य वंशः अन्ववायः तस्य केतु-रिव ध्वज इव केतुवत् वंशप्रख्याकर इत्यर्थः एतादृशः दशरथः शरण्योऽपि शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः 'तत्र साधुः' इति साध्वर्थे यत् रक्षणाऽर्होपीति यावत् । बाले शिशौ 'बालोऽज्ञेश्वेभपुच्छयोः' । शिशौ ऋषीवे कचयोः' इति हैमः । मुनेः तपस्विनः 'तपस्वी तापसी पारिकांक्षी वाचं यमो मुनिः' इत्यमरः । तन्वाः देहान् जातः तनूजः 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'पंचम्यामजातौ' इति जन धातोर्द प्रत्ययः पुत्र इति यावत् शृणातीति हिनस्तीति शरः शृधातोः पचाद्यन् तं बाणं मुमोच उत्सर्जं मुच्छ्र मोक्षणे लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ७४ ॥

पुत्र इति । पत्राणि पतत्राणि बहूनि सन्ति यस्मिन् 'अत इनि ठनाविति पत्रशब्दादिनिः शीघ्रगमनार्थं हि बाणस्य पश्चाद्भागे पिच्छानि निबध्नन्ति । तेन विभिन्नं विदीर्णं प्रियते अनेनेति मर्म मृद् प्राणत्यागे अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेन बाहुलकात्करणे मनिन्प्रत्ययः यस्मिन्नुपहृते प्राणवियोगो भवति तन्मर्म पत्रिविभिन्नं मर्म यस्य एतादृशः मुनेः ऋषेः पुत्रः सुतः शरस्य बाणस्य योऽनुसारः अनुसरणं अनुगमनमिति यावत् अनुपूर्वात्सर्तेर्भावे घञ् । प्रयातं आगतं वा प्रापणे 'गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तरि क्तः । तं पूर्वोक्तं नृपदशरथं नेत्रयोः नयनयोः अंशु उदकं अश्रु इत्यर्थः तेन दिग्धेन विपाक्तेन 'विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ' इत्यमरः । दिह उपचये कर्मणि क्तः । विलापः परिदेवनं इति नाम अभिधा यस्य तेन । 'विलापः परिदेवनं' इत्यमरः । एतादृशेन बाणेन शरणे भूयः भूरि 'स्कारं भूयः भूरि च' इत्यमरः हृदि अंतःकरणे जघान तताड । हंतोर्लिट्

त्वया त्वनाथस्य विचक्षुषः किं भग्नोऽयमालम्बनदण्ड एकः ।
 वने जरावेशजडीकृतस्य गुरुद्वयस्य व्रतजीर्णमूर्तेः ॥ ७६ ॥
 एकं त्वया साधयताऽपि लक्ष्यं नीतं विनाशं त्रितयं निरागः ।
 मञ्चक्षुषा कल्पितदृष्टिकृत्यौ वृद्धौ वने मे पितरावहञ्च ॥ ७७ ॥

द्वित्वं अभ्यासाच्चेति कुत्वं । तस्य बालस्य विलापं ध्रुत्वा नेत्राधु च दृष्ट्वा
 राजा दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

तमेव विलापं अष्टभिः श्लोकैर्दर्शयति । त्वयेति । हे राजन्निति संबोधनाध्या-
 हारः । त्वया तु त्वयैवेत्यर्थः 'तुः स्याद्देदेऽवधारणे' इत्यमरः । अथवा तुशब्दो
 विशेषबोधनार्थः दैवेन विचक्षुस्त्वं प्राप्तं त्वया तु आलम्बनदण्डो भग्नः इति विशेषः ।
 विगते चक्षुषी यस्य स विचक्षुः तस्य प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वाच्योत्तरपद-
 लोपः' इति बहुव्रीहिः अतएव अनाथस्य नास्ति नाथः पालको यस्य तस्य वने
 अरण्ये व्रतेन नियमेन 'नियमो व्रतम्' इत्यमरः । जीर्णा हीना शिथिलेति
 यावन् मूर्तिः देहो यस्य 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः जरायाः विस्मसायाः 'विस्मसा
 जरा' इत्यमरः । य आवेशः प्रवेश इत्यर्थः प्राप्तिरिति यावन् तेन जडीकृतं मंदाकृतं
 जड शब्दान् च्विः तस्य लोपे अस्य च्वौ' इतीत्वं ऊर्यादि च्विडाचश्चेति गति
 संज्ञायां कुगतीति समासः एतादृशस्य गुरुद्वयस्य गुर्वोः मातापित्रोः यद्वयं द्वितयं
 'गुरुगीष्पतिपित्रादौ' इत्यमरः । तस्य अयं सन्निकृष्टः इदमस्तु सन्निकृष्टमित्युक्तत्वात्
 मत्स्वरूप इति यावत् । अत्र अहमिति वक्तव्ये अयमिति प्रयोगः अहंकारपरित्याग
 पुरःसरं वस्तु सामान्यबोधकत्वेन कृतः । एकः एकसंख्याकः आलम्बनदण्डः आलम्बन-
 आसौ दण्डश्चेति कर्मधारयः किं भग्नः कुतो भग्न इत्यर्थः अत्र किं शब्दो वितर्कं
 'किं कुत्सायां वितर्कं च' इति मेदिनी । अत्र श्लोकोक्तविशेषणैः मद्भननं अत्यंत
 मनुचितं तव इति उक्तं भवति ॥ ७६ ॥

एकमिति । एकं लक्षं शरव्यं 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । साधयतीति
 साधयन् तेन साधू धातोर्णिजन्तान्छट्प्रत्ययः । त्वया निरागः निर्गतः आगः अ-
 पराधो यस्य 'आगोपराधो मनुश्च' इत्यमरः । एतादृशं त्रितयं त्रयः अवयव
 यस्य तन् त्रितयं 'संख्याया अवयवे' इति तयप्रत्ययः । वक्ष्यमाणत्रयमित्यर्थः
 विनाशं अंतं नीतं प्रापितं नीष्टं प्रापणे कर्मणि क्तः 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने
 नीहृकृष्वहां' इत्युक्तेः प्रधाने कर्मणि क्त प्रत्ययः । किं तत्त्रितयं विनाशितं इत्यत
 आह । मञ्चक्षुषेति । मम चक्षुः मञ्चक्षुः मन्नेत्रं तेन दृष्टयोः नेत्रयोः कृत्यं कार्यं
 कल्पितं संपादितं दृष्टिकृत्यं याभ्यां एतादृशौ मष्टयैव व्यवहर्तारान्वित्यर्थः वने
 अरण्ये वृद्धौ स्थविरी 'प्रवयाः स्थावरो वृद्धो इत्यमरः । मे मम पिता माता च
 पिता च पितरौ 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः च अहं इति त्रितयं नाशं नीतं इति
 पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७७ ॥

वनेषु वासो मृगयूथमध्ये क्रिया च वृद्धान्धजनस्य पोषः ।
 वृत्तिश्च वन्यं फलमेषु दोषः सम्भावितः को मयि घातहेतुः ॥ ७८
 व्रती विनाथो विगतापराधः स्मर्त्तव्यदृष्टेः पितुरन्धयष्टिः ।
 इत्येषु किं निष्करणेन कश्चिद्वध्यभावे गणितो न हेतुः ॥ ७९ ॥
 तरुत्वचोऽयं कठिना वसानो वनेषु शीतोष्णनिपीतसारः ।
 अस्वादुवन्याशनजीर्णशक्तिः पात्रं कृपायास्तव वध्यभूतः ॥ ८० ॥

वनेष्विति । वनेषु अरण्येषु मृगाणां हरिणानां यूथानि कुलानि 'सजातीयैः कुलं यूथं' इत्यमरः । तेषां मध्ये मध्यभागे वासः वसतिः 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयु-
 ज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् अस्तीति लभ्यते' एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । 'क्रिया च कर्म तु इत्यर्थः कर्मक्रिया' इत्यमरः अंधः नष्टदृष्टिः एतादृशो जनः वृद्धः स्थविरः
 एतादृशो यो अंधजनः अर्थान्मातापितररूपः तस्य पोषः पोषणं वृत्तिश्च जीवने तु
 इत्यर्थः 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । वन्यं वने भवं वन्यं दिगादित्वाद्यत् एतादृशं फलं
 अस्तीत्यर्थः वासक्रियाजीवनेषु मयि ब्राह्मणपुत्रे घातहेतुः हननं घातः हन्तेर्भावे
 षब् उपधावृद्धिघत्वतत्त्वानि नाश इत्यर्थः तस्य हेतुः कारणं 'हेतुर्नाकारणं बीजं'
 इत्यमरः । दोषः दूषणं कः संभावितः क आशंकित इत्यर्थः संपूर्वाद्भवतोर्णिजन्तात्क-
 र्मेणि क्तः वासक्रियावृत्तीनां सर्वथा निर्दुष्टत्वात् कं दोषं मनसिकृत्य अहं विद्म
 इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

व्रतीति । व्रतं नियमः ब्रह्मचर्यमिति यावत् सोऽस्यास्तीति व्रती 'अत इनि
 ठनाविति इनिः । विनाथः विगतः नाथः स्वामी यस्य स विनाथः निरालंब इत्यर्थः
 यद्यपि पितृभ्यामेतस्य सनाथत्वं तथापि तयोरंध्यत्वात् हतत्पालनपोषणासमर्थत्वात्
 एतस्य अनाथत्वमेव । विगतः अविद्यमान इत्यर्थः अपराधो मंतुर्यस्य 'आगोप-
 राधो मंतुश्च' इत्यमरः । निरपराध इत्यर्थः । स्मर्त्तव्या दृष्टिः नेत्रं यस्य प्रत्यक्षदृष्टे-
 रभावात् स्मर्त्तव्यदृष्टित्वं अथवा अविवक्षितकर्मकात् स्मृधातोः भावे तव्यप्रत्ययः
 तथा च स्मर्त्तव्यं स्मरणं दृष्टिः ज्ञानं यस्य अंधानां स्मरणशक्तिरधिकेति सुप्र-
 सिद्धमेतत् एतादृशस्य पितुः अंधयष्टिः अंधस्य दृष्टिहीनस्य यष्टिरिव अंधयष्टिः
 अंधस्य यथा यष्टिरेव आलंबनं तथा अंधस्य मम पितुः अहमेवालंबनमि-
 त्यर्थः । इति एवं प्रकारेण एषु व्रतित्वविनाथत्वनिरपराधत्वांधपित्रालंबनत्वेषु
 मध्ये निष्करणेन निर्गता करुणा दया यस्मात् तेन निर्देयेनेत्यर्थः त्वयेति
 शेषः हंतुं योग्यो वध्यः हनो वा यद्वध्यश्च वक्तव्यः इति यत् वधादेशश्च
 अवध्यः तस्य भावः धर्मः अवध्यत्वमित्यर्थः तस्मिन् कश्चिद्धेतुः न गणितः
 न विचारित इत्यर्थः सर्वथा मद्दननमयुक्तमिति तात्पर्यं ॥ ७९ ॥

तरुत्वच इति । कठिनाः कठोराः तरूणां वृक्षाणां त्वचः वक्त्रलानि 'सारो-
 मज्जानरित्वक्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियां' इत्यमरः । वसानः वस्ते परिधत्ते इति

जीर्णो जतुन्यासानिरुद्धरन्ध्रः कुम्भश्च मौञ्जी तरुवल्कलश्च ।
एतेषु यन्मां विनिहत्य गम्यं तद्गृह्यतामस्तु भवान् कृतार्थः ॥ ८१ ॥
साधुः कृपामन्धरमक्षि शत्रौ प्रीत्यर्थसम्मीलितमादधाति ।
नीचस्तु निष्कारणवैरशीलस्तत्पूर्वसम्पादितदर्शनेऽपि ॥ ८२ ॥

बसानः वस् आच्छादने लट् शानच् नलोकाव्ययेति निषेधात् तरुवल्क इति कर्मणि
षष्ठी न भवति वनेषु अरण्येषु शीतश्च उष्णश्च शीतोष्णौ शीतः शीतकालः
उष्णः निदाघः 'उष्ण ऊष्मागमस्तपः' इत्यमरः यद्यपि शीतशब्दः शीतकालवाचकः
कोशे नास्ति तथापि 'शीतं गुणे तद्वदर्या' इत्युक्तेः अत्र उष्णसाहचर्यात्
शीतवान् काल एव गृह्यते अथवा शीतं हिमं उष्णः ऊष्मकालः तां शीतोष्णौ
ताभ्यां निपीतः प्राशितः नाशित इति यावत् सारः बलं रक्तादिस्थिरांशो वा
यस्य 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः शीतोष्णादिना नष्टशक्तिः नष्टरक्तो
वा इत्यर्थः । न स्वादु मधुरं अस्वादु । वने भवं वन्यंदिगादित्वाधत् तस्य यत्
अज्ञानं भक्षणं अस्वादु एतादृशं यद्वन्याशनं तेन जीर्णं नष्टप्राया शक्तिः सामर्थ्यं
यस्य अयं मदृपः वध्यभूतः वध्य इव वध्यभूतः तव वध्यत्वेन संमत इत्यर्थः
कृपायाः दयायाः पात्रं भाजनं अस्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

जीर्ण इति । जतुनः लाक्षायाः न्यासः स्थापनं तत्र तत्र संजनमित्यर्थः
तेन निरुद्धानि प्रतिरुद्धानि रंध्राणि छिद्राणि यस्य 'लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे ।
इत्यमरः । जीर्णः जीनः 'जीनो जीर्णो जरन्नपि' इत्यमरः एतादृशः कुम्भः कलशः ।
चकारो समुच्चये । मौञ्जी मुंजस्य तृणविशेषस्य विकारः । मौञ्जी मुंजेन निर्मिता
वा इति मुंजशब्दात् 'तस्य विकार इति शेषे इति वा अण् तदन्तात् ङीप्'
तरोः वृक्षस्य वल्कलं वल्कं एतेषु पूर्वोक्तकुम्भमौञ्जीवल्कलेषु मध्ये मां ऋषिपुत्रं
विनिहत्य नाशयित्वा यत् वस्तु । गम्यं गंतुं प्राप्तुं योग्यं गम्यं पोरदुपधात्
इति यत् तत् वस्तु गृह्यतां स्वीक्रियतां ग्रह उपादाने कर्मणि लोट् यक् 'ग्रहिज्येति
संप्रसारणं । भवान् राजा इत्यर्थः कृतार्थः कृतः संपादितः अर्थः प्रयोजनं येन
एतादृशः अस्तु भवतु इत्यर्थः 'अर्थोभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः 'शेषे
प्रथमः' इति प्रथमः पुरुषः ॥ ८१ ॥

साधुरिति । साधुः सज्जनः शत्रौ रिपौ कृपामंथरं कृपया दयाया मंथरं मंदं
दयापूर्णमित्यर्थः । यथाऽतिभारेण कश्चिन्मंदगतिः भवति तद्वत् अतिदयाया
मंदमिति यावत् 'मंथरः सूचके कोशे वक्त्रे मंदे पृथौ मथि' इति हैमः । प्रीत्यर्थे
इति प्रीत्यर्थं 'अर्थेन नित्यं समासीविशेष्यलिङ्गताचेति वक्तव्ये' इति समासः
प्रीत्यर्थं संमीलितं निमित्तित एतादृशं अक्षि नेत्रं आदधाति स्थापयति आह
पूर्वाद्धातेर्लट् शप्ः इलुः द्वित्वं । निर्गतं कारणं यस्मात् तन्निष्कारणं एतादृशं
यद्वैरं विरोधः तदेव शीलं स्वभावो यस्य 'वैरं विरोधो विद्वेषः' 'शीलं स्वभावे

स्वं हेतवे हेतिबलोपनीतस्मयः किमप्युन्नतवृत्ति कस्मै ।
नीचस्य निष्ठामधिकर्म गच्छन् कुलं कलङ्कैः कलुषीकरोषि ॥८३॥
मैवं भवानेनमदुष्टभावं जुगुप्सतां स्माक्षसाधुवृत्तम् ।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरुध्यन्त महर्षिसूनोः ॥ ८४ ॥

सदृते' इत्यमरौ । एतादृशः नीचस्तुः पृथग्जनस्तु 'मुखं नीचो पृथक् जनौ'
इत्यमरः । तु शब्दः सज्जनापेक्षया विशेषबोधकः पूर्वं संपादितं पूर्वसंपादितं सुषुपे-
ति समासः । तदेव पूर्वसंपादितं तत्पूर्वसंपादितं एतादृशं दर्शनं यस्य एतादृशोऽपि
पुरुषे कृगामंथरं कृपायां विषये मंथरं मंदं निष्कृपमित्यर्थः । प्रीतेः निवृत्तिः प्रीत्यर्थः
मशकार्थो धूम इतिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिवाची प्रीत्यर्थाय प्रीतिनिवृत्तये संमीलितं
निमीलितं एतादृशं अक्षि आदधाति । सज्जनः शत्रावपि प्रीतिलाभाय ईषन्मीलितं
कृपापूर्णं नेत्रं स्थापयति निर्हेतुकवैरशीलो नीचस्तु प्रथमजातदर्शनेऽपि पुरुषे
कृपाहितं प्रीत्यभाराय मीलितं च चक्षुरादधाति । एवं च महदुभयोरंतरमित्यर्थः ।
एवं च त्वं द्वितीयकोटिपतित इति तात्पर्यं । दीपकालंकारः 'वदंति वर्ण्यवर्णानां
चर्मैक्यं दीपकं बुधाः' इति ॥ ८२ ॥

स्वमिति । हेतीनां अस्त्राणां बले सामर्थ्यं 'हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्याशुषु' इति
हैमः । तेन उपनीतः प्राप्तः स्मयः गर्वः यस्य 'चित्तोद्रेकः स्मयो मद' इत्यमरः ।
त्वं इति विशेष्यमध्याहर्तव्यं नीचस्य पृथग्जनस्य कर्मणीत्यधिकर्म 'अव्ययं
विभक्त्यादिना' विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः 'नपुंसकादन्यतरस्यां' इति वैकल्पिकत्वा-
दजभावः । तत्र निष्ठां नितरां स्थितिः निष्ठा 'आतश्चोपसर्गे' इति निपूर्वात्तिष्ठते-
र्भावे अह् 'उपसर्गादिति' पठवं । तां गच्छतीति गच्छन् सन् गम् धातोः शतृप्र-
त्ययः । किमपि अनिर्वर्णनीयं उन्नतवृत्तिः वर्तनं यस्य अतिमान्यमित्यर्थः । स्वं
आत्मीयं 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वत्मीये स्वो स्त्रियां धने' इत्यमरः । कुलं
वंशं कलङ्कैः लाञ्छनैः दूषणैरित्यर्थः कस्मै हेतवे कारणाय तादर्थ्यं चतुर्थ्यपा
कलुषी करोषि आविलीकरोषि मलिनयसीति यावत् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८३ ॥

मैवमिति । भवान् ऋषिकुमारः अदुष्टभावं न दुष्टः निन्द्यः अदुष्टः नचो विरो-
धार्थत्वात् साधुरिति यावत् एतादृशः भावः अभिप्रायो यस्य 'भावः सत्ता
स्वभावाभिप्रायचेष्टा' इत्यमरः । न क्षतं नष्टं अक्षतं एतादृशं साधु सत् वृत्तं
चरित्रं यस्य 'वृत्तं पथे चरित्रे' इत्यमरः । एतादृशं एनं दशरथं पूर्वं आक्षेपबोध-
नार्थं गृहीतस्य दशरथस्य अत्र निदानिषेधबोधनार्थं उपादानादन्वादेशः अतः
'द्वितीयादौ स्वेनः' इत्येनादेशः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मा जुगुप्सतां स्म मा निन्द-
त्वित्यर्थः । प्रेमातिसर्गप्राप्तकालेषु इति प्राप्तकाले लौट् । 'गुप्तिच् किद्रयः' इति
गुपेर्निदायां इति गुपधातोः सन् स्म इति पादपूर्तो अव्ययं इतीव पूर्वोक्तप्रकारेण
निषेधार्थमेवेत्यर्थः । महर्षिसूनोः महांश्चासौ ऋषिश्च 'आन्महत इत्यात्वं'

भोज्यासुतश्चारुभुजद्वयेन घटं गृहीत्वा घटितारिनाशः ।

बाष्पायमाणो बहुमानपात्रं यमप्रभावो यमिनां ददर्श ॥ ८५ ॥

पापं विधायापि विधातृतुल्ये सत्यापयामास सतां पुरोगः ।

ततो यतिं घातयतो न सद्यः क्रोधानलेनास्य ददाह देहम् ॥ ८६ ॥

‘ऋषयः सत्यवचसः’ इत्यमरः । तस्य सूनुः पुत्रः ‘आत्मजस्तनयः सूनुः’ इत्यमरः । तस्य निगृहीतः निरुद्धः कंठः गलो यैः ‘कंठो गलोऽथ ग्रीवायां’ इत्यमरः । प्राणैः असुभिः कर्तृभिः ‘पुंसि भूम्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः । वाचः गिरः अरुध्यंत निरुद्धा इत्यर्थः रुधधाधोः कर्मणि लङ् । प्राणोत्क्रमणात् वाग्वि-सरः प्रतिबद्धो भूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८४ ॥

भोज्यासुत इति । घटितः चेष्टितः कृत इत्यर्थः । अग्नीणां शत्रूणां नाशः अंतो येन ‘अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युः’ इत्यमरः । यमः अंतकः स इव प्रभावः प्रतापो यस्य भोज्यासुतः भोजस्य राजावेशेषस्य सुता भोज्या इंदुमती क्रोड्याद्यंतर्गतं तेन ‘भोजक्षत्रिये’ इतिगणसूत्रेण भोजशब्दात् घ्यङ्प्रत्ययः तस्याः सुतः पुत्रः दशरथः भुजयोः बाव्होः द्वयं द्वितयं चारु सुंदरं यद्भुजद्वयं तेन ‘सुंदरं रुचिरं चारु’ इत्यमरः । घटं कलशं गृहीत्वा आदाय बाष्पं उद्धमतीति बाष्पायमाणः ‘बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने’ इत्यनेन घ्यङ्तात् शाचन् । यमाः अहिंसासत्याऽस्ते-यत्रह्यचर्यापरिग्रहा यमाः इति योगसूत्रोक्ता पंच यमाः संति येषां ते यमिनः तेषां बहुमानपात्रं बहुः भूयिष्ठः यो मानः तस्य पात्रं भाजनं ‘पात्रामत्रं च भाजनं’ इत्यमरः । योगिसंस्कृतं ऋषिमित्यर्थः । ददर्श अलोकयामास दृशिर्प्रक्षणे लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८५ ॥

पापमिति सतां सज्जनानां ‘सत्ये सार्धां विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते च सतः’ इत्यमरः । पुरोगः पुरः अप्रभागे गच्छतीति पुरोगः ‘अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यं’ इत्यनेन डप्रत्ययः । ऋषिः विधाता ब्रह्मा तेन तुल्यः सदृशः तस्मिन् ऋषिपुत्रे पापं बाणप्रहाररूपं कलुषं विधायापि सत्यापयामास सत्यमाचख्यौ सत्यापशब्दात् ‘सत्यापपाशेत्यादिना णिच्’ एतस्याः क्रियायाः कर्ता राजेति अध्याहर्तव्यः ततः सत्यभाषणाद्धेतोः यतिं यमिनं कुमारमित्यर्थः । घातयतः नाशयतः हन्तेर्णिजंताच्छतृप्रत्ययः घत्त्वतत्वे अस्य दशरथस्य देहं शरीरं सद्यः तदानीमेव ‘सद्यःपरित्यजेति’ निपातः क्रोधः क्रोपः स एव अनलोऽग्निः तेन न ददाह न भस्मीचकार । दह भस्मीकरणे लिट् । अथवा सतां पुरोगः राजा विधातृतुल्ये पापं विधायापि सत्यापयामास । ततः यतिं घातयतः अस्य दशरथस्य देहं क्रोधानलेन न ददाह अत्र दाहस्य कर्ता कुमारपिता इति अध्याहर्तव्यः । रूपकं अनुप्रासालंकारः ॥ ८६ ॥

दयानुयातस्तनयस्य नाशं श्रुत्वा महर्षिर्मुहुरात्तशोकः ।

दिदेश देशस्तुतसद्गुणाय विशन् वशी विश्वभुजं स शापम् ॥८७॥

वनजकुसुमधारिणीमलङ्घ्यां हरिनखपातविदारितोरुगण्डाम् ।

श्रियामिव नृपीतमृगव्यभूमिं चिरमनुभूय गृहोन्मुखो बभूव ॥८८॥

दयानुयात इति । वशी वशं अधीनत्वं अस्यास्तीति वशी 'वशमायत्ततायां स्यात्' इति विश्वः । जितोद्दिश्य इति यावत् तनयस्य पुत्रस्य नाशं अंतं श्रुत्वा आकर्ण्य दयया कारुण्येन अनुयातः अनुगतः पुत्रविषयककारुण्ययुक्त इत्यर्थः अतएव मुहुः पुनःपुनः आत्तशोकः आत्तः गृहीतः शोकः शुक् येन 'मन्यु-शोकौ तु शुक् स्त्रियां' इत्यमरः । आत्तइत्यत्र आङ्पूर्वाद्दातेः क्तः 'अचउपसर्गात्तः' इति तादेशः एतादृशः सः महर्षिः विश्वभुजं विश्वं सर्वं भुनक्ति इति विश्वभुक् अग्निः 'नाचिकेतभुजिभारतविश्वप्साशुचिः' इति त्रिकांडशेषः प्सामक्षणे इति धातोः विश्वस्याविश्वभुजोः समानार्थकत्वं तं अग्निं विशन् सन् दुःखेन देह-त्यागं कुर्वन् सन्नित्यर्थः देशेषु जनपदेषु स्तुताः नृताः संतः गुणाः दयादाक्षिण्या-दयो यस्य तस्मै अर्थाद्दशरथाय शापं आक्रोशं पुत्रशोकेन मरणरूपं दिदेश ददौ । दिश अति सर्जने लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८७ ॥

वनजेति । नृणां मनुष्याणां पतिः दशरथः वनं उदकं तस्मिन् जातं वनजं 'जीवनं भुवनं वनं' इत्यमरः सप्तम्यां जनेर्डः इति डप्रत्ययः वनजं च तत्कुसुमं च वनजकुसुमं अभीक्ष्णं धरतीति वनजकुसुमधारिणी 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति णिनिः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । पक्षे वने अरण्ये जातानि कुसुमानि धारयतीति । अलंघ्यां लंघितुं योग्या लंघ्या न लंघ्या अलंघ्या विष्णुपत्नीत्वात् तदुल्लंघनमनुचितमित्यर्थः । पक्षे लंघितुं शक्या लंघ्या न लंघ्या अलंघ्या अति-विशालत्वात् मृगव्यभूमेः लंघितुमशक्यत्वमित्यर्थः 'अर्हेकृत्यतृचश्च शकि लिङ् च' इत्युभयोरर्थयोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् प्रत्ययः । ऊरुः 'सक्थिगंडः कपोलः 'सक्थिह्नीवे पुमानूरुः' अधस्ताच्चिबुकं गंडकपोलौ' इत्यमरौ । हरिः विष्णुः तस्य यानि नखानि नखराणि 'यमानिलेंद्रचंद्रार्क विष्णुर्महांशुवाजिषु । शुकाहि कपिभेकेषु हरिः' इत्यमरः । 'नखोऽस्त्री-नखरोस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां पातः पतनं पतधातोर्भावे घञ् तेन विदा-रितौ ऊरुगंडौ यस्याः सा । पक्षे हरिः सिंहः तस्य नखानां यः पातः तेन विदारिताः उरवः बहवः गंडाः खड्गिनो यस्यां सा 'गंडके खड्गखड्गिनौ' इत्यमरः । एतादृशीं श्रियामिव लक्ष्मीमिव मृगव्यभूमिं मृगव्यस्य मृगयायाः 'आलोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियां' इत्यमरः । भूमिं पृथ्वीं चिरं चिरकालं अनुभूय निषेव्येति यावत् गृहे निजसदने विषये उन्मुखः उत्कांठितः एतादृशः बभूव । उपमालंकारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ

अथ स विषमपादगोपितार्थं जगदुपयोगवियुक्तभूरिधातुम् ।
 बहुतुहिननिपातदोषदुष्टं गिरिमसृजत्कुक्कवेरिव प्रबन्धम् ॥ ८९ ॥
 सपदि दिशि निबद्धभूरिघोषं परमविनीतमनोऽज्ञनागवृन्दम् ।
 जलाधिमिव नृपः पुरं स्वकीयं मणिगणमण्डितकान्तमाससाद ॥ ९० ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
 दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

‘जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लक्षणात् । ‘एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः’
 इति महाकाव्यलक्षणे उक्तत्वात्सर्गाति भिन्नानि वृत्तानि ’ एवमग्रिमसर्गेष्वपि ज्ञेयं ।
 ‘सर्गातिभाविमसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्’ इत्युक्तत्वात् । अत्र हरिनखपात-
 विदारितोरुगंडां श्रियमिव इत्यनेन देवानां लक्ष्मीनारायणप्राप्तिरूपउत्तरसर्गस्थ
 कथाभागः सूचितः ॥ ८८ ॥

अथेति । अथ गृहोन्मुखीभवनानंतरं सः दशरथः विषमः न्यूनाधिकाक्ष-
 रकृतः पादः श्लोकचतुर्थांशः ‘पादारश्म्यंघ्रि तुर्यांशाः’ इत्यमरः । तत्र गोपितः
 स्वसंकेतसमासाधिव्याप्रतीतिदिपदप्रयोगवशादस्फुटः अर्थः श्लोकात्पर्यायो
 यस्मिन् । पक्षे विषमाः दुर्गमाः ये पादाः प्रत्यंतपर्वताः ‘पादाः
 प्रत्यंतपर्वताः’ इत्यमरः । तैः गोपिताः रक्षिताः गुप् रक्षणे णिजंतात्कत-
 प्रत्ययः सर्वसाधारणैः अप्राप्याः कृताः अर्थाः रत्नादिद्रव्याणि येन ‘अर्थो-
 भिधेयैरवस्तु प्रयोजननिश्चिपु’ इत्यमरः । कुकाव्यपक्षे जगति य उपयोगः
 तेनवियुक्ताः महाकविभिः काव्यांतरे अप्रयुक्ताः भूरयः प्रभूताः धातवः
 भूवादयः शब्दशास्त्रप्रसिद्धा यस्मिन् पर्वतपक्षे जगति य उपयोगः तेन वियुक्ताः
 रहिताः भूरिधातवः गैरिकमनःशिलादयः यस्मिन् बहवः प्रभूताः ये तु हि न
 इत्यादयो निपाताः निपातशब्दाः तेषां दोषेण दुष्टं छंदोभंगरीति भंगाप्रयुक्त-
 शब्दप्रयोगानर्थकाऽप्रयोजकादिशब्दप्रयोगादयः तात्पर्यप्रत्ययप्रत्यूहभूताः दोषाः
 साहित्यसमये प्रसिद्धा एव । पक्षे बहु प्रभूतं यत्तुहिनं तुषारः तस्य यो
 निपातदोषः पतनरूपो दोषः तेन दुष्टं हिमालये अतिशीतदोषः सुप्रसिद्धमेव ।
 कुक्कवेः कुरिसतथासौ कविश्च कुकविः ‘कुगतिप्रादय’ इतिसमासः तस्य प्रबंधं
 निबंधमिव गिरिं हिमालयं असृजत् अत्यजत् सृज्यसिर्गं लङ् । उपमाश्लेषा-
 लंकारौ । पुष्पिताग्रावृत्तं लक्षणं तूक्तं ॥ ८९ ॥

सपदीति । नृपः दशरथः सपदि सद्यः ‘सद्यः सपदि तत्क्षणं’ इत्यमरः दिशि
 काष्ठायां ‘दिशस्तुककुभः काष्ठाः’ इत्यमरः । निबद्धः रचितः भूरिः प्रभूतः घोषः गर्जनं
 येन ‘घोषः कास्थे स्वने गोपघोषकाभीरपल्लिषु’ इति ह्रैमः समुद्रगर्जनं हि दूरतः
 श्रूयते इति प्रायश्क्षसिद्धं । पुरपक्षे निबद्धाः भूरिघोषाः प्रभूताभीरपच्यो यस्मिन्
 जलधिपक्षे परमा उत्कृष्टा ये वयः पक्षिणः ‘विविष्किरपतत्रयः’ इत्यमरः । तैः

गरुडादिभिः नीतं अपहृतं मनोज्ञं सुन्दरं 'मनोज्ञं मंजु मंजुलं' इत्यमरः । नागाणां सर्पाणां वृन्दं समूहो यस्मिन् यस्माद्वा । पुरपक्षे परमाः श्रेष्ठा विनीताः परमं अधिकं विनीता इति वा परा मा लक्ष्मीः येषां ते परमाः । ते च ते विनीताश्च अतएव मनोज्ञाः ये नागाः हस्तिनः 'मत्तंगजो गजो नागः' इत्यमरः । तेषां वृन्दानि समूहा यस्मिन् कांतं कस्य उदकस्य अंतः अवधिः यस्मिन् यदपेक्षया उदक-मन्यत्र नास्तीत्यर्थः । मणीनां रत्नानां यो गणः समुदायः तेन मंडितः भूषितः कांतः उदकप्रांतभागो यस्य समुद्रस्य रत्नाकरत्वादित्यर्थः । पुरपक्षे मणिगण-मंडितं अतएव कांतं सुन्दरमित्यर्थः । जलनिधिमिव जलानां निधिः शेवधि तमिव स्वस्य इदं स्वकीयं कुग्जनपदस्येति कुकि अनुवर्तमाने स्वस्य चेति गहायंतर्गणसूत्रेण छः कुगागमश्च एतादृशं पुरं अयोध्यामिति यावत् आससाद प्राप । आङ्पूर्वात्सी-दतेः कर्तरि लिट् अत्र मंगलाचरणरूपतया सर्गात्यश्लोके परमेति लक्ष्मीवाचक शब्दप्रयोगः सर्गमध्ये पंचचत्वारिंशत्तमे श्लोके ईश्वरवाचकप्रभुतो शब्द प्रयोगः यथाह भगवान् भाष्यकारः मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि भवंति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवंति । श्लेषोपमे अलंकारौ । पुष्पिताप्रावृत्तं । लक्षणं तूक्तं । अथ कविः काव्यवर्ग-नीय ख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं निरूपयति इतीत्यादि । इति शब्दः समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादि समाप्तिषु' इति कोशात् तस्य च प्रथमः सर्गः इति इत्येवमन्वयः प्रथमः सर्गः समाप्त इति यावत् । कुमारदासस्य कृतौ इति कविनाम-कथनं महाकाव्येति महच्छब्देन लक्षणसंपात्तिः सूचिता तानि च लक्षणानि कानि-चित् तत्र तत्र दर्शितानि कानिचिद्दर्शयिष्यन्ते । जानकीहरण इति काव्यवर्गनीययोः कथनं एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । दशरथोत्पत्तिरितिसर्गनामकथनं इति दिक् ॥९०॥

इति श्री ६युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्याय १दव्यलंकृतपांडित-

प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्यार्तिवासिना निगुडकरो-

पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-

हरणकाव्यटीकायां दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः

समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—०००—

रावणेन रणे भग्ना देवा दावाम्नितेजसा ।

द्रष्टुं जगत्पतिं जग्मुः पुरस्कृतपुरन्दराः ॥ १ ॥

निजदेहभराक्रान्तनागनिश्वासरंहसा ।

गतागतपयोराशि पातालतलमास्थितम् ॥ २ ॥

आसीनं भोगिनि स्रस्तमौलिमाल्यविभूषणम् ।

तत्क्षणत्यक्तनिद्रार्तिवद्धरागायतेक्षणम् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशायनमः । पूर्वस्मिन्सर्गे उपोद्धातरूपां दशरथोत्पतिं वर्णयित्वा
इदानीं मुख्यनायकश्रीमद्रामभद्राऽवतारवर्णनेच्छया तत्कारणीभूतसकलदेवक-
तृक श्रीमहाविष्णुस्तुतिं प्रस्ताति । रावणेनेति । दावाम्नितेजसा दुनोतीति दावः दृढु
उपतापे इत्यस्मात् 'दुन्योरनुपसर्गे' इति णः । स चासौ अग्निश्च दावाम्निः अर-
ण्याग्निः 'दवौ दावो वनवन्दिः' इति हैमः । तद्वत्तेजः प्रतापो यस्य 'तेजः प्रभावे
दीप्तौ च' इत्यमरः । तेन रावणेन रावयति शब्दयति लोकान् भीत्या इति रावणः
अथवा विश्ववसोऽपत्यं रावणः 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यण् प्रत्ययः विश्ववदशब्द-
स्थाने रवणदेशश्च । तेन रणे युद्धे भग्नाः पराजिता इत्यर्थः 'रणाः कलहविग्रहौ'
इत्यमरः । एतादृशाः पुरस्कृतपुरन्दराः पुराणि शत्रुनगराणि दारयति विदारयति
इति पुरंदरः 'पूः सर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् 'वाचं यमपुरं दरो च' इति मुम्
पुरः कृतः पुरस्कृतः 'पुरोव्ययं' इति गतिसंज्ञायां 'नमस्तुरसोर्गत्योः' इति
सत्त्वं । पुरस्कृतः अग्रतः कृतः पुरंदरः इंद्रो यैस्ते 'पुरस्कृतः पूजिते रात्यभियु-
क्तेऽग्रतः कृते' 'पुहूतः पुरंदरः' इत्यमरौ । दीव्यंति शोतंते इति
देवाः दिव् धातोः पचायच् जगत्पतिं गच्छतीति जगत् 'युतिगमिजुशेतीनां
द्वेवाच्ये' इति गम् धातो द्वित्वं क्तिप् प्रत्ययश्च तस्य पतिः स्वामी तं विष्णुं
द्रष्टुमवलोकितुं जग्मुः ययुः गम्ल् गतौ लिट् । अनुप्रासोपमे अलंकारौ अत्र
सर्गे अंतिमं पद्यद्वयं वर्जयित्वा सर्वत्राऽनुष्टुबृत्तं ज्ञेयं ॥ १ ॥

तं विष्णुमेवाष्टभिः श्लोकैर्वर्णयति । निजदेहेति । निजः आत्मीयः यो देहः
शरीरं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । 'कायोदेहः क्लीबपुंसोः' इत्यमरः ।
तस्य यो भरः भारः तेन आक्रांतः पीडितः एतादृशौ यो नागः शेषः तस्य
निःश्वासः निःश्वसनं श्वस् प्राणने इत्यस्मात् घञ् तस्य यद्रहः वेगः तेन आदौ
गतः पश्चादागतः गतागतः एतादृशः पयसः राशिः समूहः तस्य यत्पातालतलं
विवरतलं 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' इति मेदिनी । तत् आस्थितं
विद्यमानं अनंतं कोटिब्रह्मांडरोमरंध्रात्मभारपीडितनागनिःश्वासवेगजन्यमहोर्मि-
निमग्नभागस्थितं । अनुप्रासालंकारः ॥ २ ॥

आसीनमिति । प्रशस्तः भोगः शरीरं यस्य स भोगी 'अत इनि ठनौ' इति

भुजङ्गपृथुकारूढमातङ्गमकराश्रयम् ।

युद्धमम्भेनिधिच्छेदे पश्यन्तं नृपलीलया ॥ ४ ॥

भोगिभोगासनक्षोभो माभूदिति सुदूरतः ।

भक्त्या न तशरीरेण सेव्यमानं गरुत्मता ॥ ५ ॥

इनिः । तास्मिन् शेषे आसीनं आस्तेऽसौ आसीनः तं आस् उपवेशने लट् शानच्
'ईदासः' इति ईत्वं । मौलिः किरीटं 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः'
इत्यमरः । माल्यानि मालाः विभूषणानि आभरणानि स्रस्तानि अधः पतितानि
मौलिमाल्यविभूषणानि यस्य निद्रावशेन एतेषां विपर्यस्तत्वं स चासौ क्षणः
तस्य देवागमनस्य क्षणो वा तत्र त्यक्त्वा उद्दिशता या निद्रा स्वापः तस्या या
आर्तिः पीडा 'आर्तिः पीडा धनुष्कोटयोः' इत्यमरः । तथा बद्धः संदानितः
आसक्त इत्यर्थः रागः रक्तिमा ययोः तादृशे आयते विस्तृते ईक्षणे यस्य
'सुदूरं दीर्घमायतं' 'ईक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरौ । अनुप्रासालंकारः ॥ ३ ॥

भुजंगेति । अंभसां उदकानां निधिः शेषधिः तस्य च्छेदः भागः प्रदेश
इति यावत् । नृपाणां क्षत्रियाणां लीला क्रीडा तथा । भुजेन गच्छतीति भुजंगाः
'गमेः सुपिवाच्यः' इति खच् 'खच्चडिद्वावाच्यः' इति डित्वाट्टिलोपः तेषां
पृथुकाः शावकाः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । तैरारूढाः कृतारोहणाः
आङ् पूर्वकान् रुह धातोः कर्मणि क्तः एतादृशा ये मातंगाः मतंगस्येमे मातंगाः
शैपिकोण् हस्तिनः मकरा ग्राहाश्च 'गजेऽपि नागमातंगौ' इत्यमरः । ते आश्रयः
संश्रयो यस्य एतादृशं युद्धं आयोधनं । पश्यतीति पश्यन् तं पश्यन्तमवलोकयन्त-
मित्यर्थः । राजानो यथा स्वस्ववाहान् हस्त्यादीनारुह्य युध्यन्ते एवं मातंगमकरादिषु
आरुह्य युध्यमानान् सर्पशावकान् पश्यन्तमिति तात्पर्यं । अनुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

भोगीति । भोगः अहिशरीरं 'अहेः शरीरं भोगः स्यात्' इत्यमरः सोऽस्यास्तीति
भोगी सर्पः 'अतद्भिन्नैर्नैः' इतीनिः 'उरगः पन्नगो भोगी' इत्यमरः तस्य भोगः ।
आसते उपविशन्त्यस्मिन्निति आसनं आस् उपवेशने अस्मात् करणाधिकरणयोश्च
इत्थधिकरणे ल्युट् भोगिभोग एव आसनं पीठं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः
'पीठमासनं' इत्यमरः । तस्य क्षोभः चांचल्यं क्षुब्धं संचलने भावे घञ् मा भूत्
भवतेलुङ् 'नमाङ्योगे' इत्यङ्भावः 'गातिश्चेति सिच लुक्' । इति हेतोः
'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । सुदूरतः अतिविप्रकृष्टत इत्यर्थः
सुदूरश्चात् सप्तम्यन्तात् आद्यादित्वात्तसिप्रत्ययः अतिदूरभागे इति यावत्
भक्त्या अनुरागेण भक्तितलक्षणं शांडिल्यसूत्रे 'सापराणुरक्तिरीश्वरे' इत्युक्त-
लक्षणया आनतं नम्रं शरीरं देहो यस्य 'शरीरं वेधमविग्रहे' इत्यमरः गरुत्मता
प्रशस्ता गरुता पक्षा यस्य स गरुत्मान् तेन गरुडेन यवादित्वात् ज्ञय इति बत्वं न
सेव्यतेऽसौ सेव्यमानः सेव् धातोः कर्मणि लट् तं । हेत्वनुप्रासालंकारः ॥ ५ ॥

अर्करश्मिभयेनेव पातालतलमास्थितम् ।
 लक्ष्मीमुखतुषारांशौ प्रीत्या व्यापारितेक्षणम् ॥ ६ ॥
 स्वमुखे सञ्चरदृष्टेरङ्गविन्यस्तपार्ष्णिना ।
 स्पृशन्तं पादपद्मेन पद्माया नाभिमण्डलम् ॥ ७ ॥
 सव्यापसव्यभागस्यपाञ्चजन्यसुदर्शनम् ।
 तटद्वयस्थचन्द्रार्कविन्ध्यशैलमिवोच्छ्रित ॥ ८ ॥
 पुरुषं पुरुहूताद्या नत्वा गीर्वाणसंहतिः ।
 सनातनं स्कन्धशक्तिरूचे नुतियुतां गिरम् ॥ ९ ॥

अर्केति । अर्कस्य सूर्यस्य रश्मयः किरणाः 'वितर्कनार्कमातंड' 'किरणप्रग्रहो रश्मी' इत्यमरौ । तेभ्यो भयं भीतिः पंचमीभयेनेति समासः तेनेव सूर्य-किरणत्रासभीत्येवेत्यर्थः । पातालस्य अधोभुवनस्य तलं 'अधोभुवनपातालं' इत्यमरः । तत् आस्थितं अधिष्ठितं प्रीत्या प्रेम्णा 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षो' इत्यमरः तुषाराः हिमाः अंशवः किरणाः यस्य लक्ष्म्याः इन्दिरायाः मुखं वक्त्रं स एव तुषारांशुः चंद्रः 'लक्ष्मीः पद्मालया' इत्यमरः । 'हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र' इत्यमरः । तस्मिन् व्यापारः क्रिया संजाता ययोस्ते व्यापारिते तारकादित्वादि तच् प्रत्ययः तादृशो ईक्षणे नयने येन लक्ष्मीमुखचंद्रं विलोकमानमित्यर्थः । उत्प्रेक्षानुप्रासालंकारौ ॥ ६ ॥

स्वमुखे इति । स्वस्य आत्मनः विष्णोरित्यर्थः मुखं वक्त्रमिम् । संचरतीति संचरंती दृष्टिः यस्याः सा संचरदृष्टिः तस्याः 'स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः । एतादृश्याः पद्मायाः लक्ष्म्याः अंके उत्संगे विन्यस्तः स्थापितः पार्ष्णिः अवयवविशेषो यस्य 'पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः' इत्यमरः । एतादृशेन पादपद्मेन पद्ममिव पादः पादपद्मे तेन 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः नाभेः मण्डलं चक्रवालं स्पृशतीति स्पृशन् तं स्पृशन्तं लक्ष्म्या अंके पादं प्रसार्य तेन तत्राभिमण्डलं स्पृशन्तमित्यर्थः अनुप्रासालंकारः ॥ ७ ॥

सव्येति । सव्यः वामः अपसव्यः दक्षिणः 'वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणं' इत्यमरः । एतादृशौ यौ भागौ तयोस्तित्ततः इति सव्यापसव्यभागस्थे सुपिस्थ इति कः पंचजने दैत्यविशेषे भावः पांचजन्यः 'गंभीराञ्ज्यः इति सूत्रे पंचजनादुपसंख्यानं' इति वार्तिकेन ञ्ज्यप्रत्ययः पांचजन्यः एतन्नामकः शंखः । सुदर्शनं एतन्नामकं चक्रं सव्यापसव्यभागस्थे पांचजन्यसुदर्शने यस्य सः 'शंखो-लक्ष्मीपतेः पांचजन्यश्चक्रं सुदर्शनं' इत्यमरः । तटयोः प्रांतयोः द्वयं द्वितयं तत्र तिष्ठतः इति तटद्वयस्यौ तटद्वयस्यौ चंद्रार्कौ विधुसूर्यौ यस्य एतादृशो यो विन्ध्यशं-खकः शैलः पर्वतः तद्वदुच्छ्रितं । उपमालंकारः ॥ ८ ॥

पुरुषमिति । एवं सप्तभिः श्लोकैः विष्णुं निर्वर्ण्य इंद्रादिदेवकृतां स्तुतिं वर्णयति । पुरुषमिति । पुरुभिः बहुभिः हूयते आहूयते यज्ञे इति शेषः 'पुरुहूः पुरु-

समुद्रमथने यस्य भ्रमन्मन्दरखण्डिताः ।

तारा इव दिशो वव्रुः प्रदीप्ताङ्गदकोटयः ॥ १० ॥

येन दुर्वारवीर्येण सागराम्बरचन्द्रमाः ।

शङ्खं पातालपालानां यशःपिण्डमिवोद्धृतम् ॥ ११ ॥

भूयिष्ठं ' इत्यमरः । पुरुहूतः इंद्रः आद्यो यस्याः सा पुरुहूताया एतादृश गीरेक
वाण्येव बाण इव निग्रहानुग्रहसमर्था येषां ते गीर्वाणाः देवाः तेषां संहतिः
समुदायः स्कन्ना गलिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः बलहीनेति यावत् एतादृशी
राती अत्र स्कन्नशक्तीत्यस्य अश्लीलत्वात् सन्नशक्तिरिति पाठः साधुतरः तदा
सन्ना अवसन्ना शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः सा सन्नशक्तिः एतादृशी सती सना भवः
सनातनः ' सायं चिरं ' इत्यादिना व्युल् प्रत्ययः तुडागमश्च ' सनातनचिरंतनाः '
इत्यमरः । पूर्णुशेते अंतर्यामितया तिष्ठतीति पुरुषः तं नत्वा नमस्कृत्य नुत्या
स्तुत्या युता सहितां ' स्तवस्तने स्तुतिर्नुतिः ' इत्यमरः । गिरं वाणी ऊचे वभावे
गुततेर्वचादेशः । अनुप्रासालंकारः ॥ ९ ॥

इदानीं इंद्रादिदेवसंहतिः भगवतं नवभिः श्लोकैः स्तौति । समुद्रमथनेति ।
तत्र इत आरभ्य षट्श्लोकस्थयच्छब्दानां तस्मै स्मरणमात्रेणेति सप्तमश्लोकस्थ
तच्छब्देन अन्वयः अग्रे च द्वाभ्यां पृथगेव स्तुतिः । समुद्रस्य सागरस्य
मथनं विलोडनं मथे विलोडने भावे ल्युट् तस्मिन् भ्रमति परिवर्तते इति
भ्रमन् स चासौ मंदरः मंथाद्रिः तेन खण्डिताः भिन्नाः यस्य विष्णोः प्रदीप्ते
देदीप्यमाने एतादृशे ये अंगदे केयूरे ' केयूरमंगदं तुल्ये ' इत्यमरः । तयोः कोटयः
आश्रयः ' स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ' इत्यमरः । तारा इव नक्षत्राणीव ' नक्षत्रमृक्षं
भं तारा ' इत्यमरः । दिशः काष्ठाः वव्रुः व्यापुः वृज् वरणे लिट् । समुद्रमथने कूर्मरू-
पेण भगवता मंदरस्य धृतत्वात् तत्संघर्षणविदीर्णांगदकोटिप्रसरणेन इतस्तत-
स्ताराप्रसरणेनेव दिशो व्यप्ता बभूवुः । उपमालंकारः ॥ १० ॥

येनेति । दुःखेन वार्यते इति दुर्वारं दुःपूर्वकाद्वारयतेरीपहुसु ' इत्यादिना खल् ।
दुर्वारं वीर्यं प्रभावो यस्य ' वीर्यं बले प्रभावे च ' इत्यमरः एतादृशेन येन वि-
ष्णुना सागरैः सगरकुलोत्पन्नैः पूरितः सागरः शेष इति लक्षणेन अण् प्रत्ययः
न च वृद्धाच्छः स्यादिति वाच्यं सूत्रोपात्तेष्वेवार्थेषु वृद्धेभ्यश्चो भवति न तु शेष
इति लक्षणेन विहितेष्वर्थेषु अत एव कांचनेन निर्मिता कांचनीति प्रयोगः संग-
च्छते स्पष्टं चेदं कांचनेन निर्मिता कांचनीत्यादौ शैपि कोण् बोध्यः इति-
शब्देदुशेखरे । पूर्वं प्रियव्रतरथचरणखाता एव इमे आसन् सगरकुलोत्पन्नै-
र्भगीरथैर्यदा गंगानीता तदा इमे पूर्णाः इति श्रीमद्भागवते स्पष्टं । सागरः
समुद्रः स एव अंबरं व्योम तत्र चंद्रमा इव इदं शंखस्य विशेषणं न च
नपुंसकत्वं शंक्यं भिन्नलिङ्गानामपि विशेषणत्वदर्शनात् अतएव यदि वेदाः
प्रमाणं स्युः इत्यादि प्रयोगाः संगच्छन्ते । तदुक्तं ' लिङ्गसंख्याविभेदेपि विशेष-

यमंशद्वयसंसक्तचन्द्रादित्याङ्गदश्रियम् ।

नेमुखिविक्रमे देवास्ताराहाराङ्गवक्षसम् ॥ १२ ॥

मंथवातभ्रमन्मेघनक्षत्रादित्यमण्डलम् ।

पुरा निर्मथितं येन व्योमापि सह सिन्धुना ॥ १३ ॥

षणविशेष्यता । विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः ' इत्यभियुक्तोक्तिः संगच्छतेः । एतादृशं पातालं अधोभुवनं पालयंतीति पातालपालाः तेषां पातालवासिनामित्यर्थः यशसः पिंडं समूहं यशः पिंडं इव शंसं कंबुः उद्धृतं बहिर्निष्कासितं ' शंसः कंबौ न योषिन्ना भालास्थिनिधिभिन्नस्त्रे ' इति मेदिनी । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥

यमिति । देवाः दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः दिव्धातोः पचायच् । इंद्रादयः त्रिविक्रमे त्रिषु भुवनेषु विक्रमः पादविक्षेपः तस्मिन् वामनावतारे इत्यर्थः यं विष्णुं अंशयोः भागयोः द्वयं द्वितयं तस्मिन् संसक्ता संलम्भा चंदति आल्हादयति इति चंद्रः ' ऋज्जेंद्रा ' इत्यादिना चंदते रन् प्रत्ययः । अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः ' दित्यदित्येत्यादिना अदितेर्ण्यप्रत्ययः चंद्रः शशी आदित्यः सूर्यः तावेव अंगदे केयूरे तयोः श्रीः शोभा अंशद्वयसंसक्ता चंद्रादित्याङ्गदश्रियस्य एतादृशं ताराः नक्षत्राण्येव हारः मुक्तावली ' नक्षत्रमृक्षं भं तारा ' ' हारो मुक्तावली ' इत्युभयत्राप्यमरः । तारा हारः अंकः चिन्हं यस्य तत्ताराहारं कं एतादृशं वक्षः उरो यस्य ' उरो वत्सश्च वक्षश्च ' इत्यमरः । एतादृशं यं परमात्मानं नेमुः प्रवृद्धिबभूवुः । नमप्रवृत्ते शब्दे च लिट् अत एकहल्मध्येति एत्वाभ्यासलोपौ । ' अणोरणीयान् महतो महीयान् ' इति श्रुत्या त्रिविक्रमे विराड्रूपस्य यस्य परमात्मनः चंद्रसूर्यनिकटे बाहोः प्राप्त्या चंद्रगूर्यां अंगदशोभाकारिणौ नक्षत्रमंडलनिकटे वक्षस्थलप्राप्त्या नक्षत्रमंडलं हारशोभाकारि यस्य जातं तं देवा प्रणेमुरित्यर्थः । अत्र बाहू चंद्र सूर्यमंडलपर्यंतं गतौ इति वक्तव्ये तथा वक्षस्थलं नक्षत्रमंडलपर्यंतं गतं इति वक्तव्ये भंग्यंतरेण तस्यैवार्थस्योक्तत्वात् पयोर्याक्तालंकारोऽनुप्रासश्च ' पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भंग्यंतराश्रयं ' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

मंथेति । येन विष्णुना पुरा समुद्रमंथनसमये ' पुरातीते ' इत्यमरः । मंथस्य वैशाखस्य ' वैशाखमंथमंथानौ ' इत्यमरः । तत्संबन्धी यो वातः वायुः मंदराचलरूपमंथस्य भ्रमणेन उत्पन्नो वायुरित्यर्थः तेन भ्रमत् चलत् भ्रमु चलने इत्यस्माच्छतृप्रत्ययः । एतादृशं मेघानां अश्रानां नक्षत्राणां उद्भूता आदित्यस्य सूर्यस्य मंडलं चक्रवालं यस्मिन् एतादृशं व्योमापि आकाशमपि सिन्धुना सह समुद्रेण सह निर्मथितं निर्लोडितं यथा समुद्रमंथनं कृतं तथा चलन्मंथवातभ्रमन्नक्षत्रादिमंडलं एतादृशं आकाशमपि येन निर्मथितं इति तात्पर्यं । सहोक्त्यलंकारः ' सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः ' इति लक्षणात् । अनुप्रासश्च ॥ १३ ॥

नाभिपद्मस्पृशौ भीमौ येन मायाशयालुना ।

पाणिभिः पाटितौ कामं कीटवन्मधुकैटभौ ॥ १४ ॥

सर्वं लोकत्रयं यश्च संहृत्य शयनं गतः ।

दृश्यते सलिलस्कन्धः सान्द्रीभूत इवोदधौ ॥ १५ ॥

तस्मै स्मरणमात्रेण तुभ्यं सद्यस्तमोनुदे ।

नमः सत्त्वमधिश्चित्य त्रैलोक्यं परिरक्षते ॥ १६ ॥

नाभीति । मायाशयालुना शेते तच्छीलः शयालुः 'शीडोवाच्यः' इत्यनेन आलुच् प्रत्ययः मायया योगनिद्राख्यया शयालुः एतादृशेन येन विष्णुना नाभिपद्मस्पृशौ नाभिरेव पद्मं अथवा नाभौ पद्मं कमलं सुषुपेति समासः नाभेः संबन्धि पद्ममिति पठितत्पुरुषो वा तत्स्पृशतस्तौ नाभिपद्मस्पृशौ नाभिपद्मोपपदे 'स्पृशोऽनुदके किन्' इति स्पृशेः किन् । सद्यः उत्तय नाभिपद्मस्थ ब्रह्मणा सह स्पर्धमानौ इत्यर्थः । भीमौ बिभ्यत्याभ्यामिति भीमौ 'भीमादयोपादाने' इति बिभेतेरपादाने मक्प्रत्ययः । मधुश्च कैटभश्च मधुकैटभौ एतन्नामानौ दैत्यौ कामं यथेच्छं 'कामं प्रकामं पयाप्तं' इत्यमरः । कीटेन तुल्यं कीटवत् क्रिमिवत् 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः' इति तृतीयांताद्वतिः पाणिभिः चतुःसंख्याकैः भुजैः पाटितौ विदारितौ 'यद्यपि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य परमात्मनः नेदं दुष्करं तथापि नृसिंहाद्यवतारवत् चतुर्भिः पाणिभिः युद्धपूर्वकं तयोर्विदारणं अन्यतमा लीलैव इति सूचनार्थं पाणिभिरिति बहुवचनमुक्तं' स्वाधीनैः पदैः तादृशसमर्थानां क्रीडनं युक्तमेव । उक्तं च पुष्पदंतेन 'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरग्रेन्द्रोधनुरथो रथांगे चंद्राकौ रथचरणपाणिः शर इति । दिधक्षोस्ते कायं त्रिपुरतृणमाडंबरविधिः विधेयैः क्रीडंत्यो न खलु परतंत्राः प्रभुधिय इति ॥ १४ ॥

सर्वमिति । सर्वं अशेषं त्रयः अवयवा यस्य तत्त्रयं लोकानां भुवनानां त्रयं त्रितयं 'लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः संहृत्य उपसंहारं कृत्वा उदरे निवेशयेति यावत् शयनं निद्रां शीडोभावे ल्युट् गतः प्राप्तः यः विष्णुः उदका निधीयन्ते यस्मिन् स उदधिः 'पेपं वासवाहनधिपुच्' इति उदकस्योदादेशः दधातेः 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः तस्मिन् सान्द्रीभूतः सान्द्रः निबिडः तद्वद्भवतीति सान्द्रीभूतः निबिडीभूतः 'अभूततद्भावे' इति च्विः 'अस्य च्वौ' इतीति । सलिलस्य उदकस्य स्कन्धः समूहः 'स्कन्धः स्यान्नृपतावंशे संपरायसमूहयोः' इति मेदिनी । स इव दृश्यते अवलोक्यते । दृश्यातोः कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षालंकारः १५

तस्मा इति । स्मरणमेव स्मरणमात्रं तेन 'मात्रं कात्स्न्येन वारणे' इति कोशात् एवार्थमात्रशब्देन मयूर व्यंसकादित्वात्प्राप्तः । 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया । सद्यः सपदि 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । तमः अज्ञानं नुदति प्रेरयति नाशयति इति तमोनुद् 'किप् च' इति किर तस्मै सत्त्वं सत्त्वगुणं अधिश्चित्य

स्थितिनिर्वाणसंहारभेदयोगेन भेदितः ।

त्रिधा ते समभूयोगः स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः ॥ १७ ॥

कुक्षौ तव परिश्रम्य पश्यन्विद्वं विशां पतिः ।

विवेद त्वां विदामग्रथस्त्रैलोक्यभरसासहिम् ॥ १८ ॥

एवं भक्त्या जगन्नेता नुतो नाकस्य भोक्तृभिः ।

हरिर्हारि हितं वाक्यं जगाद गदनाशनः ॥ १९ ॥

आश्रित्य त्रैलोक्यं त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं ' दिक्संख्ये संज्ञायां ' इति समासः ।
चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ध्यञ् परिंरक्षति परिपालयति इति परिंरक्षन् तस्मै परिंर-
क्षते तस्मै पूर्वोक्तगुणविशिष्टाय तुभ्यं परमात्मने नमः । अस्तु ॥ १६ ॥

स्थितीति । स्थितिः पालनं निर्वाण उत्पत्तिः यद्यपि निर्वाणशब्दः उत्पत्ती
कोशादिषु न पठितः तथापि प्रकृते योग्यतया निःपूर्वाद्वांतेर्भावे ल्युट्प्रत्ययांतः
निर्वाणशब्दो निःसरणवाची यथाकथंचिदुत्पत्तिवाची गृह्यते । संहारो लयः
एतद्रूपो यो भेदः तस्य योगः संबंधः तेन भेदितः भेदः संजातोऽस्य भेदितः
' तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ' इतीतच् प्रत्ययः भिन्नीकृत इत्यर्थः सत्त्वं स-
त्वगुणः रजः रजोगुणः तमस्तमोगुणः स्पृष्टानि स्पर्शविषयीकृतानि सत्त्वरजस्तमांसि
यस्मिन् स स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः एतादृशस्ते तव योगः उपायः ' योगः संहननो-
पायध्यानसंगतियुक्तिषु ' इत्यमरः । त्रिधा त्रयः प्रकारा यस्य स त्रिधा 'संख्याया
विधार्थे धा ' इति धा प्रत्ययः त्रिप्रकारकः समभूत् । संपूर्वाद्भवतेर्लुङ् गातिस्थेति
सिचो लुक् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयभेदहेतुना भिन्नः सत्त्वरजस्तमोगुणैश्च हेतुभिः
भिन्नः तव लीलारूप उपायस्त्रिधा भिन्न इति यावत् ॥ १७ ॥

विदंति जानंतीति विदः तेषां विदुषां विदज्ञाने किप् अग्न्यः श्रेष्ठः कुक्षाविति । विशां
मनुजानां प्रजानामिति यावत् ' द्वौ विशौ वैश्यगनुजौ ' इत्यमरः । पतिः स्वामी
ब्रह्मा परिश्रम्य इतस्ततः शोधनेन श्रान्तिं प्राप्य तव परमेश्वरस्य कुक्षौ विश्वं जगत्
सकलं पदार्थजातं वा पश्यति इति पश्यन् अवलोकयन् दृष्ट्वातोर्लटः शत्रादेशः
यद्यपि तत्र अप्रथमासमानाधिकरणे इति निषेधात् शत्रादेशो दुर्लभः
तथापि लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि
कचिद्भवति एतादृशः सन् त्वां विष्णुं त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं पूर्ववत्प्रमासः स्वार्थे-
ध्यञ् च तस्य यो भरः भारः तस्य । सासहिः सहते तच्छीलः सासहिः
तं सासहिं सहनशीलः । ' आक्तेस्तच्छीलेत्यधिकारे सासहि वावहि चाचलि पापती-
नामुपसंख्यानान्तासाधुः । एतादृशं विवेद जानातिस्म वेत्तेर्लिङ् अनुप्रासालंकारः ।
तवांदरे यदि विश्वं स्थितं तर्हि त्रैलोक्यं तिष्ठेदेवेति तवदेरे विश्वदर्शनेन ब्रह्मा
निर्णीतवान् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमिति । एवं पूर्वाक्तप्रकारेण नाकस्य नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् स नाकः

प्रबलारिवलप्राणविक्रियाहेतुहेतयः ।

किन्तु स्कन्नौजसो जाता देवा दैवक्षता इव ॥ २० ॥

हरेर्ध्यानारुणा शोकक्षामा नेत्रपरम्परा ।

विभर्ति किं परिम्लानरक्तोत्पलवनश्रियम् ॥ २१ ॥

पाशपाणिरसाविष्टविग्रहो वनगोचरः ।

वीरोऽपि वरुणः केन क्षुद्रः पाशीव पीडितः ॥ २२ ॥

स्वर्गः ' नभ्राणनपात्रेत्यादिना नभो नलोपाभावः ' ' स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिव-
त्रिदशालयाः ' इत्यमरः । भुञ्जति पालयन्ति इति भोक्तारः भुज्पालनाभ्यवहारयोः
इत्यस्मात्तृच्प्रत्ययः तैः देवैः भक्त्या प्रेम्णा नुतः स्तुतः नुस्तुतौ क्तप्रत्ययः
जगतः विश्वस्य नेता पालकः, गदो रोगः खेद इति यावत् तस्य नाशनः एतादृशो
हरिः विष्णुः हारि अवश्यं मनोहरतीति हारि ' आवश्यकाधर्मण्ययोः ' इति
णिनिः एतादृशं हितं हितावहं वाक्यं जगाद उवाच गद व्यक्तायां वाचि लिट् ।
अनुप्रासालंकारः ॥ १९ ॥

हरिः हितं वाक्यं जगादेत्युक्तं तदेव देवतानां सामान्यविशेषरूपेण दुर्दशाव-
र्णनपूर्वकं दर्शयति । प्रबलेति । प्रकृष्टं अतिशयितं बलं येषां ते प्रबलाः ' प्रादि-
भ्यो धातुजस्य वाच्यो वा ' इत्यनेन समासः ते च ते अरयः शत्रवश्च तेषां बलं
सैन्यं ' वरुधिनी बलं सैन्यं ' इत्यमरः । तस्य ये प्राणा असवः तेषां या विक्रिया
नाशः तस्य हेतवः कारणीभूताः ' हेतुर्ना कारणं बीजं ' इत्यमरः । हेतयः शस्त्राणि
येषां ते ' हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्याशुषु ' इति हैमः एतादृशः । हे देवः हे अमराः क्षतं
नष्टं दैवं येषां ते दैवक्षताः आहिताग्न्यादित्वात् क्षतशब्दस्य पूर्वनिपातः नष्टभा-
गधेया इवेत्यर्थः स्कन्नं नष्टं ओजो बलं येषां ते स्कन्नौजसः किन्तु जाताः कथं
जाता इत्यर्थः । पूर्वं प्रबलशत्रुप्राणनाशनहेतुशस्त्रा अपि हतदैवा इव कथं निर्वीर्या
जाता इत्यर्थः । अनुप्रासः उपमा चालंकारौ ॥ २० ॥

प्रबलारीति विंशश्लोकेन सामान्यतो देवानां दुर्दशां वर्णयित्वा इदानीं प्रत्येकं
देवतानां तां दर्शयितुं प्रथमं तावदिन्द्रस्य तां दुर्दशां दर्शयति । हरेरिति । हरेः
इन्द्रस्य ' यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुक्राहिकपिभेकेषु हरिर्ना० ' इत्यमरः ।
ध्यानेन चिंतया अरुणा आरक्ता ध्ये चिंतायां ' ल्युट् च ' इति भावे
ल्युट् । चिंताविष्टस्य निद्रायभावात् दृष्टेरारक्तत्वं लोकप्रसिद्धं । शोकेन शुचा क्षामा
कृशा ' क्षायोमः ' इति निष्ठातस्य मादेशः एतादृशी नेत्राणां नयनानां परंपरा
पङ्क्तिः परंपरा शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं । परिम्लानानि यानि रक्तोत्पलानि
तेषां वनं खंडं समूह इति यावत् तस्य श्रियं रुचिं किं विभर्ति कुतोधारयतीत्यर्थः ।
भृगुधारणे लट् श्लो द्वित्वं अभ्यासे इत्वं च ॥ २१ ॥

इदानीं वरुणदुर्दशां वर्णयति । पाशपाणिरिति । पाशः रज्जुपाशः पाणौ हस्ते

किमयं शोकसन्तापैर्मातरिश्वा कृशोऽपि सन् ।

भूरिभिर्निजनिःश्वासैः पुनरेवोपचीयते ॥ २३ ॥

संपद्भुवपरावृत्तिरेवं विधिनिबन्धना ।

शोकविश्वभुजा सोऽयं दहते दहनोऽपि सन् ॥ २४ ॥

सम्प्राप्तजडिमा भानुस्तीव्रतापश्च चन्द्रमाः ।

किमेतौ बहतो देवौ धामव्यत्ययविप्लवम् ॥ २५ ॥

यस्य स पाशपाणिः, इष्टविग्रहः इष्टाः अभीष्टाः ये वयः पक्षिणः तेषां ग्रहो ग्रहणं यस्य अभीष्टपक्षिप्राहीति यावन् 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति ग्रहधातोरप् प्रत्ययः वनं अरण्यं गोचरो विषयो यस्य स वनगोचरः एतादृशः शुद्रः तुच्छः पाशी पाशः अस्यास्तीति पाशी पाशीव पशधारी पुरुष इव । पाशपाणिः पाशः नागपाशः पाणौ हस्ते यस्य 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः इष्टः अभीष्टः विग्रहः देहो यस्य सर्वासेचनकदेहधारीत्यर्थः वनं उदकं गोचरो विषयो यस्य 'जीवनं भुवनं वनं' इत्यमरः । जलदेशस्थायीत्यर्थः असौ विप्रकृष्ट-देशवर्ती वीरोऽपि वरुणः केन पुरुषेण पीडितः उत्क्रेशितः । उपमाश्लेषालंकारी अनुप्रासश्च ॥ २२ ॥

इदानीं वायोर्दुर्दशां दर्शयति । किमयमिति । अयं सन्निकृष्टः 'इदमस्तु सन्निकृष्टमित्यभियुक्तोक्तेः' मातरिश्वा मातरि अंतरिक्षे श्रयति वर्धत इति मातरिश्वा वायुः 'मातर्यंतरिक्षे श्रयति मातर्याश्रयितीतिवेति' यास्कः 'श्रुतक्षन्निति निपातनात्साधुः 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः शोकस्य शुचः संतापाः तपनानि तैः कृशोऽपि सन् तनुरपि सन् 'श्लक्ष्णं दध्रं कृशं तनु' इत्यमरः भूरिभिः बहुभिः 'स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः निजाः स्वकीयाः ये निःश्वासाः दुःखजनित-श्वासाः पुनरेव पुनरपीत्यर्थः उपचीयते पुष्यति शोकसन्तापैः कृशोपि निःश्वासानां वायुरूपत्वान् दुःखजन्यनिःश्वासैः पुनः पुष्टो भवतीत्यर्थः । पूर्वरूपालंकारः । 'पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

इदानीमग्नेर्दुर्दशां दर्शयति । संपदिति । एवं अनुभूतप्रकारेण संपद्भुवपरावृत्तिः ध्रुवं निश्चितं परावृत्तिः परावर्तनं सुप्सुपेति समासः । संपद्ः संपत्तेः ध्रुवपरावृत्तिः संपद्भुवपरावृत्तिः निबध्यते प्राप्यते अनेनेति निबन्धनं कारणं, विधिः देवं निबन्धनं कारणं यस्याः सा विधिनिबन्धना, सः प्रसिद्धः अयं पुरोवर्ती दहनः दहति भस्मीकरोतीति तथा 'कृत्यल्युटोबहुलं' इति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । दहनोपि सन् शोकः शुकं स एव विश्वभुक् अग्निः तेन दहते भस्मीक्रियते काव्यलिंगम-लंकारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनमिति' ॥ २४ ॥

इदानीं सूर्याचंद्रमसोर्दुर्दशां दर्शयति । संप्राप्येति । जडस्य क्षीतलस्य भावो जडिमा 'पृथ्वादिभ्यश्मनिन्या' इति भावे श्मनिच् प्रत्ययः संप्राप्तः संलब्धः

शुचैव सगदः सोऽहं भूयः किं धृतयाऽनया ।

इति त्यक्ता गदा नूनं मित्रेण गिरिधन्वनः ॥ २६ ॥

लाघवं केन कीनाशे कृतं सायुधवाहने ।

रक्षके महिषस्यैवं दण्डहस्ते शिशाविव ॥ २७ ॥

कल्पानिल इवाचार्यः स्कन्दो दैन्यं किमास्थितः ।

प्रेरकः शिखिनो भीमः शक्त्या पातिततारकः ॥ २८ ॥

‘लब्धं प्राप्तं विन्नं’ इत्यमरः जडिमा शीतत्वं येन एतादृशः भानुः सूर्यः चंद्रमाः विधुः तीव्रतापश्च । चः समुच्चये । तीव्रः तीक्ष्णः तापः संतापो यस्य एतादृशः एतौ पूर्वोक्तौ देवौ सूर्याचंद्रमसौ धाम्नोः तेजसोः व्यत्ययः विपर्यासः व्यतिपूर्वादितेः ‘एरच्’ इति भावेऽच् ‘गृहदेहत्विदस्वभावा धामानि’ इत्यमरः । धामव्यत्ययेन विप्लवः दुर्दशा तं किं बहतः धारयतः बहप्रापणे लट् ॥ २५ ॥

इदानीं कुबेरस्य दुर्दशां दर्शयति । शुचैवेति । सोऽहं प्रसिद्धो धनदः शुचैव शोकेनैव ‘हेतौ’ इति हेत्वर्थे तृतीया, गदेन रोगेण सहितः सगदः अथ च गद्या आयुधविशेषेण सहितः सगदः ‘तेनसहेति तुल्ययोगे’ इति समासः वोपसर्जनस्येति सादेशः, अस्मीति शेषः । भूयः पुनः धृतया अवलंबितया अनया गद्या किं क उपयोग इत्यर्थः । गम्यमानक्रियानिरूपितकरणत्वात्तृतीया इति हेतोः शुचैव सगदत्वे पृथग्गदाधारणस्य उपयोगाभावात् इत्यर्थः । गिरिः धनुर्यस्य ‘धनुषश्च’ इति अनङ्गदेशः तस्य शंकरस्य मित्रेण सख्या कुबेरेण इति यावत् ‘अथ मित्रं सखा सुहृत्’ इत्यमरः । गदा आयुधविशेषः नूनं निश्चयेन त्यक्ता उद्दिष्टता ‘त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्दिष्टतं धूतमुत्सष्टे’ इत्यमरः । उत्प्रेक्षा-लंकारः ॥ २६ ॥

इदानीं यमस्य दुर्दशां दर्शयति । लाघवमिति । आयुधं शस्त्रं उह्यते अनेनेति बाहनं बहतेत्युटि बाहनमाहितात् इति निपातनाद्वाद्धिः आयुधवाहनाभ्यां सहितः तस्मिन् महिषस्य स्वबाहनस्य रक्षति पालयतीति रक्षकः रक्ष पालने ण्वल् दंडः यमदंडः हस्ते यस्य एतादृशे कीनाशे यमे महिषस्य ललायस्य रक्षके पालके रक्षणार्थं गृहीतदंडः हस्ते यस्य एतादृशे शिशाविव बालक इव ‘पृथुकः शावकः शिशुः’ इत्यमरः । लाघवं लघोः अल्पस्य कर्म लाघवं ‘इगंताच्चलघु-पूर्वादिति’ कर्मण्यण् उत्थितं कर्मैत्यर्थः केन पुरुषेण कृतं आचरितं सायुधवाहन दंडहस्तेत्यादिविशेषणैः अपराभाव्ये यमे महिषरक्षकगोपशिशाविव । केनापरा-द्धमिन्त्यर्थः । श्लेषोपमेऽलंकारौ ॥ २७ ॥

इदानीं कार्तिकेयस्य दुर्दशां दर्शयति । कल्पानिल इति । शिखिनः शिखाः श्वालाः संति यस्य स शिखी ‘व्रीह्यादिभ्यश्च’ इति मत्वर्थे इनि प्रत्ययः ‘वन्हे-र्द्वयोर्ज्वालीक्रीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियां’ इत्यमरः । तस्य अग्नेः प्रेरकः प्रवर्धकः

आहत्य हतसर्वास्त्रा भूधनुर्मात्रधारिणी ।

कटाक्षशरशेषेयं चण्डी केन कृता रणे ॥ २९ ॥

प्रपूर्वकात् ईर्गतौ इत्यस्मात् ण्वल्प्रत्ययः अतएव वायुसखत्वं बन्हेः । भीमः भयानकः 'घोरं भीमं भयानकं' इत्यमरः । शक्त्या सामर्थ्येन 'कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । शक्त्येति पतननिरूपितकरणे तृतीया । पातिततारकः पातिताः संसिताः तारकाः नक्षत्रादयो येन 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वास्त्रियां' इत्यमरः । कल्पांते संजावातस्य जगन्नाश-प्रवृत्तत्वात् तेन नक्षत्रादिपातनं युक्तमेव । नन्वत्र पातनस्य शक्तिपदसापेक्षत्वात्सापेक्षमसमर्थवत् इति समासो दुर्लभः एतन्मूलक एव 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति घंटाघोष इति चेन्न । कारकाणां क्रियां प्रति नित्यसापेक्षत्वात् नित्यसापेक्षविषये देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव सापेक्षमसमर्थवत् इति न प्रवर्तते । तदुक्तं हरिणा 'संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि समासेऽपि न हीयते' इति दिक् । स्पष्टं चेदं 'ष्णान्ताषट्' इति सूत्रे मनोरमाशब्दरत्नयोः । कल्पानिलः कल्पस्य संवर्तस्य संबंधी अनिलः वायुः 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' 'पृषदश्चो गंधवहो गंधवाहाऽनिलाशुगाः' इत्यमरौ । स इव अवार्यः वारयितुं शक्यः वार्यः 'शक्नोति' चेति शक्यार्थे 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । न वार्यः अवार्यः इति नञ्समासः प्रलयानिल इव दुर्धर्ष इत्यर्थः । शिखिनः मयूरस्य 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः । तस्य बाहन-त्वत्प्रेरकः भीमः दैत्यानां भयंकरः देवसेनानीत्वात् । शक्त्या कास्वाख्यायुधवि-शेषेण पातितः नाशितः तारकः एतन्नामा अमुरो येन एतादृशः स्कंदः कार्ति-केयः दीनस्य भीतस्य भावः दैन्यं 'ब्राह्मणादित्वात् ध्यञ्' 'दीनास्त्रीमूपिके स्त्रियां । वाच्यवद्गुणं ते भांते' इति मेदिनी । किं कुतः आस्थितः स्थितः । श्रेष्ठो पमेऽलंकारौ ॥ २८ ॥

इदानीं चंड्याः दुर्दशा दर्शयति । आहत्येति । इष्टं पुरोवर्तिनी चंडी पार्वती 'चंडी तु शिवयोषिति' इति हैमः । रणे आजौ 'रणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः । आहत्य ताडयित्वा हतसर्वास्त्रा हतानि अपहतानि सर्वान्णि निखिलानि अस्त्राणि यस्याः सा 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । भ्रूः भृकुटी धनुरिव धनुष्य-मिव इति भ्रूधनुः 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासः भूधनुरेव भूधनु-र्मात्रं 'मयूरव्यंसकादित्वात्समासः तन् धरति तच्छीला इति भ्रूधनुर्मात्रधारिणी 'मुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप् । कटाक्षाः अपांगदर्शनानि शरा इव बाणा इव 'कटाक्षोऽपांगदर्शने' . 'कलंबमार्गणशराः' इत्यमरौ । ते एव शेषः अवशेषो यस्याः सा एतादृशी केन पुरुषेण कृता । सकलायुधैः शुभादिदैत्यमर्दिन्यपि हृत्वा हतसर्वास्त्रा शत्रुष्वनुपयुक्तभूधनुः

प्रमथानामधीशस्य माथकस्यासुरद्विषाम् ॥

कूटस्थोऽपि मदः शोषवैकृतं किञ्चु सेवते ॥ ३० ॥

वक्त्रश्वासाग्निपिक्काङ्गककोटावद्धकन्धरः ।

नागशोणितदिग्धास्यस्ताक्षर्यो राजशुकायते ॥ ३१ ॥

साम्निजिह्वातडिज्जालनद्धा चास्य फणावली ।

किञ्चु म्लायति वर्षान्ते घनश्रेणीव वासुकेः ॥ ३२ ॥

कटाक्षशरमात्रधारिणी एतादृशी दुर्दशावती केन कृतेति यावत् । उपमा-
लंकारः ॥ २९ ॥

इदानीं शिवस्य दुर्दशां दर्शयति । प्रमथानां इति । सुरान् देवान् द्विषतीति
सुरद्विषः दैत्याः 'सत्सूषेद्विषेत्यादिना किप्' । यद्यपि पुस्तके असुरद्विषां इति पाठो
दृश्यते तथापि अर्थाऽसंगतेः स न युक्तः । असुराश्चेति द्विषश्चेति कर्मधारये तु
सोऽपि पाठः यथाकथंचित्संगच्छते परंतु 'विशेषणं विशेष्येण बहुलं' इति
समासेन द्विषशब्दस्य पूर्वनिपातवारणाय पूर्वनिपातप्रकरणस्याऽनित्यत्वस्वीकारे
क्लिष्टतेति सुधीभिर्ज्ञेयमिति दिक् । तेषां दैत्यानां माथकस्य नाशकस्येति यावत्
मथो विलोडने ण्वल् प्रमथानां पारिषदानां 'प्रमथाः स्युः पारिषदा'
इत्यमरः । अधीशस्य अधिपतेः शिवस्येति यावत् । कूटस्थः कूटः सन् निश्चलः
सन् तिष्ठतीति कूटस्थः चिरकालस्थायीत्यर्थः 'कालव्यापी स कूटस्थः' इत्यमरः
'कूटोऽध्वी निश्चले राशौ' इति मेदिनी । एतादृशोपि मदः गर्वः 'चित्तोद्रेकः
स्वयोमदः' इत्यमरः । शोषवैकृतं, विकृतं विकारः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तः
तदेव वैकृतं इति प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् शोषेण नाशेन वैकृतं विकारं इत्यर्थः किञ्चु
सेवते कुतः सेवते इति यावत् । अहंकारेण दैत्यविघातकस्य शिवस्य अहंकारः
कुतो नाशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥ *The stanza is in the 30th*

इदानीं गरुडदुर्दशां वर्णयति । वक्त्रेति । उच्यते अनेनेति वक्त्रं मुखं वक्त्रधातोः
'गुध्वीपचिवचि' इत्यादिना त्र्युणादिसूत्रेण त्रः । तस्य श्वासाः ते एव अग्निः
तेन पिंगं पिशंगं 'कडारः कपिलः पिंग' इत्यमरः । एतादृशं अंगं शरीरं यस्य
'अंगं प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः 'एतादृशो यः कर्कोटः एतत्संज्ञको नागः तेन
आबद्धा नद्धा कंधरा ग्रीवा यस्य 'शिरोधिः कंधरेति' अमरः । नागानां सर्पाणां
शोणितं रक्तं तेन दिग्धं उपचितं व्याप्तं दिह उपचये कर्मणि क्तः एतादृशः ताक्षर्यः
गरुडः 'गरुमान्गरुडस्ताक्षर्य' इत्यमरः । राज्ञां शुकः कीरः राजशुकः । शुकानां
राजा राजशुकः इत्यपि 'राजदंतादिषु परं' इत्यनेन साधुः सद्ब्र आचरति इति
राजशुकायते 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति' क्यङ् प्रत्ययः । 'अकृतप्रावृति' दीर्घः ।
अत्र ताक्षर्यस्य राजशुकत्वं समर्थनापेक्षं तस्यच विशेषणद्वयेन समर्थनात् काव्यलि-
गमलंकारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनं' इति ॥ ३१ ॥

अथेदानीं वासुकिनामसर्पस्य दुर्दशां दर्शयति । साम्निजिह्वेति । चकारः समु-

पृष्ठवन्तमिति प्रष्टः प्राज्ञः प्राञ्जलिरव्ययम् ।

धिषणो धिषणागम्यं जगाद् जगदीश्वरम् ॥ ३३ ॥

त्वया विज्ञातमेवेदं सर्वज्ञं पुनरुच्यते ।

असौहित्यं हि भृत्यानां स्वामिनि स्वार्तिजल्पने ॥ ३४ ॥

अयार्थकः अपिचेत्यर्थः अस्य पुरोवर्तिनः वासुकेः वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य वसु कायतीति वा वसुकः के शब्दे इत्यस्मात् कः तस्यापत्यं वासुकिः 'अतश्च्' इति इच् प्रत्ययः । तस्य सर्पराजस्य 'वासुकिस्तु सर्पराजः' इत्यमरः । सामिजिह्वा अभिना (अभिवात् ज्वालाया) सहिता सामिः एतादृशी जिह्वा यस्याः सा अथवा दाहस्पैककार्यकारित्वादभिपदेन विषमुच्यते तेन सहिता सामिः 'तेनसहेति नुत्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः सामिः जिह्वा यस्याः सा सामिजिह्वा एतादृशी फणावली फणानां फट्यानां आवली पंक्तिः 'फट्यानां तु फणाद्वयोः' इत्यमरः । 'पंक्तिरावली' इति त्रिकांडशेषः । वर्षाते वर्षाणां प्रावृषः अंतः नाशः समाप्तिरित्यर्थः तस्मिन् 'वर्षाअथ शरत्त्रिया' इत्यमरः । तडि-ज्जालनद्धा ताडयतीति तडित् विद्युत् तस्याः जालं समूहः तेन नद्धा बद्धा युक्तेति यावत् घनश्रेणीव धनानां मेघानां श्रेणी पंक्तिः 'श्रेणी लेखास्तु राज्यः' इत्यमरः । सा इव किंनु म्लायति कुतो म्लायतीत्यर्थः । गले मूले हर्षक्षये लट् । उपमालंकारः ॥ ३२ ॥

एवं त्रयोदशभिः श्लोकैः सामान्यविशेषरूपेण दुर्दशाहेतुं पृष्ठवंतं भगवंतं सर्वदेवताभिप्रायं श्रेष्ठेन भाषितव्यमिति न्यायेन बृहस्पतिः प्रत्युवाचेत्याह । पृष्ठवंतमिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । पृष्ठवंतं प्रच्छेद्भीष्मायां इत्यस्मात् 'निष्ठा' इत्यनेन भूते क्तवतुप्रत्ययः कृतप्रश्नमिति यावत् धिषणागम्यं धिषणया बुध्या गम्यं ज्ञेयं ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायेन गम्ल् छल्लृगतौ इत्यस्मात् 'पोरदुपधात्' इति यत् । नास्ति व्ययः नाशो यस्य स अव्ययः तं नाशरहितमित्यर्थः । एतादृशं जगदीश्वरं जगतः विष्टपस्य ईश्वरं स्वामिनं प्रष्टः अप्रेसरः 'पुरोगाप्रेसरप्रष्टाः' इत्यमरः । 'प्रष्टोप्र-गामिनि' इति निपातनात् पत्वं प्राज्ञः मनीषी 'धीरोमनीषीज्ञः प्राज्ञः' इत्यमरः । प्राञ्जलिः प्रकृष्टः अञ्जलिः करसंपुटो यस्य धिषणः बृहस्पतिः 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः । जगाद् उवाचेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३३ ॥

जगदीश्वरं जगादेत्युक्तं तद्दर्शयति । त्वयेति । हे सर्वज्ञ सर्वं निखिलं जाना-तीति सर्वज्ञः तत्संबोधनं हे सर्वज्ञ 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः उपपद-समाप्तः 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादि श्रुतेः हे निखिलज्ञ भगवन् इदं च संबोधनं त्वया इदं विज्ञातमेव इति वक्ष्यमाणार्थोपपत्त्यर्थः । सामिप्रायं त्वया परमेश्वरेण इदं मया वक्ष्यमाणं विज्ञातमेव अवगतमेवेत्यर्थः ननु अवगतं चेन्न

मानिनामग्रणीरस्ति पुलस्तिसुतसम्भवः ।

दर्पोद्धृतजगद्रक्षो रक्षोनाथो दशाननः ॥ ३५ ॥

स महौजा जगन्नाशफलाय फलसाधनः ।

निर्विकारश्चिरं चीरी चचार च महत्तपः ॥ ३६ ॥

वक्तव्यं अतआह पुनरुच्यते इति पुनः अभीक्षणं उच्यते अस्माभिरित्यर्थः ब्रुवः कर्मणि लट् ब्रुवोवचिः आदेशः । ननु विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणे किं फलं अत आह हीत्यादि । हि यतः भृत्यानां किंकराणां 'भृवोसंज्ञायां' इति क्यप् स्वामिनि ईश्वरे विषये 'स्वामिनैश्वर्ये' इति निपातनात् साधुः । स्वस्य आर्तिः पीडा 'आर्तिः पीडाधनुष्कोटयोः' इत्यमरः । तस्याः जल्पनं कथनं तद्विषये असौहित्यं सौहित्यस्य तृप्तेः अभावः असौहित्यं अतृप्तिरिति यावत् अस्तीतिशेषः त्वद्विज्ञातमपि वृत्तं सेवकानां स्वपीडाकथने अतृप्तेः अस्माभिरुच्यते इति भावः । अत्र विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणरूपः अर्थः समर्थनार्हः तस्य च उत्तरार्धेन समर्थनात् काव्यलिङ्गमलंकारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनमिति ॥ ३४ ॥

स्ववृत्तांतमेव कथयति । मानिनामिति । अतिशयितः मानः गर्वः तेषां ते मानिनः तेषां अभिमानिनां अग्रणीः श्रेष्ठः 'सत्सूद्विषेत्यादिना अग्रशब्दोपपदे नयतेः क्तिप्' 'अग्रग्रामाभ्यां' इत्यनेन णत्वं । पुलस्तिसुतसंभवः पुलस्तेः एतन्नामकमुनेः सुतः पुत्रः पुलस्त्याख्यः ऋषिविशेषः तस्मात् संभवः उत्पत्तिर्यस्य दर्पेन गर्वेण उद्धृता नाशिता जगतः भुवनस्य रक्षा रक्षणं येन गर्वेण सर्वजगत्पीडक इति यावत् रक्षसां राक्षसानां नाथः अधिपतिः दश आननानि मुखानि यस्य सः स दशाननः नाम राक्षसः अस्ति ॥ ३५ ॥

दशाननस्य तपसा विलक्षणं सामर्थ्यं लब्धमित्याह । स इति । महौजाः महत् अतिशयितं ओजः बलं यस्य 'ओजो दीप्ते बले' इत्यमरः फलसाधनः फलानां साधनं यस्य फलप्राप्तिपर्यंतं प्रयत्नकारीत्यर्थः । अत्र फलसाधनयोः प्रकृतिविकृतिभावाऽभावात् चतुर्थीसमासाऽभावः किंतु अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः फलसाधक इति पाठे फलस्य त्रिभुवनैश्वर्यरूपस्य साधक इत्यर्थः 'तृजकाभ्यां कर्तरीति' निषेधस्तु कर्तृषष्ठ्याः नतु शेषषष्ठ्याः 'अतएव घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधानुश्रकलहः' इति संगच्छते । निर्गतः विकारः तपः क्लेशजन्यविकारो यस्य स तथा तपः क्लेशसह इति यावत् चीरी चीराणि मलिनजीर्णवस्त्रखंडानि यस्य सः इति चीरी 'अतश्चिठनौ' इति चिनि प्रत्ययः एतादृशः स दशाननः । जगतः नाशः ध्वंसः स एव फलं तस्मै तादर्थ्यं चतुर्थी महत् अतिशयितं तीव्रमित्यर्थः तपः कृच्छ्रादिकर्म 'तपःकृच्छ्रादि कर्म च' इत्यमरः । चिरं बहुकालं चचार आचरति स्म चकार इति पाठस्तु सुगम एव । चकारः पादपूरणार्थः 'चकार मुचिरं तपः' इति पाठोपि सम्यगेव । अनुप्रासालंकारः ॥ ३६ ॥

मातङ्गमकरभूरदन्तोद्धिखितवक्षसा ।

तेन व्रतयताहारं तपस्तप्तमुदन्वति ॥ ३७ ॥

तत्तपस्तोषितस्तस्मै चतुराय चतुर्मुखः ।

वरं वीराय विश्वेशः प्रादाज्जेतुं जगद्वयम् ॥ ३८ ॥

स कदाचिद्रटभ्रागं नगं नाकौकसामरिः ।

हारगौरं हरस्थानं पटुनादं व्यपाटयत् ॥ ३९ ॥

पुनश्चतत्तपः वर्णयति । मातंगेति । मातंगाः हस्तिनः मकरा प्राहाः तेषां ये कूराः रदना देताः तैः उद्धिखितं विदीर्णं वक्षः उरो यस्य 'उरोवत्सश्ववक्षश्च' इत्यमरः । यस्य एतादृशेन अनेन तस्य जले स्थले च तपः सूचितं आहारं जेमनं 'जेमनं लेहआहार' इत्यमरः । व्रतयति निवर्तयति इति व्रतयन् तेन व्रतयता आहाररहित इति यावत् 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' इति वार्तिकानुरोधेन मुद-
मिश्रेति सूत्रेण व्रतशब्दात् भोजननिवृत्त्यर्थे णिच् णिजन्ताच्छतृप्रत्ययः एतादृशेन तेन रावणेन उदकानि संति यस्मिन्स उदन्वान् तस्मिन्मुदन्वति समुद्रे 'उदन्वानु-
दधौ च' इति निपातनात्साधुः तपः कृच्छ्रादि तप्तं आचरितं इत्यर्थः । अनु-
प्रासालंकारः ॥ ३७ ॥

तत्तप इति । तत्तपस्तोषितः तस्य रावणस्य यत्तपः तेन तोषितः संतोषं प्रापितः विश्वेशः विश्वस्य अशेषस्य 'विश्वमशेषं कृत्स्नं' इत्यमरः । ईशः अधि-
पतिः चतुर्मुखः चत्वारि चतुःसंख्याकानि मुखानि यस्य चतुर्मुखः ब्रह्मा वीराय भटाय चतुराय दक्षाय 'दक्षेचुचतुरपेश' इत्यमरः । तस्मै रावणाय जगद्वयं जगतोः
विष्टपयोः द्वयं द्वितयं भूलोकस्य स्वत एव अधिपतित्वात् पातालस्वर्गाभिप्रायेण द्वयमित्युक्तं जगन्नयमिति पाठस्तु क्वचिदुपलब्धश्चेत्समीचीनः । जेतुं वशीकर्तुं वरं
प्रादात् प्रायच्छदित्यर्थः जेतुमितिः 'तुमुण्वुलौ क्रियाणां क्रियार्थायां' इत्यादिना तुमुन् तस्मिन् इति संप्रदाने चतुर्थी । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

तत्कृतपराक्रमं दर्शयति । स इति । नाकौकसां नास्ति अकं दुःख यस्मिन्स नाकः 'नभ्राण्णपादित्यादिना निपातनात्साधुः' नाकः स्वर्गः ओकः स्थानं येषां ते नाकौकसः देवाः 'ओक आश्रयमात्रे च मंदिरे च नपुंसकं' इति मेदिनी । तेषां अरिः शत्रुः 'रिपौवैरिषपत्नारीत्यमरः' सः रावणः कदाचित् कस्मिंश्चित्काले 'सर्व-
कान्येत्यादिना' किंशब्दात्सप्तम्यन्तात् दाप्रत्ययः 'असाकल्ये तु चिञ्चनेत्यमरः' । रटंति शब्दायंते इति रटंतः रटंतः नागाः सर्पाः हस्तिनो वा यस्मिन् 'नागाः काद्रवेयाः' 'मतंगजो गजोनागः' इत्युभयग्राप्यमरः । अनेन पर्वतस्य भयंकरत्वं सूचितं । हारगौरं हारः मुक्तावली स इव गौरः सितः 'हारोमुक्तावली' इत्य-
मरः । 'अवदातः सितोगैरोबलक्षो धवलोजुनः' इत्यमरः । हरस्य शिवस्य स्थानं स्थित्यधिकरणं 'करणाधिकरणयोश्च' इति स्थाधातोरधिकरणे ल्युट् 'हरः

स्फुरन्नगशिरस्त्यक्तैरुन्नदन्नदनिर्झरैः ।

स्पृष्टे पूषणि झङ्कारं घोरमातन्वति क्षणात् ॥ ४० ॥

वाजिनः प्रग्रहाकृष्टखलीनावक्रकन्धरान् ।

एकतो जवयत्यद्रिपातभीत्यार्कसारथौ ॥ ४१ ॥

स्मरहरोभर्गः' इत्यमरः । न गच्छतीति नगः तं 'नगोप्राणिध्वन्यतरस्यां' इति निपातनात्साधुः पर्वतं अर्थात्कैलासमित्यर्थः । पटुनादं पटुः पेशलः सुंदर इति यावत् नादः ध्वनिः यस्मिन् तत् पटुनादं मधुरध्वनि यथास्यात्तथा विपाटनक्रियायाविशेषणमिदं व्यपाटयत् व्यदधारयत् उत्पाटितवान् इति यावत् विपूर्वकात् पटधातोर्णिजंताल्लङ् । अनुप्रासालंकारः ॥ ३९ ॥

किं सति व्यपाटयत् इत्याशंकायां विपाटनकालिकस्थितिं सप्तभिः श्लोकैर्दर्शयति । स्फुरदिति । स्फुरन्ति शोभन्ते इति स्फुरन्ति उच्चत्वेन शोभमानानि यानि नगस्य पर्वतस्य शिरांसि शिखराणि तैः त्यक्ता उद्भिस्तताः एतादृशैः उन्नदन्ति शब्दायन्ते इति उन्नदन्तः एतादृशा ये नदास्तेषां निर्झरैः प्रवाहैः 'प्रवाहोनिर्झरो-न्नरः' इत्यमरः । स्पृष्टे संबद्धे पूषणि सूर्ये क्षणात् क्षणमात्रं घोरं भयंकरं 'घोरं भीमं भयानकं' इत्यमरः । झंकारं निर्झरध्वन्यनुकरणमिदं आतन्वति आतनोति आसमंताद्विस्तारयति इत्यातन्वन् तस्मिन्नातन्वति सतीत्यर्थः पर्वतस्य अत्युन्नतत्वात् तच्छिखरोद्भूतानिर्झरसंबद्धे सूर्ये भयंकरं शब्दं तन्वति सतीत्यर्थः । अत्र निर्झराणां सूर्यस्य च असंबंधेऽपि स्पर्शवर्णनात् असंबंधे संबंधातिशयोक्तिरूपो-लंकारोऽनुप्रासश्च । इत आरभ्य सप्तम्यंतानां सत्सप्तमीत्वं तदर्थभूतज्ञापकक्रियाणां च न्यपीडयदिति अग्रिमश्लोकस्थया लक्ष्यभूतया निपीडनक्रियया अन्वयः ॥ ४० ॥

वाजिन इति । अर्कसारथौ अर्कस्य सूर्यस्य सारथिः क्षत्ता तस्मिन् अरुणे इत्यर्थः 'सूतःक्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । प्रग्रहैः राशिभिः 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । आकृष्टः विकृष्टः एतादृशो यः खलीनः कविका (लगाम इति लोके) ईषद्वक्त्रा आवक्त्रा 'आडीपदर्थेभिवाप्तौ' इत्यमरः । 'कुगतिप्रादयः' इति प्रादिसमासः । प्रग्रहाकृष्टखलीनेन आवक्त्राः कंधरा ग्रीवा येषां ते एतादृशान् 'शिरोधिः कंधरे' अपि इत्यमरः । वाजिनः घोटकान् 'वाजिवाहार्वागंधर्व' इत्यमरः । अद्रेः पर्वता-त्पातः पतनं 'अद्रिगोत्रगिरिप्रावेत्यमरः' । तस्माद्या भीतिः भयं 'भीत्रार्थाना-मित्यपादानत्वं' 'भयभीतभीभिरित्यादिना पंचमीसमासः' । एकस्मिन्निति एकतः आद्यादिभ्य उपसंख्यानं इति सप्तम्यंतोत्तसिः एकस्मिन्भागे इत्यर्थः । जवं वेगं करोतीति जवयन् तस्मिन् वेगं कुर्वति सतीत्यर्थः 'तरसी तु रयः स्पदः जवः' इत्यमरः । जवशब्दात् णिजंतात् शतृप्रत्ययः । रावणेन पर्वताकर्षणे कृते तच्च-लनेन सूर्यदयानामधःपातसंभावनया तत्प्रग्रहाकर्षणं अरुणस्येति बोध्यं । ननु रावणेन केवलासाकर्षणेऽपि सूर्याश्वानां तत्संबंधाभावात् अधःपातोऽसंभवीति' अयु-

घूर्णमानमहाशैलतटभ्रष्टे मुहुर्मुहुः ।

मत्तस्येवोत्तरीये स्वस्थानं त्यजति निर्झरे ॥ ४२ ॥

गौरीभयपरिष्वङ्गस्पर्शलब्धमहोत्सवे ।

संकुद्धधूर्जटिक्रोधप्रतिलोमप्रवर्त्तिनि ॥ ४३ ॥

कपालनयनच्छिद्रं जटाबद्धफणावति ।

सङ्कोचितफणाचक्रं विशत्युन्नासविह्वले ॥ ४४ ॥

कमेतदिति चेन्न । कैलासस्य अत्युच्चत्वेन तत्संबंधभासनाभिप्रायेणैवमुक्तेः अतएव पूर्वश्लोके निर्झरैः स्पृष्टे पूषणीति उक्तिः स्वरसतः संगच्छते । लोके सूर्योदयवेलायां सूर्यस्य पर्वतसंबंधस्य स्पष्टं दर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

घूर्णमानेति । महान् स्थूलः एतादृशो यः शैलः पर्वतः अर्थात्कैलासः 'चल-शैलशिलोच्चयः' इत्यमरः । 'आन्महत' इत्यात्वं । घूर्णते भ्रमतीति घूर्णमानः घुणघूर्णभ्रमणे शानच् एतादृशो यो महाशैलः तस्य तटं प्रांतः तस्मान् भ्रष्टे अधः पतिते एतादृशे निर्झरे प्रवाहे 'सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं' 'प्रवाहोनिर्झरोत्तर' इत्युभयत्राप्यमरः । मत्तस्य क्षीबस्य 'मत्ते शौडोत्कटक्षीबा' इत्यमरः । उत्तरीये इव संव्याने इव 'संव्यानमुत्तरीयं स्यात्' इत्यमरः । मुहुर्मुहुः वारंवारः 'नित्य-वीप्सयोः' इति द्वित्वं । स्वस्य स्थानं त्यजति इति त्यजन् तस्मिन् त्यजति सति यथा मदमत्तस्य उत्तरीयं वारंवारं अधः पतति एवं कैलासस्य चांचल्यान् उत्तरीयसदृशे निर्झरे स्वस्थानं त्यजति सतीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ४२ ॥

गौरीभयेति । गौर्याः पार्वत्याः यो भयेन परिष्वंगः गौरीत्यत्र 'षिट्ठिरोतिङीप्' गौर्याः परिष्वंजनक्रियायामन्वयः । तेन कर्तरि पष्ठी । भयशब्दाद्धेतौ तृतीया । सुप्सुपेतिसमासः । परिष्वंगः आलिङ्गनं प्वंजपरिष्वंगे घञ् तेन यः स्पर्शः तेन लब्धः प्राप्तः यो महानुत्सवः तस्मिन् सति कथंभूते महोत्सवे इत्याकांक्षायां आह-संकुद्धेति । सम्यक्कुद्धः धूः भारभूता जटिर्यस्य 'जटिर्जटा' इतिद्विरूप-कोशः । धूर्जटेः शिवस्य यः क्रोधः क्रोपः तस्य प्रतिलोमं विरुद्धं यथास्यान्तथा प्रवर्त्तिनि प्रवर्तते इति प्रवर्त्ती तस्मिन् सुप्यजाताविति णिनिः उपपदसमासः । रावणकृतापराधेन कुद्धेऽपि शंभौ गौर्यालिङ्गनस्पर्शतः महोत्सववतीति भावः ॥ ४३ ॥

कपालेति । उन्नासविह्वले उद्धतः उच्चः अतिशयित इति यावत् यन्नासः पर्वतचलनजन्यक्लेशः तेन विह्वले विकृते 'विकृवो विह्वलः स्यात्तु' इत्यमरः । एतादृशे फणाः फटाः संति यस्य सफणावान् जटायु सटायु बद्धः नद्धः एता-दृशो यः फणावान् सर्पः तस्मिन् कपालनयनच्छिद्रं कपाले मस्तके यन्मयनं नेत्र सुप्सुपेतिसमासः पष्ठीतत्पुरुषो वा । 'लोचनं नयनं नेत्रं' इत्यमरः । 'कपालं कुण्ड-गभेदे घटादिशकले गणे शिरोऽस्थिनि' इति हैमः । तदेवच्छिद्रं तत्कर्मवाचकमिदं फणानां चक्रं मंडलं संकोचितं आकुंचितं फणाचक्रं यस्मिन्कर्मणि तत् संकोचित-

परित्रस्ते गोपयति कृकवाकुध्वजे सति ।

कार्तस्वरमयं मेघं मातुरुत्सङ्गसङ्गिनि ॥ ४५ ॥

उत्पद्यति चिरं धीरं क्रोधरोधार्त्तचेतसि ।

भर्तुर्भूभागभङ्गस्य प्रादुर्भावं ककुद्भति ॥ ४६ ॥

फणाचक्रं वेशनक्रियाया विशेषणमिदं । विशति प्रविशति इति विशन् तस्मिन् प्रविशति सतीत्यर्थः । पर्वतस्य चलनेन जटानद्धसर्पे तृतीयनयनरूपे बिले प्रविशति सतीति भावः ॥ ४४ ॥

परित्रस्त इति । परित्रस्ते पीडिते अतएव मातुः जनन्याः अर्थात्पार्वत्याः 'जनयित्री प्रसूमाता' इत्यमरः । उत्संगस्य अंकस्य संगः संबंधः सोस्यास्तीति उत्संगसंगी 'अतइनिठनौ' इति इनि प्रत्ययः । एतादृशे कृकवाकुद्वये कृकेन गलेन वक्षीति कृकवाकुः मयूरः 'कृकेवचः कश्च' इति उण् 'कृकवाकुर्मयूरेपि सरणे चरणायुधे' इति विश्वः । सः घ्वजः केतनं यस्य तस्मिन् अर्थात् शिंखिवाहने कार्तिकेये कार्तस्वरमयं कृतस्वरे लाकरविशेषे भवं कार्तस्वरं तत्र भव इत्यण् प्रत्ययः । सुवर्णं 'स्वत्रंकार्तस्वरंजायु' इत्यमरः । कार्तस्वरस्य विकारः कार्तस्वरमयः 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति विकारे मयद्प्रत्ययः एतादृशं मेघं उर्णायुं 'ऊर्णायुर्मेघ एडके' इत्यमरः गोपयति पालयति सति 'पटपुटतुज' इति चौरादिकप्रघटकपठितगुप् धातोः णिजंताच्छतरि इदं रूपं यद्यपि स भापार्थकः तथापि धातूनामनेकार्थत्वात् प्रकृते पालनार्थत्वं गृह्यते । पर्वतचलनभीत्या मातुरुत्संगाश्रयं कुर्वन् कार्तिकेयः स्वस्य सुवर्णमयं क्रीडामेघं गोपायामासेति भावः एतच्छ्लोकव्याख्यानं यथामति कृतं एतदपेक्षया समीचीनं व्याख्यानं केनचित् कृतं चेत्स्वीकर्तव्यं । अनुप्रासालंकारः ॥ ४५ ॥

पुनः किंसतीत्याकांक्षायामाह । उत्पद्यतीति । क्रोधस्य कोपस्य रोधः अवरोधः व्याप्तिरिति यावत् । रुधिरावरणे भावे घञ् तेन आर्त्तं पीडितं चेतः अंतःकरणं 'चित्तं तु चेतो हृदयं' इत्यमरः ककुद्भति ककुद्भृषस्कंधः सोस्यास्तीति ककुद्भान् 'तदस्यास्त्यास्मिन्निति मनुप् 'झपः' इति वत्त्वं तु यवादित्वान्न भवति । 'प्रत्यये भाषायां नित्यं' इत्यनुनासिकोपि अत एव निपातनान्न भवति । तस्मिन् शिववाहने वृषे भर्तुः विभर्ति पुष्यतीति भर्ता 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् तृच् । तस्य शंकरस्य भ्रुवः भ्रुकुट्याः यो भागः अंशः तस्य यो भंगः तरंगः क्रोधमूचकवक्रभ्रुकुटिभागस्येत्यर्थः धीरं गंभीरं प्रादुर्भावं आविर्भावमित्यर्थः 'प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादित्यमरः' । तं चिरं चिरकालं 'चिराय चिररात्राय' इत्यमरः । क्रियाविशेषणमव्ययमिदं उत्पद्यति तर्कयति इत्युत्पद्यन् तस्मिन् उत्पद्यति सति उत्पूर्वकात् दशधातोः शतृप्रत्ययः 'पात्रे'ति पद्यादेशः अपराधेन शंकरस्य क्रोधावेशः कदा भवेत् इति क्रुद्धे नादिकेश्वरे तर्कयति सतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

रूढमूलमिव श्वेतैरधोलग्रैर्भुजङ्गमैः ।

प्रौढपुष्पमिवाग्रस्थस्फुरन्नक्षत्रमण्डलैः ॥ ४७ ॥

चरणेन रणतिसहकुलाकुलगुहामुखम् ।

गिरिं गौरीपतिः कुञ्जगुञ्जतिसिन्धुं न्यपीडयत् ॥ ४८ ॥

धराधरभराक्रान्ते बाहौ बहुभिराननैः ।

दिशु दीर्घप्रतिकोशो रावणेन कृतो रवः ॥ ४९ ॥

रूढेति । गौरीपतिः गौर्याः पार्वत्याः पतिः भर्ता शंकरः 'उमाकात्यायनीगौरी' इत्यमरः । अधोलग्रैः अधः अधोभागे लग्नैः संबद्धैः श्वेतैः श्वेतवर्णैः 'शुक्रशुभ्रशुचि-
श्वेतैत्यमरः' । भुजङ्गमैः भुजैर्गच्छन्तीति भुजङ्गमाः गमश्चेति खच् प्रत्ययः 'अरुद्धि-
पञ्जतस्येति' सुमागमः 'सर्पः पृदाकुः भुजगो भुजङ्गोहिर्भुजङ्गमः' इत्यमरः । तैः हे-
तुभिः हेतौ तृतीया रूढमूलं रूढानि प्रादुर्भूतानि मूलानि बुध्राः यस्य रूढबीजजन्मनि
क्तप्रत्ययः 'मूलं बुध्रोघ्रिनामकः' इत्यमरः । अग्रे उपरिभागे तिष्ठन्तीति अप्रस्थानि
मुपिस्थ इति कप्रत्ययः । स्फुरन्ति चकासति इति स्फुरन्ति । न क्षरन्तीति नक्षत्राणि 'नभ्रा-
ण् नपाच्चेति निपातनात् साधुः स्फुरन्ति च तानि नक्षत्राणि उद्भूति 'विशेषणं विशे-
ष्येणेति' समासः प्रीवाग्रस्थानि च तानि स्फुरन्नक्षत्राणि च तेषां मण्डलानि चक्र-
वालानि तैः हेतुभिः हेतौ इति तृतीया । प्रौढानि एधितानि प्रकुलानीति यावन्
पुष्पाणि कुसुमानि यस्य स प्रौढपुष्पः 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं' इत्यमरः । रणन्ति
शब्दायते इति रणन्तः अण् रप् इति शब्दार्थाद्धातोः शत्रुप्रत्ययः रणन्तः शब्दा-
यमानाः ये सिंहाः हिंसन्तीति सिंहा पृषोदरादित्वात्साधुः । रणतिसिंहानां कुलानि
समूहाः 'सजातीयैः कुलं यूथं' इत्यमरः । तैः आकुलानि व्याप्तानि गुहायां
दरीणां मुखानि आननानि यस्य 'दरी तु कक्षरोवा स्त्री' कुञ्जेषु निकुञ्जेषु गुञ्जति
शब्दायमाना सिन्धुः नदी यस्य गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे शत्रु प्रत्ययः । स्त्रियाः पुंवदिति
पुंवद्भावः 'सिन्धुर्नासरिति स्त्रियां' इत्यमरः । एतादृशं गिरिं पर्वतं कैलासं चरणेन
पादेन न्यपीडयत् समक्लेशयत् । उत्प्रेक्षानुप्रासालंकारौ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तदानीं रावणस्याऽवस्थां दर्शयति । बाहौ भुजे 'भुजबाहूप्रवेष्टोदो' इत्यमरः ।
धरतीति धरः पचायच् धरायाः पृथ्व्याः धरः धराधरः पर्वतः तस्य यो भरः
भारः तेन आक्रान्ति व्याप्ति सति रावणेन विश्रवसोऽपत्यं रावणः विश्रवः शब्दस्य
रवणादेशः अपत्यार्थेऽण्प्रत्ययश्च तेन बहुभिः अनेकैः दशभिरिति यावन्
आननैः मुखैः दिशु काष्ठासु बहुवचनेन सर्वदिशां लाभः तेन च रवस्य अति-
महत्त्वं ध्वनितं दीर्घः आयतः 'सुदूरं दीर्घमायतं' इत्यमरः । प्रतिकोशः प्रति-
ध्वनिर्यस्य एतादृशः रवः निनद 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः'
इत्यमरः । रु शब्दे 'रुदोरप्' इति भावे अप् कृतः विहितः तदुक्तं पुष्पदन्तेन
'अमुष्य त्वत्सेवासमधिगतसारं भुजवनं बलात् कैलासेऽपि त्यदधिवसती विक्रमयतः ॥

तं देवं स शिरश्छेदव्रणचक्रैरपूजयत् ।

नीलकुट्टिमविन्यस्तैर्मण्डलैरिव कौकुमैः ॥ ५० ॥

आज्ञापयितुमेतस्य राक्षसस्य दिशो दश ।

वक्त्राणि पङ्क्तिसङ्ख्यानि पुनः सृष्टानि शूलिना ॥ ५१ ॥

तमःस्थानं तमासाद्य बालिशं कुलिशं रणे ।

अजहादज धाम स्वं वैकुण्ठस्य विकुण्ठितम् ॥ ५२ ॥

अलभ्यापातालेष्वलसचलितांगुष्ठशिरसि प्रतिष्ठा त्वय्यासीत् ध्रुवमुपचितोमुद्यति-
खलः' इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ४९ ॥

रावणस्य भवत्यतिरेकं वर्णयति । सः पूर्वोक्तो रावणः नीलं नीलवर्णं यत्कु-
ट्टिमं निबद्धभूमिः 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः । तत्र विन्यस्तैः स्थापितैः
लिखितैरिति यावत् कौकुमैः कुंकुमेन काश्मीरजन्मना 'अथ कुंकुमं काश्मीर-
जन्माग्निशिखेत्यमरः' कृतानि 'कौकुमानि शेषे' इत्यण् । एतादृशैः मण्डलैरिव सर्वतो-
भद्रादि मण्डलैरिवेत्यर्थः । शिरसां मस्तकानां यश्छेदः छेदनं छिदिर्द्विधीकरणे
घञ् तस्य व्रणानि 'ईमाणि व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । तेषां चक्रैः समूहैः
तं पूर्वोक्तं देवं दीव्यतीति देवः तं 'दिवुक्तीडादित्यादेः' पचायच् अपूजयत् पूज-
पूजायां णिजंताल्लङ् । उपमालंकारः ॥ ५० ॥

भक्तिसंतुष्टस्य शिवस्य प्रसादमाह । आज्ञापयितुमिति । दश दशसंख्याकाः
दिशः हरितः आज्ञापयितुं आज्ञां कर्तुमित्यर्थः आङ्पूर्वकात्ज्ञाधातोः 'तुमुन्ध्रुलौ
क्रियायां' इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । एतस्य पूर्वोक्तस्य रक्ष एव राक्षसः तस्य
प्रज्ञादिवात्स्वार्थेऽण् पङ्क्तिः दश संख्या येषां तानि पङ्क्तिसंख्यानि दशसंख्या-
नीत्यर्थः । 'पङ्क्तिश्छेदोऽपि दशमं' इत्यमरः । वक्त्राणि मुखानि 'वक्त्रस्ये
वदनं तुङ्गमाननं' इत्यमरः । शूलः अस्यास्तीति शूली 'अतश्चिन्तनौ' इति
इनिः । तेन शंकरेण 'शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः । पुनः सृष्टानि उत्पादि-
तानि सृज् विसर्गे क्तप्रत्ययः । परिकराङ्कुरालंकारः । तदुक्तं 'साभिप्राये
विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' इति ॥ ५१ ॥

श्रीशंकरप्रसादेन रावणस्य अलौकिकसामर्थ्ये एकोनविंशतिश्लोकैर्दर्शयितुं
सर्वदेवकृताह्मणादिकं दर्शयिष्यन् प्रथमं तावत् त्रिभिः श्लोकैर्द्रिक्कृताह्मणं दर्शयति ।
तमःस्थानमिति । न जायते न उत्पद्यते इत्यत्रः तत्संबोधनं हे अज । 'अन्येष्वपि
हृदयते' इति सूत्रेण नञि उपपदे जनेर्ङः 'नलोपो नञः' इति नलोपः । हे अज
हे विष्णो रणे युद्धे 'रणाः कलहविग्रह' इत्यमरः । तमःस्थानं तमसुः अज्ञानस्य
तमोगुणस्य वा स्थानं बालिशं मूर्खं तं रावणं आसाद्य प्राप्य विकुण्ठितं प्रतिहृतं
सन् वैकुण्ठस्य इन्द्रस्य 'वैकुण्ठः कृष्णशक्रयोः' इति मेदिनी । कुलिशं वज्रं 'कुलि-
शं भिदुरं पविः' इत्यमरः । स्वं धाम अजहान् अत्यजत् ओहाक्यागे लङ् शपः
श्लुः द्वित्वं । अनुप्रासालंकारः ॥ ५२ ॥

तमद्याप्यनवद्येन वसुना वासवः स्वयम् ।

अजय्यं पूजयत्येकवीरं वैरस्य शान्तये ॥ ५३ ॥

बलिं वज्राय पौलोमी सस्मितं विगतादरा ।

कुर्वती कुरुते शक्रं व्रीडासन्नमिताननम् ॥ ५४ ॥

यक्षनाथो दिशस्तस्मै केवलं धनदो धनम् ।

सर्वस्वहरणप्रीतो रावणस्तु धनेश्वरः ॥ ५५ ॥

तामिति । वसवः देवाः संति अस्य वसु धनमस्यास्तीति वा वासवः इन्द्र 'ज्यो
त्स्नादिभ्य उपसंख्यानं' इति मत्यर्थेण स्वयं स्वनित्यर्थः । ननु भृत्यादिना वैरस्य विरो-
धस्य 'वैरं विरोधो विद्वेष' इत्यमरः । शान्तये शमनाय न अवयं गच्छे इति अनवयं
तेन 'कुपूय कृत्सितावयखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । अत्युत्कृष्टेन वसुनाधनेन
'वसु तोये धनामणौ' इति मेदिनी । जेतुं शक्यो जय्यः नजय्यः अजय्यः । तं
अजय्यं 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थं' इति निपातनान् अयादेशः । एकः अद्वितीयः स
चासौ वीरः एकवीरः तं रावणं अद्यापि इदानीमपि पूजयति अर्चयति । केवलं
न पराजयकाले एव इन्द्रेण सुपूजितः किं तु संप्रति कालेऽपि इन्द्रः उत्तमधनेन तं
पूजयति इति अहो ऐश्वर्यं तस्येति भावः ॥ ५३ ॥

बलिमिति । पौलोमी पुलोमः दैत्यविशेषस्य अपत्यं स्त्री पौलोमी पुलोमश-
ब्दात् 'तस्यापत्यमित्यण्' 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अनिति प्रकृतिभावस्तु
'नमपूर्वोपत्यति' निषिद्धः । अण्णतत्त्वान्दीप् । पौलोमी इन्द्राणी विगतादरा विगतः
आदरः सत्कारो यस्याः सा विगतादरा अतएव सस्मितं स्मितेन मंदहासेन
सहितं सस्मितं यथाश्वात्तथा वज्राय कुलिशाय बलि पूजां 'करोपहारयोः पुंसि
बलिः' इत्यमरः । तादर्थ्यं चतुर्थीयं कुर्वती करोतीति कुर्वती डुकृत्करणे शत्रु-
तान्दीप् कुर्वती सती शक्रं इन्द्रं व्रीडया लज्जया सन्नमितं अधःकृतं आननं मुखं
येन एतादृशं कुरुते । वज्रस्य पराभूतत्वात् पूर्ववत् पूजानर्हतां स्मितेन सूचयती
इन्द्रं लज्जानभितमुखं कुरुते इति भावः । अनुप्रासारंकारः ॥ ५४ ॥

इदानीं कुबेरकृतसत्कारं दर्शयति । यक्षनाथ इति । तस्मै रावणाय धनं वित्तं
दिशन् दिशति ददातीति दिशन् दिशउत्सर्गं शत्रुप्रत्ययः केवलमित्यनेन दिशन्नेव
न तु कदाचिद्गृह्णन् इति सूचितं । यक्षनाथः यक्षाणां गुप्तकानां नाथः अधिपः
धनदः धनं ददातीति धनदः धनशब्दोपपदे दाधातोः आनोनुपमर्गेति कप्रत्ययः
केवलं धनद इति बान्धवः । सर्वं नाखिलं च तत्त्वं धनं तस्य वद्धारणं अपहारः
तेन प्रीतः प्राङ् प्रीता कप्रत्ययः रावणस्तु दशाननस्तु तुना धनदापेक्षया विशेषः
सूचितः । धनेश्वरः धनानां ईश्वरः अधिपतिः कुबेरेण धनस्य दानात् स धनदः राव-
णस्तु धनप्रदणप्रीतत्वात् धनाधिपः इति वैपरीत्यं । निरुक्त्यलंकारः । तदुक्तं
'निरुक्त्ययोगतो नाग्रामन्यार्थन्वप्रकल्पनं' इति ॥ ५५ ॥

धर्म्यं कर्म पारित्यज्य प्रीणाति पिशितप्रियम् ।

प्रेतराजोऽप्यभिप्रेतभक्ष्यदानेन राक्षसम् ॥ ५६ ॥

दूरतः सेवते भानुरादित्यमणितोरणात् ।

च्युते तन्मन्दिरद्वारदाहभीतो हुताशने ॥ ५७ ॥

निवृत्ततत्सरः पद्मस्वापकारणतेजसा ।

बोधनीयं किलाशेषमिन्दुना कौमुदं वनम् ॥ ५८ ॥

इदानीं यमकृतसत्कारं दर्शयति । धर्ममिति । प्रेतराजः प्रेतानां योनिविशेषाणां राजा स्वामी यमः 'समवर्ती परेतराट्' इत्यमरः । सः अपि अपिः समुच्चायकः 'गर्हासमुच्चय प्रश्नसंख्या' इत्यमरः । धर्मादनपेतं धर्म्यं 'धर्मपथ्यार्थ-न्यायेन' यन्प्रत्ययः । कर्म क्रियां 'कर्म क्रिया तत्सातत्ये' इत्यमरः । धर्माधर्मविवेचन-रूपां पारित्यज्य त्यक्त्वा पिशितप्रियं पिशितं मांसं प्रियं इष्टं यस्य 'पिशितं तरलं मांसं' इत्यमरः । एतादृशं राक्षसं रावणं अभिप्रेतं अभीष्टं यद्भक्ष्यं तस्य यद्दानं अर्पणं तेन प्रीणाति संतोषयति । प्रीञ् तर्पणे लट् । अखिलप्राणिभीतिदोऽपि यमः निजव्यापारप्रहाणपूर्वकं अभिप्रेतभक्ष्यदानेन मांसप्रियं तं संतोषयतीति महदाश्चर्यमिति भावः । अनुप्रासालंकारः ॥ ५६ ॥

इदानीं सूर्यकृतसेवां दर्शयति । दूरत इति । भानुः सूर्यः 'दाभाभ्यांनुः' इत्यौणादिको नुः 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इत्यमरः । अदितेरपत्यं आदित्यः 'दित्य-दित्यादित्येति' ण्यप्रत्ययः । आदित्यस्य मणयः रत्नानि सूर्यकांतमणय इत्यर्थः । तेषां चत्वारणं बहिर्द्वारं 'तोरणोऽष्ट्री बहिर्द्वारं' इत्यमरः । हुतं हविर्द्रव्यं अशनं यस्य 'हिरण्यरेता हुतभुग्' इत्यमरः । तस्मिन् च्युते गलिते सति 'स्कन्नं पत्रं च्युतं गलितं' इत्यमरः । 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी । तस्य रावणस्य यन्मन्दिरं गृहं तस्य यद्द्वारं तस्य दाहः ज्वलनं तस्माद्भीतः सन् दूरतः दूरभागे आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः सेवते । सूर्यकांतमणिघटितात् तोरणादमौ च्युते द्वारदाहः स्यादिति भीत्या सूर्यो दूरस्तिष्ठतीति भावः । सूर्यस्पर्शो हि सूर्यकांतमणिभ्यः अग्नि-कृतपथते इत्यभिप्रायेणेदं ॥ ५७ ॥

इदानीं तस्य चन्द्रकृतोपकारं वर्णयति । निवृत्तेति । तस्य रावणस्य यानि सारांसि सरोवराणि तत्संबन्धीनि यानि पद्मानि सूर्यविकासिकमलानि तेषां स्वापः मुकुलीभावः तस्य कारणं हेतुः एतादृशं तेजः दीप्तिः निवृत्तं गतं तत्सरः पद्म-स्वापकारणतेजो यस्मान् एतादृशेन इन्दुना चन्द्रेण अशेषं संपूर्णं 'विश्वमशेषं कृत्स्नं' इत्यमरः । कौमुदं कुमुदानां चन्द्रविकासिकमलानां इदं कौमुदं वनं अरण्यं समूह इत्यर्थः । बोधनीयं किल विकसनीयं किल । किलेति वार्तायां । 'सूर्यविकासिकमल-मुकुलीभावनिमित्ततेजः संकोच्य केवलकौमुदवनविकासकारणतेज एव इन्दुना प्रतन्यते' इति दुष्करमपि कार्यते इत्यहो सामर्थ्यं रावणस्येति भावः ॥ ५८ ॥

यथा न कज्जलस्पर्शचित्रवैवर्ण्यसम्भवः ।

तथा ज्वलितुमादिष्टो दीपकृत्यो वृषाकपिः ॥ ५९ ॥

लब्धसेवावकाशः सन् सेवते तं समीरणः ।

रतिक्रमथुमद्देहं तरङ्गान्तरगोचरः ॥ ६० ॥

पातालहृदयान्तःस्थं पद्मरागं पयोनिधिः ।

अग्रमांसमिवोद्धृत्य ददाति पिशिताशिने ॥ ६१ ॥

इदानीं अमिकृतपरिचर्यां दर्शयति । यथेति । कज्जलस्य मध्याः स्पर्शः संबंधः तेन चित्राणां आलेख्यानां 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं' इत्यमरः । वैवर्ण्यं विभक्तः वर्णः शुक्लादिर्यस्य स विवर्णः तस्य भावः वैवर्ण्यं ब्राह्मणादित्वाद्भावेऽप्यन । चित्रगतशुक्लादिवर्णाभावः तस्य संभवः उत्पत्तिः यथा येन प्रकारेण 'प्रकारवचने थाल्' इति थाल् । न भवेदिति शेषः तथा तेन प्रकारेण अतएव दीपकृत्यः दीपस्य कृत्यं कार्यं यस्य 'सप्तमी विशेषणेति' ज्ञापकात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । वृषाकपिः अग्निः 'वृषाकपिः वासुदेवे शिवेऽग्नौ च' इति हैमः । ज्वलितुं दापितुं ज्वलदीप्तौ 'तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थेति' तुमुन्प्रत्ययः आदिष्टः अङ्गमः । आङ्पूर्वकादिशतिसर्जने इत्यस्मात् कर्मणि क्त प्रत्ययः । हातुमशक्यमपि कज्जलं हित्वा दीपवत् अग्निः प्रकाशयति इति दुरत्यजोऽपि स्वभावः लज्जते इति अहो-
रावणप्रतापमहिमा । अनुप्रासालंकारः ॥ ५९ ॥

इदानीं वायुकृतसेवां वर्णयति । लब्धेति । समीरणः सम्यक् ईर्ते कंपयति पदार्थान् इति समीरणः वायुः ईरगतीं कंपने च 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' इति युच् 'जगत्प्राणसमीरणः' तरंगाणां ऊर्माणां 'भंगस्तरंगऊर्मिवा' इत्यमरः । अंतरमवकाशः सः गोचरः विषयो यस्य अतएव लब्धः प्राप्तः सेवायां परिचर्यायां अवकाशः यस्य एतादृशः सः रते यः क्रमथुः ग्लानिः सः अस्या-
स्तीति रतिक्रमथुमान् एतादृशो देहो यस्य तं । वस्तुतस्तु रतिक्रमथवद्देहं इति पाठः साधुः । क्रमथु शब्दस्य कोशेऽनुपलंभात् बाहुलकत्कल्पने तु शिष्टाभिप्रा-
योऽपेक्षितः । एतादृशं रावणं सेवते आराधयति । अनुप्रासालंकारः ॥ ६० ॥

इदानीं समुद्रकृतमानुकूल्यं दर्शयति । पातालेति । पयसां उदकानां निधिः शो-
वधिः समुद्रः 'रत्नाकरो जलनिधिः' इत्यमरः । पातालं अधोभुवनमेव हृदयं तस्यांतः
मध्यः तत्र तिष्ठतीति सुपीति योगविभागात्कः एतादृशं पद्मरागं रत्नविशेषं
'शोणरक्तं लोहितकः पद्मरागः' इत्यमरः । अग्रमांसं अग्रं उत्तमं च तन्मांसं
च अग्रमांसं इव बुकामिवं 'बुकामांसं' इत्यमरः । पिशितं मांसं अश्नाति
तच्छीलः पिशिताशी तस्मै 'पिशितं तरसं मांसं' इत्यमरः । मांसभक्षणशैलाय
प्रकरणात् रावणाय ददाति अर्पयति । पिशिताशिने इत्यत्र संप्रदाने चतुर्थी ।
अग्रमांसवत् दातुं अयोग्यमपि रत्नजातं ददातीत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ६१ ॥

काले कालाभ्रगर्भेऽपि निर्मदा नर्मदादयः ।

नन्दयन्ति सदा नद्यो वज्रैर्वज्रायुधद्विभम् ॥ ६२ ॥

प्रियाजनपरिष्वङ्गप्रीतिं कर्तुं निरन्तराम् ।

निशि ज्ञातमनोवृत्तिस्तुमुपैति हिमागमः ॥ ६३ ॥

तस्योद्यानवनं विश्वं दिवः प्रवसता सता ।

सर्वर्तुषु निजैः पुष्पैर्भूष्यते मधुनाऽधुना ॥ ६४ ॥

अथ सर्वनदीकृतमानुकूल्यं दर्शयति । काल इति । नर्मदा रेवा 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः' । आदिः प्रथमा यासां ताः नद्यः सरितः 'आवापोऽधन-दी सरित्' इत्यमरः । कालाभ्रं वार्षिकाभ्रं गर्भे मध्ये यस्य एतादृशपि औद्धत्ययोग्येपीत्यर्थः । काले अनेहसि 'कालोदिद्योप्यनेहापि' इत्यमरः । निर्गतः मदः औद्धत्यं यासां ताः निर्मदाः शांताः सत्य इत्यर्थः । वज्रं पविः आयुधं प्रहरणं यस्य 'वज्रोऽस्त्री हीरकैः पर्वी' 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरौ । वज्रं युधं इदं द्वेष्टीति वज्रायुधद्विदं तं रावणं वज्रैः हीरकैः सदा सर्वस्मिन्काले नन्दयति आनन्दयति दुनदि समृद्धौ णिजंताल्लट् । अत्र नदीकर्तृकं रत्नकरणकं रावणकर्मकं तन्दनं कथं । तासु रत्नाभावात् इति चेत् रत्नाकरपत्नीत्वादित्यवेदि । वज्रशब्दः जलवाचकः क्वचित्कोशे उपलब्धश्चेदग्रंथस्वारस्यं भवेत् । अनुप्रासः ॥ ६२ ॥

इदानीं तस्य ऋत्वानुकूल्यं दर्शयति । प्रियेति । निशि रात्रौ 'पद्मिनि' सूत्रेण निशाशब्दस्य निश् आदेशः ज्ञाता अवबुद्धा मनोवृत्तिः अंतःकरणवृत्तिः येन 'स्वांतं हन्मानसं मनः' इत्यमरः ज्ञाताभिप्राय इत्यर्थः । एतादृशः हिमागमः हिमं नुद्दिनं आगमयति प्रापयति इति हिमागमः हिमशब्दोपपदे आङ्पूर्वाद्भमेः कर्मण्यण् अमंतत्वेन मित्वाभ्रस्वः हिमागमः हिमकालः निरंतरां निर्गतमंतरं यस्याः सा निरंतरा तां अविच्छिन्नामित्यर्थः प्रियाजनानां स्त्रीजनानां परिष्वंगः आलिंगनं तत्संबन्धिनी प्रीतिः आनन्दः तां 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः । कर्तुं तं रावणं उपैति प्राप्नोति उपपूर्वादिणो लट् 'एत्येभृत्यूडिति वृद्धिः' । अनुप्रासः ॥ ६३ ॥

इदानीं वसंतानुकूल्यं दर्शयति । तस्येति । अधुना सांप्रतं 'एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा' इत्यमरः । दिवः स्वर्गात् प्रवसतीति प्रवसन् तेन प्रवसता प्रवासं कुर्वता सता रावणेन स्वर्गस्याधीनीकृतत्वात् तत्रत्यानां ऋत्वाद्यभिमानि देवतानामपि लंकायामागमनात् दिवः प्रवसता इत्युक्तं एतादृशेन मधुना वसंतेन 'वसंतदैत्यभिचैत्रे मधुःस्यादित्यभिधानात्' । तस्य रावणस्य विश्वं निखिलं 'विश्वमशेषं कृत्स्नं' इत्यमरः । उद्यानवनं उद्यानं आक्रीडः एतादृशं यद्वनं तत् निजैः आर्मायैः पुष्पैः 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं' 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरौ । सर्वर्तुषु सर्वे च ते ऋतवश्च सर्वर्तवः तेषु 'पूर्वकालैकेति कर्मधारयः'

दुराराध्यस्वभावस्य समालम्ब्य सिपेविषाम् ।

जलक्रीडादिनं तस्य ग्रीष्माश्चिरमुदीक्षते ॥ ६५ ॥

त्रासकण्ठग्रहव्यग्रांस्तस्मिन्निच्छति मानिनः ।

धीरं गर्जन्ति लङ्कायामकाले वारिदा अपि ॥ ६६ ॥

अभ्रान्ता वीजयत्यष्टहस्तपर्यायसम्पदा ।

इति चण्डीमभिप्रेप्सुः कर्तुं चामरधारिणीम् ॥ ६७ ॥

भूयते अलंकियते । वसंतस्याधीनत्वात् सर्वेषु तद्वैभवमस्ताति भावः । 'सर्गाते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्' इति महाकाव्यलक्षणोक्ततेः अनेन ऋतुवर्णनेन उत्तरसर्गस्य ऋतुवर्णनकथासूचिता । अनुप्रासालंकारः ॥ ६४ ॥

इदानीं ग्रीष्मत्वानुकूल्यमाह । दुराराध्येति । ग्रीष्मः ऊष्मकः ऋतुः दुःखेन आराध्यते इति दुराराध्यः दुराङ्पूर्वकादधातोः कर्मण्यत् दुराराध्यः स्वभावो यस्य एतादृशस्य तस्य रावणस्य सिपेविषां सेवितुमिच्छा सिपेविषा तां समालम्ब्य आश्रित्य सेवधातोः 'सन्नंतादप्रत्ययः' इत्यनेन अप्रत्ययः । चिरकालं तस्य रावणस्य जलक्रीडा जलं जले क्रीडा जलक्रीडा क्रीड् विशारे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । साधनं कृतेति समासः तस्यः दिनं दिवसं उदीक्षते प्रतीक्षते । अन्यदा स्वस्य प्रादुर्भावे दुराराध्यः स्वभावोऽयं कुप्येत अतः निजाविर्भावोत्प्रेषकरी तस्य जलक्रीडादिनं ग्रीष्मः प्रतीक्षते इति तात्पर्यं ॥ ६५ ॥

इदानीं वर्षत्वानुकूल्यं दर्शयति । त्रासेति । तस्मिन् रावणे अतिशयितः मानो चेपां ते मानिनः प्रणयकलहकुपितान् पुरुषान् इत्यर्थः । त्रासेन मदनपीडया यः कंठग्रहः अर्थात्राधिककर्तृकः तत्र व्यग्रन् व्यासक्तान् 'व्यग्रे व्यासक्त आकुले' इत्यमरः । इच्छतीति इच्छन् तस्मिन् इच्छति सति लंकायां रक्षःपुर्या वारिदाः वारीणि उदकानि दर्शत ते वारिदाः वरिशब्दोपपदे दा धातोः आतोनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । मेघा अपि 'तद्विशान्वारिदोऽबुभून्' इत्यमरः । अपिः पूर्वाक्तानां समुच्चायकः । विरुद्धः कालः अकालः तस्मिन् वर्षाकालमिदमेव काले धीरं गंभीरं यथास्यात्तथा गर्जति; शब्दं कुर्वति गर्जशब्दलट् । मेघगर्जने प्रणय-कुपिताः नायिकाः नायककंठग्रहणं कुर्वति इति साहित्यशास्त्रसंकेतान् तस्य नायिकानुकूल्येच्छायां अकालेपि जलदा गर्जतीति भावः ॥ ६६ ॥

इदानीं गौर्यानुकूल्यं दर्शयति । अष्ट च ते हस्ताश्च तेषां या पर्यायसंपत् पर्यायेण कार्यकरणसंपदित्यर्थः । तथा अभ्राता न ध्राता अध्राता अक्रिष्टा सती अष्टहस्तानां विश्वमानत्वात् पर्यायेण वीजनकार्यं कर्तुं शक्यत्वात् अध्रातत्वं बोध्यं, वीजयतु इति एवं प्रकारेण चण्डी देवी चामरं प्रकीर्णकं 'चामरं तु प्रकीर्णकं' इत्यमरः । तत् धारयति तच्छीला चामरधारिणी 'सुप्यजाताविति णिनिः' एतादृशीं कर्तुं अभिप्रेप्सुः अभिप्रेतुमिच्छुः अभिप्रेप्सुः अभिप्रेतुसर्गादिणसंनतात् उः वर्तने

स्तब्धकर्णो नमत्येनं श्रवणाक्षेपमारुतैः ।

भूमक्तिकुसुमक्षेपदोषभीतो गणाधिपः ॥ ६८ ॥

स्मरश्च संसदं तस्य विशति स्तस्तवाससा ।

प्रतीहार्या स्मिताकूतविभ्रमैः कठिनागमः ॥ ६९ ॥

शुद्धान्तमन्तःशुद्धः सन् स्त्रीजनस्य तदाक्षया ।

लीनोपदेशदानैकव्यग्रो विशति मन्मथः ॥ ७० ॥

इति शेषः । यद्यप्यत्र वीजयतीति पाठः दृश्यते तथापि वीजयतु इति पाठे एव पुष्टार्थता संभवति इति सहृदयैराकलनीयं । आशिषि लोट् ॥ ६७ ॥

इदानीं गणाधिपकृतानुकूल्यं दर्शयति । स्तब्धकर्ण इति । श्रूयते आभ्यां इति श्रवणे कर्णो 'श्रुतिः श्रोत्रं श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । तयोर्य आक्षेपः इतस्ततश्चलनं तत्संबन्धिनः ये मारुताः वायवः 'समीरमारुतमारुत्' इत्यमरः । तैः हेतुभिः 'हेतौ इति' हेत्वर्थे तृतीया भुवः पृथिव्याः या भक्तिः भागः तत्संबन्धीनि यानि कुसुमानि तेषामाक्षेपः अन्यथाकरणं स एवदोषः तस्माद्भूतः एतादृशो गणानामधिप गणपतिरित्यर्थः । तदुक्तं व्रतराजे कृष्णं प्रति नारदोक्तिः 'गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण विहितः पुरा ॥ अणिमा महिमा चैव लधिमा गरिमा तथा ॥ प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ भार्यार्थं प्रददौ देवो गणेशस्य प्रजापतिः ॥ पूजयित्वा गणाध्यक्षं स्तुतिं कर्तुं प्रचक्रमे' इति ॥ स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ यस्य एतादृशः सन् एनं रावणं नमति । णम् प्रवृत्ते शब्दे च लट् सर्वगणाधिपोपि कुसुमचित्रितभूमक्तेः निजकर्णाक्षेपत्रायुना विक्षेपणं माभूत् इति भीतः सन् स्तब्धकर्ण एनं नमतीति भावः । अनुप्रासालंकारः ॥ ६८ ॥

इदानीं स्मरानुकूल्यं दर्शयति । स्मर इति । चकारः समुच्चयार्थे स्रस्तं अधः पतितं वासः वस्त्रं यस्याः सा 'वासःश्चैलं वसनमंशुकं' एतादृश्या प्रतीहार्या प्रतिहियते अनया इति प्रतीहारी प्रतिपूर्वाद्धरतेः करणे घञ् उपसर्गस्य घञाति दीर्घः गौरादित्वाङ्गीप् । तथा द्वारपाल्या स्मिताकूतविभ्रमैः स्मितं मंदहासः आकूतं अभिप्रायसूचकश्चेष्टाविशेषः विभ्रमः इतरविलासः तैः कठिनागमः कठिनः आगम आगमनं यस्य एतादृशः स्मरः मदनः तस्य रावणस्य संसदं सभां विशति प्रविशति विशतेर्लट् । अनुप्रासः ॥ ६९ ॥

मन्मथः मदनः अंतः अंतःकरणे शुद्धः निर्मलः तत्स्त्रीविषये मनसाप्यलोलुपः सन् तस्य रावणस्य आज्ञा निदेशः तथा 'निदेशः शासनं च सः सृष्टिश्चाज्ञा' इत्यमरः । स्त्रीजनस्य स्त्रीणां जनः स्त्रीजनः तस्य लीलायाः हेलयाः य उपदेशः शिक्षणं तस्य यद्दानं अर्पणं तद्विषये एकव्यग्रः एकः केवलः एतादृशो यो व्यग्रः व्यासक्तः 'व्यग्रो व्यासक्त आकुल' इत्यमरः । पूर्वकालेकेति समासः 'एकोन्यार्थं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इति कोशः । शुद्धांतं अवरोधं अंतःपुरमिति यावत्

त्वयि रक्षाकृति स्वर्गसम्पन्नामपि दैवते ।

कथं नक्तञ्चरेणैवं दिवस्त्रासो वितन्यते ॥ ७१ ॥

भ्रातरि द्विपतो बाहुभग्नौजसि विडौजसि ।

भोगिभोगे चिरं तावत्केयं देवस्य शायिका ॥ ७२ ॥

आत्मस्वनुगुणं दैवं दृष्ट्वा मन्यामहे तव ।

न हि त्वं दैवहीनस्य जनस्य तु सुदर्शनः ॥ ७३ ॥

विंशति प्रविशति पापवासनां हित्वा तदाज्ञया केवलं स्त्रीजनस्य लीलोपदेशार्थ-
मेव अंतःपुरं प्रविशतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

एवं उक्तं सर्वदेवतानां दुर्दशावर्णनं उपसंहरति । त्वयीति । स्वर्गः सद्य येषां
स्वर्गे वा सद्मानि येषां तेषां देवानामपि अपिशब्दान्मनुष्याणामपि दैवते देवे
'वृन्दारका दैवतानि' अमरः । देवशब्दाच्चात्थार्थतल् तस्मात्प्रज्ञादित्वात्त्वार्थे अण् ।
'क्वचित्स्वार्थिका प्रकृतितो लिंगवचनानि' इति पुंस्त्वं एतादृशि त्वयि भगवति रक्षां
रक्षणं करोतीति रक्षाकृत् तस्मिन् रक्षाशब्दे उपपदे कृधातोः क्तिप् -इस्वस्येति
तुक् रक्षणकर्तरि सतीत्यर्थः । नक्तं रात्रौ चरतीति नक्तं इति सप्तम्यंतोपपदे
'चरेष्टः' इति प्रत्ययः । तेन रात्रौ चरेण एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दिवः स्वर्गस्य 'यो दिवो
स्त्रियां' इत्यमरः । त्रासः पीडा कथं कुत इत्यर्थः । वितन्यते विस्तीर्यते विपूर्वा-
त्तनधातोः कर्माणि लट् ॥ ७१ ॥

पुनरपि कारणार्थं देवानां दीनत्वं वर्णयति । भ्रातरीति । भ्रातरि बंधौ विडौ-
जसि विडं भेदकं ओजः बलं शत्रुनाशकं विड इत्यङ्गुपधलक्षणः कः 'ओजो
दीप्तावपि' एतादृशे इंद्रे द्वेष्टीति द्विपत् तस्य द्विपतः द्विप अप्रीतो लटः शत्रुआ-
देशः । रावणस्य बाहुभिः भुजैः भग्नं नाशकं ओजो यस्य एतादृशे सति देवस्य
भगवतः भोगः शरीरं अस्य स्तीति भोगी शेषः तस्य भोगे शरीरे 'अहेः शरीरं
भोगः स्यात्' चिरं बहुकालं अव्ययमिदं शायिका शयनं धात्वर्थे ण्वल् वक्तव्यः
इति शीङ्धातो ण्वल् टाप् प्रत्ययस्थादितीत्वं । केयं तावत् कीदृशी तावदिति
वाक्यालंकारे । भ्रातृबले शत्रुणा तिरस्कृते भवतश्चिरकालशयनमनुचितमिति
तात्पर्यं । इंद्रस्य भ्रातृत्वं तु कश्यपपुत्रत्वेन भगवतोपि वामनावतारं कश्यपपुत्र-
त्वात् । अनुप्रासालंकारः ॥ ७२ ॥

इदानीं तव दर्शनमस्माकं जातं अतो वयं धन्या इत्याह । आत्मेति । तव
परमेश्वरस्य दृष्ट्वा अवलोकनेन दैवं दिष्टं 'दैवंदिष्टं भागधेयमित्यमरः' सुतरां
अनुगुणं अनुकूलं स्वनुगुणं 'कुगति प्रादयः' इति प्रादिसमासः । आत्मनः
स्वस्य स्वनुगुणं मन्यामहे जानीमहे मनज्ञाने लट् । अत्र बृहस्पतेरेकत्वेपि सर्व-
देवाभिप्रायेण बहुवचनं । हि यतः 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । त्वं नारायणः

इत्थं वाचस्पतौ वाचं व्याहृत्य विरते क्षणम् ।

स्वर्गे च स्वप्रतीजल्पस्पृहानिःस्पन्दवर्तिनि ॥ ७४ ॥

कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयभारोद्धोऽप्यहम् ।

विधाय मर्त्यस्त्रीकुक्षिवासं शोकक्षयाय वः ॥ ७५ ॥

भूत्वा राम इति ख्यातः कुर्यां भर्तुः सुरद्विषाम् ।

एकबाणकृताशेषशिरच्छेदपराभवम् ॥ ७६ ॥

दैवेन भाग्येन हीनः न्यूनः 'हीनन्यूनापुनर्गवौ' इत्यमरः । 'पूर्वसदृशसमोनेति' तृतीयासमासः एतादृशस्य जनस्य लोकस्य सुदर्शनः सुखेन दर्शनं यस्येति सुदर्शनः एतादृशः ननु नैव 'तुः स्याद्भेदेऽवधारणे' इति कोशात् तुशब्दोऽवधारणार्थः । अस्तीति शेषः । काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं' इति ॥ ७३ ॥

ततः किं संवृत्तं तदाह । इत्थमिति । इत आरभ्य चतुर्णां लोकानां एकोऽन्वयः । वाचः सरस्वत्याः पतिः वाचस्पतिः 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपादपयस्पोपेति सत्त्वविधानात् षष्ठ्याः अलुक् । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण इत्थं 'इदमस्थमुः' इति इदम् शब्दात् थमुप्रत्ययः प्रकारवचने 'एतेतोरथोः' इत्यनेन इदादेशः । वाचं वाणीं 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । व्याहृत्य उच्यते क्षणं क्षणमात्रं 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे' इति द्वितीया विरते सति तूष्णींभूते सतीत्यर्थः । च स्वर्गे स्वर्गलोके स्वस्य यः प्रतीजल्पः प्रत्युत्तरं प्रतीजल्प इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञांति दीर्घः' एवं च स्वोद्देश्यकविष्णुदत्तोत्तरमित्यर्थः । तद्विषयिणी या स्पृहा नाम श्रवणेच्छा तया निस्पन्नं निश्चलं यथास्यात्तथा वर्तते तच्छीलः निस्पन्दवर्ती तस्मिन् 'सुप्यजाताविति णिनिः' अत्र स्वर्गपदेन तत्स्था देवा गृह्यन्ते मंचाः क्रोशन्तीत्यत्र मंचस्थपुरुषवत् ॥ ७४ ॥

कुक्षिस्थ इति । त्रयः अवयवा यस्य तत्रयं 'द्वित्रिभ्यां तथस्याजूवा' इति अयजादेशः । लोकानां भुवनानां त्रयं त्रितयं लोकत्रयं 'त्रिष्वथो जगती लोको' इत्यमरः । निःशेषं निखिलं यल्लोकत्रयं 'समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषं' इत्यमरः । कुक्षौ उदरे तिष्ठतीति कुक्षिस्थं सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः उपपदसमासः । कुक्षिस्थं यन्निःशेषलोकत्रयं तस्य यो भारः उद्धहतीति वहः पचादेराकृतिगणत्वादच् । कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयभारस्य उद्धहः एतादृशोप्यहं विष्णुः वः युष्माकं देवानामित्यर्थः । 'बहुवचनस्य वस्त्रसौ' इति वसादेशः । शोकस्य शुचः 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । क्षयः नाशः तस्मै मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्त्री मर्त्यस्त्री अथवा मर्त्या चासौ स्त्री च मर्त्यस्त्री तस्याः कुक्षिः उदरं तस्मिन् यो वासः तं विधाय कृत्वा विरोधाभासालंकारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति ॥ ७५ ॥

राम इति । राम इत्येवं प्रकारेण ख्यातः प्रसिद्धः प्रसिद्धौ ख्यातगर्हणे भूत्वाः

इत्युदारमुदाहृत्य वचो वाचामगोचरः ।

तत्याज वेदविद्वेद्योवर्षातल्पं वृषानुजः ॥ ७७ ॥

चिरशयनगुरुं स्वभोगभारं भुजगपतिः शनकैर्वितत्य खेदात् ।

शिथिलितफणपङ्क्तिमुक्तदीर्घश्वसितविधूतमहार्णवोऽवतस्थे ७८

सुरान् अमरान् द्विषंतीति सुरद्विषः तेषां दैत्यानामित्यर्थः । 'पूर्वदेवाः सुरद्विषः' इत्यमरः । भर्तुः विभक्तिं पुष्णाति इति भर्ता डुभृन् धारणपोषणयोः तृच प्रत्ययः । रावणस्य एकः एकसंख्याको यो बाणः 'पूर्वकालंकेति समासः' । बाणः शरः तेन कृतः अशेषाणां शिरसां मस्तकानां छेदः द्विधीकरणं यस्मिन् एतादृशो यः पराभवः रणेभंगः 'रणेभगः पराजयः' इत्यमरः । तं कुर्याम् कृधातोः प्राप्तकाले लोट् । पराभवकरणस्य प्राप्तकाले इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण वाचां वाणीनां अगोचरः अविषयः 'यतो वाचो निवर्तत' इति श्रुतेः वागविषय इत्यर्थः । वेदविद्वेद्यः वेदान् विदंति जानंतीति वेदविदः 'सत्सूद्विषदित्यादिना वेदशब्दे उपपदे विदेः क्तिप्' विद्यते ज्ञायते इति वेदः विदधातोः 'ऋद्लोर्ण्यदिति' ण्यत् अथवा णिजंतात् अचो यदिदिति यत् । एतादृशः वृषानुजः वृष्णः इंद्रस्य अनुजः कनिष्ठभ्राताविष्णुः 'उपेन्द्रइन्द्रावरजः' इत्यमरः उदारं महत् गंभीरमिति यावत् 'उदारो । दातृमहतोरित्यमरः' । तल्पं शय्यां 'तल्पं शय्यादृशेषु' इत्यमरः । तत्याज त्यजहानौ लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ७७ ॥

भुजैः गच्छंतीति भुजगाः 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यनेन भुजशब्दे उपपदे गमेडः । 'सर्पः पृदाकुर्भुजग' इत्यमरः । तेषां पतिः ईश्वरः 'ईश्वर पतिरीशिता' इत्यमरः । भुजगपतिः शेषः चिरं चिरकालं यच्छयनं अर्थाद्विष्णोः तेन गुरुं जडं एतादृशं स्वस्य यो भोगः अथवा स्वशब्द एव आत्मीयवाची 'स्यो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्माये' इत्यमरात् । स्वः आत्मीयः यो भोगः शरीरं तस्य भारं खेदात् संकटादिति यावत् 'विभाषा गुणे स्त्रियां' इति पंचमी । शनकैः 'अव्ययसर्वनाम्नां' इति अकच् । मंदं यथास्यात्तथा इत्यर्थः । वितत्य विमृत्य तनुविस्तारे कोल्यपि बाल्यपीति नलोपे न्हस्वस्यापिति कृतीति तुक् । फणानां फट्टानां या पङ्क्तिः परंपरा 'फट्टायां तु फणाद्वयोः' इत्यमरः । शिथिलिता विशीर्णिता या फणपङ्क्तिः शिथिलशब्दात् णिजंतात् क्तप्रत्ययः इडागमः । तथा मुक्तं उद्भिस्त यदीर्घश्वसितं दीर्घश्वासः तेन विधूतः कंपितः महार्णवो महासमुद्रो येन एतादृशः सन् अवतस्थे अवपूर्वात्तिष्ठतोर्लिट् द्वित्वं 'समवप्रविभ्यःस्था' इत्यात्मनेपदं अनुप्रासालंकारः । सर्गलक्षणे अंते भिन्नवृत्तत्वस्योक्तत्वात् पुष्पिताप्रवृत्ता, उक्तं च 'अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति ॥ ७८ ॥

भूमिस्पर्शभयादुपेत्य तरसा लक्ष्म्या करेणोद्धृतं
व्यालम्ब्यैकपटान्तमङ्गशिखरे क्षिप्तोत्तरीयं ततः ।
निद्रामन्थरताम्रलोचनयुगो लीलालसद्भ्यासया
गत्या निर्जितवारणेन्द्रगमनः कापि प्रतस्थे हरिः ॥ ७९ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये

जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

शृषानुजस्तल्पं तत्याज इत्युक्तं ततः किं चकार तदाह । भूमिस्पर्शेति ।
लक्ष्म्या कर्त्या 'कर्तृकरणयोस्तृतयिति' तृतीया भूमिस्पर्शभयात् आसनात्
अधस्तनः प्रदेशोऽत्र भूमिशब्दार्थः तस्यां स्पर्शः अर्थादुत्तरीयस्य तस्माद्यद्भयं
भीतिः तस्माद्धेतोः दुकूलस्य भूमिस्पर्शो माभूत् इति बुध्येत्यर्थः । तरसा वेगेन
'रंहस्तरसी तु रयस्यदः' इत्यमरः । उपेत्य आगत्य करेण हस्तेन उधृतं
उद्धृतं व्यालम्बी लम्बमानः एकः पटस्य वस्त्रस्य अंतःप्रांते यस्य एतादृशं
यन् उत्तरीयं दुकूलं अंगशिखरे ऊर्ध्वगे अंसशिखरे इति पाठे स्कंधोपरि
क्षिप्त्वा उत्क्षिप्य निद्रया स्वापेन मन्थरं अलसं मन्दस्पन्दमिति यावत् एतादृशं
ताम्रयोः अरुणयोः लोचनयोः नयनयोः युगं युगं यस्य सः लीलया लसन्
शोभमानः न्यासः पादप्रक्षेपो यस्यां एतादृश्या गत्या गमनेन निर्जितवारणे-
न्द्रगमनः वारणानां हस्तिनां 'मृगेन्द्रोवारणः करी' इत्यमरः इंद्रः स्वामी ऐरावत
इत्यर्थः तस्य गमनं निर्जितं तिरस्कृतं वारणेन्द्र गमनं येन एतादृशः
हरति नाशयति संकटमिति शेषः । स हरिः विष्णुः ततः तस्मादिति ततः
पंचम्यास्तसिल् समुद्ररूपस्थानादित्यर्थः । कापि धनिर्वचनीयस्थाने प्रतस्थे
जगामेत्यर्थः प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिङ् द्वित्वं 'समवप्रविभ्यस्थः' इत्यात्मनेपदं शा-
दूलविक्रीडितं वृत्तम् 'सूर्याश्वर्यदिमः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितं' इति
लक्षणात् ॥ ७९ ॥

इति श्रीऽयुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडित-

प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्यतेवासिनानिगुडकरो-

पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-

हरणकाव्यटीकायां जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः

समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

—०००—

अथ श्रियः प्राणसमस्य तस्य ज्ञात्वा विविक्षामिव मर्त्यधाम ।
पूर्वावतीर्णः सुमनःसमृद्ध्या सम्यग् वसन्तो भुवनं ततान ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथ 'नगरार्णवशैलर्तुचंद्राकांदयवर्णनैः । उद्यानसलिल-
क्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥' इत्यादि महाकाव्यलक्षणभूतकृत्वादिवर्णनं प्रारोप्युः
कविः प्रथमत्वात् 'कृतूनां कुसुमाकरः' इत्युक्तेः भगवद्विभूतित्वञ्च मुख्यत्वेन
प्रथमं तावद्वसंतं वर्णयति । अथेति । अथेत्ययं शब्दः आनंतर्यार्थः 'मंगलानंत-
रारंभप्रश्नकास्तन्येष्वथो अथ' इत्यमरात् । तथा च पूर्वसर्गे 'भूत्वा राम इति ख्यात
कुर्यां भर्तुः सुरद्विपां' इत्यादिना 'हरिः रामावतार प्रतिज्ञां विधाय शेषरूपतन्त्रं
त्यक्त्वा क्वाऽपि प्रतस्थे' इत्युक्तं तथा च अथ अनंतरं अवतारधारणप्रतिज्ञापू-
र्वकदेवाऽभयप्रदानाऽनंतरमित्यर्थः । अथशब्दस्य मंगलार्थत्वं तु स्वरूपत एव
नृदंगध्वनिवत् । वसंत्यस्मिन्मदनोत्सवाः इति वसंतः । 'तृभूवद्विवासि' इत्याद्युगादि-
सूत्रेणाधिकरणे स्रज् 'वसंते पुष्पसमयः सुरभिः' इत्यमरः । श्रयंत्येनां इति श्रीः
लक्ष्मीः 'किप्वचिप्रच्छायतस्तु' इत्यादिवार्तिकेण श्रिधातोः कर्मणि किप्
दर्पिथ । 'कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । तस्याः प्राणैः अमुभिः समः तुल्यः
असवः प्राणाश्चैवं 'वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्य' इत्यमरौ । तस्य हरेः विविक्षां
वेष्टुमिच्छा विविक्षा विशधातोः सन्नतात् 'अप्रत्ययादिति' अप्रत्ययः । प्रवेशेच्छा
इत्यर्थः तां ज्ञादेव अवगत्येव मर्त्यानां मनुष्याणां धाम स्थानं मनुष्यलोकमित्यर्थः
'मनुष्यामानुषामर्त्या' 'गृहदेहत्विदस्वभावा धामानि' इत्यमरौ । पूर्वं हरेरव-
तारात्पूर्वं अवतीर्णः प्रागः पूर्वावतीर्णः अवपूर्वकात्तृष्टवनतरणयोः इत्यस्मात्कर्त्त-
रि क्तः इत्वं नत्वं च भुवनं अर्थाद्भूलोकं 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ।
सुमनसां पुष्पाणां समृद्धिः संपत्तिः तथा सम्यक् प्रशस्तं 'सम्यक्कृदप्रशंसयोः'
इति मेदिनी । ततान चकारेत्यर्थः तनुविस्तारे लिट् । यथा कश्चिद्भूयः स्वामिनः
कस्मिंश्चिस्थले जिगमिषां युद्धा स्वामिगमनात्पूव रथलस्य संमार्जनपुष्पादिभिः
शोभां तनोति, तद्वत् वसंतः हरेः मनुष्यलोकेऽवतारेच्छां ज्ञात्वा तत्पूर्वं स्वयं
भूतले प्राप्य स्वीयपुष्पसमृद्ध्या नृलोकं भूषयामासेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽनुप्रासालंकारौ ।
अत्र यद्यपि सर्गारंभे जगणो निषिद्धः 'जोऽर्कोरजं मध्यगः' इत्युक्तेः तथापि
'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निशाः स्युलिपितो
गणतोऽपि वा' इत्युक्तेः । अथशब्दश्रीशब्दप्रयोगान्नैषदोषः । अस्मिन्सर्गे
अंतिमानि पंच पद्यानि हित्वा प्रायः उपजातिवृत्तानि । 'अनंतरोदीरितलक्ष-
भाजी पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

भ्रान्त्वा विवस्वानथ दक्षिणाशामालम्ब्य सर्वत्र करप्रसारी ।
ऋत्विक् ततो निःस्व इव प्रतस्थे यत्रोपलब्धो धनदस्य वासः ॥२॥
वृक्षा मनोज्ञद्युति चम्पकाख्या रूपं वितेनुर्नवकुञ्जलाढ्याः ।
न्यस्ता वसन्तस्य वनस्थलीभिः सहस्रदीपा इव दीपवृक्षाः ॥ ३ ॥

तत्तद्वतुवर्णनं नाम तत्तद्वतुकार्यवर्णनमेवेत्यभिप्रेत्य वसन्तकाले सूर्यो दक्षिणां दिशं
दित्वा उत्तरां गंतुं प्रस्थित इत्याह । भ्रांत्वेति । अथ वसन्तप्रादुर्भाधानंतरं निःस्वः
दरिद्रः 'निःस्वस्तुदुर्विधो दीनो दरिद्रः' इत्यमरः । ऋत्विगिव याजक इव
'ऋत्विजो याजकाश्च ते' इत्यमरः । ऋत्विक् दधृगित्यादिसूत्रेण ऋतुशब्दोपपदे
यजेः क्तिन् संप्रसारणं च । विवो रदिमः सोऽस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यः 'तद-
स्यास्त्यस्मिन्निति मनुप्' 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाद्वृत्ताभावः 'विवस्वान्
विवुधे सूर्ये' इति कोशात् दक्षिणायाः यजमानदित्सितद्रव्यरूपायाः आशा आकां-
क्षा तां अथ च दक्षिणां दिशं आलम्ब्य आश्रित्य सर्वत्र सर्वेषु इति सर्वत्र 'सप्त-
न्याम्रल्' इति त्रल् । सर्वधनिकविषये पक्षे सर्वस्थले करं हस्तं प्रसारयति अग्रे
करोति तच्छीलः करप्रसारी करशब्दोपपदे प्रपूर्वात्सर्तेः 'सुप्यजाताविति णिनिः' ।
पक्षे करान् किरणान् प्रसारयति विस्तारयति 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः ।
करप्रसारी सन् भ्रांत्वा हिंङित्वा पक्षे गत्वा ध्रुमुचलने क्वाप्रत्यये 'उदितोवेति'
वैकल्पिकेऽत्वात् अनुनासिकस्य 'क्विञ्जलोरिति' दीर्घः । ततः दक्षिणदिशः सका-
शादित्यर्थः यस्यां इति यत्र स्थले पक्षे यस्यां दिशि धनं द्रव्यं ददातीति
धनदः धनशब्दोपपदे दाधातोः 'आतोनुपसर्गेति कः' दानशौडधनिकस्येत्यर्थः ।
पक्षे कुबेरस्य 'मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः' इत्यमरः ।
तस्य वासः स्थितिः उपलब्धः प्राप्तः 'लब्धं प्राप्तं विन्नं' इत्यमरः । यत्तदो
नित्यसापेक्षत्वात् तत्रेति लभ्यते । तत्र प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् अथवा यत्र
धनदस्य वास उपलब्धः ततः नाम तत्र 'इतराभ्योपि दृश्यते' इति सप्तम्यन्ता-
त्तसिः प्रतस्थे प्रपूर्वकात् स्थाधातोर्लिट् 'समवप्रविभ्यस्यः' इत्यात्मनेपदं
दक्षिणां दिशं दित्वा सूर्यः उत्तरां दिशं गत इत्यर्थः । श्लेषालंकारः । 'नानार्थ-
संग्रहः श्रेष्ठो वर्ण्यवर्ण्योभयाश्रितः' इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रा वृत्तं 'स्यादि-
द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ २ ॥

वृक्षा इति । वनानां अरण्यानां स्थल्यः अकृत्रिमभूमयः 'जानपदकुंडगोण-
स्थलेत्यादिना' स्थलशब्दान्दीप् । ताभिः वसन्तस्य न्यस्ताः तदुद्देश्यकसत्कारार्थं
स्थापिता इत्यर्थः । सहस्रं दीपा येषु सहस्रशब्दोऽत्रापरिमितवाची । दीपानां
प्रदीपानां वृक्षाः चंपक इति आख्या अभिधानं येषां ते चंपकाख्याः 'आ-
ख्याब्दे अभिधानं चेत्यमरः' नवाः नूतनाः 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः ।
ये कुड्मलाः मुकुलाः 'कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियां' इत्यमरः । तैः आढ्याः युक्ताः

सम्पिण्डितात्मावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः ।
 अन्तर्जलावासविरूढशीतत्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेव ॥ ४ ॥
 कर्णे कृतो दीर्घविलोचनानामालोलदृष्टियुतिभिन्नरागः ।
 बालोऽप्यशोकप्रभवः प्रवालः कार्णित प्रपेदे परिणामगम्याम् ॥ ५ ॥

एतादृशाः वृक्षाः शाखिनः ' वृक्षो महीरुहः शाखी ' इत्यमरः । मनोज्ञा वंजुला
 युतिः कांतिः यस्य तत् मनोज्ञयुति एतादृशं रूपं स्वरूपं वितेनुः विस्तारया-
 मायुः तनुविस्तारे लिङ् उस् एत्वाभ्यासलोपी । यथा राजायागमनसमये उत्सा-
 हनिमित्तं दीपवृक्षाः क्रियन्ते तद्वद्वनस्थलीभिः वसन्तागमनसमये कुङ्कुमलयुक्ताः
 चंपकवृक्षाः दीपवृक्षाः कृता इति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३ ॥

संपिण्डितेति । आत्मनः स्वस्य अवयवाः पत्रादयः संपिण्डिताः संकुचिताः मुकुलिता
 इति यावत् आत्मावयवा येषां ते पक्षे संपिण्डिताः संकुचिताः आत्मनः देहस्य अव-
 यवाः हस्तपादादयो येषां ते पिण्डिसंघाते संपूर्वात् क्तप्रत्ययः । कंटकाः संजाता येषां ते
 कंटकिताः ' तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ' इति कंटकशब्दात्तारकादित्वादि-
 तच्प्रत्ययः । कंटकिताः पक्षे रोमांचिताः ऊर्वाः उद्गताः दंडाः नालाख्या येषां ते
 एतादृशाः नवाः नूतनाः नवीनोद्भूता इत्यर्थः । पद्माः कमलानि ' वापुंसि पद्मं
 नलिनं ' इत्यमरात्पद्मशब्दस्य पुंस्त्वं जले इत्यंतर्जलं ' अव्ययं विभक्तीत्यादिना
 सप्तम्यर्थवृत्त्यंतःशब्देन अव्ययीभावः अंतर्जलं आवासः स्थितिः तेन विरूढं
 वृद्धिगतं यच्छीतं नीहारः तेन त्रस्ताः पीडिताः संतः वसंतस्य वसंततोः सं-
 बन्धी य आतपः उष्णं तस्य काम्या इच्छा तया इव वसन्तातपशब्दात् काम्यच्
 प्रत्ययांतात् ' अप्रत्ययादिति सूत्रेणापप्रत्ययः ' उदीयुः उदगुः उत्पूर्वा इण् गती
 इत्यस्मात् लिङ् उस् ' दीर्घइणः किति ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । समासोक्तिरलंकारः
 उत्प्रेक्षालंकारश्च । ' समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् ' इति ल-
 क्षणात् । इंदवज्जावृत्तं ॥ ४ ॥

कर्णे इति । दीर्घे आयते ' सुदूरं दीर्घमायतं ' इत्यमरः । विलोचने नेत्रे यासां
 तासां स्त्रीणां कर्णे भ्रवणे कृतः स्थापित इत्यर्थः अतएव ईपन् लोल्य आलोला
 ' कुगतिप्रादयः ' इति प्रादिसमासः आलोला चासौ दृष्टिश्च आलोलदृष्टिः चंचलेक्षण-
 मित्यर्थः आलोलदृष्टेः युतिः कांति तया भिन्नः मिथ्र इत्यर्थः रागः रक्तिमा यस्य
 एतादृशः बालोऽपि कोमलोऽपि अशोकात् वंजुलात् प्रभवः उत्पत्तिर्यस्य ' वंजु-
 लोऽशोके ' इत्यमरः । ' प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे ' इति विश्वः ।
 एतादृशः प्रवालः पल्लवः परिणामेन पक्तया रम्यां मनोहरां कांतिं शोभा ' शोभा
 कांतिर्युतिश्चछविः ' इत्यमरः । प्रपेदे प्राप प्रपूर्वात्पदगतौ इत्यस्मात्लिङ् एत्वाभ्यास-
 लोपी । स्त्रीणां शृंगारार्थं कर्णस्थापितः कोमलोप्यशोकपल्लवः दृष्टानामाकर्णपर्यंत-
 त्वात् तद्गतनीलकांत्या मिथ्रः सन् परिपाकजन्यकांतिं प्रापेत्यर्थः । तद्वृणालंकारः
 ' तद्वृणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणमह ' इति । इंदवज्जा ॥ ५ ॥

प्रादुर्बभूवुर्नवकुञ्जलानि स्फुरन्ति कान्त्या करवीरजानि ।
 प्रवासिनां शोणितपाटलानि तीरीफलानीव मनोभवस्य ॥ ६ ॥
 बन्ध्योऽपि सालक्तकपादघातं लब्ध्वा रणनूपुरमङ्गनानाम् ।
 उद्भूतरोमाञ्च इवातिहर्षात् पुष्पाङ्कुरैरास नवैरशोकः ॥ ७ ॥
 महीध्रमूर्ध्नि ध्रमरेन्द्रनीलैर्विभक्तशोभः शिखिकण्ठनीलैः ।
 गृहीतभास्वनमुकुटानुकारस्ततान कान्ति नवकर्णिकारः ॥ ८ ॥

प्रादुरिति । कान्त्या शोभया स्फुरन्ति इति स्फुरन्ति स्फुरधातोः शत्रुताप्रपुंस-
 कात् जसः स्थाने 'जश्शसोःशिः' इति श्यादेशः एतादृशानि करवीरेभ्यः चंडा-
 तेभ्यो जातानि करवीरजानि 'चंडातहयमारकाः । करवीरे' इत्यमरः । 'अन्धे-
 ध्वपिदृश्यते' इत्यनेन करवीरशब्दोपपदे जनेर्दः । एतादृशानि नवानि च तानि
 कुड्मलानि च मुकुलानि च 'कुड्मलो मुकुलो स्त्रियां' इत्यमरः । विशेषणं विशेषे-
 ष्येण बहुलमिति समासः । प्रवासन्ति तच्छीलाः प्रवासिनः पथिकाः तेषां शोणि-
 तेन रक्तेन पाटलानि श्वेतरक्तानि 'श्वेतरक्तस्तुपाटलः' इत्यमरः मनसि भवः
 उत्पत्तिर्यस्य तस्य मदनस्य तीरायाः बाणविशेषस्य फलानि अप्राणि इव प्रादुर्ब-
 भूवुः आविर्बभूवुः इत्यर्थः । 'तीरमुख्यास्तु तद्भिदः' इत्यभिधानं 'फले हेतु-
 कृते जातीफले फलकस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः'
 इति हैमः । तीरीफलानीति पाटे तीरशब्दादौरादित्वान्डीप् । पथिकजनप्राणघा-
 तात् तद्रक्तमिश्रितमदनबाणाप्राणीव करवीरोत्पन्नानि नवकुड्मलानि प्रादुर्बभूवुः ।
 करवीरकुड्मलदर्शनेन हि मनसिजबाणप्रहारेण प्रवासिनां पीडा जायते इत्यभिप्रा-
 येण्यमुत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६ ॥

बन्ध्योपीति । बन्ध्योपि अवकेद्यपि 'बन्ध्योऽफलोऽवकेशीच' इत्यमरः एतादृशः
 अशोकः अंगनानां प्रशस्तमंगं यासां ताः अंगनाः 'अंगात्कल्याणे' इत्यनेन नप्र-
 त्ययः तासां सुंदरस्त्रीणामित्यर्थः रणति शब्दे इति रणन् एतादृशः नूपुरो
 यस्मिन्कर्मणि इति रणनूपुरं 'मंजीरोनूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः । पादहननक्रियाया
 इदं विशेषणं अलक्तकेन सहितः सालक्तकः तेनसहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः
 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः । सालक्तकः यः पादश्चरणः तस्य यो घातः ताडनं
 हन्तेर्भावे घञ् तं लब्ध्वा प्राप्य अतिशयितश्चासौ हर्षः प्रमोदेतस्मात् नवैः
 नूतनैः पुष्पाणामङ्कुराः प्ररोहाः प्रादुर्भावा इत्यर्थः तैः उद्भूताः उद्भूताः रोमांचाः
 पुलकाः यस्य उद्भूतरोमांच इव आस अस् गतिर्दास्यादानेषु इति अस्माद्धि ।
 उत्प्रेक्षालंकारः । स्त्रीणां पादप्रहारेण अशोको विकसति तथाहि कविवर्णनसंप्रदाये
 'स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियंशुर्विकसति बकुलः सीधुगं हृषसेकात् पादाघातादशोकस्तिलक
 कुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ॥ मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाचंपकौ वस्त्रवातात्
 चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कार्णिकारः' इति ॥ इदं वज्रावृत्तम् ॥ ७ ॥
 महीध्रेति । मही पृथ्वीं धरतीति महीध्रः मूलविभुजादित्वात्कः । तस्य मूर्ध्नि

वासन्तिकस्यांशुचयेन भानोर्हैमन्तमालोक्य हतप्रभावम् ।

सरोरुहामुद्धृतकण्टकेन प्रीत्येव रम्यं जहसे वनेन ॥ ६ ॥

समीरणानर्तितमञ्जरीके चूते निसर्गेण निषक्तभावाः ।

पुष्पावतंसेषु पदं न चक्रुर्दीप्तिष्विवाशोकवनेषु भृङ्गाः ॥ १० ॥

मस्तके शिखरे इत्यर्थः शिखाः संति येषां ते शिखिनः मयूराः 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः । तेषां कंठाः गलाः तद्वन्नीलैः नीलवर्णैः 'कृष्णे नीलासि- तस्यामेत्यमरः' । भ्रमरा भृङ्गाः एव इन्द्रनीलाः मणिविशेषाः तैः विभक्ता विभागं प्रापिता शोभाः कातिर्यस्य भ्रमरैर्भिन्नवर्ण इत्यर्थः । अतएव भासः संति यस्य स भास्वान् 'तदस्यास्त्यस्मिनिमित्तमुप्' एतादृशो यो मुकुटः तस्य अनुकारः अनुकरणं गृहीतः भास्वन्मुकुटानुकारो येन सः एतादृशः नवश्चासौ नूतनश्चासौ कर्णिकारश्च द्रुमोत्पलः 'अथ द्रुमोत्पले कर्णिकारः' इत्यमरः (पांगारा इति भाषायः) कांतिं शोभां ततान विस्तारयामास तनुविस्तारे लिट् । अनुप्रासालंकारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तं 'उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

वासंतिकेति । वसंते भवः वासंतिकः 'कालाद्रम्' । यद्यपि 'संधिवेलाद्यनुक्षेत्रेत्यादिना' अण् प्राप्तः तथापि 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युसर्गाभिनिविशते' इति न्यायेन ठञ् साधुः एतादृशस्य भानोः सूर्यस्य 'भानूरदिमदिवाकरौ' इत्यमरः । भंशूनां किरणानां चयः समूहः 'समवायश्चयो गणः' इत्यमरः । तेन हतः नाशितः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य एतादृशं हेमन्तं एतन्नामकं ऋतुमालोक्य दृष्ट्वेत्यर्थः उद्धृतः कंटकः धुद्रशत्रुः यस्य 'कंटको न स्त्रियां धुद्रशत्रौः मस्त्यादिकीकसे' इति मेदिनी । पक्षे उद्धृताः कंटकाः कंटकसदृशसूक्ष्माऽवयवा यस्य एतादृशेन सरोरुहां सरसि रोहंति प्रादुर्भवतीति सरोरुंहि सरःशब्दे उपपदे रुदधीजजन्मनि प्रादुर्भावे च इत्यस्मात् 'क्लिप्च' इति क्लिप् । तेषां वनेन अरण्येन समूहेनेत्यर्थः प्रीत्येव शत्रुनाशप्रद्वर्धनेन 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । रम्यं मनोज्ञं जहसे उपहसितं पक्षे विकसितं, यथा लोके शत्रुनाशे आनन्देन हास्यमुत्पद्यते एवं स्वपीडकहेमन्तस्य वासंतिकसूर्येण विनाशे कृते कमलसमूहेन शत्रुनाशजन्याऽऽनन्देन हास्यं कृतं । हेमन्तर्शातेन कमलानि दग्धानि भवन्तीति लोकेऽनुभासेद्धं । उत्प्रेक्षालंकारः समासोक्तिश्च ॥ ९ ॥

समीरणेति । समीरणेन वायुना 'समीरमास्तमहज्वगत्प्राणसमीरणाः' इत्यमरः । आनर्तिताः ईषत्कंपिताः मंजरी यस्य सः समीरणानर्तितमंजरीकः 'नश्रुतश्चेति' बहुव्रीहेः कप् 'नकपीति' निषेधात् 'केण' इति नहस्वो न । एतादृशे चूतस्य पुष्पं चूतं 'पुष्पमूलेषु बहुलं' इति लुप् 'लुपि युक्तवद्वषक्ति- वचने' इति लुप्तवद्भावः तस्मिन् चूतमंजर्यामित्यर्थः । निसर्गेण स्वभावेन 'सर्गः स्वभावनिर्माक्षनिश्चयाध्यायगृष्टिषु' इत्यमरः । निषक्तः संक्षमः भावः

विनिद्रपुष्पाभरणः पलाशः समुल्लसत्कुन्दलतावनद्धः ।

उद्भूतभस्मा मधुनेव रेजे राशीकृतो मन्मथदाहवन्धिः ॥ ११ ॥

घसन्तदीप्तातपस्वेदितानां महीरुहां वातचलाः प्रबालाः ।

जिह्वा यथा विद्रुमभङ्गताम्रा निष्कासिता रेजुरतिभ्रमेण ॥ १२ ॥

अभिप्रायः अंतःकरणं येषां ' भावोऽभिप्रायवस्तुनोः ' इति हैमः । एतादृशाः भृंगाः भ्रमराः पुष्पाणि कुसुमानि अवतंसाः भूषणानि येषां ' अवतंसो न स्त्रियां स्यात्कर्णपुरे च शेखरे ' इति मेदिनी । एतादृशेषु अतएव दीप्तेष्विव प्रदीप्तेष्विव अशोकानां वनानि समूहाः तेषु पदं चरणं पक्षे स्थानं न चक्रुः न विदधुः । मंजुलचूतमंजरीषु रमणशीलाः भ्रमराः आरक्तपुष्पैः प्रदीप्तवद्भासमानेष्वशोकेषु न जग्मुर्दित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः अनुप्रासश्च ॥ १० ॥

विनिद्रेति । विनिद्राणि विकसितानि पुष्पाण्येव आभरणानि अलंकारा यस्य । इदं विशेषणं वन्धिसाधर्म्यपोषकं पुनश्च समुल्लसति विकसति इति समुल्लसंती एतादृशी या कुन्दलता माध्यवल्ली तयाऽवनद्धः युक्त इत्यर्थः । अवपूर्वाग्रहबंधने इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । इदं विशेषणं भस्मसाम्यपोषकं एतादृशः पलाशः किंशुकः मधुना वसंतेन ' मधुपुष्परसे क्षीरे मये ना तु मधुदुमे । वसंतदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीकृत्यां तु योषिति ' इति मेदिनी । राशीकृतः पुंजीकृतः राशिशब्दाच्चिः च्वौ चेति दीर्घः च्व्यंतत्वाद्वतिसंज्ञायां ' कुगतीति ' कृतशब्देन समासः । उद्भूतं उद्भूतं भस्म भसितं यस्य एतादृशः मन्मथं मदनं दहति भस्मीकरोतीति मन्मथदाहः ' कर्मण्यण् ' स चासौ वन्धिश्च मन्मथदाहवन्धिः स इव रेजे दिदीपे राजृदीप्तौ लिट् ' फणां च सप्तानां ' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । पुष्पितपलाशस्य विकसितकुन्दलतावेष्टनेन वसंतेन समूहीकृतभस्मबहुलः मदनदाहवन्धिरिव उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥

वसंतेति । वसंतेन पुष्पसमयेन ऋतुना दीप्तः प्रकर्षं प्राप्तः दीपी दीप्तौ क्तः एतादृशः आतपः द्योतः तेज इति यावत् ' प्रकाशोद्योत आतप ' इत्यमरः तेन स्वेदितानां पीडितानां मग्नां पृथिव्यां रोहंतीति महीरुहः वृक्षाः महीशब्दे उपपदे रुहधातोः क्तिप् तेषां वृक्षाणां वातेन वायुना चलाः चंचलाः ' चलं लोलं चलाचलं ' इत्यमरः । प्रबालाः पल्लवाः ' प्रबालमंकुरेऽप्यस्त्री ' इत्यमरः । विद्रुमाणां प्रवालानां भृंगाः छेदाः तद्वत्ताम्राः ताम्रवर्णाः अतिशयितः भ्रमः आतपजन्यस्वेदः प्रादिसमासः तेन निष्कासिताः बहिरानीताः जिह्वा यथा रसना इवेत्यर्थः । रेजुः शुशुभिरे । यथा कश्चित्पथिकः अत्यातपपीडितः सन् बहिर्जिह्वां निष्कासयति तद्वत् वसंततीव्रातपपीडितानां वृक्षाणां वातचंचलाः पल्लवाः शुशुभिरे इत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ १२ ॥

प्रालेयकालप्रियविप्रयोगग्लानेव रात्रिः क्षयमाससाद ।

जगाम मन्दं दिवसो वसन्तक्रूरातपधान्त इव क्रमेण ॥ १३ ॥

ततः स्मरस्याहवधामकल्पं क्षोणीपतिभ्रान्तशिलीमुखाङ्गम् ।

उद्यानमासेवत रक्तदीप्तिसन्तानभास्वत्करवीरकीर्णम् ॥ १४ ॥

रम्याणि रामानुगतो विहङ्गपक्षानिलानर्तितपल्लवानि ।

उद्भ्रान्तभृङ्गाणि लतागृहाणि सम्भावयामास रहोविहारैः ॥ १५ ॥

प्रालेयेति । प्रकर्षेण लीयन्ते पदार्था अस्मिन्निति प्रलयः हिमाचलः । प्रपूर्वा-
स्त्रीधातोरधिकरणे 'एरच्' इति अच्प्रत्ययः प्रलयादागतं प्रालेयं हिमं 'तत
आगत' इत्यर्थे अणि 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय' इत्यनेन इमादेशो
आदिशृङ्घिः । प्रालेयस्य कालः समयः प्रालेयकालः स एव प्रियः इष्टः नायक
इति यावत् तस्य यो विप्रयोगः वियोगः तेन ग्लानेव म्लानेव रात्रिः रजनिः
क्षयं क्षयरोगं अथच क्षीणत्वं स्वल्पत्वमिति यावत् आससाद प्राप आङ्पूर्वात्स्ती-
दतेः कर्तारि लिट् । वसन्तस्य संबंधी यः क्रूरः तीक्ष्णः आतपः प्रकाशः तेन भ्रांत
इव अवसन्न इव दिवसः घस्रः क्रमेण अनुक्रमेण मंदं शनैः यथास्यात्तथा जगाम
समापदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १३ ॥

तत इति । एवं त्रयोदशश्लोकैः वसन्तर्तुं संवर्ष्य तादृशे वसन्तर्तौ राज्ञो दशर-
थस्य स्त्रीभिः सह क्रीडां वर्णयितुं उद्यानप्रवेशमाह तत इति । ततः वसन्तप्रादु-
र्भावनन्तरं क्षोणीपतिः क्षोण्याः पृथ्व्याः पतिः स्वामी दशरथः 'धरा धरित्री
धरणिः क्षोणिज्या कादयपी क्षितिः' इत्यमरः । भ्रांताः भ्रमणकर्तारः ये शि-
लीमुखाः भ्रमराः पक्षे बाणाश्च भ्रांत इत्यत्र 'गत्यर्थाकर्मकेति' कर्तरि क्तः ।
ते एव अंकाः चिन्हानि यास्मिन् 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' 'उत्संगचिन्हयोरंकः'
इत्यमरौ । पुनश्च रक्ता आरक्ता या दीप्तिः कांतिः तस्याः संतानः संततिः
परंपरेति यावत् 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' इति मेदिनी । तेन
भास्वन्ति यानि करवीराणि करवीरपुष्पाणि 'पुष्पमूलेषु बहुलं' इति विकारप्रत्ययस्य
लृप् युक्तवद्भावश्च । तैः कीर्णं व्याप्तं पक्षे रक्तस्य असृजः यो दीप्तिसंतानः
शोभापरंपरा तेन भास्वतः देदीप्यमानाः कराः येषां एतादृशा ये वीराः भटाः
तैः कीर्णं व्याप्तं अतएव स्मरस्य मदनस्य आहवस्य संप्रामस्य यद्गाम गृह
'संप्रामाभ्यागमाहवाः' 'गृहदेहत्विद्प्रभावा धामानि' इत्यमरः । ईषद्वन
आहवधाम इत्याहवधामकल्पं 'ईषदसमाप्ती कल्पपदेशदेशीत्यमरः' इति कल्पप्-
प्रत्ययः । एतादृशं उद्यानं आक्रीडं 'पुमानाक्रीड उद्यानं' इत्यमरः । आसेवत
अभजत आङ्पूर्वात् सेवृ धातौर्लिट् । श्लेषालंकारः ॥ १४ ॥

रम्याणीति । रामाभिः स्त्रीभिः अनुगतः अनुयातः अर्थात् दशरथः विहा-
यसा गच्छन्तीति विहंगाः पक्षिणः विहायसो 'विहच खच्चडिद्वा वाच्य' इत्युक्तेः

त्वमप्रमादं कुरु नूपुराङ्गौ भर क्षणं काञ्चि ! नितम्बभारम् ।
इतीव तस्मिन् विहरन्नृपस्त्रीकक्ष्यातुलाकोटिपुटैर्निनेदे ॥ १६ ॥
चिक्षेप बाला मुहुरर्द्धदृष्टिं पत्यावनङ्गक्षतधैर्यवृत्तिः ।
दूरस्थपुष्पस्तवकावभङ्गव्याजेन सन्दर्शितबाहुमूला ॥ १७ ॥

विहायस्त्वन्दोषपदे गम् धातोः खच्सचङित् उपपदस्य विहादेशः । ' खगे विहंगविहग ' इत्यमरः । तेषां पक्षादृद्धाः ' गस्तृक्षदृद्धः पत्रं ' इत्यमरः । तेषां योऽनिलः वायुः तेन आनर्तिताः ईषत्कंपिताः पल्लवाः क्लिप्तलयानि येषु अनेन वायोर्मदत्वं सूचितं उद्गताः इतस्ततो गच्छन्तः भृङ्गाः भ्रमरा येषु अनेन सुमनः समृद्धया सुगन्धित्वं ध्वनितं अतएव रम्याणि मनोहराणि लतानां वल्लीनां गृहाणि सदनानि निकुञ्जानीति यावत् रहसि एकांते ये विहाराः क्रीडाः तैः संभावयामास सत्कारयामास । अयमेव तेषां सत्कारः यद्रहोविहाराः प्रमदाभिः सह विलासचतुरेण क्रियन्ते । इद्वज्रावृत्तं ॥ १५ ॥

त्वमिति । हे नूपुर मंजीर ' मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियां ' इत्यमरः । त्वं अंग्रौ चरणे ' पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियां ' इत्यमरः । अप्रमादं प्रमादस्य अनवधानतायाः अभावः अप्रमादः तं अर्थाभावे नञ्त्तत्पुरुषः यद्यपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वात् तत्र तत्पुरुषो दुर्लभः तथापि ' रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनं ' ' अद्रुतायामसंहितं ' इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् उभावपि समासौ तत्रेष्टाविति स्पष्टं तद्विदां । कुरु विधेहि करोतेर्विध्यादौ लोट् । तथा हे काञ्चि मेखले ' स्त्रीकक्ष्यां मेखला काञ्चीत्यमरः ' क्षणं क्षणमात्रं कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया । नितंबयोर्भारं भरं धारय भृञ्भरणे लोट् मध्यमः इतीव पूर्वोक्तप्रकारेणैव तस्मिन्नरण्ये विहरन्ति क्रीडन्ति इति विहरन्त्यः एतादृशः या नृपस्त्रियः दशरथपत्न्यः विहरन्नृपस्त्री इत्यत्र ' पुंवत्कर्मधारयेति ' पुंवद्भावः । तासां कक्ष्याः काञ्च्यः तुलाकोटयः नूपुराः ' कक्ष्या बृहत्किचायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभ्रमंधने ' इति मेदिनी । ' पादांगदं तुलाकोटिर्मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियां ' इत्यमरः । तेषां पुटैः कोणैः निनेदे शब्दितं निपूर्वात् नद अव्यक्ते शब्दे अस्मात् भावे लिट् एत्वाभ्यासलोपी । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १६ ॥

चिक्षेपेति । नास्ति अंगं शरीरं यस्य अनङ्गो मदनः ' कंदर्पो दर्भकोऽनङ्ग ' इत्यमरः । तेन क्षता नष्टा धैर्यवृत्तिः गांभीर्यवृत्तिर्यस्याः अतएव दूरे तिष्ठतीति दूरस्थः सुपीति योगविभागात्कः । एतादृशो यः पुष्पाणां कुसुमानां स्तवकः गुच्छकः ' स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः ' इत्यमरः । तस्य अवभङ्गः चयनं छेदनमित्यर्थः तस्य व्याजेन मिषेन संदर्शितं प्रकाशितं बाह्योः भुजस्य मूलं कक्ष इति यावत् यया दर्शितकक्षा इत्यर्थः ' बाहुमूले उभे कक्षा ' इत्यमरः । एतादृशी बाला पत्नी कांते दशरथे मुहुः वारंवारं अर्धदृष्टिं दृष्टेः अर्धे अर्धदृष्टिः तां अथवा समां-

पत्या परस्या नु विधीयमाने विलासवत्याश्चरणान्तरागे ।
 अन्यत्र युक्तोऽपि बन्ध रागं लाक्षारसस्तत्प्रतिपक्षनेत्रे ॥ १८ ॥
 पातुं सुदत्या वदनारविन्दमादाय दृष्टो ललनाभिरीशः ।
 अपुष्परेणुव्यथितेऽपि तस्याश्चिक्षेप नेत्रे मुखगन्धवाहम् ॥ १९ ॥
 पुष्पावमङ्गे निजहस्तकान्त्या विन्यस्तरागं कठिनं पलाशम् ।
 प्रचालकृत्ये विनियोजयन्ती भर्त्रा परा सस्मितमालिलिङ्गे ॥ २० ॥

शाभावात् कर्मधारय एवेचितः चिक्षेप निदधे क्षिपप्रेरणे लिट् । कामबाणपीडिता
 स्त्री पुष्पावचयनिमित्तेन कक्ष्याप्रदर्शनं अर्धदृष्ट्यावलोकनं इत्यादि शृंगारचेष्टाश्च-
 कारेत्यर्थः । इन्द्रवज्रा ॥ १७ ॥

पत्येति । परस्याः इतरस्याः प्रशस्ता विलासा यस्याः सा विलासवती 'तद-
 स्यास्तीतिमनुप्' 'उगितश्चेति ङीप्' । तस्याः चरणयोरन्तः प्रांतभागः तस्य
 रागे लाक्षादिरक्तिमनि पत्या भर्त्रा विधीयते क्रियते इति विधीयमानः तस्मिन्सति
 विपूर्वादायः कर्मणि लट् 'यकि घुमास्थे'तीत्वं अन्यत्र अन्यस्मिन्नित्यन्यत्र इतर
 स्त्रीपादे इत्यर्थः सप्तम्याखल् युक्तोऽपि लघोपीत्यर्थः । लाक्षायाः जतुनः रसः
 द्रव तत्प्रतिपक्षनेत्रे तस्याः राजरंजितलाक्षारसपादायाः प्रतिपक्षः विरुद्धपक्षः
 तद्विरुद्धस्त्रीत्यर्थः तस्या नेत्रे नयने रागं रक्तिमानं बन्ध उत्पादयामास नु वेति
 असंगत्यलंकारः । तदुक्तं 'विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसंगतिः' इति ॥ १८ ॥

पातुमिति । शोभना दंता यस्याः सा सुदती 'वयासि दंतस्य दतृ' इति
 दंतशब्दस्य दतृआदेशः, 'उगितश्चेति ङीप्' तस्याः वदनमेव मुखमेव अरविदं
 कमलं 'अरविदं महोत्पलं' इत्यमरः । तत् आदाय गृहीत्वा पातुं प्राशितुं चुंबितु-
 मिति यावत् प्रवृत्त इत्यार्थिकं लब्धं ललनाभिः स्त्रीभिः दृष्टः विलोकितः ईशः
 प्रभुः दशरथ इति यावत् पुष्पाणां कुसुमानां रेणुः धूलिः तेन व्यथितं व्यथा पीडा
 संजाता यस्य तत् व्यथितं 'तारकादित्वादितच्' तादृशं न भवतीति अपुष्परेणु-
 व्यथितं तस्मिन् एतादृशे अपि तस्याः अभिमतस्त्रियाः नेत्रे नयने मुखस्य
 वक्त्रस्य गंधवाहः वायुः 'गंधवाहानिलाशुगाः' इत्यमरः । तं चिक्षेप प्रेरयामास
 क्षिपप्रेरणे लिट् । अभिमतस्त्रीमुखचुंबनप्रवृत्तो राजा इतराभिर्दृष्टः सन् तदन्वय-
 यितुं पुष्पपरागेण अपीडितेपि नेत्रे मुखवायुं प्रचिक्षेप नेत्रस्थपरागादिदूरीकरणार्थं
 फूत्कारपूर्वकं मुखवायुं प्रक्षिपन्तीति प्रसिद्धमेतत् तद्वत् नायमेतस्या मुखं चुंबितुं
 गृह्णाति किंतु नेत्रस्थपरागदूरीकरणार्थं फूत्कारपूर्वकं वायुं प्रक्षिपति इति इतर-
 स्त्रियो बोधयतीत्यर्थः । छेकापन्हुत्यलंकारः । 'छेकापन्हुतिरन्यस्य संकातस्तथ्य-
 निन्हवः' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणामवबन्धः छेदनं तस्मिन् निजः आत्मीयो हस्तः 'स्वके निले
 निजं त्रिषु' इत्यमरः । तस्य कांतिः प्रभा तया विन्यस्तः स्थापितः रागः

स्निग्धद्विजालीरुचिरं प्रियङ्गुश्यामद्युतिश्चारुतमालकान्ता ।
विभर्षिं गन्धादृतभृङ्गचक्रं सन्माधवीमण्डपमेतदास्यम् ॥ २१ ॥
मध्येललाटं तिलकस्य वृत्तिरोष्ठयुतिर्भाति च पाटलेयम् ।
पुन्नागसंयोगविभूषितायाश्चेतश्च ते यातमशोकभावम् ॥ २२ ॥

राक्तिमा यस्मिन् एतादृशं कठिनं अमसृणमित्यर्थः पलाशं पत्रं 'पत्रं पलाशं
लुट्ठनं' इत्यमरः । प्रवालस्य अंकुरस्य 'प्रवालमंकुरेऽप्यस्त्री' इत्यमरः । कोमल-
पल्लवस्येति यावत् यत्कृत्यं नाम कार्यं 'विभाषा कृवृपोः' इति कृधातोः कर्मणि
क्यप् -इस्वस्येति तुक् । तस्मिन् विनियोजयति इति विनियोजयंती विन्युपसर्गपूर्-
वकात् युज् धातोः णिजन्तात् शतृप्रत्यये 'उगितश्चेति ङीप्' एतादृशी परा अन्या
तदृणी विभर्ति धारयति पोषयति वा भर्ता तेन दशरथेन भृधातोस्तच्प्रत्ययः ।
स्मितेन मंदहासेन सहितं सस्मितं यथास्यात्तथा आलिलिंगे आशिर्लिपे आङ्-
पूर्वात् लिंगि चित्रीकरणे इत्यस्मात् लिट् । अकोमलमपि पल्लवं निजहस्तकांत्या
कोमलमिति मत्वा पल्लवकार्ये उपयोगं कुर्वती स्त्रियं विलोक्य केयं भ्रातिरिति
सस्मितं आलिलिंग इत्यर्थः । भ्रातिमदलंकारः तदुक्तं 'स्यात्स्मृति भ्रातिसंदेहै-
स्तदंकालंकृतित्रयं' इति ॥ २० ॥

स्निग्धेति । इत ऊर्ध्वं विशेषकेन कस्यांचित् सुंदर्या श्लेषादिना उद्यानलक्ष्मी-
त्वारोपपूर्वकं ललनानां परस्परसंवादमाह । स्निग्धाः मसृणा ये द्विजाः दंताः तेषां
आली पंकितः तैः रुचिरं सुंदरं 'सुंदरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । मंडपपक्षे स्निग्धाः
मनोहराः ये द्विजाः पक्षिणः तेषामाली पंकितः तया रुचिरं गंधेन आहतं आकृष्टं
भृंगाणां भ्रमराणां चक्रं समूहो येन इदं विशेषणमुभयत्र समानं एतादृशं सती चासौ
उत्कृष्टा चासौ माधवी वासंती लता तस्याः मंडपं जनाश्रयं 'मंडपोऽस्त्री जनाश्रयः'
इत्यमरः । एतादृशमेतत् पुरोवर्तिं आस्यं मुखं प्रियंगुवत् श्यामा श्यामवर्णा युतिः
कांतिर्यस्याः सा माधवीपक्षे प्रियंगुणा हेतुना तत्स्पर्शहेतुनेत्यर्थः श्यामा श्यामवर्णा
युतिर्यस्याः सा अतिशयेन चारुः सुंदरः इति चारुतमः 'अतिशयेने तमवि-
ष्टनौ' इति तमप् प्रत्ययः चारुतमः अलकानां केशानां अंतः मध्यभागो यस्याः
सा वासंतीपक्षे चारुवः सुंदरा ये तमालाः तैः तज्जन्यस्पर्शैरित्यर्थः कांता मनो-
हरा एतादृशी त्वं विभर्षि धारयसि 'हुभृष् धारणपोषणयोः' अस्मात् लटि
मध्यमैकवचनं अभ्यासस्य 'भृजामित्' इतीत्वं । इति सखीभिः ललना
ऊचे इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । अनुप्रासः ॥ २१ ॥

मध्येललाटमिति । ललाटस्य मध्ये इति मध्येललाटं 'पारे मध्ये षष्ठ्यावेति'
अव्ययीभावः निपातनादेदंतत्वं ललाटमध्यभागे इत्यर्थः 'ललाटमलिकं गोधिः'
इत्यमरः । तिलकस्य कुंकुमादिविशेषकस्य पक्षे वृक्षविशेषस्य वृत्तिः वर्तनं
'तिलकोऽभद्रमभिदोः पुंड्रके तिलकालके' हैमः । चः समुच्चयार्थः इयं पुरोवर्तिनी

किं कौतुकेन श्रमकारिणा ते सृज त्वमुद्यानविहाररागम् ।

बाले ! त्वमस्योपवनस्य लक्ष्मीरित्येवमूचे ललना सखीभिः २३

प्रियेण कर्णे विनिवेशितस्य तन्व्या नवाशोकदलस्य रागः ।

आनलिया नेत्ररुचा निरस्तस्तस्या जगामेव विपक्षचक्षुः ॥२४॥

ओष्ठयोः रदनच्छदयोः युतिः कांतिः ' ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ' इत्यमरः पाटला श्वेतरक्ता भाति शोभते पक्षे ओष्ठवत्युतिर्यस्याः सा ओष्ठ-युतिः एतादृशी पाटला मोघा (पाढळी इति भाषायां) भाति शोभते । पुंसां नाग इव पुन्नागः संबंधसामान्यपट्टया समासः अथवा नाग इव पुमान् इति पुन्नागः ' उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ' हस्तिवच्छेष्ट इत्यर्थः । तस्य यः संयोगः संबंधः तेन विभूषितायाः शोभितायाः पक्षे पुन्नागः केसराख्यवृक्षविशेषः तस्य यः संयोगः तेन विभूषितायास्ते चेतः अंतःकरणं शोकस्य अभावः अशोकः अशोकस्य भावः सत्ता तं ' भावः सत्तास्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ' इत्यमरः । पक्षे अशोकानां वृक्षविशेषाणां भावः धर्मः तं अशोकत्वमित्यर्थः यातं प्राप्तं । इलेपालंकारः । इंदवज्रावृत्तम् ॥ २२ ॥

किमिति ते तव श्रमं अवश्यं करोतीति श्रमकारि तेन ' आवश्यकं धमर्ण्ययो-रिति णिनिः ' । कौतुकेन कुतूहलेन ' कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलं ' इत्यमरः । उद्यानलक्ष्मीदर्शनकौतुके सति इतस्ततो श्रमणं प्राप्तं ततः सुकुमार्या-स्तव अवश्यं श्रमो भवेत् अतः एतादृशश्रमकारिकुतूहलेन किं क उपयोग इत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति त्वं उद्याने आक्रीडे यो विहारः क्रीडा तद्विषये यो रागः अनुरागः तं सृज उत्सृजेत्यर्थः सृजविसर्गे लोड् कुतो वा उद्यानविहारराग-स्त्यक्तव्यः इत्याशंकायां तवैव उपवनस्य लक्ष्मीत्वादित्याहुः । हे बाले अनेन तस्याः तादृशोद्यानलक्ष्मीत्वाऽनभिज्ञत्वं सूचितं अस्य समीपवर्तिनः उपवनस्य आरामस्य ' आरामः स्यादुपवनं ' इत्यमरः । त्वं लक्ष्मीः शोभा असीति शेषः तत्त्वं च स्निग्धद्विजादीत्यादिश्लोकद्वयेन श्लेषादिभिः प्रतिपादितमेव । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण सखीभिः आलीभिः ' आलिः सखी वयस्याचेत्यमरः ' ललना सुंदरी स्त्री ' ललना च नितांबिनीत्यमरः ' ऊचे जगदे ब्रूधातोः कर्मणि लिट् वच्यादेशे संप्रसारणे द्वित्वं । प्रतीपालंकारः । तदुक्तं ' प्रतीपमुपमानस्य कैम-र्थ्यमपि मन्वते ' इति ॥ २३ ॥

प्रियेणेति । प्रियेण नायकेन तन्व्याः उत्तमांग्याः श्रोत्रे विनिवेशितस्य स्था-पितस्य अशोकवृक्षस्य दलं पर्णं नवं नवनि कोमलमित्यर्थः एतादृशं यत् अशो-कदलं अशोकपर्णं तस्य रागः रक्तिमा ईषलीला आनीला तथा ईषलीलवर्णया इत्यर्थः प्रादिसमासः नेत्रयोः । नयनयोः रुक् कांतिः तथा निरस्तः नाशितः सन् तस्याः तन्व्याः विपक्षं च तच्चक्षुश्च विपक्षं विरुद्धं यच्चक्षुः तत् कर्म जगामेव

हारिप्रलापोऽथ निधिर्गुणानां निधाय चक्षुर्मदमन्दपातम् ।
पर्यन्तभूमौ निकटोपयातामुवाच वाचं प्रतिहाररक्षीम् ॥ २१ ॥
कुर्वन्ति लोभेन विलोकयन्त्यः कुरङ्गनेत्रा विलसत्प्रसूनम् ।
शुभाभिरेनं नयनप्रभाभिः शारत्विषं पुष्पतरुं तरुण्यः ॥ २६ ॥
विभाति भृङ्गीसरणी सरन्ती गन्धाहता चम्पककुञ्जलाग्रे ।
अन्तं प्रदीपस्य निषेवमाणा धूमावली कज्जलरेखिणीव ॥ २७ ॥

प्रापेव । यथा कश्चिद्राजा अपरेण बलाव्येन राज्ञा निर्जितः सन् तत्पक्षे एव
गच्छति तद्वत् नवाशोकदलस्य रक्तिमा नीलया नेत्ररुचा पराभूतः सन् विपक्ष-
भूतं यच्चक्षुः तत्रैव जगामेव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २४ ॥

हारिप्रलाप इति । अथ उद्यानप्रवेशोत्तरं किञ्चिद्भिलानन्तरं अवश्यं मनः
हरतीति हारी प्रलापो अनर्थकं वचो यस्य सः मनोहराविलासचाटुभाषित्यर्थः
अतएव गुणानां शृंगारादिगुणानां निधिः शेषधिः 'निधिर्ना शेषधिमैदा' इत्य-
मरः । अर्वाद्दशरथो राजा पर्यते आसमन्ताद्भागे या भूमिः तस्यां मदेन मदः
पातः पतनं यस्य मदघूर्णमित्यर्थः चक्षुः नेत्रं निधाय स्थापयित्वा निकटभूमौ
भृत्यजनं विलोकयेत्यर्थः निकटं समीपभागं उपयातां प्राप्तां एतादृशीं प्रतिहारं
द्वारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी रक्षतेः कर्मण्यण् टिठ्ठेति सूत्रेण अणन्तत्वाऽन्दीप् 'ब्री
द्वारं द्वारं प्रतीहारे'त्यमरः । द्वारपालीं वाचं वाणीं उवाच बभाषे ब्रूव्यक्तायां
वाचि लिट् वच्यादेशः अनुप्रासालंकारः ॥ २५ ॥

प्रतिहाररक्षीं वाचमुवाचेत्युक्तं किमुवाचेत्यपेक्षायां तदेव स्पष्टयति । कुर्व-
तीति । विलसन्ति शोभन्ते तादृशानि प्रसूनानि कुसुमानि यस्य 'प्रसूनं कुसुमं
सुमं' इत्यमरः । एतादृशं पुष्पतरुं कुसुमानां वृक्षं लोभेन शोभावलोकनलोलुपतया
हेत्वर्थं तृतीया, विलोकयन्ति इति विलोकयन्त्यः अवलोकयन्त्यः विपूर्वालोक्तदर्शने
इत्यस्मात् जिज्ञेताच्छत्रंतान्दीप् शपश्यनोरिति नित्यं नुम् । एतादृशाः कुरंगस्य
मृगस्य नेत्राणि नयनानि यासां ताः 'मृगे कुरंगवातायुरित्यमरः' एतादृश्यस्त-
रुण्यः युवतयः 'तरुणी युवतिः समे' इत्यमरः । एनं पूर्वोक्तं पुष्पतरुं अन्वा-
देशत्वात् 'द्वितीया टौस्वेनः' इति एनादेशः । शुभाभिः भद्राभिः स्वच्छा-
भिरिति यावत् 'शुभो योगे शुभं भद्रे' इति ह्रैमः नेत्राणां प्रभाभिः कांतिभिः
हेतुभिः शारा शबला त्विट् कांतिः यस्य तं शबलकांतिमित्यर्थः । 'शारः स्या-
च्छबले वाच्यार्लिंगः पुंसि समारणे' इति मेदिनी कुर्वति विदधति । निजनेत्रनी-
लकांतिभिः पुष्पवृक्षं शबलकांतिं कुर्वतीत्यर्थः । तद्गुणालंकारः लक्षणं तूक्तं
प्राक् । अनुप्रासश्च ॥ २६ ॥

विभातीति । गंधेन सुरभिगंधेन आहता आकृष्टा चंद्रकस्य कुङ्कुमलः मुकुलः
'कुङ्कुमलो मुकुलोऽस्त्रियां' इत्यमरः । तस्य अग्रे प्रांतभावे सरति गच्छतीति

विलोकयाक्ष्णोः शितिकान्तिजालैरुदन्यया वारिविगाहितायाः ।
 रक्तोत्पलं तन्निकटप्रकृढमिन्दीवरत्वं गमितं हरिण्याः ॥ २८ ॥
 सञ्छादिते पद्मरजोवितानैः परिभ्रमन् वारिणि राजहंसः ।
 स्ववर्त्मरेखाभिरसौ विमज्य प्रयच्छतीवाञ्जवनं खगेभ्यः ॥ २९ ॥

सरंती सतैः शत्रंतान्डीप् ' इयपश्यनो' रिति नुम् । भृंगीणां भ्रमरीणां सरणी पंक्तिः
 सरणीत्यत्र कृदिकारादक्ति नः इति डीप् । प्रदीपस्य अंतं प्रांतं निषेवतेऽसौ
 निषेवमाणा निपूर्वात्सेवृ इत्यस्मात् लटः शानजादेशः । परिनिविभ्यः इत्यादिना
 पत्वं । कज्जलस्य मध्याः रेखा कज्जलरेखा सा अस्या अस्तीति कज्जलरेखिनी
 ' ब्रीह्यादित्वादिनिः ' ' कजेभ्य ' इति डीप् । एतादृशी धूमस्य आवली धूमा-
 वली सा इव विभाति शोभते । दीपनुत्पन्नचंपककुड्मले भ्रमरावलिः कज्जलरे-
 खिधूमावलीव शोभते इत्यर्थः । चंपकमुकुले भ्रमरपंक्तैर्मनासंभवादिदं विचार्य ।
 अतएव शार्ङ्गधरे ' भ्रमन्वनाते वनमंजरीषु न पदपदो गंधफलीमजिघ्रत् । सा
 किन्न रम्या स च किंन रंता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ' इति । उत्प्रेक्षा-
 लंकारः ॥ २७ ॥

विलोकयेति । उदन्यया पिपासया ' उदन्या तु पिपासा तृद् ' इत्यमरः हेत्वर्थे
 तृतीया वारि उदकं विगाहितायाः प्रविष्टायाः हरिण्याः मृग्याः हरिणशब्दान्
 ' जातेरस्त्रीविषयादथोपधात् ' इति डीप् ' मृगे कुरंगवातायुहरिणाजि' इत्य-
 मरः । अक्ष्णोः नेत्रयोः ' ईक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः शितिः कृष्णवर्णा या कान्तिः
 रुक् तस्या जालैः समूहैः ' जालं समूह आनाय्यागवाक्षेत्यमरः ' तस्याः
 हरिण्याः निकटे समीपभागे ' समीपे निकटसन्नेत्यमरः ' प्रकृढं उत्पन्नं ' साधनं
 कृता बहुलं ' इति समासः । रक्तं आरक्तं तच्च तदुत्पलं कमलं ' रक्तोत्पलं
 कोकनदं ' इत्यमरः । रक्तोत्पलं कर्मभूतं इंदीवरस्य नीलकमलस्य भावः इंदीव-
 रत्वं नीलकमलत्वमित्यर्थः । तत् गमितं प्रापितं गमधातोः गिजंतात् कर्मणि क्तः
 ' गतिबुद्धीति ' सूत्रेण रक्तोत्पलस्य अपि कर्तुर्न्यते कर्मत्वात् ' प्रयोज्यकर्मण्य-
 न्येषां ण्यंतानां लादयो मताः ' इत्युक्तेः प्रयोज्यकर्मणि रक्तोत्पलरूपे क्तप्रत्ययः
 विलोक्य पश्येत्यर्थः । अत्र विलोकनक्रियाया विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मत्वं पश्य
 मृगो धावतीतिवत् । तदुणालंकारः ॥ २८ ॥

सञ्छादितेति । पद्मानां रजांसि परागाः तेषां वितानैः उल्लोचैः वितानवत्
 सर्वत्रप्रसृतैः परागैरित्यर्थः । अथवा विपूर्वात्तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घम् । पद्मर-
 जसां विस्तारैरिति यावत् सञ्छादिते आच्छादिते एतादृशे वारिणि उदके ' आपः
 स्त्रीभूम्नि वार्वारीत्यमरः ' परिभ्रमति इतस्ततो गच्छतीति परिभ्रमन्
 परिपूर्वात् भ्रमुचलने इत्यस्मात्लटः शत्रादेशः एतादृशः असौ विप्रकृष्टः अदसस्तु
 विप्रकृष्टमित्युक्तत्वात् । राजहंसः मरालः ' राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै

इयत्प्रमाणोऽपि सरःप्रदेशस्तव प्रसादेन ममास्तु भोग्यः ।
 इत्येष सन्दर्शयती महुर्हंसाय शोषाय विसारितांसः ॥ ३० ॥
 पद्मः सितोऽयं पवनावधूतैर्निर्धौतरागो नु तरङ्गलेशैः ।
 सम्भावितो नु द्रुहिणेन तावत् कृतादिकर्मापि न यावकेन ॥ ३१ ॥
 ततः सलीलं सलिलं विभिन्दन्नेवं वदन्नेव वराङ्गनाभिः ।
 वृतो वृषेन्द्रोपमखेलगामी स दीर्घिकां दीर्घभुजो जगाहे ॥ ३२ ॥

सिताः' इत्यमरः । स्वस्य वर्त्म गमनमार्गः 'अयनं वर्त्ममार्गाध्येत्यमरः' । तत्संब-
 धिन्यो या रेखाः ताभिः अद्भ्यो अजनिषत इति अवजानि 'अन्येष्वपि दृश्यते'
 इति जनधातोर्ङप्रत्ययः । तेषां वनं समूहं विभज्य खगेभ्यः खे गच्छंतीति खगाः
 तेभ्यः पक्षिभ्यः प्रयच्छतीव ददातीव प्रपूर्वाद्वाणधातोर्लट् 'पात्राधमेति' यच्छा-
 देशः । परागपरिपूर्णं उदके नेमा हंसपादकृता रेखाः किं तर्हि अवजवनं रेखाभि-
 पेण विभज्य पक्ष्यंतरेभ्यः अयं ददाति इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २९ ॥

इयदिति । शोषाय शोषणाय विसारितौ प्रसृतौ असौ स्कंधौ येन एतादृशः
 एषः समीपतरवर्ती मद्भुः पानीयकाकिका (पाणकावळा इति लोके) 'मद्भुः
 पानीयकाकिका' इति रभसः । इयन् एतावत् प्रमाणं यस्य सः विसारितांसप्र-
 माण इत्यर्थः । एतादृशोपि अपिना अधिकापेक्षा नास्तीति सूचितं । सरसः सरो-
 वरस्य प्रदेशः भागः तव हंसस्य प्रसादेन प्रसन्नतया कृपयेत्यर्थः । मम मद्भोः
 भोग्यः भोक्तुं योग्यः भुजधातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् 'चजोरिति' कृत्वं ।
 अस्तु भवतु अस्तेः प्रार्थनायां लोट् । इति एवं प्रकारेण हंसाय मरालाय संदर्श-
 यतीव प्रदर्शयतीव इत्यर्थः । यथा कश्चन दीनः कस्माच्चिद्धनिकात् अलसंतुष्टः
 सन् स्वनिर्वाहाय स्वल्पमेव याचते तथा मद्भुः शोषाय विसारितांसः सन्
 अभीष्टं सरःप्रदेशं विसारितांसप्रमाणेन संदर्शयतीवेत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

पद्म इति । द्रुहिणेन ब्रह्मणा कर्त्रा 'धाताद्भ्योनिर्द्रुहिणः' इत्यमरः । यावः
 अलक्तकः एव यावकः 'यावो रक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः । 'यावादिभ्यः कन्'
 इति स्वार्थं कन्प्रत्ययः यावकेन अलक्तकेन करणेन आदि च तत् कर्म च आदि
 कर्म कृतं विहितं आदिकर्म रंजनरूपप्रथमक्रिया यस्य एतादृशोपि अयं पुरोवर्ती
 पद्मः कमलं 'वा पुंसि पद्मं नलिनं' इत्यमरः । सितः शुभ्रः अस्तीति शेषः ब्रह्मणा
 यावकेन कृतादिकर्मापि पद्मः सितोस्ति तत्कारणमुत्प्रेक्षते पवनेत्यादिना । पवनेन
 वायुना अवधूताः कंविताः तैः तरंगाणां ऊर्माणां लेशाः तैः निर्धौतः क्षालितः रागो
 रक्तिमा यस्य एतादृशो नु ननु तरंगलेशैः रागक्षालनेऽपि ब्रह्मणा पुनः रंज-
 नाद्रक्तो भविष्यति अत आह तावदिति तरंगलेशैः रागक्षालनोत्तरं द्रुहिणेन संभा-
 वितः नास्ति नु । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३१ ॥

तत इति । ततः पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतीहारीमुदिश्य भाषणाऽनंतरं इंद्रस्य

तस्योरसि क्षत्रकुलैककेतोस्तरङ्गदोषा कमलाकरेण ।

न्यस्ता मुहुः पङ्कजरेणुपङ्क्तिः सौवर्णसूत्रश्रियमाततान ॥ ३३ ॥

पद्माकरो वारि विगाहमानं कामीव रामाजनमूरुदध्रम् ।

वीचीकराग्रेण नितम्बभागे व्यास्फालयामास शनैःसशब्दम् ॥ ३४ ॥

तस्यावगाहे वनिताजनस्य दूरीकृतः पीननितम्बचक्रैः ।

लब्धप्रवेशस्तनुपूदरेषु स्तनैरुदासेऽथ सरस्तरङ्गः ॥ ३५ ॥

उपमा यस्य स इंद्रोपमः इंद्रतुल्य इत्यर्थः । ' एतादृशो यः खेलः क्रीडा लीला वा तेन गच्छतीति इंद्रोपमखेलगामी वृषा सेचकः तरुण इत्यर्थः अतएव दीर्घभुजः दीर्घा आयतौ भुजौ बाहू यस्य वराः श्रेष्ठाः या अंगना स्त्रियः ताभिः वृत्तः एतादृशः सः दशरथः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतीति वदन् लीलया सहितं सलीलं सलिलं उदकं विभिनत्ति ताडयति इति विभिदन् एतादृशः सन् दीर्घिकां वापां ' वापी तु दीर्घिका ' इत्यमरः । जगाहे प्रविवेश गाहू विलोडने लिट् । उपमाऽनुप्रासालंकारौ ॥ ३२ ॥

तस्येति । कमलानां पद्मानां आकरः तेन कमलाकरेण कर्त्रा तरंग एव ऊर्मिरेव दोः भुजः तेन करणेन ' भुजबाहू प्रवेष्टो दोः ' इत्यमरः । क्षत्राणां क्षत्रियाणां कुलं समूहः तस्य एककेतोरिव एकध्वजस्येव सकलक्षत्रकुलश्रेष्ठस्येत्यर्थः । तस्य दशरथस्य उरसि वक्षस्थले मुहुः वारंवारं न्यस्ता स्थापिता निपूर्वात् असुक्ष्मे पणे इत्यस्मात्कृतः । पंकात् कर्दमात् अजनिपत इति पंकजानि कमलानि ' अन्येष्वपि दृश्यते ' इति डप्रत्ययः तेषां रेणवः परागाः तेषां पंक्तिः श्रेणिः सुवर्णस्य इदं सौवर्णं ' तस्येदं ' इत्यण् प्रत्ययः । सौवर्णं यत्सूत्रं गुणः तस्य श्रियं शोभां आततान वितस्तारेत्यर्थः तनु विस्तारे लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ३३ ॥

पद्माकर इति । अतिशयितः कामो यस्य स कामी ' अत इनि ठर्ना ' इतीनिः । स इव पद्माकरः जलाशयः दीर्घिकेति यावत् ऊरु दध्रं ऊरु सक्थिनी प्रमाणं यस्य तद्गृहदध्रं ' प्रमाणे द्वयसच् दध्रच् ' इत्यादिनाप्रमाणे दध्रच्प्रत्ययः । एतादृशं वारि उदकं विगाहतेऽसौ विगाहमानः तं विपूर्वाद्गाहूविलोडने इत्यस्मान् शानच् रामाणां स्त्रीणां जनं समूहः स्त्रीसमूहमित्यर्थः । नितंबस्य भागः नितंबभागः तस्मिन् वीच्य एव कराः वीचीकराः तेषां अग्रं तेन तरंगरूपकराग्रेणेत्यर्थः । शनैः मंदं शब्देन सहितं सशब्दं यथास्यात्तथा व्यास्फालयामास ताडयामासेत्यर्थः । यथा कश्चित्कामी स्त्रीणां नितंबेषु सशब्दं हस्तेन ताडयति तद्वत् पद्माकरोऽपि वीचीरूपनिजहस्ताग्रेण मंदं मंदं तासां नितंबभागे ताडयामास । उपमालंकारः । इंद्रवज्रावृत्तं ॥ ३४ ॥

तस्येति । तस्य पूर्वोक्तस्य वनितानां स्त्रीणां जनः समूहः तस्य अवगाहे जलप्रवेशे पीनाः पुष्टाः ये नितंबाः कटिपश्चाद्भागाः तेषां चक्राणि समूहाः तैः

क्रीडापरिक्षोभरयेण तासामुत्सारिते पङ्कजरेणुजाले ।

कुसुम्भरक्तादिव कञ्चुकात्तत् कृष्टं वभासेऽम्बुरुहाकराम्भः ॥ ३६ ॥

रामाभिरुत्कण्टकदण्डमग्रे सम्भावितं न छिद्यया सरोजम् ।

इन्दीवराणामुदहारि पङ्क्तिर्दीप्ता मृदुष्वेव जनस्य शक्तिः ॥ ३७ ॥

दूरीकृतः दूरं क्षिप्तः दूरशब्दादभूततद्भावे चिवः । ‘ ऊर्यादिचिवडाचश्चेति ’ गतिसं-
ज्ञायां कृतशब्देन कुगतीति समासः । एतादृशः अतएव तनुषु कृशेषु उदरेषु
लब्धः प्राप्तः प्रवेशो येन एतादृशः सरसः सरोवरस्य तरंगः ऊर्मिः ‘ भंगस्तरंग
ऊर्मिर्वेत्यमरः ’ । अथ तनूदरेषु प्रवेशलाभानन्तरं स्तनैः कुचैः उदासे उत्क्षिप्तः
इत्यर्थः उत्पूर्वादुक्षेपणे इत्यस्मात्कर्मणि लिट् । जलक्रीडायां सरोवरसंबन्धी
तरंगः नितंबानां स्थूलत्वात्पूर्वं दूरं क्षिप्तः ततः सूक्ष्मोदरेषु पुनः कथंचित्प्रविष्टः
पुनश्च स्थूलैः स्तनैः उत्क्षिप्तः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३५ ॥

क्रीडेति । तासां स्त्रीणां क्रीडायाः खेलायाः परिक्षोभः परिसंचलनं क्षुभसंचलने
भावे घञ् तस्य यो रयः वेगः तेन पंकजानां कमलानां ये रेणवः परागाः तेषां
वज्जालं समूहः ‘ जालं समूह आनाय्यगवाक्षेत्यमरः ’ । तस्मिन् उत्सारिते
दूरीकृते सति तत् पूर्वोक्तं अंबुनि उदके रोहंति प्रादुर्भवतीति अंबुरुहाणि कम-
लानि ‘ मूलविभुजादित्वात्कः ’ । तेषां आकरः खनिः कमलव्याप्तउदकाशय
इत्यर्थः । पूर्वोक्ता वापीति यावत् । तस्य अंभः उदकं ‘ अंभोर्णस्तोयपानीय ’
इत्यमरः । कुसुंभेन महारजनेन रक्तः कुसुंभरक्तः तस्मात् ‘ स्यात्कुसुंभं
वन्दिशिखं महारजनमित्यपि ’ इत्यमरः । एतादृशात् कंचुकात् कंचुक्याः
कृष्टमिव आकृष्टमिव वभासे दिदीपे भासृदीप्तौ लिट् । स्त्रीणां विलासवेगेन
कमलपरागे दूरीभूते सति तत् दीर्घिकोदकं तासां कुसुंभरक्तकंचुकात् कृष्टमिव
अवभासे । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३६ ॥

रामाभिरिति । रामाभिः । स्त्रीभिः ‘ सुंदरी रमणी रामा ’ इत्यमरः । उद्गताः
कंटका यस्मात् स उत्कंटकः एतादृशः दंडो यस्य । पक्षे उद्गताः कंटका यस्मिन्
स उत्कंटकः ‘ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः ’ इति बहुव्रीहिः
उत्कंटकः कंटकपीडाकारीति यावत् दंडः दमः यस्य एतादृशं अग्रे अग्रभागे
विद्यमानमिति शेषः । सरोजं सरसि अजनीति सरोजं ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलं ’ इति
बहुलग्रहणात् सप्तम्या लुक् ‘ सप्तम्यां जनेर्ङः ’ इति ङप्रत्ययः सरोजं कमलं
छिद्यया छेदनेन छिदिद्वैधीकरणे इत्यस्मात् ‘ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् इति भिदादित्वा
दङ्प्रत्ययः न संभावितं न सत्कृतं सरोजमित्येकवचनेन एकमपि कमलं न छिन्नं
इति ध्वनिः इन्दीवराणां नीलकमलानां पंक्तिः परंपरा उदहारि अच्छेदि उत्पूर्वात्
हृच् हरणे इत्यस्मात् कर्मणि लुङ् चिण् तलुक् । जनस्य लोकस्य दीप्ता शक्तिः
सामर्थ्यं मृदुष्वेव कोमलेष्वेव पक्षे सौम्येष्वेवेत्यर्थः । उपदंडपातिनो नृपादेः सहसा

बालापरिष्वङ्गसुखाय पत्युरन्तर्जलावारितमूर्ति यातुः ।
 विघ्नाय वैमल्यमपां वभूव व्यर्थः प्रसादो हि जलाशयानाम् ॥३८॥
 भृङ्गा निलीनेन सरोजपण्डे योपिद्धितीयेन नराधिपेन ।
 उत्सारिता वक्तुमिवापरासां कर्णान्तमीयुर्निहितावतंसम् ॥३९॥
 नृपेण केलीकलहेऽपरस्यादिष्ठन्नच्युतस्याम्बुजिनीपलाशे ।
 हारस्य वीचीकणिकाः समीपे पूर्वस्थिताः संवरणान्यभूवन् ॥४०॥

शत्रुणाभेदो न संभवतीति ध्वनिः । अर्थांतरन्यासालंकारः तदुक्तं ' उक्तिरर्थांतर-
 न्यासः । स्मात्सामान्यविशेषणयोः ' इति अनुप्रासश्च । इन्द्रवज्रावृत्तं ॥ ३७ ॥

बालेति । बालानां स्त्रीणां यः परिष्वंगः आलिङ्गनं तत्संबन्धि यत्सुखं तस्मै
 तादर्थ्यं चतुर्थीयं जले इत्यन्तर्जलं अव्ययं विभाक्ते इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
 भावः । अन्तर्जलं आवारिता आवरणं प्रापिता आच्छन्नेति यावत् आङ्पूर्वात्
 वारयतेः क्तः एतादृशी मूर्तिः देहो यस्मिन्कर्मणि अथवा जलैः उदकैः आवा-
 रिता आवरणं प्रापिता आच्छन्नेति यावत् मूर्तिः यस्मिन्कर्मणि क्रियाविशेषण-
 मेतत् अन्तः मध्ये यातुः यातीति गच्छतीति याता तस्य यातुः याधातोस्तृच्
 जलमध्ये प्रच्छन्नं गच्छत इत्यर्थः । एतादृशस्य पत्युः दशरथस्य विघ्नाय अर्थात्
 बालापरिष्वंगविघ्नायेत्यर्थः अपां उदकानां ' आपः स्त्रीभूमिवात् वारीत्यमरः । '
 विगतः मलो यासां ताः विमलाः तासां भावः वैमल्यं ब्राह्मणादिनाद्वावे घञ्
 वभूव । हि यस्मात्कारणात् जलस्य आशयाः तेषां पक्षे ढलयोरैक्यात् जडाश-
 यानां प्रसादः स्वच्छता सुप्रसन्नता च व्यर्थः निरर्थक इत्यर्थः । जलाशयानामि-
 त्यत्र जडाशयानामिति ढलमोरभेदाध्यवसायमूलकोऽयमर्थांतरन्यासः इलेषानु-
 प्राणितः । इन्द्रवज्रा ॥ ३८ ॥

भृङ्गा इति । सरोजपण्डे कमलवृन्दे ' तालव्योमूर्धन्योऽज्जादिकदंवे तु पंडश-
 व्दोयं ' इत्यूष्माविवेकः निलीनेन निभृतेन गुप्तेनेत्यर्थः योपित् काचिदिन्यर्थः ।
 द्वितीया सहचारिणी यस्य एतादृशेन नराधिपेन नराणां मनुष्याणां अधिपेन स्वा-
 मिना दशरथेन उत्सारिताः निःसारिताः एतादृशाः भृङ्गाः भ्रमराः अपरासां
 अन्यस्त्रीणां वक्तुमिव अयं राजा युष्यासु मध्ये एकामेव गृहीत्वा पद्मपण्डे गुप्तः
 इति कथयितुमिव निहितः स्थापितः अवतंसः पुष्पालंकारो यस्मिन् ' अवतंसो
 न स्त्रियां स्यात् कर्णपूरे च शेखरे ' इति मेदिनी । कर्णस्य श्रोत्रस्य अन्तः समीप-
 भागः तं ईयुः प्रापुः इण् गतौ लिट् ' दीर्घ इणः कितीति अभ्यासदीर्घः ।
 इन्द्रवज्रा ॥ ३९ ॥

नृपेणेति । नृन् मानवान् पाति रक्षतीति नृपः तेन दशरथेन ' आतोनुपसर्गे
 कः ' इति कप्रत्ययः । अपरस्याः अन्यस्याः केल्याः क्रीडायाः संबंधी यः कलहः
 भंडनं ' कलहे भंडने खड्गक्रोशे समरराडयोः ' इति हैमः । अंबुजिन्याः कम-

क्रीडाविमर्दे वलयस्य भिन्नभ्रष्टस्य चिक्षेप विकृष्य खण्डम् ।
स्वच्छे जले बालमृणालभङ्गशङ्काहतः शङ्खमयस्य हंसः ॥ ४१ ॥
रोधोलतामण्डपयातकान्तासन्भोगतः सर्पति काञ्चिनादे ।
ररक्ष राजानमथ व्यलीकादुत्रासमुक्तः कलहंसनादः ॥ ४२ ॥

लिन्याः पलाशे दले आदौ च्छिन्नः पश्चाच्च्युतः तस्य हारस्य मुक्तावल्याः समीपे
समीपभागे पूर्वं स्थिताः पूर्वस्थिताः सुसुपेति समासः । एतादृशः वीचीकणिकाः
वीचीनां ऊर्मीणां कणिकाः कणाः सूक्ष्मविंदव इत्यर्थः । संत्रियते आच्छाद्यते यैस्तानि
संवरणानि आच्छादकानित्यर्थः । अभूवन् । यद्यप्यत्र करणे ल्युडंतः संवरण-
शब्दः कणिकानां विशेषणं तथा च ' श्रियः कुरुणामधिपस्य पालनीमिति वत् '
संवरण्य इति प्राप्तं तथापि शरदः कृतार्थता कुक्कुटांडमित्यादिवत् सामान्ये
नपुंसकं इति स्वीकृत्य अयं प्रयोगः सुसाधः । सामान्यालंकारः ' सामान्यं यदि
सादृश्याद्विशेषो नोपलभ्यत ' इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

क्रीडेति । हंसः मरालः क्रीडायाः संबंधी विमर्दः मर्दनं तस्मिन् स्वच्छे नि-
मले जले उदके आदौ भिन्नं पश्चाद्भ्रष्टं अधः पतितं तस्य शंखस्य कंठोः विकारः
शंखमयं ' मयड्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ' इत्यनेन विकारे मयट् अतएव
बालं च तत् मृणालं विसं तस्य भंगः खंडः तस्य शंका आशंका तां आहरति
करोतीति बालमृणालभंगशंकाहन् ' किप्चेति ' किप् एतादृशस्य वलयस्य कंकण-
स्य खंडं छेदं विकृष्य आकृष्य चिक्षेप तत्याजेत्यर्थः । हंसः बालमृणालखंडशंको-
त्पादकशंखमयवलयस्य खंडं मृणालखंडबुध्या गृहीत्वा नेदं मृणालमिति निश्चित्य
तत्याजेत्यर्थः भ्रांतिमानलंकारः ' स्यात्स्मृतिभ्रांति संदेशैस्तदंकालंकृतित्रयं ।
इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ४१ ॥

रोधोलतेति । रोधसि क्रीडासरस्तीरे यो लतामंडपः कुंज इत्यर्थः । तत्र याता
प्राप्ता या कांता स्त्री तस्याः संभोगतः संभोगेनेत्यर्थः आद्यादित्वात्तृतीयांतात्तसिः
कांच्याः मेखलायाः नादः ध्वनिः ' स्त्रीकट्यां मेखलाकांचिः ' इत्यमरः । सर्पति
प्रसरति इति सर्पन् तस्मिन् सर्पति सति ' यस्य च भावेन ' इति ज्ञाप्य ज्ञापक
सप्तमी अथ कांचिध्वन्युत्पत्त्यनंतरं उद्रतश्चासौ त्रासश्च उत्रासः अतिशयभीति-
रित्यर्थः । ' दरघ्नासोभीतिर्भाः ' इत्यमरः । तेन मुक्तः उद्भिन्नतः एतादृशः कल-
हंसनादः कलाः सुंदराः ये हंसाः मरालाः तेषां यो नादः ध्वनिः अथवा कलो यो
हंसनादः गः राजानं दशरथं व्यलीकात् विशिष्टं अलीकं कपटं ' अलीकं त्वप्रि-
येऽनृते ' इत्यमरः । तस्मान् रोधोलतामंडपे एकस्त्रीसंभोगेन इतरस्त्रीवचनरूपाद-
नृतादित्यर्थः । ररक्ष पालयामास । भीत्या कलहंसनादे उत्पन्ने तस्मिन् कांची-
नादस्य मिश्रितत्वात् एकाकि स्त्रीसंभोगरूपराजकपटं इतराभिर्न ज्ञातं अर्थात्कल-
हंसनाद एव व्यलीकात् राजानं ररक्षेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निरुद्धहासस्फुरिताधरोष्ठः सद्यः समाविष्कृतरोमहर्षः ।
जलावमग्नप्रमदोपगूढेरुद्धासकस्तस्य बभूव गण्डः ॥ ४३ ॥
फुल्लं यदीदं कमलं किमेवमत्रैव नीलोत्पलयोर्विकाशः ।
इत्यात्तशङ्को वदनं सुदत्या हंसः सिपेवे न सरस्तरन्त्याः ॥ ४४ ॥
सुगन्धिनिश्वासगुणावकृष्टं मुखे पतन्तं करपल्लवेन ।
दुर्वारमन्तःसलिलप्रवेशात् तत्याज काचिद्भ्रमरीसमूहम् ॥ ४५ ॥

निरुद्धेति । हासः हास्यं स्फुरिताधरोष्ठः कंपिताधरोष्ठः निरुद्धौ हासस्फुरि-
ताधरोष्ठौ यस्मिन्सः सद्यः सपदि जलावमग्नप्रसादोपगूढिकाले इत्यर्थः । सम्यागा-
विष्कृतः प्रकटीकृतः रोमहर्षः रोमांचः यस्मिन् 'रोमांचो रोमहर्षणमित्यमरः'
एतादृशो गंडः कपोलः तस्य दशरथस्य जले अवमग्नः याः प्रमदाः मानिन्यः
'प्रमदा मानिनी कांतित्यमरः' तासां उपगूढः आलिंगनस्य उपपूर्वकाद्बुद्धधातोः
भावे क्तिन् 'तितुत्रेति' निषेधादिणभावे ढत्वार्दानि कार्याणि उद्भासकः उद्भासयति
प्रकाशयति बाधयतीति उद्भासकः ज्ञापक इत्यर्थः । बभूव । हासस्फुरितादीनां
निरोधेपि निरोद्धमशक्यस्तत्कालं उत्पन्नरोमांचो गंडः दशरथस्य जलावमग्नप्रमदा
श्लेषस्य ज्ञापको बभूव ॥ ४३ ॥

फुल्लमिति यदि इदं पुरोवर्ति कमलं फुल्लं विकसितमस्ति अत्रैव एतस्मिन्कमले
एवेत्यर्थः । नीले नीलवर्णे उत्पले कमले विकाशः विकसनं अस्तीत्यर्थः एवं फुल्ल-
कमले नीलोत्पलविकाशः किं अदृष्टश्रुतचरइत्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण आत्ता
गृहीता शंका आशंका येन एतादृशः हंसः तरतीति तरंती तस्याः उदके त्वमा-
नायाः तरंतेः शत्रंतान्डीपि शपश्यनोरिति नुम् एतादृश्याः शोभना दंता यस्याः
सा सुदती 'वयसिदंतस्यदतृ' इत्यनेन दन्नादेशः उगितश्चेति ङीप् । तस्याः स्त्रियाः
वदनं मुखं सिपेवे भोजे सरः सरोवरं न सिपेवे अधिकगुणवत्सुदतीवदनमेव
सिपेवे न सर इत्यर्थः । अतिशयोक्त्यलंकारः । इंद्रवज्रावृत्तं ॥ ४४ ॥

सुगंधीति । काचित्स्त्री सुगंधो यस्य सुगंधिः 'गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः'
इत्यनेन गंधशब्दस्य इदादेशः एतादृशो यो निःश्वासः तस्य यो गुणः सौगंध्यं
तेन अवकृष्टं आकृष्टं अतएव मुखे वक्त्रे पतति गच्छति इति पतन् तं पतंतं करः
हस्तः पल्लव इव करपल्लवः तेन दुःखेन वार्यते इति दुर्वारः तं दुर्याप्यमित्यर्थः ।
'ईषद्दुःसुषु' इत्यनेन दुःपूर्वकाद्वारयतेः खल् प्रत्ययः । एतादृशं भ्रमरीणां
समूहं सलिले उदके इति अंतःसलिलं तत्र प्रवेशः अंतःसलिलप्रवेशः तस्माद्धेतोः
तत्याज जहा इत्यर्थः । मुखसुगंधिगुणलुब्धं करचरणायुपायैर्दुर्निवार्यं मुखसमीपे
आयातं भ्रमरीसमूहं काचित् उदकमध्यप्रवेशाद्दूरीचकार । भ्रमरा उदकेन गच्छ-
तीत्यतस्तत्रप्रवेशेन तान्दूरीचकारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

मत्स्येन चीनांशुकपृष्ठलक्ष्यकाञ्चीमणिग्रासकुतूहलेन ।

आग्राय मुक्तोपनितम्बमेका सन्त्रासभुग्नभ्रु चिरं चक्रम्पे ॥ ४६ ॥

तत्याज नो सव्यपदेशमन्या व्युदस्तवासाः सलिलं नृपेण ।

स्थानप्रयुक्तः कपटप्रयोगः कचिद्विपत्तेर्हि जनं विभर्ति ॥ ४७ ॥

हतान्तरीया हृदयेश्वरेण व्रीडोपतप्ता पयसः प्रसादात् ।

व्यर्थप्रणामाश्रुनिपातवृत्तिः काचिज्जलं सम्भ्रमयाम्बभूव ॥ ४८ ॥

मत्स्येनेति । चीनांशुकं चीनदेशोत्पन्नवस्त्रं तत्र यत् पृष्ठं पृष्ठभागः चीनांशुका-
वृतपृष्ठमित्यर्थः । तत्र लक्ष्यः हृदयः चीनांशुकानां अतिसूक्ष्मत्वात् तत्र संलक्ष्य-
मित्यर्थः एतादृशः यः काञ्चीमणिः मेखलारत्नं ' रत्नं मणिर्द्वयोरदम ' इत्यमरः ।
तस्य यो ग्रासः भक्षणं तद्विषये कौतुकं कुतूहलं यस्य आरक्तत्वसाम्यात् मणौ
मांसबुद्ध्या तद्ग्रासलोलुपेनेत्यर्थः । एतादृशेन मत्स्येन मीनेन उपनितं नितम्बस्य
समीपं उपनित्वं ' अव्ययं विभक्तीत्यादिना सामीप्येव्ययीभावः आग्राय अर्धा-
त्काञ्चीमणिमित्यर्थः मुक्ता त्यक्ता एकास्त्री सन्त्रासेन भुगना कुटिला सन्त्रास-
भुगना सन्त्रासभुगना भ्रूः भृकुटिर्यस्मिन् कर्मणि तत्सन्त्रासभुग्नभ्रु यथास्यात्तथा
इदं कंपनक्रियायाविशेषणं चिरं चिरकालं चक्रम्पे विवेपे । इन्द्रवज्रावृत्तं ॥ ४६ ॥

तत्याजेति । अन्या इतरा काचजस्त्री नृपेण दशरथेन व्युदस्तं दूरीकृतं वासः
वसनं यस्याः सा ' वासश्चैलं वसनमंशुकं ' इत्यमरः । व्युदउपसर्गपूर्वकादसुक्षेपणे
इत्यस्मात्कृतप्रत्ययः सव्यपदेशं व्यपदेशः व्याजः ' व्याजोपदेशो लक्ष्यं
चेत्यमरः ' तेन सहितं सव्यपदेशं तद्यथा तथा किञ्चिन्निमित्तं कृत्वा सलिलं
उदकं नोतत्याज न जहावित्यर्थः त्यजहानौ लिट् । नम्रतया वहिर्गन्तुमशक्यत्वात्
केनचिन्निमित्तेन जले एव तस्यावित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् ' हिद्देताववधारणे'
इत्यमरः । स्थाने योग्यस्थले प्रयुक्तः कृतः कपटस्य मिषस्य प्रयोगः अथ च
कं उदकं तदेव पटः वस्त्रं तस्य प्रयोगः करणं विपत्तेः आपदः ' विपत्यां विपदापदौ'
इत्यमरः । कचित् कदाचित् जनं लोकं विभर्ति पोषयति पालयतीत्यर्थः दुर्भृज्
धारणपोषणयोः लट् । अर्थातरन्यासः ॥ ४७ ॥

हतान्तरीयेति । हृदयस्य अंतःकरणस्येश्वरः स्वामी तेन ' स्थेशभासपिसकसे-
त्यनेन ईश् धातोर्वर्च् प्रत्ययः दशरथेन हृतं दूरीकृतं अंतरीयं उपसंव्यानं यस्याः
अपहृतपरिधानीयवस्त्रा इत्यर्थः । ' अंतरीयोपसंव्यानपरिधानेत्यमरः ' अतएव
पयसः उदकस्य ' पयः क्षीरं पयोऽबुचे ' त्यमरः । प्रसादान्नैर्मल्याद्धेतोः व्रीडया
लज्जया उपतप्ता पीडिता प्रणामः नमनं अश्रूणां निपातः रोदनजन्यासपातनं
' प्रणामाश्रुतिपातयोः ' वृत्तिः वर्तनं करणमित्यर्थः व्यर्था मोघा प्रणामाश्रुनिपा-
तवृत्तिर्यस्याः अनेन वस्त्रं न प्रक्षेप्तव्यं इति तस्य दयोत्पादनार्थं कृतापि प्रणामा-
श्रुनिपातवृत्तिः यस्या व्यर्था बभूवेत्यर्थः । एतादृशी काचिन् स्त्री लज्जारक्षणार्थं जलं

सामि प्रबुद्धस्य कुशेशयस्य कोशे मुखन्यासनिरुद्धदृष्टिम् ।
 स्प्रष्टुं प्रयेते कलहंसशावं निःशब्दमुखण्डितवीचि काचित् ॥४९॥
 सङ्क्षोभितोद्दामसरस्तरङ्गक्षिप्ता किलैका नृपतिं कुचाभ्याम् ।
 आहत्य धृष्टत्वकृतापवादव्यपायरम्यं मुहुराललम्बे ॥ ५० ॥
 अन्या पुराणं निजमेव वीचिविक्षालिताग्नेऽधिपतेः पृथिव्याः ।
 पदं नखस्य स्फुटकुङ्कुमाङ्गं दृष्ट्वा परं संशयमाललम्बे ॥ ५१ ॥

उदकं संप्रमयां वभूव विलोडयामास । संपूर्वाश्रमेर्लिट् आम् भवतेरनुप्रयोगश्च ।
 जलस्य आविलत्वे लज्जारक्षणं भवेदित्यभिप्रायेण जलं संक्षोभयामासेत्यर्थः ॥४८॥

सामीति । सापि अर्थे 'सामित्वर्थे जुगुप्सिते' इति हैमः । प्रबुद्धस्य विकसितस्य
 कुशे जले शेते इति कुशेशयं कुशशब्देऽसप्तम्यन्ते उपपदे 'अधिकरणे शेते' इत्यनेन
 अच् 'शयवासवासिध्वकालात्' इत्यनेन सप्तम्या अलुक् 'कुशं जले' इति हैमः ।
 'शतपत्रं कुशेशयं' इत्यमरश्च । तस्य कमलस्य कोशे कुङ्मले 'कोशोऽस्त्री कुङ्मले
 खड्गपिधानेत्यमरः' मुखस्य वक्त्रस्य न्यसः स्थापनं तेन निरुद्धा प्रतिबद्धा दृष्टिः
 ईक्षणं यस्य दृष्टिर्ज्ञानेक्षिणदर्शने' इत्यमरः । एतादृशं कलहंसस्य शावः शिशुः
 'पोतः पाकोर्भकोर्डिभः पृथुकः शयवकः शिशुः' इत्यमरः । तं काचित् स्त्री
 निःशब्दं निर्गतः शब्दो यस्मात्तन्निःशब्दं इदं उत्खंडनक्रियाया विशेषणं उन्म-
 ङिताः भिन्नाः वीचयः ऊर्मयो यस्मिन् इदं यतनक्रियाया विशेषणं उत्खंडित-
 वीचि यथास्यात्तथा स्प्रष्टुं स्पर्शं कर्तुं प्रयेते प्रयत्नं कृतवती प्रपूर्वायततेर्लिट् एत्वा-
 भ्यासलोपी । इषद्विकसितकमले मुखन्यासेन निरुद्धदृष्टिं हंसशावं वीचीशब्दे
 सति स कदाचित् पलायेत अतो निःशब्दं वीचीः भंक्त्वा तं स्प्रष्टुं काचित् स्त्री
 प्रयत्नं चकारेत्यर्थः । इद्वज्रावृत्तं ॥ ४९ ॥

संक्षोभितेति । संक्षोभितं यत् उद्दामसरः महत्सरः तस्य यस्तरंगः वीचिः
 अथवा संक्षोभितः क्षुब्धत्वं प्राप्तः एतादृशः यः उद्दामसरस्तरंगः महान्सरोवरत-
 रंग इत्यर्थः । तेन क्षिप्ता प्रेरिता किलेति वार्तायां एका काचित् स्त्री नृपतिं दश-
 रथं कुचाभ्यां स्तनाभ्यां आहत्य ताडयित्वा धृष्टस्य भावः धृष्टत्वं धाट्यर्थे तेन
 कृतः यो अपवादः निंदा 'अपवादी तु निंदाज्ञे' इत्यमरः । तस्य यो व्यपायः
 नाशः तेन रम्यं मनोज्ञं यथास्यात्तथा मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनःपुनः शश्वत्'
 इत्यमरः । आललम्बे आशिष्रिये आङ्पूर्वाह्वधातोर्लिट् । महता सरस्तरंगेण
 क्षिप्ता काचित् स्त्रीतूरंगाघातवेगाधीनत्वान् कुचाभ्यां नृपतिं ताडयित्वा कुचा-
 भ्यां पतितान्नरूपधाट्यर्थनिंदानाशमनोहरं तमेव नृपतिं वारंवारं आशिष्रिये
 इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्येति । अन्या अपरा काचन स्त्री पृथिव्याः भूम्याः 'गोत्राकुः पृथिवी पृथ्वी'-
 त्यमरः आधिपतेः स्वामिनः दशरथस्य वीचिभिः ऊर्मिभिः विक्षालितं धातं

किं राजहंसस्य शशाङ्कविम्बच्छायामुपश्चञ्चुरियं प्रवालैः ।
 वद्धा नु गन्धोज्ज्वलकेशराग्रच्छेदेषु दिग्धा नु सरोजकान्त्या ॥५२॥
 भृङ्गोऽयमिन्दीवरमध्यपातसञ्चारितैस्तद्द्युतिरञ्जितो नु ।
 निधाय वायं निजपक्षशोभामादत्त नु स्वादुमतः परागम् ॥५३॥
 पद्मा पदं पद्मवने विभिन्नवीचीकणार्द्रदुतयावकाङ्क्षम् ।
 चक्रे चिरं चारुतया नु लोभादित्यास कासामपि तत्र तर्कः ॥ ५४ ॥

एतादृशं यदंगं शरीरं तस्मिन् पुराणं पुरातनं निजमेव आत्मीयमेव 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' स्फुटः स्पष्टः कुङ्कुमांकः घुसृणचिन्हं यस्मिन् 'उत्संगचिन्हयोरंकः' इत्यमरः । एतादृशं नखस्य नखरस्य पदं स्थानं चिन्हमित्यर्थः । दृष्ट्वा विलोक्य परं महान्तं संशयं संदेहं परकीयायाः इदं नखत्रणं इति संदेहं आललंवे आशिष्ये ॥ ५१ ॥

किमिति । शशः अङ्को यस्य स शशाङ्कः चन्द्रः तस्य विंबं मंडलं तस्य या छाया शोभा तां मुष्णाति एतादृशस्य चन्द्रविंबकांतितुल्यकांतोरित्यर्थः । एतादृशस्य राजहंसस्य हंसविशेषस्य इयं चञ्चुः त्रोटिः 'चञ्चुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ' इत्यमरः । प्रवालैः विद्रुमैः वद्धा नु नद्धानु नु इति उत्प्रेक्षायां । गंधेन उज्ज्वलाः ये केशराः किञ्जल्काः तेषां अग्राणि तेषां छेदेषु खंडेषु सरसि अजनिपत इति सरोजानि कमलानि तेषां कांतिः तेजः तथा दिग्धा नु लिप्ता नु सरोजेषु तेषां वासात् आरक्तसरोजानां ताम्रकांत्या लिप्ता नु इत्युत्प्रेक्षाशयः । उत्प्रेक्षालंकारः । इंद्रवज्रा वृत्तं ॥ ५२ ॥

भृङ्गोयमिति । अयं पुरोवर्ती भृङ्गः भ्रमरः इंदीवराणां नीलकमलानां यो मध्यः मध्यभागः तत्र यः पातः पतनं तेन मध्यपातेन यानि संचारितानि गमनानि तेषां नीलकमलानां द्युतिः कांतिः तथा रंजितो नु रागविशिष्टः कृतो नु निरंतरं नीलकमलेषु संचारात् तेषां कांत्या रंजितो नु वा अथवा अयं भृङ्गः निजाः ये पक्षाः छदाः 'गद्यपक्षच्छदाः पत्रं' इत्यमरः । तेषां शोभां कांतिं इत्यर्थः निधाय स्थापयित्वा अतः एतेभ्य इति अतः नीलकमलेभ्यः स्वादु मधुरं परागं कौमुदरेण आदत्त नु अगृण्हात् । आङ्पूर्वाङ्गुदाञ् दाने इत्यस्मात् लङ् । अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालंकारः इति केचित् । तदुपजीविसंदेहालंकार इत्यन्ये । उभयोः संकर इत्यपरे ॥ ५३ ॥

पद्मेति । पद्मा लक्ष्मीः 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः । पद्मानां कमलानां वनं समूहः तस्मिन् विभिन्नाः विदीर्णाः स्फुटिता इत्यर्थः । या वीच्यः ऊर्मयः 'कृदिकारादक्तिन ङीष्' । तासां ये कणाः लेशाः 'लवलेशकणाणवः' तुषारा इति यावत् तैः आर्द्रैः क्लिन्नैः अतएव द्रुतः प्रसवन् यो यावकः अलक्तकः 'यावोलक्तोऽनुमामयः' इत्यमरः । तस्य अङ्कः चिन्हं यस्य एतादृशं पदं चिरं बहुकालं चारुणां सुंदराणां भावः चारुता तथा 'सुंदरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । सौंदर्य-

यातो नु भृङ्गः पतितः पुरास्मिन् बीजत्वमेवं नु विरिञ्चिसृष्टिः ।
 विपाकनीलद्युति पद्मबीजं कोशाद्दुदस्येति कयाचिदूचे ॥ ५५ ॥
 प्रियोऽपरस्या गलितान्तरीये व्यापारयामास दशो नितम्बे ।
 तद्भस्तयन्त्रच्युतवारिधारा नालं बभूवास्य मुखारविन्दे ॥ ५६ ॥
 सायं समादाय निकामपीतसुप्ताद्विरेफं मुकुलं सरोजम् ।
 काचित्करास्फालितदीर्घदण्डा भर्तुर्भुवः कूजयति स्म कर्णे ॥ ५७ ॥

तया हेतुना 'हेतौ' इति तृतीया । लोभात् चके नु पद्मवने पदं स्थापयामास
 इत्युत्प्रेक्षा इति पूर्वोक्तप्रकारेण कासां स्त्रीणां तत्र तेषु इति तत्र कमलेषु तर्कः
 वितर्कः आस अपि 'अपिः संभावनायां' इति तर्कः संभाव्यत इत्यर्थः 'गद्दी
 समुच्चयप्रश्नशंका संभावनास्वपि' इत्यमरः । अनुप्रागोत्प्रेक्षालंकारौ । इन्द्र-
 वज्रावृत्तं ॥ ५४ ॥

यात इति । पुरा पूर्वस्मिन्काले अस्मिन् नीलकमले पतितः गतः भृङ्गः
 भ्रमरः बीजस्य भावः बीजत्वं यातो नु प्राप्तो नु । पक्षांतरमाह विपाकनीलद्युति-
 विपाकेन पद्मतया नीला नीलवर्णा द्युतिः कांतिर्यस्य एतादृशं पद्मस्य कमलस्य
 बीजं कोशात् कुड्मलात् उदस्य निष्कास्य एवं कृष्णवर्णा विरिंचेः ब्रह्मणः कर्तारि
 पृथी सृष्टिः सर्जनं ब्रह्मकर्तृकसृष्टिरित्यर्थः । नु वितर्के इति एव प्रकारेण
 कयाचित् स्त्रिया ऊचे बभाषे ब्रून् व्यक्तायां वाचि भावे लिट् । भृङ्गे
 कृष्णत्वं विलोक्य एवं कस्याश्चिदुत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

प्रिय इति । प्रियः दशरथः अपरस्याः स्त्रियाः गलितं अधः पतितं अंतरीयं
 उपसंव्यानं यस्मात् एतादृशे नितम्बे तासां कटिपश्चाद्भागे 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकव्याः'
 इत्यमरः । दशौ दृष्टी व्यापारयामास स्थापयामासेत्यर्थः । तासां स्त्रीणां ये हस्ताः
 कराः तत्संबंधीनि यानि यंत्राणि शृंगाहयानि तेभ्यश्चुता गलिता या वारिधारा
 उदकधारा सा अस्य दशरथस्य मुखमेव अरविदं अलं न बभूव पर्याप्ता न बभूव
 'अलं भूषणपर्याप्तशक्तिवारणवाचकं' इत्यमरः । दशरथस्य दृष्टी कस्याश्चि-
 द्रलितांतरीये निपेततुः । अतः तस्य विमुखत्वात् इतरस्त्रीहस्तयन्त्रच्युतवारिधारा
 दशरथस्य मुखारविन्दे पर्याप्ता न बभूव । अथवा यस्या नितम्बे एतस्य दृष्टिः आ-
 सीत् तस्या विमुखत्वात् तद्भस्तयन्त्रच्युतवारिधारा अस्य मुखारविन्दे अलं न
 बभूव ॥ ५६ ॥

सायमिति । सायं सायंकाले 'सायं प्रागे प्रागे प्रातः' इत्यमरः । पीतमस्ति
 वेषां ते पीताः पाधातोः भावे क्तप्रत्ययः तस्मादर्शनादित्वान्मत्वर्थायोच् ।
 निकामं अत्यंतं पीताः निकामपीताः 'निकामेष्टं यद्येष्टितं' इत्यमरः । आदौ
 निकामपीताः पश्चात् सुप्ताः निकामपीतसुप्ताः 'पीतप्रतिबद्धेतिवत्' 'पूर्वकालेकेति
 समासः निकामपीतसुप्ताः द्विरेफः' भ्रमराः यमिन् । भ्रमरेषु द्विरेफत्वं तु भ्रमर-

सा पद्मिनी पद्मविलोचनेभ्यो याते पतङ्गे विससर्ज भृङ्गान् ।
समुच्छ्वसत्कौमुदन्धलुब्धान् स्थूलानिवोढाञ्जनवाष्पविन्दून् ॥५८॥
नूनं पती वासरजङ्गमानां पर्यायविश्रामपरार्थतन्त्रौ ।
एकत्र मज्जत्याधिवारि सिन्धोरन्यो जहौ तत्कमलाकराम्भः ॥५९॥

पद्माच्यत्वेन लक्षितलक्षणया बोध्यं एतादृशं मुकुलं कुङ्मलरूपं सरोजं कमलं
समादाय गृहीत्वा करेण हस्तेन आस्फालितः दीर्घः आयतः दंडो यथा एतादृशी
कचिन् स्त्री भुवः पृथ्व्याः भर्तुः विभर्तीति भर्ता पालयिता तस्य दशरथस्येत्यर्थः ।
दुभृज् धारणपोषणयोः तृच् । करणे कर्णे श्रोत्रे 'कर्णशब्दग्रहीथीता' इत्यमरः ।
कूजयतिस्म ध्वनयतिस्म कूज् अव्यक्ते शब्दे 'लट् स्मे' इत्यनेन भूते लट् ।
अनुप्रासालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तं ॥ ५७ ॥

सेति । सा प्रसिद्धा पद्मानि संति यस्याः सा पद्मिनी कमलिनी पतंगे सूर्ये
'पतंगौ पक्षिमूर्यां च' इत्यमरः । याते गते अस्तंगते सतीत्यर्थः पद्मान्येव
विलोचनानि नयनानि तेभ्यः समुच्छ्वसिति सर्वतः प्रसरति इति समुच्छ्वसन्
एतादृशो यः कुमुदस्य अयं कौमुदः 'तस्येदमित्यण्' कौमुदो यो गन्धः
कौमुदगन्धः समुच्छ्वसन् यः कौमुदगन्धः तस्मिन् लुब्धान् एतादृशान् भृङ्गान्
स्थूलान् बृहत्तः ऊढं धृतं अञ्जनं कज्जलं यैः ते ऊढाञ्जनाः एतादृशा ये वाष्पाणां
नेत्रोदकानां बिंदवः पृषतः तानिव विससर्ज उदस्त्राक्षीदित्यर्थः । उपमालंकारः ॥५८॥

नूनमिति । गच्छति तच्छीलं इति जंगमं गम्धातोर्थेऽङतात् अचि 'यङो-
चिचेति लृक्' । वामरा दिवसाः जंगमं जगत् 'क्लीवे दिवसवासरा' इत्यमरः ।
तेषां पती स्वामिनौ 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । नूनं निश्चयेन विश्रामः
विश्रांतिः परेषां अर्थः प्रयोजनं परार्थः 'अर्थाभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु'
इत्यमरः । विश्रामशब्दविषये प्राग्व्याख्यातं तत एव द्रष्टव्यं पर्यायेण अनुक्रमेण
विश्रामपरार्थं तन्त्रं प्रधानं ययोस्तौ पर्यायविश्रामपरार्थतन्त्रौ स्त इति शेषः
तदेव दर्शयति । एकत्रेति । एकस्मिन्नित्येकत्र एकशब्दात् 'सप्तम्यासल्'
इत्यनेन प्रल् एकत्र एकस्मिन् सूर्ये इत्यर्थः । सिन्धोः समुद्रस्य अधिवारि
वारिणि इत्यधिवारि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मज्जतीति मज्जन् तस्मिन् निमज्जति
सतीत्यर्थः । अन्यः जंगमपतिः दशरथः तन् उपक्रांतं कमलाकरस्य अंभः उदकं
जहौ तत्याज । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५९ ॥

सरोजिनीति । निद्रया आहतं आकृष्ट व्याप्तमिति यावत् एतादृशं यदंभोजं
कमलं अत्र निद्रापदेन मुकुलितत्वं गृह्यते । निद्राहतांभोजमेव निमीलिताक्षि यस्या
सा बहुव्रीहौ 'सक्थक्ष्णोः स्वांगादिति पच्प्रत्ययः' पित्वाण्डीप् । पक्षे निद्राहतांभोज-
मिव निमीलिताक्षि यस्याः सा रुग्णं भुग्नं 'रुग्णं भुग्रे' इत्यमरः । मृगालीनां
विसानां 'मृगालं नलदे क्लीवं स्त्रीनपुंसकयोर्बिसे' इति मेदिनी । वलयं मंडलं । स्त्री

सरोजिनी तत्परिभुक्तमुक्ता मूर्च्छातुरेव स्तिमिता विरेजे ।

निद्राहताम्भोजनिमीलिताक्षी रुग्णं मृणालीवल्यं दधाना ॥ ६० ॥

कृतोपकारस्य निधाय जग्मुर्द्वयं द्वयोरम्बुरुहाकरस्य ।

भृङ्गावलीप्वञ्जनमायताक्ष्यः पद्मेषु दन्तच्छदयावकञ्च ॥ ६१ ॥

सरः सहस्रं सह कामिनीभिर्विहाय तुल्यो वृषवाहनस्य ।

विभूषितो लम्बितभूषजानिरध्यास्त सौधं वसुधाधिनाथः ॥ ६२ ॥

पद्मे मृणालीवल्यं विसकंकणं धत्तेऽसौ दधाना दुधाच्च धारणपोषणयोः लटः शानच् एतादृशी तत्परिभुक्तमुक्ता तेन दशरथेन परिभुक्ता उपयुक्ता तत्परिभुक्ता पूर्वं तत्परिभुक्ता पश्चान्मुक्ता तत्परिभुक्तमुक्ता अतएव मूर्च्छया मोहेन आतुरा 'मूर्च्छा तु कदमलं मोह' इत्यमरः । मूर्च्छातुरस्त्रीव स्तिमिता निश्चला सरोजिनी कमलिनी विरेजे शुशुभे राज्ञ दीप्तौ लिट् 'फणां च सप्तायां' इत्येतवान्यासलोपोऽपानुप्राणितोपमालंकाराः ॥ ६० ॥

कृतोपकारस्येति आयते विस्तृते अक्षिणी यामां ता आयताक्ष्यः 'बहुव्रीहौ सक्थक्ष्णो' रिति पञ् पित्वान्डीप् स्त्रियः कृतोपकारस्य कृतः आचरितः उपकारः जलक्रीडोपकृतियेन एतादृशस्य अम्बोरुहाणां कमलानां आकरः खनिः 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । भृङ्गावलीषु भ्रमरपंक्तिषु अञ्जनं कज्जलं च पद्मेषु रक्तकमलेषु। दन्ताच्छाद्यन्ते अनेनेति दन्तच्छदः छदधातोर्णिजन्तात् 'पुंसि संज्ञायाः' इति घः। छादेर्घेरिति ऋस्वः। दन्तच्छदः ओष्ठाः तत्संबन्धि यावकं अलक्तकं इति द्वयोः अमरावली पद्मयोः द्वयं अञ्जनदन्तच्छदयावकद्वयं निधाय जग्मुः ॥ ६१ ॥

सर इति । वृषवाहनस्य वृषः वृषभः नादिकेश्वरः सः वाहनं यस्य 'क्रतुध्वंसी वृषध्वजः' इत्यमरः । तस्य शंकरस्य तुल्यः सदृशः 'तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यां' इति षष्ठी। एतादृशः विभूषितः विशेषेण भूषितः अलंकृतः इति विभूषितः प्रादिसमासः। लम्बिताः प्रापिताः भूषाः भूषणानि याभिस्ताः लम्बितभूषाः डुलभप् प्रामौ कप्रत्ययः लभेथेति नुमागमः लम्बितभूषाः जाया यस्य लम्बितभूषजानिः 'जायायानिङ्' इति निडादेशः यलोपः वसुदधातीति वसुधा वसुशब्दोपपदे धाधातोः 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । वसुधायाः पृथ्व्याः अधिनाथः अधिपतिः दशरथः हंसैः मरालैः सहवर्तते इति सहस्रं 'तेनसहेति बहुर्माहिः' वोपसर्जनस्येति सादेशः । सरः सरोवरे कामिनीभिः स्त्रीभिः सह विहाय त्यक्त्वा सौधं सुधया चूर्णेन रंजितः सौधः 'शेषे' इत्यनेन रंजित इत्यर्थे अण् सौधं राजसदनं अध्यास्त आधितष्टौ इत्यर्थः । 'अधिशीङ्' स्थासां कर्मत्यनेन अधिकरणस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीया । अनुप्रासः ॥ ६२ ॥

आकृष्ट दृष्टिरिति । वासरस्य दिवसस्य संधिः संधानं दिवसरात्रिमध्यभाग इत्यर्थः तं भजतीति वासरसंधिभाक् 'भग्धातोर्णिः' एतादृशस्य गगनस्य

आकृष्टदृष्टिर्गगनस्य लक्ष्म्या लक्ष्मीभुजा वासरसन्धिभाजः ।
 काचित्कुचानम्रतनुर्वभाषे बाला सवालव्यजनैकपाणिः ॥ ६३ ॥
 सकुङ्कुमस्त्रीकुचमण्डलयुतिः प्रवासिनां चेतसि चिन्तयातुरे ।
 निधाय तापं तपनः पतत्यसौ विलोलवीचावपरान्तसागरे ॥ ६४ ॥
 इयं तनुर्वासरसन्धिचारिणी जगत्सृजो विद्रुमभङ्गलोहिनी ।
 समं विधत्ते मुकुलं सरोरुद्वैर्हिरण्यवाहोरपि हस्तपङ्कजम् ॥ ६५ ॥

आकाशस्य लक्ष्म्या शोभया आकृष्टा खनिकटं प्रापिता वृष्टिः नेत्रं यस्याः कुचा-
 भ्यां स्तनाभ्यां आनम्रा ईषन्नता तनुः देहो यस्याः बालानां केशानां व्यजनेन
 तालवृतेन सहितः सवालव्यजनः सप्रकीर्णक इत्यर्थः । एकश्चासौ पाणिः ‘पूर्वकाले-
 केति समासः’ सवालव्यजनः एकपाणिर्यस्या सा एतादृशी काचित् बाला स्त्री लक्ष्मी
 राज्यलक्ष्मी भुनक्ति पालयतीति लक्ष्मीभुक् लक्ष्मीशब्दोपपदे भुजधातोः क्तिप्
 तेन लक्ष्मी भुजा दशरथेन वभाषे ऊचे कर्मणि लिट् । अनुप्रासालंकारः ।
 इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६३ ॥

पूर्वश्लोके काचित् स्त्री राज्ञा ऊचे इत्युक्तं किमूचे तदाह । सकुङ्कुमेति कुङ्कुमेन
 घुसृणेन सहितौ सकुङ्कुमौ एतादृशौ यौ स्त्रीकुचौ तयोर्यन्मण्डलं चक्रवालं तद्व्युतिः
 कांतिः यस्य एतादृशः असौ पुरोवर्ती तपनः सूर्यः ‘तपनः सबितारविः’
 इत्यमरः । प्रवसन्ति तच्छीलाः प्रवासिनः तेषां प्रोपितानामित्यर्थः । सुप्यजाता-
 विति णिनिः चितया प्रियाविरहजन्ययेत्यर्थः । आतुरे दीने चेतसि अंतःकरणे तापं
 पीडां ईषद्रक्तसूर्यदर्शनेन तत्सदृशकुङ्कुमांकितनायिकाकुचस्मरणेन प्रवासिनां
 नायकानां तापो भवतीति कविसंप्रदायसिद्धमिदं । निधाय स्थापयित्वा विलोलाः
 चंचलाः वीचयः ऊर्मयो यस्मिन् एतादृशे अपरस्याः पश्चिमस्याः अवसानं तत्सं-
 बंधी यः सागरः समुद्रः तस्मिन् पतति अस्तं गच्छतीत्यर्थः । कश्चन दुर्जनः
 सज्जनहृदयानि तापयन्नेव स्वयं म्रियते तद्वदयमिति ध्वनिः । अनुप्रासालं-
 कारः ॥ ६४ ॥

इयमिति । वासरसंधिचारिणी वासरस्य दिवसस्य ‘हृद्वे दिवसवासरो’
 इत्यमरः । यः संधिः अर्धाद्रात्रेः दिवसस्य च संधिः इत्यर्थः । तत्र चरति
 गच्छतीति वासरसंधिचारिणी ‘सुप्यजाताविति णिनिः’ विद्रुमाणां प्रवालानां
 यो भंगः छेदः तद्वद्लोहिनी रक्ता लोहिनीत्यत्र ‘वर्णादनुदात्तादित्यनेन ङीष्’
 तकारस्य नकारः । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । पक्षे विद्रुमभंगैः
 प्रवालच्छेदैः हेतुभिः लोहिनी आरक्ता अतिसंपन्नत्वात् सर्वांगेषु प्रवालधारिणी-
 त्यर्थः । एतादृशी जगत् सृजतीति जगत्सृज् तस्य जगत्सृजः परमात्मनः
 तनुः मूर्तिः सूर्यरूपा इत्यर्थः कर्त्री सूर्यस्य परमात्ममूर्तित्वं नु ‘य एषोऽतरा-
 दित्ये हिरण्यमयः पुरुषः’ इति श्रुतेः । जगत्सृज इत्यत्र ‘क्तिप्’ चेति क्तिप् ।

अयं प्रमाणं पयसः पयोनिधौ निमज्ज्य सन्दर्शयतीव भानुमान् ।
 करेण वीचीवलयस्य मस्तके विभाव्यमानस्फुरिताग्रकोटिना ॥ ६६ ॥
 विकीर्णसन्ध्यारुणितं शतक्रतोर्दिशः प्रदेशादभिनिष्पतत्तमः ।
 पतङ्गतेजःपरितापलोहितं जगत्क्रमेण व्रजतीव निर्वृतिम् ॥ ६७ ॥

सरोसि रोहतीति सरोरुहाणि मूलविभुजादित्वात्कः कमलानि तैः समं सह 'सहयु-
 क्तेऽप्रधाने' इति तृतीया हिरण्यबाहोरपि 'नमोहिरण्यबाहवे' इति मंत्रलिङ्गात्
 शिवस्यापि पक्षे हिरण्यं सुवर्णं बाहोः भुजयोर्यस्य एतादृशस्य धनिकस्यापीत्यर्थः ।
 हस्तपङ्कजं हस्तावेव पङ्कजं कमलं जातित्वादेकवचनं मुकुलं कुड्मलं विधत्ते
 करोति । विपूर्वाद्धातेर्लट् शपः श्लौ द्वित्वं । अस्तकाले सूर्यस्य आरक्तवर्णत्वं
 स्पष्टमेव । सूर्यास्तसमये यथा सरोरुहाणि मुकुलीभवन्ति । एवं शिवादीनामपि
 हस्ता उपस्थानार्थं मुकुलीभवन्तीत्यर्थः । अथ च अंगेषु प्रवालधारणकर्त्री
 हिरण्यधारणकर्तुः हस्तौ मुकुलीकरोतीत्यपि ध्वन्यते । सहोक्त्यलंकारोऽनुप्रासश्च ।
 वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६५ ॥

अयमिति । अयं पुरोवर्ती भानवः किरणाः नित्यं संति यस्य स भानुमान्
 नित्ययोगे मनुप् 'भानुः करो मरीचीः स्त्री' इत्यमरः । पयसा उदकानां निधिः
 शेवधिः तस्मिन् समुद्रे निमज्ज्य विलीनो भूत्वा वीचीनां ऊर्मीणां वलयं कङ्कणं तस्य
 वीचीसमूहस्येत्यर्थः । मस्तके उपरिभागे विभाव्यमानं सदृश्यमानं स्फुरितं स्फुरणं
 यस्यां विभाव्यमानस्फुरिता अग्रकोटिः अप्राश्चर्यस्य 'स्त्रियः पात्यप्रिकोटयः'
 इत्यमरः । एतादृशेन करेण किरणेन जातित्वादेकवचनं अथ च हस्तेन पयसः
 उदकस्य प्रमाणं इयत्तां यद्यपि 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आया-
 मस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः' इत्युक्तेः । प्रमाणशब्दः आयामवाच्ये-
 व प्रसिद्धः तथापि 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतो मम' इति प्रमाणे द्वयस-
 जिति सूत्रस्थभाष्यप्रमाणेन ऊर्ध्वमानेऽपि प्रमाणशब्दो वर्तते एव इति हेतुः ।
 सन्दर्शयतीव बोधयतीव । यथा जलप्रमाणं दिदर्शयिषुः कश्चित्पुरुषः जले निमज्ज्य
 उपरि करं कृत्वा प्रमाणं प्रदर्शयति तद्वत्सूर्योऽपि जले निमज्ज्य वीच्युपरी स्फुरित-
 किरणेन जलप्रमाणं दर्शयतीव इति श्लेषानुप्राणितो उत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्थ
 वृत्तम् ॥ ६६ ॥

विकीर्ण इति । शतं क्रतवो यज्ञाः यस्य स शतक्रतुः इंद्रः तस्य शतसंख्याक-
 यज्ञकर्ता इंद्रो भवति 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इत्यमरः । दिशः काष्ठायाः प्रदेशात्
 प्रांतभागात् अभितः निष्पततीति अभिनिष्पतत् अभिनिष्पतत् तमः अंधकारो
 यस्य एतादृशं विकीर्णं सर्वतः प्रसृता या संध्या पितृप्रसूः 'सायंसंध्या पितृप्रसूः'
 इत्यमरः । तथा अरुणितं आरक्तीकृतं ततः पतंगस्य सूर्यस्य यत्तेजः तस्य यः
 परितापः तेन लोहितं रक्तं यज्जगत् विष्टपं तत् क्रमेण अनुक्रमेण निर्वृतिं सौख्यं

हिमांशुबिम्बे पुरुहूतदिङ्मुखस्मितश्रियं बिभ्रति कोमलद्युतौ ।
विसृज्यमानं तमसा नभस्तलं जहाति निर्मोकमिवाञ्जनत्विया ॥६८॥
अथैवमस्यावसरे वचःश्रियः समीक्ष्य निष्ठामुपनीतमास्थया ।
अपाययन्त प्रमदा मदालसाः स्खलद्विरास्तं मधु लम्बितादराः ६९
प्रियोपनीतं पिबतोऽधिवासितं नृपस्य गण्डूपमधु प्रकामतः ।
बभूव दन्तच्छदपल्लवस्तदा निपीतपानावसरोपदंशकः ॥ ७० ॥

अथ निर्वृतिः । मोक्षे पुष्टौ सुखे सौस्थ्ये ' इति हैमः । व्रजतीव गच्छतीव ।
जगतः तमसा यत् दौस्थ्यं प्राप्तं तत् संध्याहृणिम्ना सूर्यतेजसा च सुस्थत्वं प्रा-
प्नोतीवेत्युत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्थ वृत्तं ॥ ६७ ॥

हिमांश्रिति । कोमला मृदुला युतिः कांतिर्यस्य एतादृशे हिमाः शीतला अंशवः
किरणा यस्य ' हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र ' इत्यमरः । तस्य यो बिंबः मंडलं ' बिंबोऽस्त्री
मंडलं त्रिषु ' इत्यमरः । तस्मिन् पुरुहूतस्य या दिक् दिशा पूर्वा ' पुरुहूतः
पुरंदरः ' इत्यमरः । तस्याः मुखं वक्त्रं तत्संबन्धि यत् स्मितं मंदहासः तस्य
श्रीः शोभा तां बिभर्तीति बिभ्रत् बिभर्तेः लटः शत्रादेशः शपः श्लौ द्वित्वं
बिभ्रति धारयति सति अंजनं कज्जलं तद्वत् त्विद् कांतिर्यस्य एतादृशेन तमसा
अंधकारेण विसृज्यते तत् विसृज्यमानं एतादृशं नभसः आकाशस्य तलं
नभस्तलं तत् निर्मोकमिव सर्पकंचुकमिव ' निर्मोको व्योम्नि सन्नाहे मोक्षके
सर्पकंचुके ' इति हैमः । जहाति त्यजति । अत्र अर्थात् तम इति कर्म ज्ञेयं ।
चंद्रोदये सति नभस्तलं निर्मोकमिव अंधकारं जहातीत्यर्थः । उपमालंकारः
वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अथेति । चंद्रोदये सतीत्यर्थः । अस्य दशरथस्य वचसः भाषणस्य श्रीः संपत्तिः
तस्याः अवसरे प्रस्तावे ' प्रस्तावः स्यादवसरः ' इत्यमरः । दशरथे भाषमाणे
सतीत्यर्थः । आस्थया यत्नेन ' आस्थानीयत्नयोरास्था ' इत्यमरः । निष्ठां निष्पत्तिं
' निष्ठा निष्पत्तिनाशांता ' इत्यमरः । उपनीतं प्रापितं भृत्यादिभिरिति शेषः ।
एतादृशं मधु मयं ' मधुमये पुष्परसे ' इत्यमरः । समीक्ष्य मदेन मधुमदेन अलसाः
अत एव स्खलद्विराः स्खलंतीति स्खलंत्यः संचलंत्यः गिराः वाण्यो यासां ताः
गिरशब्दात् वाचा निशा दिशा इतिवत् भागुरिमतेन टाप् लंभितः कृतः आदरः
सत्कारो याभिः एतादृशः प्रमदाः स्त्रियः तं दशरथं अपाययन्त । अत्र पाधातोः
भक्षणार्थत्वात् गतिबुद्धीति सूत्रेण द्विकर्मकत्वं निगरणचरणेति प्राप्तं परस्मैपदं
' नपादम्येति निषेधान्न भवति ' । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६९ ॥

प्रियोपनीतमिति । प्रियया पत्न्या उपनीतं समीपमानीतं अधिअधिकं वासितं
सुगंधितं एतादृशं गण्डूपस्य मुखचुलकस्य संबन्धि मधु मयं प्रकृष्टश्वासौ कामश्च
प्रकामः प्रादिसमासः प्रकामेण इति प्रकामतः आद्यादित्वात्तृतीयांतातसिः ।

प्रियेण वध्वा मधु लासितोत्पलं विपक्षगोत्रेण निगद्य लम्बितम् ।
 अपीतमप्याक्षि विधाय रागवत्ततान सद्यः श्रमवारि गण्डयोः ॥ ७१ ॥
 त्विषा मुखेन्दोर्मुकुलत्वमम्बुजे करेण नीते सति शर्वरीकृतः ।
 प्रियेक्षणस्य प्रतिबिम्बमाचरत् सरोजकृत्यं मधुभाजि भाजने ॥ ७२ ॥
 यियासुना पङ्कजगर्भसौरभं मुखं तदीयं प्रतिबिम्बमूर्तिना ।
 समन्मथेनेव तरङ्गितासवे मुहुश्चकम्पे चपके हिमांशुना ॥ ७३ ॥

पिबतीति पिबन् पापाने लटः शत्रादेशः पाप्राप्तेति पिबादेशः तस्य दशरथस्य
 तदा तस्मिन् काले प्रियागण्डूपमथपानावसरे दंतच्छद एव ओष्ठ एव पल्लवः किस-
 लयं निपीतं अर्थात् स्त्रिया प्राशितं तस्य यत्पानं प्राशनं तस्य अवसरः प्रस्तावः
 तस्य उपदंशकः अवदंशः 'उपदंशोवदंशः स्यान्मेहनामययोरपि' इति हैमः ।
 भोजनकाले रुच्युत्पादनार्थं यत्संदश्यते स उपदंशः (तोंडी लावणं) बभूव आसे-
 त्यर्थः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७० ॥

प्रियेणेति । प्रियेण दशरथेन विपक्षस्य शत्रोः गोत्रं नाम तेन 'द्विद्विपक्षाहिते'
 इत्यमरः 'गोत्रं कुलाख्ययोः' इति मेदिनी । सपत्नीनाम्ना इत्यर्थः प्रकृत्यादित्वात्-
 तीया । निगद्य भाषित्वा लम्बितं प्रापितं लासितं नर्तितं उत्पलं कमलं यस्मिन्
 एतादृशं मधु मयं भ्रमान् कौतुकाद्वा सपत्नीनाम्ना आहूय समर्पितं कमलगुरभितं
 मयं कर्तुं अर्पितमपि अप्राशितमपि अर्थान्नायिकया सद्यः वध्वाः स्त्रियाः अक्षि
 नेत्रे रागः रक्तिमा अस्ति यस्मिन् तद्वागवत् रक्तमित्यर्थः । विधाय कृत्वा गण्डयोः
 कपोलयोः श्रमस्य खेदस्य संबंधि वारि उदकं ततान विस्तारयामास । तनु विस्तारे
 लिट् । सपत्नीनामकथनपूर्वकं अपितं मयं अतः क्रोधवशात्नेत्रं आरक्तं जातं तथा
 गण्डस्थलयोः खेदात् घर्मादकमुत्पन्नमित्यर्थः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७१ ॥

त्विपेति । शर्वरीं सत्र्नीं करोतीति शर्वरीकृत तस्य शर्वरीकृतः शर्वरीशब्दोपपदे
 कृजः क्तिप्चेति क्तिप् उपपदसमासः । मुखेन्दोः मुखचंद्रस्य अत्र मुखचंद्रस्य शर्वरी-
 कर्तृत्वं चंद्रत्वारोपेण बोध्यं त्विषा कांत्या कांतिस्वरूपेणेत्यर्थः । करेण किरणेन
 अंबुजः अजनीति अंबुजं कमलं तस्मिन् मुकुलस्य भावः मुकुलत्वं तत् नर्तते
 प्रापिते सति मुखचंद्रस्य कांतिरूपकरेण कमले मुकुलीकृते सतीत्यर्थः । मधु
 भजतीति मधुभाक् तस्मिन् मधुभाजि मधुशब्दे उपपदे भजधातोः 'भजोष्भिः'
 इति ण्विप्रत्ययः । मथयुक्ते इत्यर्थः । भाजने पात्रे 'पात्रामत्रं च भाजने-
 त्यमरः' । प्रियायाः ईक्षणं नेत्रे प्रियेक्षणं तस्य प्रतिबिंबं कर्तुं सरोजस्य कमलस्य
 कृत्यं कार्यं 'विभाषाकृवृषोः' इति क्यप्रत्ययः । आचरत् अकरोदित्यर्थः । आङ्-
 पूर्वाच्चरतेर्लङ् । प्रियामुखचंद्रेण अंबुजानां मुकुलीभावे कृतेपि तन्नेत्रप्रतिबिंबं मधुयु-
 क्तपात्रे कमलकार्यं चकारेत्यर्थः । रूपकालंकारः एतेन लोकोत्तरसौंदर्यं दर्शितं ।
 वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७२ ॥

यियासुनेति । पङ्कजस्य कमलस्य गर्भः मध्यभागः कर्णिका इत्यर्थः तद्वत्

विलासवत्यो मदघूर्णलोचना निरूपयन्त्यः शुचिरूप्यभाजने ।
स्थितस्य मुग्धा मधुनो न जज्ञिरे स्वरूपमिन्दुप्रतिरूपगोपितम् ७४
विधूय मानादपि पूर्वमासवः प्रवृद्धवामत्वमनन्यसाधितम् ।
स्मरं नु तासां हृदये विलोचने बबन्ध रागं नु मुखे नु सौरभम् ७५

सुरभेः भावः सौरभं इगंताच्च लघुपूर्वादित्यनेन भावे अण् पंकजगर्भवत् सौरभं
सुगंधो यस्य एतादृशं । तस्याः नायिकायाः इदं तदीयं 'त्यदादीनि च' इति
वृद्धसंज्ञायां वृद्धच्छः' तदि छप्रत्ययः । मुखं वक्त्रं यियासुना यातुमिच्छुः
यियासुः यातेः संनंतात् 'सनाशंसभिक्षुः' इति उप्रत्ययः । तेन प्रतिबिंबं
मूर्तिः स्वरूपं यस्य एतादृशेन मन्मथेन मदनेन सहितः समन्मथः तेन सम-
दनेनेव हिमांशुना चंद्रेण 'हेमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र' इत्यमरः । तरंगाः संजाता अस्य
तरंगितः तारकादित्वादितच् तरंगितः आसवो मयं यास्मिन् एतादृशे चपके
पानपात्रे 'चपको स्त्रीपानपात्रं' इत्यमरः । मुहुः वारेवार चकंपे विवेपे इत्यर्थः ।
कंपधातोः भावे लिट् । यथा कश्चित्कामी नायिकामुखगंधलोभात् तत्संबंधा-
भिलाषिको भवति तद्वत् चंद्रमाः सकाम इव नायिकामुखसौरभं जिघृक्षुः प्रति-
बिंबरूपेण भाजनगतमध्यतरंगेषु कंपते इत्यर्थः । मये प्रवेशे सति तत्पानद्वारा
मुखसौरभमुलभ इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७३ ॥

विलासवत्य इति । मदेन घूर्णानि भ्रान्तानि लोचनानि नयनानि यासां ताः
एतादृशः शुचिरूप्यभाजने शुचि निर्मलं एतादृशं यत् रूप्यस्य रजतस्य भाजनं
पात्रं तस्मिन् निरूपयति पश्यति इति निरूपयन्त्यः मुग्धाः मूर्खाः विचाराकुशला
इत्यर्थः । एतादृशः विलासः क्रीडा अस्ति यासां ता विलासवत्यः स्त्रियः स्थित-
स्य मधुनः मयस्य इंदोः चंद्रस्य यत्प्रतिरूपं प्रतिबिंबं तेन गोपितं आच्छन्नं
स्वरूपं निरूपयति पश्यति इति निरूपयन्त्यः सत्यः न जज्ञिरे न ज्ञातवन्त्यः । अनु-
पसर्गाज्ञः' इत्यात्मनेपदं रूप्यभाजनस्य मयस्य चंद्रप्रतिबिंबस्य च अवदातत्वात्
मयस्वरूपं न ज्ञातवत्य इत्यर्थः । सामान्यालंकारः 'सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो
नोपलक्ष्यते' इति । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७४ ॥

विधूयेति । आसवः मैरेयं 'मैरेयमासवः शीधु' इत्यमरः । अन्येन इतरेण
हेतुना साधितं निष्पादितं अन्यसाधितं न भवतीति अनन्यसाधितं स्वतःसिद्ध-
मित्यर्थः । मानात् परिमाणात् 'पंचमी विभक्ते' इत्यनेन पंचमी वामस्य प्रतीपस्य
भावः वामत्वं 'वामं बल्लुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः । प्रवृद्धं वृद्धिगतं यद्वामत्वं तत्
पूर्वं वक्ष्यमाणस्मरबंधनादिक्रियापेक्षया पूर्वं विधूय प्रक्षेप्य दूरीकृत्येत्यर्थः प्रमाणा-
पेक्षया अधिकं जातं यत् प्रतीपत्वं तत् पूर्वं विधूयेत्यर्थः । तासां स्त्रीणां हृदये
चित्ते 'चित्तं नु चेतो हृदयं' इत्यमरः । स्मरं मदनं बबंध नु ननाह नु । विलो-
चने नेत्रे रागं रक्तिमानं बबंध नु मुखे वक्त्रे सुरभेः भावः सौरभं सुगंधित्वं

इति प्रबन्धाहितपानकातरं प्रियाङ्गुतल्पे शयितं निशात्यये ।
 व्यबोधयन्मङ्गलवन्ति वन्दिनो विधाय वाक्यानि विधातृतेजसम्
 जहिहि शयनमुद्रमस्य कालः समुपनमत्यनुरक्तमण्डलस्य ।
 भुवनशिरसि कीर्णपादधाम्नो भवत इव क्षततामसस्य भानोः ७७
 विरामः शर्वर्या हिमरुचिरवासोऽस्तशिखरं
 किमद्यापि स्वापस्तव मुकुलिताम्भोरुहदृशः ।
 इतीवायं भानुः प्रमदवनपर्यन्तसरसीं
 करेणाताम्रेण प्रहरति विबोधाय तरुणः ॥ ७८ ॥

बन्ध नु । मद्यपानं स्वाभाविकं कौटिल्यं दूरीकृत्य तासां हृदये मदनं नेत्रे रागं
 मुखे सौरभं उत्पादयामास किमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ७५ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रबन्धेन सातत्येन आहितं कृतं यत्पानं आस-
 बादि प्राशनं तेन यः कातरः आकुलः 'अधीरे कातरः' इत्यमरः । अतएव
 प्रियाया अंकः उत्संगः 'उत्संगचिन्हयोरंकः' इत्यमरः । स एव तल्पं शय्या
 'तल्पं शय्याददारेत्यमरः' । तस्मिन् शयितं सुप्तं विधातृतेजसं विधाता प्रह्ला
 स एव तेजो यस्य एतादृशं स्वामिनं इति शेषः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः 'बन्दिन-
 स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । निशायाः रात्र्याः अत्ययः नाशः उपसीत्यर्थः मंगलानि
 भद्राणि संति येषु तानि मंगलवन्ति एतादृशानि वाक्यानि सुप् तिङ्गत्तचयान्
 'सुप्तिङ्गत्तचयो वाक्यं' इत्यमरः । विधाय कृत्वा मंगलवाक्यानि प्रयुज्येत्यर्थः
 व्यबोधयन् जागरयांबभूवुरित्यर्थः । उपमालंकारो रूपकं च वंशस्थवृत्तम् ॥ ७६ ॥

पूर्वश्लोके बन्दिनः मंगलवाक्यान्युच्चार्य दशरथं व्यबोधयन् इत्युक्तं कानि तानि
 मंगलवाक्यानि इत्यपेक्षायामाह । जहिहीति । हे राजन् इति संबोधनं अर्धाङ्ग-
 भ्यते शयनं स्वापं 'स्यान्निद्राशयनं स्वाप' इत्यमरः । जहिहि त्यजेत्यर्थः ओहाक्
 त्यागे लोट् शपः श्लौ द्वित्वे जहातेथ इति इत्वं अनुरक्तं श्रिगंधं मंडलं राष्ट्रं यस्य
 'स्यान्मंडलं द्वादशराजके च देशे च विंशे च कदंबके च' इति विश्वः । सूर्य-
 पक्षे आरक्तविंबस्य भुवनस्य विष्टपस्य शिरसि मस्तके कीर्णं पाद इव धाम प्रभावो
 येन पक्षे कीर्णं पादानां रदमीनां धाम तेजो येन 'पादारम्भयंघ्रिपुर्याशाः' इत्यमरः ।
 गृहदेहत्विद् स्वभावा धामानि' इत्यमरः । क्षता नाशिताः तामसाः तमोगुण-
 विशिष्टा पुरुषा येन पक्षे नाशितांधकारसमूहस्य एतादृशस्य भवत इव भानोः
 सूर्यस्य 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इत्यमरः । उद्रमस्य उदयस्य कालः समयः
 समुपनमति प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इत्यनेन वर्तमानस-
 मीपे भूते लट् । सर्गातत्वाद्भिन्नं नृत्तं पुष्पिताप्राख्यं तदुक्तं 'अयुजिनयुगरेफतो
 यकारो युचि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति ॥ ७७ ॥

विराम इति । शर्वर्याः रात्र्याः 'प्रिसंध्यमघशर्वरी' इत्यमरः । विरामः समाप्तिः

समुत्तिष्ठन्त्येते निगडकृतझङ्कारमपरं
शनैराकर्षन्तः करटतटलीनालिविततीः ।
निरस्यन्तो हेलविधुतपृथुकर्णान्तपवनै-
र्द्विपास्ते दन्ताग्रस्थितकरमुदस्याननतटम् ॥ ७९ ॥

पादेनैकेन तिष्ठन् पटुपटहरवैर्बोधितस्ते मयूरः
पश्चात्पक्षेण सार्द्धं चिरशयनगुरुं पादमन्यं वितत्य ।
उत्फुल्लोद्धूतपक्षच्युतहिमकणिकावृष्टिरावासयण्यां
दृष्ट्वा मार्तण्डधामोदयमुदितमुदोज्झ्मते ताण्डवार्थी ॥ ८० ॥

जात इति शेषः हिमा तुहिना रुचिः तेजो यस्यं स हिमरुचिः चंद्रः अस्तस्य
अस्ताचलस्य शिखरं सानु अवाप्तः प्राप्तः चंद्रः अस्तंगत इत्यर्थः । मुकुलाः कु-
ड्मलाः संजाता येषां तानि मुकुलितानि तारकादित्वादितच् प्रत्ययः मुकुलितानि
यानि अंभोरुहाणि कमलानि तान्येव दृशः दृष्टयो यस्याः पक्षे मुकुलितकमलवत्
एतादृश्यास्तव अद्यापि राज्यवसानेपीत्यर्थः । इति एवंप्रकारेण अयं पुरोवर्ती तरुणः
नूतनोरितः अथच युवा पक्षे तरुणः भानुः सूर्यः प्रमदवनं राजांतःपुरवनं
'एतदेवप्रमदवनमंतः पुरोदितं' इत्यमरः । तस्य यः पर्यंतः प्रांतभागः तत्संबंधी
सरसीं सरोवरं ईषत्ताम्रः आताम्रः तेन प्रादिसमासः ईषदक्तेनेत्यर्थः करेण कि-
रेणन पक्षे हस्तेन प्रहरति इव स्पृशति इव पक्षे प्रहारं करोतीवेत्यर्थः । समासोत्क्यु-
त्प्रेक्षालंकारौ । शिखरिणीवृत्तं 'रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति
लक्षणात् ॥ ७८ ॥

समुत्तिष्ठतीति । एते पुरोवर्तिनः दंतयोरग्रे दन्ताग्रे तयोः स्थितः विद्यमानः
करः शुंडा यस्य एतादृशं आननस्य मुखस्य तटं प्रांतं उदस्य उत्क्षिप्य ऊर्ध्वं
कृत्वेत्यर्थः निगडेन बंधनेन कृतः झंकारो येन एतादृशं अपरं पश्चिमं अर्थात्पादं
शनैः मंदं यथास्यात्तथा आकर्षतः आकर्षतीति आकर्षतः हेलया लीलया
विधुताः कंपिताः ये पृथुकर्णा विस्तीर्णकर्णाः तेषां ये अंताः प्रांतभागाः तत्संबन्धिना
ये पवना वायवः तै करणभूतैः करटानां गंडस्थलानां तटेषु लीनाः स्थिता
इत्यर्थः । ये अलयः भ्रमराः तेषां विततीः पंक्तीः निरस्यन्ति क्षिपन्ति इति निरस्यंतः
निरपूर्वादमुखेपणे इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः एतादृशः ते तव द्विपाः द्वाभ्यां
शुंडातुंडाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः हस्तिनः 'सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः' समु-
त्तिष्ठन्ति अत्र ऊर्ध्वकर्मत्वात् 'उदेनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदं न स्वभावोक्त्यलंकारः
'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जत्यादिस्थस्यवर्णनं' इति लक्षणात् । शिखरिणी ॥ ७९ ॥

पादेनेति । ते पटवः मधुराः ये पटहरवाः आनकरवाः 'आनकः पटहो
स्त्रीस्यात्' इत्यमरः । तैः बोधितः जागरितः अतएव एकेन पादेन चरणेन
तिष्ठतीति तिष्ठन् स्थाधातोः लटः शत्रादेशः तिष्ठादेशश्च पश्चात् पश्चाद्भागस्थेने-

पूर्वाद्रौ सूर्यपादे चरति विवृजता चन्द्रपादावदातं
तल्पं तेनानुचक्रे मलयतरुसामोदितांसद्वयेन ।
उन्निद्रश्चेतपन्नप्रकरपरिकरच्छन्नवीचीविताना-
दुद्यन्मन्दं सरस्तः सटिलगुरुबृहत्पक्षतिर्मल्लिकाक्षः ॥ ८१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये

उद्यानक्रीडावर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

त्यर्थः पक्षेण गरुता ' गरुत्पक्षच्छदाः पक्षेत्यमरः ' सार्धं सह चिरं यच्छयनं
तेन गुरुं जडं अन्यं इतरं पादं चरणं वितत्य विस्तीर्य उत्फुल्लः विकसितः अतएव
उद्भूतः यः पक्षः तस्माद्युता गलिता हिमस्य तुषारस्य या कणिकाः स्वल्प-
कणाः तासां शृष्टिः वर्षणं यस्य एतादृशः मयूरः शिखी आवसत्यस्यां इति
आवासा अधिकरणे घञ् सा चासौ यष्टिश्च पुंवत्कर्मधारपजातीयदेशीयेति पुंवद्भावः
तस्यां ताडवं नृत्यमेव अर्थः सोऽस्यास्तीति अथवा ताडवं अर्थयति इति णिनि-
प्रत्ययः एतादृशः सन् मार्तण्डस्य सूर्यस्य यद्वाम तेजः मण्डलं वातस्य उदवं
आविर्भावं दृष्ट्वा विलोक्य उदिता उत्पन्ना या मुत् हर्षः ' मुत्प्रीतिः प्रमदो
हर्ष ' इत्यमरः । तथा उज्जृम्भते गात्रविनामं करोतीत्यर्थः जभी जृम्भि गात्रविनामे
लट् । स्वभावोक्त्यलंकारः । अत्र मार्तण्डधामोदयं दृष्ट्वा इत्यनेन अग्रिमसर्गस्थ-
वृत्तांतस्य संक्षेपेण सूचनं तथाहि मार्तण्डः सूर्यः तस्य धाम देहः ' गृहदेहत्विद्-
स्वभावाधामानि ' इत्युक्तेः । तस्य उदयः उद्गमनं अंशेन पुत्रपौत्रादिसंतत्यां
गमनं एवं च दशरथपर्यंतं समाप्तस्य सूर्यवंशस्य रामादिरूपेण अग्रगमनमिति
यावत् । रामादि पुत्राणामुत्पत्तिरिति तु निष्कट्योर्थः पुत्रादिद्वारा अग्रिमसं-
ततौ पितामहशरीरांशगमनं सापिण्ड्यप्रकरणे धर्मशास्त्रग्रंथेषु प्रसिद्धं तत एव
द्रष्टव्यं इति दिक् । स्रग्धरावृत्तं ' भ्रौभ्रौयानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा
कीर्तितेयं ॥ ८० ॥

पूर्वाद्राविति । सूर्यस्य पादः किरणः तस्मिन् जात्याख्यायामित्येकवचनं
पूर्वः पूर्वदिक्स्थः यः अद्रिः पर्वतः उदयाचल इत्यर्थः । तस्मिन् चरति गच्छतीति
चरन् तस्मिन् गत्यर्थाचरतेर्लटः शत्रादेशः सूर्यकिरणे उदयाचले प्राप्ते सतीत्यर्थः
सूर्योदये सतीति यावत् चन्द्रस्य शशिनः ये पादाः किरणाः तद्वत् अवदातं
सितं ' अवदातः सितो गौरो ' इत्यमरः एतादृशं यत् तल्पं शय्यां विवृजति त्यजती-
ति विवृजन् तेन उज्जता मलयसंबन्धी यस्तरुः वृक्षः तस्य यो रसः तेन आमो-
दितं संजातामोदं गन्धयुक्तमित्यर्थः एतादृशं अंसयोः द्वयं द्वितयं यस्य द्वित्रिभ्यां

तयस्या यज्वा इति तयपोयजादेशः एतादृशेन तेन दशरथेन उन्निद्राणि विकसि-
तानि यानि श्वेतपद्मानि शुभ्रकमलानि तेषां प्रकराः कीर्णाः व्याप्ता इत्यर्थः
'प्रकरः कीर्णं पुष्पादौ संहतौ' इति हैमः । ये पारिकराः समूहाः 'भवेत्पारि-
करो घ्राते पर्येकपरिवारयोः' इति विश्वः । तैः छन्नं अपवारितं वीचीनां उर्मिणां
वितानं उल्लोचो यस्मिन् 'अस्त्री वितानमुल्लोचो' इत्यमरः । एतादृशात् सरसः
इति सरस्तः आद्यादित्वात्पञ्चम्यन्तात्तसिः मं दं शनैः यथास्यात्तथा उदेति इति
उद्यन् उत्पूर्वकात् इण्धातोः लटः शत्रादेशः 'इणो यण्' इति यण् सलिलेन उदकेन
गुर्वी जडा बृहती पक्षतिः पक्षमूलं यस्य 'पुंवद्भावः' 'पक्षात्तिः' इति मूल्यर्थेति
प्रत्ययः 'स्त्रीपक्षतिः पक्षमूलं' इत्यमरः । एतादृशः मल्लिकाक्षः हंसविशेषः
'मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते' इत्यमरः । अनुचक्रे अनुकृतः । आर्थो उपमा ।
सगंधरावृत्तम् ॥ ८१ ॥

इति श्री द्युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडित-
प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्योतेवासिना निगुडकरो-
पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-
हरणकाव्यटीकायां तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ स प्रविजृम्भिते शुचौ विधुरश्चेतसि पुत्रकाम्यया ।

सुबहुद्विजसात्कृताखिलद्रविणः स्तोममयष्ट भूपतिः ॥ १ ॥

बहुशो विफले तदध्वरे सति पुत्रीयमनन्तरं क्रतुम् ।

निरवर्त्तयदृष्यशृङ्ग इत्यभिधानप्रथितस्तपोनिधिः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णायनमः । पूर्वस्मिन् सर्गे राज्ञो दशरथस्य निजस्त्रीपरिवृतस्य वसंतर्तु-
वर्णनपूर्वकं जलस्थलक्रीडा वर्णिता । एवं सततं ह्यनुरक्तत्वेऽपि न पुत्रमुखमुप-
लब्धं एवं च 'नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति श्रुत्यापितृकृणापाकरणार्थं अवश्यं
पुत्रोत्पत्तिरपेक्षिता तत्साधनार्थं राज्ञो दशरथस्य तावत् यज्ञमाह । अथेति । अथ
जलस्थलक्रीडावर्णनानंतरं शुचौ आपाडे 'शुचिस्त्वयं आपाड' इत्यमरः । प्रवि-
जृम्भिते सति विकसिते सति प्राप्ते सतीति यावत् 'यस्य च भावेन भावलक्षणं'
इति सप्तमी । चेतसि अंतःकरणे 'चित्तं तु चेतो हृदयं' इत्यमरः । विधुरः
विकलः पुत्राभावेन खिन्न इत्यर्थः 'विधुरं स्यात्परिश्लेषे नद्वयोर्विकले त्रिषु' इति
मेदिनी । पुत्रकाम्यया पुत्रेच्छया पुत्रशब्दात् काम्यच् प्रत्ययांतात् 'अप्रत्यया-
दित्यनेन भावे अप्रत्ययः' शोभनाः उत्तमा ये बहवः द्विजाः 'दंतविप्रांडजाद्विजा'
इत्यमरः । सुबहुद्विजानामधीनीकृतं सुबहुद्विजसात्कृतं 'देयेत्राचेति' साति प्रत्ययः ।
सातिप्रत्ययातेन कृतशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । सुबहुद्विजसात्कृतं अखिलं द्रविणं
द्रव्यं येन 'हिरण्यं द्रविणं द्रव्यं' इत्यमरः । एतादृशः सः पूर्वोक्तः भुवः पृथ्व्याः
पतिः स्वामी दशरथः स्तोमं यज्ञं 'स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृंदे' इत्यमरः । अयष्ट
इष्टवान् यज्ञं कृतवान् इति यावत् । तदुक्तं 'प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन
वीर्यवान् । अत्रवीत् प्रथितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमं । यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्
यथोक्तं मुनिपुंगव । तथेति च स राजानमत्रवीद्विजसत्तमः । करिष्ये सर्वमेवैतत्
भवता यत्समर्थितं । ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एवद्विजोत्तमाः । ऋष्यशृंगं पुर-
स्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा । यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि । श्रीमांश्च
सहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशदिति' । वाल्मीकीये । अनुप्रासालंकारः । अस्मिन्
सर्गे अंतिमश्लोक चतुष्टयं विना वैतालीयं छंदः 'षड्विपमेऽष्टौसमे कलास्ताश्च
समे स्युर्नो निरंतराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽते रलौ गुरुः' इति
लक्षणात् ॥ १ ॥

बहुश इति । बहु इत्यर्थः बहुशब्दात्सप्तम्यंतात् स्वार्थे शस् । नच स्वार्थे यः शस्
स आकरग्रंथान्नावगम्यते इति वाच्यं । 'एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वोदत्वा'
इति भाष्यात् शसंतस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि
शसोऽवगम्यमानत्वात् । एतादृशे तस्य दशरथस्य अध्वरः यज्ञः 'यज्ञः सबो-

उदियाय ततोऽस्य कश्चन श्रितचामीकरभाजनं चरुम् ।

परिगृह्य रुचा परिज्वलन् ज्वलतो रोहितवाजिनः पुमान् ॥ ३ ॥

प्रविवेश विशांपतिश्चरुं चतुरंशीकृततेजसात्मना ।

प्रविधातुमरातितापितत्रिदशाश्रस्त्रववृष्ट्यवग्रहम् ॥ ४ ॥

ध्वरोयागः' इत्यमरः । तस्मिन् विगतं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं यस्मात् स विफलः तस्मिन् निष्फले सति 'यस्य च भावेनेति ज्ञाप्यज्ञाप्यकभावे सप्तमी । अनंतरं यज्ञ-
वैकल्यानंतरमित्यर्थः । ऋष्यशृंग इति यत् 'अभिधानं नाम आख्याब्दे अभिधानं च नामधेयं चेत्यमरः' । तेन प्रथितः ख्यातः 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुतः' इत्यमरः । तपसां निधिः शेषधिः पुत्रायहितः पुत्रीयः तस्य निमित्तं संयोगो-
त्पातौ' इत्यधिकारे 'पुत्राच्छच' इत्यनेन छप्रत्ययः । ननु अत्र कथं अनेन प्रत्ययः नहि क्रतुः संयोगो नाऽप्युत्पातः इति चेत् । अत्र आह हरदत्तः संयुज्यते अनेन इति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव । यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगः । न केवलं संबंध एव इत्याग्रह इति । तं क्रतुं यज्ञं निरवर्तयत् निष्पादितवान् । निःपूर्वकात् वर्ततेर्णिजंताल्लङ् । ऋष्य-
शृंग इति नाम निरुक्तिस्तु ऋष्यो मृगस्तस्येव शृंगमस्यास्तीति ऋष्यशृंगः इति भारतेपि युधिष्ठिरं प्रति लोमशोक्तिः 'तस्यर्षेः शृंगं शिरसि राजन्नासीन्महा-
त्मनः । तेनर्ष्यशृंग इत्येवं तदास प्रथितोऽभवत्' इति यद्यपि 'ऋष्यशृंग इत्य-
भिधानं' इत्यत्र यतिभंगदोषः प्राप्तः स च 'व्यवायोग्राम्य धर्मो मै' इत्यादिषु मान्यप्रयोगेषु दृष्टत्वात् कचिदनित्य इति कल्प्यते । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

उदियायेति । ततः पुत्रकामेष्टयनंतरं अस्य दशरथस्य अस्येति संबंधसा-
मान्ये पृष्ठी ज्वलतीति ज्वलन् तस्मात् ज्वलतः प्रदीप्यमानात् रोहिताः रक्ताः
'लोहितो रोहितो रक्तः' इत्यमरः । वाजिनः अश्वा यस्य स रोहितवाजी अग्निः
'वाजिवाहवर्गधर्वः' इत्यमरः । 'रोहिताश्वो वायुसखः' इत्यमरः । तस्मात्
श्रितं आश्रितं चामीकरस्य सुवर्णस्य भाजनं पात्रं येन 'पात्रामत्रं च भाजनं'
इत्यमरः । एतादृशं चरुं चरन्ति भक्षयन्ति देवता अमुं इति चरुः । तं चरधातोर्भ-
क्षणार्थात् 'भृमृशीवृचरीत्याद्युणादिसूत्रेण उपत्ययः परिगृह्य आदाय रुचा तेजसा
'स्युः प्रभाक्कुरुचिस्त्वङ्भा' इत्यमरः । परिज्वलतीति परिज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः ।
कश्चन आनेर्वचनीयः पुमान् पुरुषः उदियाय प्रादुर्भव उत्पूर्वादिण्ये लिट् ॥ ३ ॥

प्रविवेशेति । विशां प्रजानां पतिः स्वामी विष्णुः अरातिभिः शत्रुभिः तापिताः
ये त्रिदशाः देवाः 'त्रिदशाविबुधाः सुराः' इत्यमरः । तेषां ये अश्रूणां ने-
त्रोदकानां स्रवाः द्रवाः सैव वृष्टिः वर्षणं तस्या अवग्रहं 'वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेवप्रा-
हादग्रहौसमौ' इत्यमरः । 'अवेग्रहोवर्षप्रति इति घञ्भावे' 'ग्रहवृट्निश्चिगम-
येति' अप् प्रविधातुं कर्तुं चत्वारः अंशाः यथाभवन्ति तथाकृतं चतुरंशीकृतं

दयिताभिरनन्ततेजसा मुनिनासौ परिकल्प्यलम्बितः ।

अशितः प्रविभज्य भूपतेस्तिसृभिर्गर्भमवीभवच्चरुः ॥ ५ ॥

सुतयोर्भवतः स्म वालिजिद्भरतौ कोशलकेकयेन्द्रयोः ।

यमजौ यमतुल्यतेजसौ सुषुवाते समये सुमित्रया ॥ ६ ॥

अथ दिव्यमुनिप्रवर्तितप्रसवानन्तरजातकर्मणाम् ।

रुरुचे चरुजन्मनां दशा तनुसन्दर्शितदन्तकुङ्कुमला ॥ ७ ॥

चतुरंशशब्दात् च्विप्रत्ययः अस्य 'च्वौः' इतीत्वं ततः ऊर्यादि' इति गतिसंज्ञायां फुगतीति कृतशब्देन समासः । चतुरंशीकृतं तेजो येन एतादृशेन आत्मना स्वभावेन स्वरूपेणेत्यर्थः । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मधर्मश्च' इत्यमरः । चरुं हविर्विशेषं प्रविवेश प्रपूर्वाद्दिशतेलिट् । विष्णुस्वरूपेण चरौ सान्निध्यं चकारेत्यर्थः । उक्तं च वाल्मीकीये 'मानुष्ये चित्तयामास जन्मभूमि-मथात्मनः । ततः पञ्चपलाशाक्षः कृत्वारमानं चतुर्विधं । पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपं' इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

दयिताभिरिति । नास्ति अंतः अवधिर्यस्य तत् अनंतं एतादृशं तेजः स्वभावः यस्य 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च' इत्यमरः । एतादृशेन मुनिना ऋष्यशृंगेण वसिष्ठेन वा परिकल्प्य प्रविभज्य लम्बितः प्रापितः डुलभप् प्राप्तां णिजंतात् क्तः लभेध्वेति नुमागमः भूपतेः दशरथस्य तिसृभिः त्रिसंख्याभिः दयिताभिः प्रियाभिः अशितः भक्षितः असौ पूर्वोक्तः चरुः गर्भं भ्रूणं 'गर्भो भ्रूण इमौ समौ' इत्यमरः । अवीभवत् उत्पादयामासेत्यर्थः । भवतेर्णिजंतात् वृद्धिचिह्नि द्वित्वं ॥ ५ ॥

सुतयोरिति । समये गर्भप्रसवकाले इत्यर्थः । कोशला केकयाश्च देशविशेषाः तेषां इंद्रौ अधिपतौ द्वंद्वान्तं श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संबध्यते' इति न्यायेन इंद्रश-ब्दस्य प्रत्येकं संबंधः कोशलेंद्रकेकयेंद्रयोरित्यर्थः । सुतयोः कन्ययोः संबंधसामान्ये पट्टी । इत्यनेन पट्टी वालिनं एतन्नामकवानरेंद्रं जयति इति वालिजित् 'सत्पु-द्विषदिव्यादिना जयतेः क्तिप् वालिजिच्च भरतश्च वालिजिद्भरतौ रामभरता-वित्यर्थः भवतस्म बभूवतुः इत्यर्थः लट् स्मे इति सूत्रेण लिङ्विषये लट् । यमेन अंतकेन तुल्यं सदृशं तेजः प्रतापो ययोस्ती एतादृशौ यमजौ यमलौ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुमित्रया एतन्नाम्न्या दशरथपत्न्या कःर्या सुषुवाते प्रसूतावित्यर्थः । सुधातोः कर्मणि लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

अथेति । अथ चतुर्णां पुत्राणां उत्पत्त्यनंतरं दिविभवः दिव्यः एतादृशो यो मुनिः वसिष्ठः तेन प्रवर्तितं कृतं प्रसवात् प्रसूतेः अनंतरं जातानां उत्पन्नानां संबंधि कर्म क्रिया येषां 'कुमारं जातं पुरान्यैरालंभात्' इत्याद्याश्रयायनोक्त-संस्कारविशेषो जातकर्म 'सत्रेहजाता विद्यादिमंत्रलिङ्गात् वसिष्ठस्य मित्रावरु-

न स राम इह क यात इत्यनुयुक्तो वनिताभिरग्रतः ।

निजहस्तपुटावृताननो विदधेऽलीकनिलीनमर्भकः ॥ ८ ॥

मुखमाहृतधूलि गण्डयोः करघृष्टाञ्जनदानमस्य तत् ।

विवर्भौ सुरदन्तिनो यथा वदनं दन्तचतुष्टयोज्ज्वलम् ॥ ९ ॥

कतरस्तव तात उच्यतामिति धात्रीवचनप्रचोदितः ।

रुचिरेण करेण निर्दिशन् जगदीशं प्रमदेन सन्दधौ ॥ १० ॥

णोत्पन्नत्वात् दिव्यत्वं एतादृशानां चरोः हविर्विशेषात् जन्म उत्पत्तिर्येषां ते चरुज-
न्मानः तेषां पुत्राणां तनवः सूक्ष्माः ' इलक्षणं दध्रं कृशं तनु ' इत्यमरः । संद-
र्शिताः दंता एव रदना एव कुङ्कुमाः मुकुला यथा एतादृशा दशा अवस्था
' दशावस्थानेकविधा ' इत्यमरः । रुच्ये शुशुभे । रुच् दीप्तौ अभिप्रीतौ च अस्मा-
ल्लिड् । यस्यामवस्थायां दंता उत्पद्यन्ते सा अवस्था तेषां प्राप्ता इत्यर्थः ।
अनुप्रासः ॥ ७ ॥

नेति । सः रामः इह नास्ति क यातः कुत्र गतः इति एवंप्रकारेण वनिताभिः
अग्रे इत्यग्रतः अग्रभागे इत्यर्थः । अनुयुक्तः पृष्ठः अर्भकः रामचंद्रः निजं स्वीयं
यद्वस्तुपुटं हस्तांजलिरित्यर्थः । ' स्वके नित्ये निजं त्रिषु ' इत्यमरः । तेन आश्रितं
आच्छन्नं आननं मुखं येन एतादृशः सन् अलीकं अनृतं मिथ्येत्यर्थः । एतादृशं
यन्निलीनं गुप्तस्थितिः तत् विदधे चकार । विपूर्वाद्वाजः लिट् । मातृणामग्रतः
क्वास्ति रामः इति ताभिः पृष्ठः निजहस्तांजल्याच्छन्नमुखः सन् अलीकमेव
निलीनं चकार । अनुप्रासालंकारः ॥ ८ ॥

मुखमिति । आहता स्वीकृता धूलिः पांसुः येन धूल्यावृतमित्यर्थः । पुनश्च
गण्डयोः गण्डयोः कराभ्यां घृष्टं यत् अञ्जनं कज्जलं तदेव दानं मदो यस्मिन्
' गण्डः कटो मदो दानं ' इत्यमरः । एतादृशं अस्य रामचंद्रस्य तत् प्रसिद्धं मुखं
वक्त्रं यथा येन प्रकारेण प्रशस्ता दंता अस्य स दंती सुराणां देवानां दंती ऐरावत
इत्यर्थः । तस्य दंतानां रदनानां चतुष्टयं तेन उज्ज्वलं एतादृशं वदनं मुखं तद्वत्
विवर्भौ शुशुभे इत्यर्थः । विपूर्वात् भा दीप्तौ अस्माल्लिड् सुरदन्तिनः चतुर्दंतत्वे
प्रमाणं तु ' ऐरावणोऽभ्रमातंगश्चतुर्दंतोऽर्कसोदरः ' इति हेमचंद्रः ॥ ९ ॥

कतर इति । तव तातः जनकः कतरः क इत्यर्थः । किं शब्दात् डतरच् प्रत्ययः ।
यद्यपि ' किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ' इत्यनेन डतरच् द्वयोरेकस्य नि-
र्धारणे विहितः तथापि किं शब्दाद्डतरच् बहूनां निर्धारणेपि भवति इति स्पष्टं सिद्धां-
तकौमुद्यां । उच्यतां कथ्यतां इति एवंप्रकारेण धाव्याः उपमातायाः यद्वचनं भाषणं
' धात्रीस्यादुपमातापि ' इत्यमरः । तेन प्रचोदितः प्रेरितः रुचिरेण सुंदरेण ' सुंदरं
रुचिरं चारु ' इत्यमरः । करेण हस्तेन निर्दिशति दर्शयति इति निर्दिशन् एतादृशः
श्रीरामचंद्रः इत्यध्याहारलब्धं जगतः विष्टपस्य ईशः स्वामी तं दशरथं प्रमदेन

अयि दर्शय तत्किमुन्दुराद्भवतोपात्तमिति प्रचोदितः ।

प्रविदर्शयति स्म शिक्षया नवकं दन्तचतुष्टयं शिशुः ॥ ११ ॥

इतरेऽपि सरोजशीतलैर्मृदुभिः साञ्जनराजिभिः करैः ।

शयने समवाहयन् पितुश्चरणौ मातृजनेन चोदिताः ॥ १२ ॥

शयनीयगतस्य भूपतेः शिशवः क्रोडनिवेशवाञ्छया ।

निशि वद्धितमातृसम्पदं कलहं कोमलजल्पितं दधुः ॥ १३ ॥

हर्षेण 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः । संदधौ संयुयोज संपूर्वाद्धातेर्लिट् ।
धात्री शिक्षितकरणेन राजानं आनन्दयामासेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ १० ॥

अयीति । अयीति अनुनये संबोधने वा 'अयिप्रश्नानुनययोस्तथा संबोधनेपि च' इति मेदिनी । भवता त्वया उंदुरात् मूपकात् 'उंदुर्मूपकोप्याशुः' इत्यमरः । किं वस्तु उपात्तं गृहीतं तत् दर्शय अस्माकं इति शेषः । इति एवं प्रकारेण प्रचोदितः प्रेरितः शिशुः बालः अर्थात् रामचंद्रः शिक्षया शिक्षणेन । त्वया उंदुरात् किमुपात्तमिति केनचित् पृष्ठे इदं दंतचतुष्टयं दर्शय इत्याकारक धातृशिक्षणेनेत्यर्थः । नवमेव नवकं स्वार्थे कः चत्वारः अवयवा यस्य तच्चतुष्टयं दंतानां रदनानां चतुष्टयं दंतचतुष्टयं प्रविदर्शयतिस्म दर्शयामासेत्यर्थः । अनुप्रासः ॥ ११ ॥

इतरेपीति । इतरे रामादन्ये त्रयः 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरः । अपि शब्दाद्रामोपि मातृणां जननीनां जनः लोकः 'जनयित्री प्रसूर्माता जननी' इत्यर्थः । चोदिता प्रेरिताः संतः सरोजानि कमलानि तद्वच्छीतलाः शीताः तैः 'तुषारः शीतलः शीतः' इत्यमरः । मृदुभिः कोमलैः अञ्जनं कज्जलं तस्य राजयः पङ्कजः ताभिः सह वर्तते इति साञ्जनराजयः तैः 'तेन सहेति बहुव्रीहिः' 'वोपस-र्जनस्येति' सादेशः बालस्वभावात् संपृष्टनेत्रार्पितकज्जलसाहितैरित्यर्थः । एतादृशैः करैः शयने पर्यङ्के 'शयनं मंचपर्यङ्क' इत्यमरः । पितुः दशरथस्य चरणौ पादौ समवाहयन् संवाहयान्चक्रुरित्यर्थः । संपूर्वाद्वहतेर्णिजन्ताल्लट् ॥ १२ ॥

शयनीयेति । शिशवः बालाः शयनीयं शयनं गतः प्राप्तः तस्य 'शय्यायां शयनीयवत् शयनं' इत्यमरः । द्वितीयाश्रितेति समासः । एतादृशस्य भूपतेः दशरथस्य क्रोडे भुजांतरे यो निवेशः स्थितिः 'नना क्रोडं भुजांतरं' इत्यमरः । तस्य या वाञ्छा इच्छा निशि रात्रौ निशाशब्दस्य 'पदन्नेति' सूत्रेण निश् आदेशः वर्धिता वृद्धि प्रापिता मातृणां जननीनां संपत् संपत्तिर्यस्मिन् एतादृशं मन्मातैव राज्ञः प्रिया अतस्तत्पुत्रोऽहमत्र उपविशामि इत्येवं स्वस्वमाश्रुतार्थवर्णनं यस्मिन् कोमलानि मृदुलानि 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । एतादृशानि जल्पितानि भाषणानि यस्मिन् जप् जल्प व्यक्तायां वाचि इत्यस्मान्नपुंसके भावे क्तः इति क्तप्रत्ययः एतादृशं कलहं दधुः चक्रुरित्यर्थः । धाम् धातोः लिट् ॥ १३ ॥

क्रमशश्चरुजन्मनो वपुःपरिवृद्धिर्महिता महीयसः ।

प्रतिवासरमायुषः क्षयस्त्रिदशोररपि तुल्यमासतुः ॥ १४ ॥

धनुषि प्रतिलब्धपाटवे नृपतेरन्यतरेद्युरात्मजे ।

भवनं भुवनस्य शासितुः प्रतिपेदे मुपितक्रतुर्मुनिः ॥ १५ ॥

स्वकिरीटमणिप्रभाम्बुभिः प्रथमं क्षालितपादपङ्कजम् ।

नृपतिः समबीभवन्मुनिम्पुनरुक्तैरिव पाद्यवारिभिः ॥ १६ ॥

क्रमश इति । चरुजन्मनः चरोः जन्म यस्य एतादृशस्य महिता पूज्या क्रमशः क्रमेण ' एकैकश ' इति भाष्यप्रयोगात् क्रमशब्दात्तृतीयांतात्स्वार्थे शस् एतच्च प्राग्व्याख्यातं । वपुषः शरीरस्य परिवृद्धिः वर्धनं तथा अतिशयेन महान् इति महीयान् तस्य महीयसः महत्तरस्येत्यर्थः । महच्छब्दादीयसुन् टेः इति टिलोपः । एतादृशस्य त्रिदशानां देवानां अरिः शत्रुः तस्यापि रावणस्यापीत्यर्थः । आयुषः आयुष्यस्य क्षयः नाशः प्रतिवासरे वासरे इति प्रतिवासरं प्रतिदिनमित्यर्थः । अव्ययमिति सूत्रेण वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । तुल्यं सदृशं यथास्यात्तथा आसतुः बभूवतुः । अस्धातोर्लिट् । सहोक्त्यलंकारः ' सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरंजन ' इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

धनुषीति नृपतेः दशरथस्य आत्मजे पुत्रे धनुषि धनुर्विद्यायां धनुष्ये पाटवाऽसंभवान् धनुःशब्देन धनुर्विद्योपलक्ष्यते पटोः कुशलस्यभावः पाटवं ' इगन्ताच्चल-धुपूर्वादित्यण् प्रतिलब्धं प्राप्तं पाटवं कौशलं येन ' लब्धं प्राप्तं विन्न ' इत्यमरः । एतादृशे सति अन्यतरस्मिन्नहनि इत्यन्यतरेद्युः ' सद्यः परुपरेत्यादिना अन्यतरशब्दान् सप्तम्यन्तात् एद्युस्प्रत्ययः ' । भुवनस्य विष्टपस्य कर्तृकर्मणोरिति कर्मणि षष्ठी । शास्ति दुष्टनिग्रहसत्पालने करोति इति शासिता तस्य शासितुः दशरथस्य भवनं गृहं ' भवनागारमंदिरं ' इत्यमरः । मुपितः स्तोनेतः चोरित इत्यर्थः । क्रतुः यज्ञः यस्य रक्षोभिर्नाशित यज्ञ इति यावत् मुनिः ऋषिः अर्थाद्विश्वामित्रः प्रतिपेदे प्रापेत्यर्थः । प्रतिपूर्वात् पदधातोः लिट् एत्वं अभ्यासलोपश्च । अनुप्रासः ॥ १५ ॥

स्वकिरीटेति । नृपतिः दशरथः स्वस्य किरीटं मुकुटं ' मुकुटकिरीटं पुनपुंसकं ' इत्यमरः । तत्संबन्धिनो मणयः रत्नानि तेषां प्रभा कांतिः सैव अंबूनि उदकानि तैः प्रथमं पूर्वं समस्तपाटे तु प्रथमं क्षालिते इति सुपसुपेति समासः । एतादृशे पादावेव पङ्कजे कमले यस्य एतादृशं मुनिं विश्वामित्रं पुनरुक्तैरिव द्विरुक्तैरिव द्विःकरणे लाक्षणिकोयं शब्दः पादाभ्यां उपकारकाणि इति पाद्यानि उदकानि ' पादार्धाभ्यां चेति ' तादर्थ्यं यत् तैः समबीभवत् संभावयामासेत्यर्थः । रूपकोत्प्रेक्षालंकारौ ॥ १६ ॥

कुशलं परिपृच्छथ सर्वगं मुनिरध्यासितरत्नविष्टरः ॥

उपविष्टमसौ भुवस्तले विरतं राजमुनिं जगौ गिरम् ॥ १७ ॥

स्वजनादपि लब्धवैशसे नृपतित्वे शठभृत्यसम्पदि ।

प्रियवादिरिपावपि स्थितो नृप दिष्टया कुशलेन वर्त्तसे ॥ १८ ॥

द्विषतो भवबन्धभेदिना दहतश्चेतसि योगवह्निना ।

न जहाति विपत्तिरद्य नः परसम्पत्तिषु निस्पृहानपि ॥ १९ ॥

अनुयान्ति समन्ततो मखे निपतच्छोणितवृष्टयो दिशः ।

पवनाहतवृन्तविच्युतप्रसवाः किंशुककाननश्रियः ॥ २० ॥

कुशलमिति । रत्नानां हीरकादीनां विष्टरः आसनं 'विष्टरो विष्टपोदर्भमुष्टिः पी-
ठायमासनं' इत्यमरः । अध्यासितः अधिष्ठितः रत्नविष्टरो येन एतादृशः असौ पूर्वो-
क्तः मुनिः ऋषिः विश्वामित्रः भुवः पृथ्व्याः तले उपविष्टो कृतोपवेशनं विरतं उपरतं
'आरत्यवरतिविरतय उपरामे' इत्यमरः । राजसु राज्ञां वा मुनिः राजमुनिः
तं राजपिमित्यर्थः । सर्वत्र गच्छतीति सर्वगं सर्वसंबन्धोत्यर्थः । कुशलं क्षेम
परिपृच्छथ पृष्ट्वा गिरं वार्षां जगौ वभाषे इत्यर्थः कैशब्दे लिट् ॥ १७ ॥

स्वजनादिति । स्वस्य जनः लोकः स्वजनः तस्मादपि आत्मीयजनादपीत्यर्थः ।
लब्धं वैशसं नाशः यस्मिन् तस्मिन् भृत्यानां संपत् संपत्तिः शठा भृत्यसंपत्
यस्मिन् तस्मिन् । प्रियं वदन्ति तच्छीलाः प्रियवादिनः रिपवो यस्मिन् तत्प्रियवा-
दिरिपु 'तृतीयादिभाषितपुंस्कं पुंवत्' इत्यादिना पुंवत्भावः तस्मिन् प्रियवादि-
रिपौ एतादृशे नृपतित्वे राजत्वे स्थितोऽपि विद्यमानोऽपि हे नृप हे दशरथ त्वं
कुशलेन भव्येन वर्तसे एतत् दिष्टया आनन्दकारकमित्यर्थः । यत्र राज्ये स्वजना
अपि पुत्रादयः पित्रादीन् निम्रन्ति शठा अपि यत्र भृत्या भवंति भृत्या वा यत्र
शठतामाचरन्ति, रिपवोऽपि यत्र प्रियवादिनः स्युः, अथ प्रियवादिनोऽपि पृष्टतो
रिपुवद्विरुद्धमाचरन्ति, तत्र तथाविधे राज्ये वर्तमानस्त्वं कुशलेन वर्तसे एतत्
आनन्दकारकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

द्विषत इति । भवस्य बन्धः बन्धनं तं भिजति तच्छीलः भवबन्धभेदी तेन
एतादृशेन योग एव यन्निः अग्नि तेन चेतसि अंतःकरणे द्विषतीतिः द्विषतः
तान् द्विषतः कामक्रोधादिशत्रुवर्गान् दहतः दहंतीति दहतः तान् दहतः नाशका-
नित्यर्थः नः अस्मान् परेषां इतरेषां संपत्तयः समृद्धयः ताम्बु निर्गता स्पृहा इच्छा
येषां ते निस्पृहाः तान् अद्यापि विपत्तिः सांसारिकदुःखं न जहाति न त्यजति ।
आध्यात्मिकदुःखे निवृत्तेऽपि आधिभौतिकं दुखं अद्याप्यनुवर्तते एव राक्षसोपहत-
त्वात् अतएव शंके राज्यस्थो भवान् कुशल्यस्ति न वेति तात्पर्यं अवसेयं ॥ १९ ॥

अनुयांतीति । अस्माकं विपत्तिरद्यापि न गतेत्युक्तं तामेव विपत्तिं दर्शयति ।
मखे यज्ञे 'सप्ततनुर्मखः ऋतुः' इत्यमरः । समंततः परितः 'समंततस्तुपरितः

मिपतामपि नस्तपस्यतां धृतवैकङ्कतसाधनमुचाम् ।
स्फुरदर्चिषि देवतामुखे हुतमद्यश्च उदस्यतेऽरिभिः ॥ २१ ॥
सदसः समयेषु वृत्तये विधिनाऽऽहृतहुतांशभाजिनः ।
युधि तं जहि पश्यतोहरं गुरुणा रामशरेण राक्षसम् ॥ २२ ॥
क्षमते न जनं त्वदर्पितं यमिनामिन्द्र रिपुस्तु हिंसितुम् ।
शशिनं मृगशत्रुराश्रितं न मृगं प्रार्थयते हि जातुचित् ॥ २३ ॥

सर्वतो विध्वगित्यपि ' इत्यमरः । निपतंतीति निपतंत्यः निपतंत्यः शोणितवृष्टयः रक्तवर्षणानि यासु एतादृश्यः दिशः कर्त्र्यः पवनेन वायुना आहतानि ताडितानि यानि वृत्तानि प्रसवबंधनानि तेभ्यः विच्युताः गलिताः प्रसवाः पुष्पाणि यासां ताः ' स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ' इत्यमरः । एतादृशाः किंशुकानां पलाशानां काननानि अरण्यानि तेषां श्रियः अनुयांति अनुकुर्वतीत्यर्थः । सर्वतः राक्षसप्रक्षिप्तसुराक्षा दिशः पवनताडितवृत्तपतितपुष्पाः किंशुकाऽरण्यश्रियः अनुकुर्वतीति तात्पर्यं ॥ २० ॥

मिपतामिति । विकंकतस्य विकाराः वैकंकता साधन्यः करणभूताश्च ताः सुचः हविः प्रक्षेपसाधनभूतपात्रविशेषाः ' स्त्रियाः पुंवत् ' इत्यादिना पुंवद्भावः धृताः वैकंकतसाधनसुचो यैः एतादृशानां तपस्यतां तपश्चरंति तपस्यंति तेषां तपस्यतां ' कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः ' इति क्यङ् । ' तपसः परस्मैपदं चेति ' परस्मैपदं एतादृशानां नः अस्माकं मिपतामपि पश्यतां सतामपीत्यर्थः । ' पष्ठी चानादरे ' इत्यनेन पष्ठी स्फुरंतीति स्फुरंति एतादृशानि अर्चोपि यस्य एतादृशे देवतामुखे वन्द्यौ हुतं वषट्कृतं प्रक्षिप्तमित्यर्थः । ' हुतं त्रिषु वषट्कृतं ' इत्यमरः । अद्यश्चः लोकोक्तिरियं अरिभिः शत्रुभिः राक्षसैः उदस्यते उदक्षिप्यते अपह्रियते इति यावत् ॥ २१ ॥

सदस इति । समयेषु तत्तत्कालेषु विधिना विधानेन हुतांशं हविर्द्रव्यांशं भजंतीति हुतांशभाजिनः आहृताः हुतांशभाजिनः देवा येन एतादृशस्य सदसः ऋषिसभायाः वृत्तये पश्यतोहरं चोरं ' वाग्दिकृपश्यद्भयोयुक्तिदंढहरेषु ' इत्यनेन अलुक् तं राक्षसं गुरुणा तीव्रेण रामशरेण रामबाणेन तद्वारा इत्यर्थः । घातय नाशय । हेतोर्णिजंताल्लोद् घत्वतत्वे उपधावृद्धि हेर्लुक् ॥ २२ ॥

नन्वेतादृक् दुर्धर्षश्चेद्राक्षसः स कथं सुकुमारस्य रामस्य बाणेन बध्यः इति मा शक्येत्याह क्षमत इति । यमिनां यमः संयमः प्रशस्तः अस्ति येषां ते यमिनः । यमशब्दादिनिप्रत्ययः तेषां जितेंद्रिणामध्ये इन्द्र श्रेष्ठ हे दशरथ रिपुः शत्रुः त्वया अर्पितः दत्तः त्वदर्पितः तं एतादृशं जनं तु हिंसितुं नाशितुं न क्षमते न समर्थो भवति क्षमूष् सहने लट् । हि यस्मात्कारणात् मृगाणां हरिणानां शत्रुः रिपुः सिंहः ' कंठीरवो मृगरिपुः ' इत्यमरः । शशिनं चंद्रं आश्रितं मृगं जातुचित् कदाचित् न प्रार्थयते । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २३ ॥

उरगा इव घर्मपीडिताः क्रतुशत्रुव्यथितास्तपस्विनः ।

उपयान्त्युपतापनाशनं विपुलं त्वद्भुजचन्दनद्रुमम् ॥ २४ ॥

चयमर्ककुलैककाश्रया न परं भूपतिमाश्रयामहे ।

+ न हि जातु पतन्ति पल्वले जलदा वारिधिपानलम्पटाः ॥ २५ ॥

त्वदणुप्रियमाश्रयामहे न परस्मादतिविस्तराण्यपि ।

पयसः कणमेव चातको जलदादति बहूनि नान्यतः ॥ २६ ॥

नृपताधिति वेदितापदा मुनिना जोषमभूयत क्षणम् ।

+ महतां न कदाचिदर्शना गुरुनिर्वन्धयिनष्टसौष्टवा ॥ २७ ॥

उरगा इति । प्रमैण पीडिताः उरगा सर्पा इव क्रतूनां यज्ञानां शत्रवः रिपवः 'दस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः । राक्षसा इत्यर्थः तैः पीडिताः एतादृशाः तपस्विनः 'तपःसहस्राभ्यां विनीति' विनिप्रत्ययः नादयते अनेनेति नाशनः नश् धातोः णिजन्तात्करणे ल्युट् उपतापस्य पीडायाः नाशनः एतादृशं तं अन्यत्र उपसमीपवर्ती यः सूर्यादितापः तन्नाशनं एतादृशं विपुलं विशालं पक्षे विस्तीर्णं तवभुजः बाहुः स एव चन्दनद्रुमः चन्दनवृक्षः तं प्रति उपयांति समीपं प्राप्रवन्ति । या प्रापणे लट् श्रोतः । श्लेषप्राणितउपमालंकारः ॥ २४ ॥

नन्वन्यो राजा शरणीकरणीय इति मा वोचः इत्याह । वयमिति । वयं ऋषयः अर्कस्य सूर्यस्य यत्कुलं वंशः 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । स एव एककः केवलः आश्रयो येषां ते एकशब्दात् स्वार्थे कन् परं द्वितीयं सूर्यवंशीय-भिन्नमित्यर्थः । भूपतिं राजानं न आश्रयामहे न शरणीकुर्मः आहपूर्वाच्छ्रयतेर्लट् । तदेव अर्थांतरन्यासेन द्रढयति । वारीणि धीयन्ते अस्मिन् इति वारिधिः 'कर्मण्यधिकरणे' च इति किः वारिधेः समुद्रस्य यत्पानं प्राशनं तस्मिन् लेपटा लुब्धाः जलदा जलानि ददतीति जलदाः मेघाः पल्वले वेशन्ते जातु कदाचित् नहि पतन्ति न प्राप्नुवतीत्यर्थः । अर्थांतरन्यासालंकारः ॥ २५ ॥

त्वदिति । त्वत् त्वत्तः सकाशात् अणुस्वल्पं 'लवलेशकृणाणवः' इत्यमरः । प्रियं इष्टं आश्रयामहे स्वीकुर्म इत्यर्थः । आहपूर्वाच्छ्रयतेः णिजन्तात् आत्मनेपदं परस्मात् त्वत्तः अन्यस्मादित्यर्थः । अति विस्तराणि प्रभूतानीति यावत् एतादृशान्यपि प्रियाणीति शेषः । न न आश्रयामहे इत्यर्थः । चातकः सारंगः 'अथ सारंगस्तोककथातकः समाः' इत्यर्थः । पयसः जलस्य कणमेव लेशमेव जलदात् मेघान् अति भक्षयति अद्भक्षणे लट् । जलदादिति पंचमी गम्यमानपतनक्रियानिरूपितापादाने अन्यस्मादित्यन्यतः पंचम्यास्तसिल् इति तासिल् प्रत्ययः । बहूनि प्रभूतानि 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः । जलानांति शेषः नास्ति न भक्षयति । अर्थांतरन्यासालंकारः ॥ २६ ॥

नृपताधिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण नृपां पतिः स्वामी तस्मिन् राशि वेदिता

परिपूततनुर्द्विजाशिषा शुभया त्वत्प्रियताऽऽवृतः स्वयम् ।

पृथुकः पृथुकीर्तिरर्पितो भवति इवः समराय यास्यति ॥ २८ ॥

इति वस्तुमवस्तुकाङ्क्षिणे स मुदाऽस्मै समुदाहृतप्रियः ।

शरणं शरणार्थिने ददावृषये विश्वभुजो नरेश्वरः ॥ २९ ॥

चलिते च सुतं तपस्यति प्रथमाहृतमृषेर्नमस्यया ।

उपनीय चिराय वर्जितं स्वयमङ्कं प्रियमाददे वचः ॥ ३० ॥

कथिता आपत् आपत्तिर्येन 'विपत्यां विपदापदौ' इत्यमरः । एतादृशेन मुनिना विश्वामित्रेण क्षणं क्षणमात्रं 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । जोषं तूष्णीं 'तूष्णीमर्थे सुखं जोषं' अभूयत भवतेर्भावे लङ् ननु बहुप्रार्थनां विना कथं विश्वामित्रस्य कार्यं भवेदित्यत आह—महतामिति । महतां पुरुषाणां अभ्यर्थना प्रार्थना कदाचित् कस्मिंश्चित्काले गुरुः यो निर्वधः आग्रहः तेन विनष्टं नाशं गतं सुष्ठु भावः सौष्ठवं यस्याः एतादृशी न भवति । अर्थातिरन्यासालंकारः ॥ २७ ॥

परिपूतेति । भवति त्वयि अर्पितः दत्तः 'सममब्राह्मणेदानमितिवत्' संप्रदानस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । पृथुकः बालकः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । शुभया मंगलया द्विजानां ब्राह्मणानां आशीः आशीर्वादः तया परितः पूता परिपूता तनुः देहो यस्य स्वयं तव प्रियता अभीष्टता तयाः आवृतः व्याप्तः युक्त इति यावत् अतएव पृथ्वी विपुला कीर्तिः यशो यस्य सः एतादृशः सन् श्वः उत्तरेद्युः समराय युद्धं कर्तुं तादर्थ्यं चतुर्थी अथवा क्रियार्थोपपदेति चतुर्थी यास्यति गमिष्यति । अत्र यद्यपि श्वः शब्दप्रयोगे यास्यतीति लृट् प्रयोगोऽनुचितः लुटा बाधात् वासरूपविधेर्लदेशेषु विकल्पबाधस्याऽभावात् तथापि लोदेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यस्य प्रायिकत्वाभिप्रायेणेत्यमुक्तिः । अनुप्रासालंकारः ॥ २८ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सः पूर्वोक्तः समुदाहृतं प्रियं इष्टं येन एतादृशः नराणां ईश्वरः दशरथ इत्यर्थः । विश्वं सर्वं भुनक्ति अभ्यवहरतीति विश्वभुक् अग्निः क्षिप्चेति क्षिप् तस्य अग्नेः शरणं गृहं 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । वन्दिशालामित्यर्थः । वस्तुं निवासाय वस्त्रेः 'तुमुन्बुलै' इत्यादिना तुमुन् अवस्तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति कोशात् विष्ण्ववतारारामचंद्ररूपवस्तु कांक्षति इच्छतीति अवस्तुकांक्षी तस्मै अथवा कांक्षिणे इति पृथगेव पदं इच्छते इत्यर्थः । कांक्षधातोः णिनिः एतादृशाय अस्मै शरणं रक्षकं अर्पयते इति शरणार्थी तस्मै मुप्यजाताविति णिनिः एतादृशाय ऋषये विश्वामित्राय अकारो विष्णुः तद्रूपं यद्वस्तु रामचंद्र इत्यर्थः । मुदा आनंदेन ददौ यच्छति स्म अनुप्रासः ॥ २९ ॥

चालित इति । तपश्चरतीति तपस्यन् तस्मिन् तपस्यति तपःशब्दात् क्यङ् चलिते गन्तुं प्रवृत्ते सतीत्यर्थः । ऋषेः विश्वामित्रस्य नमस्यया नमस्कारहेतुना

समवेदि यतस्त्वदर्थिना कथितं यदुरतिक्रमं त्वया ।

अवधूय ततस्तदापदं चिनु बाणेन कुलोचितं यशः ॥ ३१ ॥

अविजित्य जयैषिणां सदा न भुवः शक्यतयाऽनुरक्षितुम् ।

ननु दिग्जयसंभृतो महाविभवोऽयं भवतः प्रसङ्गतः ॥ ३२ ॥

भुवनानि विभर्ति कश्चन स्वजनानेव परः प्रयत्नतः ।

इतरस्तनुमेव केवलं प्रभुरन्यो भरणेऽपि नात्मनः ॥ ३३ ॥

इति पक्षचतुष्टये स्थिते रघवः पूर्वमुदस्य मानिनः ।

क्षपयन्ति यशः क्रमागतं न हि पक्षान्तरसम्परिग्रहात् ॥ ३४ ॥

हेत्वर्थं तृतीया । प्रथमं आहूतः आकारितः । तं सुतं पुत्रं चिराय चिरकालपर्यन्तं वर्जितं अंकं उत्संगं स्वयं उपनीय आरोप्य प्रियं वचः आददे गृहीतवान् । विश्वामित्रप्रस्थानसमये दशरथो रामं उत्संगमारोप्य मधुरभाषया किंचिदुपदिदेश इति भावः ॥ ३० ॥

प्रियं वचः आददे इत्युक्तं कितत् इत्यपेक्षायामाह । समवेदीति । यतः त्वां अर्थयते याचते इति त्वदर्थी तेन युष्मच्छब्दे उपपदे अर्थउपयाञ्चायां इत्यस्मा-
णिनिः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तभागस्यत्वादेशः विश्वामित्रेण दुःखेन अतिक्रम्यते इति दुरतिक्रमं दुरुल्लंघनीयमित्यर्थः । ईषदुरिति खल् यत् कथितं तत् त्वया समवेदि ज्ञातं संपूर्वकात् विद्धातोः कर्मणि लुङ् चिप् ततः तस्मात्कारणान् तस्य आपत् तदापत् तां अवधूय नाशयित्वा कुलस्य उचितं योग्यं कुलेन उचितं अभ्यस्तमिति वा यशः कीर्तिं बाणेन शरेण चिनु लभस्वेत्यर्थः । चिञ्चयने लोट् उत्तश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् ॥ ३१ ॥

अविजित्येति । जयं अभीक्ष्णं इच्छन्तीति जयैषिणः तेषां जयैषिणां 'बहुल-
माभीक्ष्ण्ये' इत्याभीक्ष्णे णिनिः । अत्र संबंधग्रामान्ये षष्ठी । अविजित्य सदा सर्वस्मिन्काले सदा सर्वकालं भुवः पृथिव्याः अनुरक्षितुं अनुपालयितुं न शक्या नशक्या नशब्देन सह सुष्ठुपेति समासः । नशक्यायाः भावः नशक्यता तया अंशवयत्नाद्धेतोः 'हेतौ' इति तृतीया । अयं सांप्रतिकः दिशां जयः, दिग्जयः तेन संभृतः संपादितः महाश्रासौ विभवश्च महाविभवः भवतः तव प्रसंगात् इति प्रसंगतः ननु निश्चयेन ॥ ३२ ॥

परोपकारे महत्पुण्यमिति दर्शयति युग्मेन । भुवनानीत्यादिना । कश्चन पुरुषः भुवनानि विष्टपानि विभर्ति पुष्पाति दुभृष्ट धारणपोषणयोः लट् शपः इलुः द्वित्वं भृष्टामिदिति अभ्यासस्येत्वं । परः इतर इत्यर्थः प्रयत्नात् इति प्रयत्नतः आयादित्वात्तसिः स्वस्य आत्मनः जनाः लोकाः तान् आत्मीयानित्यर्थः । विभर्तीति संबंधः इतरः पूर्वोक्ताभ्यां भिन्नः तनुमेव देहमेव केवलं इति भरणक्रियाविशेषणं विभर्ति । अन्यः उक्तत्रितयादन्यः आत्मनः अपि स्वस्यापि भरणे पोषणे प्रभुः

जनमन्याहितप्रवर्त्तनं स्वयमेवाभिसरन्ति सम्पदः ।
नियतं निजकृत्यलम्पटः पुरुषः स्वार्थत एव हीयते ॥ ३५ ॥
पुरुषस्य कृतं भुजद्वयं प्रविधातुं द्वयमेव वेधसा ।
सुहृदामुदयश्च विद्विषामवलेपप्रतिघातमेव च ॥ ३६ ॥
शरणोपगतं न पाति यो न भिनत्ति द्विपतां समुन्नातिम् ।
न स बाहुरसाधनक्षमो नरवृक्षप्रभवः प्ररोहकः ॥ ३७ ॥

समर्थो न इति पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षचतुष्टये पक्षाणां परिग्रहाणां चतुष्टयं तस्मिन् स्थिते विद्यमाने सतीत्यर्थः । मानः क्षत्रियकुलाभिमानः अस्ति येषां ते मानिनः एतादृशा रघवः रघुकुलोत्पन्नाः रघुशब्दस्य तत्कुलोत्पन्ने लक्षणा पूर्वं पूर्वकल्पं भुवनपालनरूपं पक्षं उदस्य त्यक्त्वा अन्यः पक्षः पक्षांतरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । तस्य संपरिग्रहः स्वीकारः प्रथमपक्षेतरपक्षपरिग्रह इत्यर्थः । तस्मात् क्रमेण कुलपरंपरया आगतं प्राप्तं यशः कीर्तिं नहि क्षपयन्ति भोजमते क्षप्वातोर्घटादित्वात् मित्वेन न्हस्वत्वं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जनामिति । संपदः संपत्तयः अन्येषां इतरेषां यद्धितं तद्विषये प्रवर्तते इति अन्यहितप्रवर्तनः तं वृत्तवर्तने 'अनुदात्तेतश्च हलादेरिति' युच् प्रत्ययः । साधनं कृता बहुलं इति सप्तमीसमासः । एतादृशं जनं लोकं स्वयमेव आत्मनैव अन्य-प्रवृत्तिं विनैवेत्यर्थः अभिसरन्ति । अभिपूर्वात्सर्तेलिङ् नियतं नियमेनैव यथास्यात्तथा निपूर्वाद्यमेः नपुंसके भावे क्तः इत्यनेन क्तः अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादिना अनुनासिकलोपः । निजं आत्मीयं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । यत् कृत्यं कार्यं 'विभाषा कृवृषोः' इत्यनेन क्यप्प्रत्ययः तुगागमश्च तद्विषये लंपटः लुब्धः तदेकपर इति यावत् एतादृशः पुरुषः जनः स्वार्थात् इति स्वार्थतः आद्यादित्वात्पञ्चम्यन्तात्तसिः एव स्वार्थादेव हीयते भ्रश्यतीत्यर्थः । 'अपादाने चाहीयरूढोः' इति ज्ञापकात् जहातेयोगे अपादानत्वं । अर्थांतरन्यासः ॥ ३५ ॥

पुरुषस्येति । वेधसा ब्रह्मणा 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा' इत्यमरः । सुष्ठु हृदयं येषां ते सुहृदः तेषां मित्राणामित्यर्थः । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातनात्साधुः । उदयं उत्कर्षं चकारः समुच्चये विद्विषेतीति विद्विषः तेषां 'सत्सूद्विषदित्यादिना' द्विषेः क्तिप् 'द्विद्विषक्षाहितेत्यमरः' । शत्रूणां अवलेपस्य गर्वस्य प्रतिघातं नाशं 'दर्पोऽवलेपोऽवष्टंभः' इत्यमरः । प्रतिघात इत्यत्र बहुलग्रहणात् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं इति दीर्घो न भवति एकश्चकारः पादपूरणार्थः । इति द्वयमेव कार्यद्वितयमेव प्रविधातुं कर्तुं पुरुषस्य मनुष्यस्य भुजयोः द्वयं भुजद्वयं तत् कृतं उत्पादितं ॥ ३६ ॥

शरणोपगतमिति । यः बाहुः शरणं रक्षितारं उपगतः प्राप्तः द्वितीयाश्रितेति समासः । 'शरणं गृह्ररक्षित्रोः' इत्यमरः । तं न पाति न रक्षति । पारक्षणे लट्

परकृत्यजडो यशोऽर्जने जठरैकप्रवणो निरुत्सुकः ।

पशुरेव बुधैर्निगद्यते यवसग्रासनिवृत्तमानसः ॥ ३८ ॥

न पशुः पुरुषाकृतिर्यतो नृगुणभ्रष्टतया न पूरुषः ।

विरतव्रतपौरुषस्पृहः किमु कोऽपि द्रुहिणेन निर्मितः ॥ ३९ ॥

अकृतद्विषदुन्नतिच्छिदः श्रितसंरक्षणबन्ध्यकर्मणः ।

पुरुषस्य निरर्थकः करः किल कण्डूयनमात्रसार्थकः ॥ ४० ॥

द्विषतां शत्रूणां 'द्विषद्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । समुन्नतिं समुत्कर्षं न भिनत्ति न विदारयति । भिदिर् विदारणे लट् । न नाशयतीत्यर्थः । साधने कार्यसाधने क्षमः शक्तः 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । साधनक्षमो न भवतीति असाधन-क्षमः बाहुः भुजः न । किं तर्हि तत् इत्यपेक्षायामाह । नरवृक्षेति । सः अकार्य-कारी नर एव वृक्षः शाखी तस्मात् प्रभवः उत्पत्तिर्यस्य 'सप्तमीविशेषणेति' शाप-कात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः प्ररोहक अंकुरः अस्तीति शेषः । शुद्धापन्हुत्यलं-कारः रूपकं च 'शुद्धापन्हुतिरन्यस्यारोपाथो धर्मनिन्दव' इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

परोपकारहीनं पुरुषं पुनश्च निन्दति । परकृत्येति । परस्य इतरस्य यत् कृत्यं कार्यं तद्विषये जडः अज्ञः 'जडोऽज्ञ एडमुकस्तु' इत्यमरः । जठरं उदरं तस्मिन्नेकप्रवणः केवलासक्तः तदेकपर इति यावत् यशसः कीर्तः अर्जनं संपादनं तस्मिन् निरुत्सुकः अनुत्कण्ठः एतादृशः पुरुषः इति विशेष्यं अर्थलब्धं । यवसस्य तृणस्य ग्रासो भक्षणं प्रसु ग्लसु भक्षणे धञ् 'यवसं तृणमर्जुनं' इत्यमरः । यवसग्रासानिवृत्तं परावृत्तं मानसं अंतःकरणं यस्य एतादृशः पशुरेव इति बुधैः पंडितैः निगद्यते उच्यते निपूर्वात् गदव्यक्तायां वाचि अस्मात्कर्मणि लट् ॥ ३८ ॥

नेति । व्रतं नियमः इदमुपलक्षणं तपसः पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषशब्दात् युवादित्वाद्गन् प्रत्ययः । व्रतं च पौरुषं च व्रतपौरुषे तयोः स्पृहा इच्छा विरता नष्टा व्रतपौरुष स्पृहा यस्य एतादृशः कोपि अनिर्वचनीयः प्राणी द्रुहिणेन ब्रह्मणा 'धाताव्रजयोनिर्द्रुहिणो' इत्यमरः । निर्मितः किमु उत्पादितः किमु । ननु व्रतपौरुषाभावे पशुरिति वक्तव्ये कथं सामान्यतः कोपि प्राणीत्युक्तं इत्यत आह । नेति । पूर्वोक्तः अयं प्राणी पशुः न यतः यस्मात् कारणात् पुरुषाकृतिः पुरुषस्य आकृतिः आकारो यस्य स तथा । तर्हि पुरुषो वक्तव्यः इत्यत आह । निर्गुण इति । नुः मनुष्यस्य गुणाः नृगुणाः तैः भ्रष्टः रहितः तस्य भावः नृगुणभ्रष्टता तया पूरुषः मनुष्यः न भवति अतः कोपीत्युक्तमिति भावः । अत्रे-त्थमनुमानं विमतः पशुर्न पुरुषाकृतिमत्त्वात् देवदत्तवत् । विमतः पुरुषो न नृगुण-भ्रष्टत्वात् महिषवत् इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ३९ ॥

अकृतेति । द्विषतां शत्रूणां उन्नतिः उत्कर्षः तस्य या छिद् छेदः संपदादि-त्वाद्भावे क्प् । नकृता अकृता अकृता द्विषदुन्नतिच्छिद्येन एतादृशस्य शत्रूत्कर्ष-

अशने रसनानि देहिनां कृतयोगानि मुखेषु भूरिशः ।

न न सन्ति तदेषु दुर्लभं प्रभु यत्स्यादभयं प्रजल्पितम् ॥ ४१ ॥

तव जीवितसंशयेष्वपि न परित्याज्यमिदं कुलव्रतम् ।

सुलभं प्रतिजन्म जीवितं हृदयं धर्मरतं हि दुर्लभम् ॥ ४२ ॥

विरतः शवतामभिव्रजत्यभिषेकोत्सवदुन्दुभिः क्षणात् ।

इतिपातिनि जीविते कथं सुखमालम्ब्य सृजन्ति सत्पथम् ॥ ४३ ॥

विघातमकुर्वत इत्यर्थः । धितानां आधितानां यत्संरक्षणं पालनं तेन बन्धं विफलं एतादृशं कर्म क्रिया यस्य आधितपालनमप्यकुर्वतइत्यर्थः । एतादृशस्य पुरुषस्य नरस्य कङ्कयनं खर्जनं तदेव कङ्कयनमात्रं तेन हेतुना सार्थकः सफलः कङ्कयन-मात्रोपयोगीत्यर्थः । एतादृशः करः निर्गतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्स निरर्थकः किल ' प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्येति समासः ' । अस्तीति शेषः ॥ ४० ॥

अशन इति । देहाः संति येषां ते देहिनः ' अत इनि ठनौ ' इतीनिः अशने भोजने कृतः विहितः योगः सन्नहनं युक्तिर्वा येषां तानि भोजनैकतत्पराणीत्यर्थः । एतादृशानि रसनानि रसज्ञाः ' रसनं ध्वनिते स्वादे रसज्ञाराम्नायोरपि ' इति हैमः । मुखेषु वक्त्रेषु ' आननं लपनं मुखं ' इत्यमरः । भूरीणि इति भूरिशः ' बहुलपार्थाच्छस्कारकादिति । भूरिशब्दात् अस्तिक्रियानिरूपितकर्तृवाचकात् शस् प्रत्ययः न संतीति न अवश्यं संत्येवेत्यर्थः । नाप्राप्तेतिवत् नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थ-दार्ढ्यबोधकत्वं यत् अभयं अभयवचनं प्रजल्पितं भाषितं प्रभु शक्तं स्यात् तत् रसनं एषु पूर्वोक्तसकलरसनेषु दुःखेन लभ्यते इति दुर्लभं ' ईषहुःसुषुक्-च्छेति' खल् ॥ ४१ ॥

तवेति । जीवितस्य जीवनस्य संशयाः संदेहाः तेष्वपि तव इति कर्तारि षष्ठी इदं अभयप्रदानरूपं कुलस्य वंशस्य व्रतं नियमः न परित्याज्यं न परिहेयमित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् प्रतिजन्म जन्मनि इति प्रतिजन्म वीप्सायामव्ययीभावे नपुंसका-दन्यतरस्यामिति टच्चा वैकल्पिकत्वादभावः जीवितं जीवनं सुलभं अत्रापि पूर्ववत् खलप्रत्ययः । धर्मे रतं एतादृशं हृदयं अंतःकरणं दुर्लभं दुष्प्रापं पूर्ववत् खल्-प्रत्ययः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ४२ ॥

विरत इति । अभिषेकस्य स्नानस्य संबंधी य उत्सवः महः तत्र दुन्दुभिः वाद्य-विशेषः यस्य । यस्य स्नानोत्सवकाले वाद्यानि ध्वनन्तीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं सर्वैश्वर्यस्य । स अभिषेकोत्सवदुन्दुभिः एतादृशः राजादिः विरतः विरामं प्राप्तः सन् क्षणात् क्षणमात्रेण शवतां शवस्य प्रेतस्य भावः शवता तां अभिव्रजति प्राप्नोति । अनेन देहादेः सर्वस्यैश्वर्यस्य अनित्यत्वं सूचितं तदेवाह । इतीति । इति एवंप्रकारेण पातिनि पातः अस्यास्तीति पाति तस्मिन् ' अत इनि ठनावितीनिः ' एतादृशे जीविते जीवने सुखं शर्म आलम्ब्य आधित्य संश्रयासौ पन्थाश्च सत्पथः तं ' सन्म-

यशसि व्रज यत्नमुज्झितस्वसुखप्रीतिरुपैहि वा तपः ।
 अधिगम्यमसारमस्थिरं विषयास्वादसुखं पशोरपि ॥ ४४ ॥
 यशसा सुकृतेर्न संग्रहो नियतं धर्ममुपार्जतो यशः ।
 अनुगच्छ तदेकसङ्ग्रहादुभयं लभ्यमितीह सत्पथम् ॥ ४५ ॥
 ननु तावदिहैव सज्जनप्रतिरक्षाविधिगम्यमक्षयम् ।
 फलमिन्दुकरोपरजितप्रहसत्कौमुदकोमलं यशः ॥ ४६ ॥

इदिति समासः ' ऋक्पूरेति ' समासांतः कथं सृजंति उत्सृजंतीति यावत् सृज-
 विसर्गे लिट् ॥ ४३ ॥

यशसीति । उज्झिता त्यक्त्वा ' त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ' इत्यमरः । स्वसुखे आत्मीयसुखे प्रीतिः प्रेमा येन एतादृशः त्वं इदं अध्याहार-
 लब्धं यशसि कीर्तौ विषये यत्नं प्रयत्नं व्रज गच्छ, वा अधवा तपः तपश्चर्या
 उपैहि प्राप्नुहि ' एत्येधत्पूट्सु ' इति वृद्धिः । अत्र उपेहीति पाठो योग्यः पुरस्ताद-
 पवादन्यायेन एत्येधत्पूट्सु इति वृद्धिः ' एडि पररूपमित्यस्यैव ' बाधिका ननु ओ-
 माडोश्चेत्येतस्य तेन ओमाडोश्चेति पररूपमेव भवति इति स्पष्टं कौमुद्यां । अस्थिरं
 चंचलं असारं नास्ति सारो यस्मिन् तत् असारं एतादृशं विषयाणां आस्वादः
 अनुभवः तत्संबन्धि यत्सुखं तत् पशोरपि अधिगम्यते प्राप्यते इत्यधिगम्यं प्राप्य-
 मित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ४४ ॥

यशसेति । सुष्टु कृतिः सुकृतिः तस्याः पुण्यस्य यशसा कीर्त्या साधनेन ' यशः
 कीर्तिः समज्ञाचेत्यमरः ' संग्रहः लाभ इत्यर्थः । ' प्रहृष्टनिश्चिगमश्चेति ' अप् ।
 न भवति धर्मे पुण्यं उपार्जंतीति उपार्जन् तस्य यशः कीर्तिः नियतं नियमेन
 अस्तीति शेषः । यशसा पुण्यं न जायते पुण्यमुपार्जतस्तु नियमेन यशो जायते इति
 तात्पर्यं । तत् तस्मात्कारणात् एकस्य धर्मस्य संग्रहात् लाभादित्यर्थः । उभयं
 उभौ पुण्ययशसी अवयवौ यस्य तदुभयं ' उभादुदात्तो नित्यमित्ययच् ' । लब्धुं
 योग्यं लभ्यं ' पोरदुपधात् ' इति यत् । इति हेतोः इह अस्मिन् लोके संस्थासौ
 पन्थाश्च सत्पथं ' ऋक्पूरव्यूः पथामित्यनेन ' समासांतः अप्रत्ययः सन्मार्गं अनुगच्छ
 प्राप्नुहि इत्यर्थः । अनुपूर्वाद्गमेलोद् मध्यमपुरुषः ॥ ४५ ॥

नन्विति । तावत् पूर्वं इहैव अत्रैवेत्यर्थः । संतुः ये जनाः लोकाः तेषां यः
 प्रतिरक्षाविधिः पालनकृत्यं तेन गम्यं प्राप्यं अक्षयं क्षयो नाशः तद्रहितं ईदोः
 चंद्रस्य कराः किरणाः तैः उपरंजितं मिश्रितमित्यर्थः । अतएव प्रहसत् हास्यकरं
 विकसितमिति यावत् एतादृशं यत्कौमुदं कमलं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेअण् तद्वत्कौमलं
 मृदुलं ' कौमलं मृदुलं मृदु ' इत्यमरः । एतादृशं यशः कीर्तिः फलं अस्तीति
 शेषः । सज्जनरक्षणान् कीर्तिरूपं फलं प्राप्तुमयमवसर इति भावः ॥ ४६ ॥

प्रयतः प्रतिपद्य तत्तपोवनमुग्रं त्वमुदग्रविक्रमः ।

सहसा सह कौशिकेन तं यमिनां कृन्त निवर्हकं युधि ॥ ४७ ॥

पितुरित्थमनाकुलं वचस्तदुपश्रुत्य ननाम पादयोः ।

सह सिद्धवनं यियासुना समरायावरजेन राघवः ॥ ४८ ॥

तमसि स्फुरदंशुमद्युतिप्रहते संसदि सौखरात्रिकः ।

यतये निरयीयतत्सुतौ नृपतिर्मन्त्रपवित्रदंशितौ ॥ ४९ ॥

अनुजगमतुरश्रुवर्षिणो हृदयैः पौरजनस्य राघवौ ।

मुनिमेनमनाकुलातुरैरनुयातावाशिचैकचिन्तया ॥ ५० ॥

प्रयत इति । तत् तस्मात् कारणान् परोपकारस्य अस्मत्कुलव्रतत्वाद्धेतोः उदग्रः उच्चः महानिति यावत् विक्रमः पराक्रमो यस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रो च्छिताः' इत्यमरः । प्रयतः पवित्रः 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । एतादृशः त्वं कौशिकेन कौशिकस्य अपत्यं पुमान् कौशिकाः 'ऋष्यधकवृष्णिकुरुभ्यधेत्यण्' विश्वामित्रेण सह उग्रं भयानकं तपोवनं तपसः तपश्चर्यायाः वनं अरण्यं प्रतिपद्य प्राप्य सहसा अकस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । अथवा सहसा बलेन 'सहो बलं सहामार्गं' इत्यमरः । युधि आजौ 'समित्यादि समियुधः' इत्यमरः । यमिनां मुनीनां निवर्हयति नाशयति इति निवर्हकः तं निपूर्वाद्बृहतेर्बुल् एतादृशं तं राक्षसं कृतं छिधि । कृती छेदने लोट् हेलुक् । अनुप्रासः ॥ ४७ ॥

पितुरिति । राघवः रघोः गोत्रापत्यं राघवः 'तस्यापत्यमित्यण्' पितुः दशरथस्य अनेन प्रकारेण इत्थं 'इदमस्थमुः एतेतौरथोः' इति इदादेशः पूर्वोक्तप्रकारेण न आकुलं अनाकुलं असंकीर्णं यथास्यात्तथेत्यर्थः । तत् पूर्वोक्तं वचः भाषणं उपश्रुत्य आकर्ण्य समराय युद्धाय तादर्थ्यं चतुर्थी सिद्धानां वनं सिद्धवनं यातुमिच्छुः यियासुः तेन यियासुना जिगमिषुणा अवरजेन अवरस्मिन्काले जातः अवरजः तेन लक्ष्मणेन सह पादयोः ननाम नमति चक्रे अनुप्रासः ॥ ४८ ॥

मसीति । तमसि अंधकारे स्फुरंतः अंशवः स्फुरदंशाः ते सन्ति यस्य स्फुरदंशुमान् सूर्यः तस्य या युतिः कांतिः तया प्रहते सति नाशिते सति सूर्योदये सतीत्यर्थः । संसदि सभायां यतये मुनये विश्वामित्रायेति भावः । सुखा रात्रिः सुखरात्रिः तां पृच्छतीति सौखरात्रिकः । 'पृच्छतौ सुभ्रातादिभ्य' इत्यनेन ठक्प्रत्ययः । एतादृशः नृणां पतिः नृपतिः आदौ मंत्रेण पवित्रौ पश्चादंशितौ पूर्वकालेकेति समासः । मंत्रेण कृतशरीररक्षौ कवचधारिणौ चेत्यर्थः । एतादृशौ सुतौ निरयीयतन् निरपूर्वात् यतीप्रयत्ने इत्यस्माणिजंताल्लुङ् चङि द्वित्वं । अनुप्रासः ॥ ४९ ॥

अन्विति । राघवौ रामलक्ष्मणौ अश्रूणि नेत्रोदकानि अभीक्ष्णं वर्षतीति अश्रु-

यमिनः पथि चैतिहासिकादुपशृण्वन् विविधाश्रयाः कथाः ।
 क्रमथं न विवेद राघवो बलयाऽऽनीतबलः स विद्यया ॥ ५१ ॥
 अथ वज्रभृतः सुहृद्बुहो विषयो यः रूपनेन विश्रुतः ।
 नृवरो निजगाद तत्पुरं पिशिताशीनिहतं निरीक्ष्य सः ॥ ५२ ॥

वर्षा तस्य अश्रुवर्षिणः पुरे नगरे भवः पौरः तत्र भव इत्यण् । एतादृशो यो जनः
 लोकः तस्य अशिवं अकल्याणं स्वस्य रामलक्ष्मणयोर्वा तत्संबन्धिनी एका केवला
 चिन्ता तथा अनाकुलानि अव्यप्राणि एतादृशानि यानि आतुराणि दीनानि आशि-
 वचिन्तारूपैकविषयासक्तत्वात् एकाग्रत्वेन अनाकुलत्वं अव्यग्रत्वं दीनत्वकारणं तु
 स्पष्टमेव । एतादृशैः हृदयैः अंतःकरणैः सह एनं पूर्वोक्तं मुनिं विश्वामित्रं अनुज-
 गमतुः अनुययतुः । अनुप्राससहोक्त्यलंकारी ॥ ५० ॥

यमिन इति । चः समुच्ये । पथि मार्गे ऐतिहासिकात् इतिहासं वेद इति ऐति-
 हासिकः 'आख्यानाख्याधिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' इति ठक् । तस्मात् यमिनः
 विश्वामित्रात् 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वं । विविधाः अनेकप्रकाराः अर्थात्
 विषयाः आश्रया यासां एतादृशाः कथाः गोष्ठीः उपशृणोतीति उपशृण्वन् श्रवण-
 कर्ता बलया एतन्नाम्न्या विद्यया मंत्रविशेषरूपास्त्रेण आनीतं प्रापितं बलं सामर्थ्यं
 यस्य एतादृशः राघवः रामचंद्रः क्रमथं क्लेशं ग्लानिं वा न विवेद न जानाति
 स्म । उक्तं च वाल्मीकीये 'रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । गृहाण
 वत्स सलिलं माभूत्कालस्य पर्ययः । मंत्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा । न
 श्रमो च ज्वरो वाते न रूपस्य विपर्ययः । न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यंति नैर्ऋताः ।
 क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव । ततो
 रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः । प्रतिजग्राह ते विये महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः' इत्यादि ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ रामस्य विश्वामित्रात् विद्याप्राप्त्यनंतरं सः प्रसिद्धः नृषु वरः धेष्टः
 विश्वामित्रः सुहृद्बुहः सुहृदे मित्राय द्रव्यं जिघांसतीति सुहृद्बुद् अत्र सुहृत्पदेन
 वृत्रो गृह्यते । तस्य दैत्यत्वेन इंद्रबन्धुत्वात् अथवा वृत्रस्य चित्रकेतोरवतारत्वेन
 विष्णुभक्तत्वाद्विद्रुहत्वं तस्य । वज्रं कुलिशं बिभर्तीति धारयतीति वज्रभृत् इंद्रः तस्य
 रूपनेन अभिषेचने स्नाधातोर्णिजंता ह्रुद् 'ग्लान्नावनुषमां च' इति मिन्वात् 'मितां
 ह्रस्व' इति ण्वस्वः । यः विश्रुतः प्रसिद्धः एतादृशः विषयः देशः मलदकरूपाख्यनामा
 आसीत् इति शेषः । तत्पुरं तस्य देशस्य पुरं पिशिताशीनिहतं पिशितं मांसं
 अध्नाति भक्षयति इति पिशिताशी राक्षसी ताडकेत्यर्थः । पिशितशब्दोपपदे
 अश् धातोः कर्मण्यण् अण्णतत्वान्डीप । तथा निहतं ध्वस्तमित्यर्थः । एतादृशं
 निरीक्ष्य विलोक्य निजगाद उवाच निपूर्वाद् व्यक्तायां वाचि अस्माज्जिद् ।
 इंद्रस्याभिषेचनकथा वाल्मीकीये 'पुरा वृत्रवधेराम मलेन समभिप्लुतं । क्षुधा चैव

न भुनक्ति पुरा पुरश्चियं परितः कीर्णकरङ्कसङ्करा ।

अवमग्नशिरःकपालदृग्विवरप्रोद्धतशाद्वला मही ॥ ५३ ॥

फणिभिः प्रतिविम्बमातरः शितिभिर्भान्ति शिरोऽवलम्बिभिः ।

रचितैरिव वेणिबन्धनैर्विरहादस्य पुरस्य शासितुः ॥ ५४ ॥

सहस्राक्षं ब्रह्महत्यासमाविशत् । तमिन्द्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् । इह भूम्यां मलं दत्त्वा देवाः कारूपमेव च । शरीरजं महेंद्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे । निर्मलो निष्करूपश्च शुद्ध इन्द्रो यथाभवत् । ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमं । इमौ जनपदौ स्फीतौ ह्ययं लोके गमिष्यतः । मलदाश्च करुणाश्च ममांगमलधारिणौ ' इत्यादि ॥ ५२ ॥

नेति । परितः समंततः ' समंततस्तुपरितः सर्वतोविष्वगित्यपि ' इत्यमरः । कीर्णाः इतस्ततो विक्षिप्ताः ये करंकाः अस्थीनि ' करंको मस्तके शस्यनालिकेर-फलास्थिनि ' इति मेदिनी । स एव संकरः अवकरो यस्यां अवमग्नानि मृत्तिकांतः प्रविष्टानि यानि शिरः कपालानि शिरोस्थीनि तत्संबन्धीनि यानि दृग्विवराणि दृष्टिच्छिद्राणि तेभ्यः प्रोद्धताः ऊर्ध्वं प्राप्ताः शाद्वलाः कोमलतृणहरितभूभागा यस्यां ' नडशादाड्वलच् ' इति ड्वलच् प्रत्ययः । एतादृशी मही पृथ्वी पुरस्य नगरस्य या श्रीः शोभा तां पुरा न भुनक्ति नैव भुनक्ति नैव पालयतीत्यर्थः । भुज-पालनाभ्यवहारयोः लट् । पूर्ववत् एतस्याः पुरः शोभा नास्तीति तात्पर्यं । पुरा-शब्दस्य निश्चयार्थत्वं ' यावत्पुरा निपातयोर्लट् ' इत्यत्र दृष्टं ' भुजो नवने ' इत्यत्र अनवने इति पर्युदासात् आत्मनेपदं न । अत्र वर्तमाने लट् अनेनैव लट्प्रत्ययः ननु यावत्पुरेति सूत्रेण । तत्र भविष्यतीत्यस्यानुवृत्तेः । प्रकृते भविष्यत्कालस्य असंभवात् ॥ ५३ ॥

फणिभिरिति । प्रतिबिंबानि प्रतिकृतयः ' प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमा प्रति-यातना प्रतिच्छाया ' इत्यमरः । एतादृश्यः या मातरः गौर्यादयः ताः शिरो-वलंबिभिः शिरःसु मस्तकेषु अवलंबंते अवलंसंते इति शिरोवलंबिनः तैः ' सुप्यजाताविति णिनिः ' । शितिभिः कृष्णवर्णैः ' शिती धवलमेचकौ ' इत्यमरः । एतादृशैः फणाः पटाः संति येषां ते फणिनः ' व्रीह्यादिभ्यश्चेति ' इनिः अथवा पुंलिङ्गादपि अस्मात् ' अत इनि ठनौ ' इति इनिः । अस्य पुरोवार्तिनः पुरस्य नगरस्य कर्मणि षष्ठी । शास्तीति शासिता तस्य शासितुः पालयितुरित्यर्थः । विरहात् वियोगान् रचितैः कृतैः वेणीनां प्रवेणीनां बंधनानि तैरिव भांति शोभन्ते । प्रियविरहितानां स्त्रीणां एकवेणीधारणं शास्त्रसिद्धं । उक्तं च याज्ञवल्केन ' क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ' इति ॥ ५४ ॥

भुवि भोगिनिभं विलोकयंस्तुटुमो हारमहार्यवेपथुः ।

हरिहस्तहतस्य दन्तिनः कररन्ध्रे निभृतं निलीयते ॥ ५५ ॥

प्रतिमा विशदेन लूतिकापटलेनावृतदृष्टिरीक्ष्यते ।

रुदितैरिव पुष्पितेक्षणा विपुलत्रासकृतैरनेकशः ॥ ५६ ॥

श्रुथभित्तिविरुद्धभूरुहस्त्रिमूलाग्रविनिर्गमक्षतम् ।

स्फुटतीव भृशं शुचातुरं हृदयं तद्रुहचित्रयोषिताम् ॥ ५७ ॥

भुवीति । भुवि भूतले भोगः अस्यास्तीति भोगी सर्पः तेन निभः सदृशः 'निभसंकाशनीकाश' इत्यमरः । तं हारं मुक्तावलीं विलोकयन् अतएव हर्तुं दूरीकर्तुं योग्यः हार्यः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । न हार्यः अहार्यः एतादृशः वेपथुः कंपो यस्य 'अथ वेपथुः कंः' इत्यमरः । एतादृशः तुटुमः उंदुरः 'उंदु-रस्तुटुमोरंध्रवभ्रु' इति त्रिकांडशेषः । हरेः सिंहस्य यो हस्तः । चपेटा तेन हतस्य एतादृशस्य दन्तिनः हस्तिनः करस्य हस्तस्य रंध्रं छिद्रं तस्मिन् निभृतं गुप्तं यथास्यात्तथा निलीयते लीनोभवति । अनुप्रासः ॥ ५५ ॥

प्रतिमेति । विशदेन पांडुरेण 'विशददेवतपांडुराः' इत्यमरः । लूतिकानां ऊर्णनाभानां 'लूतास्त्री तंतुवायोर्णनाभमकंदकाः समाः' इत्यमरः । पटलेन समूहेन 'समूहे पटलं न ना' इत्यमरः । तंतुवायसूत्रजालेनेत्यर्थः आवृता वेष्टिता वृज्वरणे कर्मणि क्तः दृष्टिर्यस्याः सा एतादृशी प्रतिमा प्रतिकृतिः आलेख्यमिति यावत् जात्येकवचनं । विपुलः अतिशयितः यन्त्रासः दुःखं तेन कृतानि अनेकशः अनेकानीति यावत् एकैकश इति भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थं शस् इत्यावेदितं प्राक् । यानि रुदितानि रोदनानि तैः पुष्पाणि संजितानि येषां तानि पुष्पितानि तारकादि-त्वादितच् प्रत्ययः तानि ईक्षितानि नेत्राणि यस्याः सा 'ईक्षणं चक्षुरक्षणीत्यमरः' एतादृशीव ईक्ष्यते अवलोक्यते जनैरिति शेषः । ईक्षतेः कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

श्रुथेति । श्रुथाः शिथिला या भित्तयः कुड्यानि 'भित्तिः स्त्रीकुड्यमेहकं' इत्यमरः । तासु विरुद्धाः प्रादुर्भूताः एतादृशा ये भूरुहः वृक्षाः रुहधातोः 'इगुप-धक्षा प्रीकिरः कः' इति क प्रत्ययः । भूशब्देन षष्ठीसमासः । तेषां वृक्षाणां यानि स्थिराणि मूलानि बुध्राः 'मूलं बुध्रोऽग्नि' इत्याद्यमरः । तेषां अप्राणि प्रांतभागाः तस्य यो विनिर्गमः बहिर्गमनं तेन क्षतं विदीर्णं भृशं अत्यंतं शुचा शोकेन 'मन्यु-शोकौ तु शुक् स्त्रियां' इत्यमरः । आतुरं अभ्यमितं पीडितमित्यर्थः । एतादृशं तस्याः नगर्याः संबंधीनि यानि गृहाणि सदनानि तत्संबन्धिन्यः याश्चित्रयोषितः आलेख्यरूपस्त्रियः 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः' तासां हृदयं स्फुटतीव द्विधा भवतीवेत्यर्थः । वर्षादिना भित्तीनां शैथिल्यात् तदुत्पन्नवृक्षमूलबहिर्निर्गमनेन भित्तिलिखितचित्रस्त्रीहृदयानां द्वैधीभावात् । शोकेन तानि हृदयानि विदीर्णानी-वेति उपप्रेक्ष्यते । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५७ ॥

नकुलः परिजर्णिवैबुधप्रतिबिम्बाननमध्यरन्ध्रतः ।

परिकर्षयति क्रुधा यथा स्फुरितं तद्रसनं सरीसृपम् ॥ ५८ ॥

इति जल्पति तत्र राक्षसी पुरतः प्रादुरभूद्भिदेलिमा ।

मकराकरपायिधामभिः क्षतयक्षाकृतिरुग्रविगहा ॥ ५९ ॥

नकुल इति । नकुलः सर्पघातकः प्राणिविशेषः (मुंगूस इति भाषायां)
 'नकुलस्तु पांडवप्राणिभेदयोः' इति हैमः । विबुधानां देवानां इमानि वैबुधानि
 तस्येदमित्यण् 'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । एतादृशानि यानि
 प्रतिबिम्बानि प्रतिकृतयः 'प्रतिमानं प्रतिबिम्बं' इत्यमरः । परिजर्णानि
 पूजायभावाज्जर्णतां प्राप्तानि यानि वैबुधप्रतिबिम्बानि तेषां यानि आननानि
 मुखानि तन्संबंधीनि यानि मध्यरंध्राणि मध्यच्छिद्राणि मध्यरंध्राणीत्यत्र 'विशे-
 षणं विशेष्येण' बहुलमिति समासः तेभ्य इति मध्यरन्ध्रतः आद्यादि-
 त्वात्तसिः अपादाने पंचमी । 'क्रुधा क्रोधेन क्रुध् क्रोधे' संपदादित्वाद्भावे क्रिप
 क्रोधेनेत्यर्थः । स्फुरितं चकासितं तेषां प्रतिबिम्बानां रसनं जिह्वां जातिविवक्षा-
 यामेकवचनं । अथवा पूर्वत्र एकवचनातेनैव विग्रहः कार्यः 'रसनं ध्वनिते स्वादे
 रसज्ञारास्त्रयोरपि' इति हैमः । सरीसृपं कुटिलं सर्पतीति सरीसृपः 'नित्यं कौटिल्ये
 गतौ' इति सर्पतेः यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोचिचेति लुक्' 'रीगृधुपधस्यचेति रीगा-
 गमः' नधात्विति गुणनिषेधः । सरीसृपं यथा सर्पमिवेत्यर्थः । 'ववायथा
 तथैवैवं' इत्यमरः । चक्रीव्यालः सरीसृप' इत्यमरः । परिकर्षयति आकर्षयती-
 त्यर्थः परिपूर्वात्कृप्विलेखने इत्यस्मात् णिजन्ताल्लट् । देवप्रतिमानामपि दुर्दशा
 हाकटमिति भावः ॥ ५८ ॥

इतीति । तत्र तस्मिन् नृवरे विश्वामित्रे इति पूर्वाक्तप्रकारेण जल्पति भाषते
 इति जल्पन् तस्मिन् जल्पति भाषमाणे सतीत्यर्थः । जप जल्प व्यक्तायां वाचि
 शानृप्रत्ययः । यस्य च भावेनेति सप्तमी । पुरतः अग्रतः दिग्शब्देभ्य इत्यधिकारे
 अस्तीत्यर्थे बाहुलकात् अतसुच् 'स्यात्पुरःपुरतोग्रतः' इत्यमरः । भिद्यते इति
 भिद्देलिमा भिद्देर्विदारणे इत्यस्मात् 'अर्हार्थे केलिमरप्रत्ययः' । मकराणां प्राहाणां
 आकरः खनिः समुद्र इत्यर्थः तं पिबतीति मकराकरपायी अगस्त्यः 'सुप्यजाता-
 विति णिनिः' तस्य यानि धामानि तेजांसि तैः क्षता नष्टा यक्षाकृतिः यक्षदेहो
 यस्याः अगस्त्यशापेन नष्टयक्षदेहा इत्यर्थः । अतएव उग्रः भयंकरः विग्रहः देहो
 यस्याः सा एतादृशी राक्षसी तादृका रक्षस् शब्दात् स्वार्थेऽण् कचित्स्वार्थिकाः
 प्रकृतितोल्लिङ्गवचनेत्यादिना रक्षस् शब्दस्य नपुंसकत्वेपि अण्णतत्वात् ङीप् स्त्रीत्वं
 च । प्रादुरभूत् आविर्भवूव । उक्तं च रामायणे 'सुंदे तु निहते राम अगस्त्यमृ-
 पिसत्तमं । तादृका सहपुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति । भक्ष्यार्थं जातसरंभा गर्जती
 साम्यधावत । आपतंती तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवान् ऋषिः । राक्षसत्वं

नवकृत्तविलासिनकिरप्रसवोत्तंसविभूषितानना ।

नृशिरस्तातिमेखलागुणस्फुरणकूरकटु कणत्कटिः ॥ ६० ॥

परितः स्फुरदन्त्रपाश्यया परिणद्धाकुलकेशसन्ततिः ।

घनशोणितपङ्ककुङ्कुमप्रविलिप्तस्तनकुम्भभीषणा ॥ ६१ ॥

भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्त्यः परमार्थस्ताटकामपि शम्बान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्छिता । देशमुन्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभं । इत्यादि ॥ ५९ ॥

तां राक्षसीं वर्णयति । नवेति । नवाः नूतनः 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । कृताः छिन्नाः कृती छेदने कर्मणि क्तः 'श्रीदीतीण् निषेधः' एतादृशाः ये विलसन्ति तच्छीला विलासिन्यः स्त्रियः विपूर्वाङ्गसेः 'सुप्यजाताविति णिनिः' अथवा प्रशस्ता विलासाः संति यासां ता विलासिन्यः विपूर्वाङ्गसतेर्भावे घञन्तात् 'अत इनि ठनाविति' इनिः 'कृत्रेभ्य' इति ङीप् । तासां कराः हस्ताः त एव प्रसवोत्तंसाः पुष्पभूषणानि 'फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । तैः विभूषितं अलंकृतं आननं मुखं यस्याः एतादृशी अथवा नवकृत्तविलासिनीकरसंबन्धिनः ये प्रसवोत्तंसाः पुष्पभूषणानि तैः विभूषितं शोभितं आननं मुखं यस्याः सा नृणां मनुष्याणां शिरांसि मस्तकानि तेषां ततिः पङ्क्तिः येषु एतादृशा ये मेखला गुणाः कांचीतंतवः 'स्त्रीकट्यां मेखला कांचीः' इत्यमरः । तेषां यत्स्फुरणं तेन कूरं कटु कर्णकठोरं च यथास्यात्तथा रणंती शब्दायमाना कटिः श्रोणिः यस्याः सा रणशब्दे शत्रुप्रत्ययः । स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः ॥ ६० ॥

परितः समंततः 'समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । स्फुरन्ती शोभमाना या अङ्ग्राणां पुरीततां पाश्या पाशसमूहः 'पाशादिभ्यो यः' इति समूहार्थे यप्रत्ययः समूहेः इत्यनुवर्तमाने 'पाश्या गव्येत्यमरः' । अर्थाद्वातितप्राणिनामित्यर्थः तया करणेन परिणद्धा बद्धा नह बंधने क्तप्रत्ययः । आकुलानां विकीर्णानां केशानां कचानां 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । संततिः समूहो यस्याः सा घनं निबिडं यच्छोणितं रक्तं तस्य यः पङ्कः कर्दमः तदेव कुङ्कुमं केशरं तेन प्रविलिप्तौ यौ स्तनकुम्भौ स्तनघटौ ताभ्यां भीषणा भयदा भीषातोर्णजन्तात् 'ण्यासथंधौ युच्' इति युच् 'भियो हेतुभये पुक्' इति पुगागमः । एतादृशी राक्षसी प्रादुरभूत् इति पूर्वश्लोकस्थकियापदेनान्वयः । अत्र बीभत्सरसः । राक्षसी आलंबनविभावः । रक्ताङ्गमालादि उद्दीपविभावः इति यथायथमुपेयं । तदुक्तं 'विभावैरनुभाविष्य सात्विर्कैर्व्यभिचारिभिः ॥ आनीदमानस्वादुत्वस्यायिभावो रसः स्मृतः' इति ॥ ६१ ॥

इति तामतिभीमदर्शनामभिवीक्ष्योभयतस्तपोधनम् ।

धनुषोरवनीभुजः सुतौ सपदि न्यस्तशरावतिष्ठताम् ॥ ६२ ॥

स वशिष्ठतनूजपातितक्षितिपस्वर्वसतिप्रदो मुनिः ।

वृणिनो नृपतेः कृतस्मयस्तनयं वीक्ष्य जगाविदं वचः ॥ ६३ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अतिशयितं भीमं भयंकरं 'घोरं भीमं भयानकं' इत्यमरः । दर्शनं अवलोकनं यस्याः एतादृशीं तां राक्षसीं अभिवीक्ष्य अवलोक्य अवनीं पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इत्यवनीभुक् 'क्ष्मावनिर्भेदिनी मही' 'भुञ्जपालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्मात् किप्चेति किप् । तस्य दशरथस्य सुतौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ तप एव धनं यस्य स तपोधनः विश्वामित्रः तं उभयतः उभयोर्भागयोरित्यर्थः । उभशब्दात्सप्तम्यन्तात् इतरेभ्योपि दृश्यते इति तसिल् । 'उभसर्वतसोः कार्या' इत्यनेन द्वितीया । सपदि तद्दर्शनक्षणे 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । धनुषोः कार्मुकयोः 'धनुश्चापो धन्वशरासन' इत्यमरः । न्यस्तौ नियुक्तौ शरौ बाणौ याभ्यां एतादृशौ अतिष्ठतां आस्तामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

स इति । वसिष्ठस्य ये तनूजाः तन्वाः देहान् अजनिषत् इति तनूजाः 'पञ्चन्यामजातौ' इति जनेर्द्विप्रत्ययः । ङित्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः तैः पातितः शापेन चंडालतां प्रापितः एतादृशः यः क्षितिपः राजा त्रिशंकुरिति यावत् 'आतोनुपसर्गं' कः इति कप्रत्ययः । तस्य स्वर्वसतिः स्वर्गवासः तां प्रददाति इति स्वर्वसतिप्रदः 'प्रेदाज्ञः' इति कः एतादृशः मुनिः विश्वामित्रः । वसिष्ठपुत्रशापेन चंडालतां प्राप्तः त्रिशंकुः विश्वामित्रं गतः तेन च तपःसामर्थ्येन स्वर्गं प्रापितः इति कथा वाल्मीकीये बालकांडे प्रसिद्धा । कृतः स्मयः ईषद्धास्यं येन एतादृशः सन् एतादृश्यामपि दुष्टायां राक्षस्यां दया न युक्ता तथाप्ययं तद्विषये घृणी इति स्मयकारणं तदाह घृणिन इति । पितृगुणा पुत्रे आयांति इत्यभिप्रायेणेदं विशेषणं । घृणा करुणा अस्यास्तीति घृणी व्रीह्यादित्वादिनिः 'जुगुप्सा करुणा घृणेत्यमरः' । एतादृशस्य नृपतेः दशरथस्य तनयं पुत्रं रामचंद्रमित्यर्थः । वीक्ष्य विलोक्य इदं वक्ष्यमाणं वचः भाषणं जगौ उवाचेत्यर्थः । कैशब्दे लिट् । अनुप्रासालंकारः । 'ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितं । ऋषिपुत्रशतं रामराजानभिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोसिदुर्भेधो गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य शाखांतरमुपेयिवान् । इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमागतिः । न चातिक्रमिषुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः । अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयं । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरं । स राजा पुनरेवैतान् इदं वचनमब्रवीत् । प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्यां गतिं गमिष्यामि खस्तिवोस्तु तपोधनाः । ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितं । शेषुः परमसंकुद्धाश्चंडालतं गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वस्वमा-

इति सार्व्वजनीनसम्पदः प्रलयं देशवरस्य कुर्वतीम् ।
न निहत्य शरेण सूरिभिस्त्वमधर्मी ध्रुवमेव गीयसे ॥ ६४ ॥

श्रमं । अध राज्यां व्यतीतायां राजा चंडालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो
ध्वस्तमूर्धजः । चित्त्वमाल्यांगरागश्च आयसाभरणोऽभवत् । इत्यादि । ततः कालेन
महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । नाभ्याग-
मस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ।
सुचमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य
नरेश्वर । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं
गच्छ नरेश्वर । स्वार्जितं किं चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलं । राजस्त्वं
तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ।
दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाक-
शासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशंको गच्छ भूयस्त्वं नामि-
स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्षिराः । एवमुक्तो महेंद्रेण त्रिशं-
कुरपतत् पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनं । तच्छ्रुत्वा वचनं
तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयतीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । अन्य-
मिन्द्रं करिष्यामि लोकोवास्यादनिद्रकः । देवतान्यपि सक्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे ।
ततः परमसंभ्रांताः सर्पिसंधाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानं ऊचुः सानुनयं
वचः । अयं राजाः महाभाग गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्वेव
तपोधन । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वस्त्रि-
शंकोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे । स्वर्गोस्तु सशरीरस्य
त्रिशंकोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ । यावत्लोका-
धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । अवाक्षिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ।
अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतीषि नृपसत्तमं । कृतार्थं कीर्तिमंतं च स्वर्गलो-
कगतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः । ऋषिमध्ये महातेजा
वाढमित्येव देवताः । इदि च बालकांडे प्रसिद्धं ॥ ६३ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजनेषु साधवः इति सार्व्वजनीनाः 'प्रतिज-
नादिभ्यः खञ्' इति साध्वर्थे खञ्प्रत्ययः सार्व्वजनीनाः लंपदः यस्य सर्वलोकोप-
कारकसंपत्तिमानित्यर्थः । एतादृशस्य देशवरस्य देशोत्तमस्य प्रलयं नाशं करो-
तीति कुर्वती तां कृधातोः लटः शत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् एतादृशीं राक्षसीं
इत्यर्थः । शरेण बाणेन निहत्य नाशयित्वा सूरिभिः विद्वद्भिः 'धीमान् सूरिः'
इत्यमरः । त्वं एषः रामचंद्रः अधर्मे अस्यास्तीति अधर्मा 'अत इनि ठनाविति'
इनिः । इति ध्रुवं निधयेन न गीयसे न वर्ण्यसे । अत्र निहत्येति त्वोपपत्यर्थे स्थित
इत्यध्याहारः कर्तव्यः निहत्य स्थितस्त्वमित्यन्वयः अन्यथा निहत्य गीयसे इति

शतमन्युरवर्णवृत्तये न वधःस्त्रैण इति प्रचिन्तयन् ।
 निजघान विरोचनात्मजां कुलिशेन त्रिदिवस्य शान्तये ॥ ६५ ॥
 वनितावपुषि द्विषज्जने पुरुषाकारविशेषितेऽपि वा ।
 नहि भद्रकरं शरीरिणां प्रहृताहं करुणावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 युवतेरपि साधवः सुखे जगतो लोपयितुं चिरस्थितिम् ।
 तुलयन्ति न राम ! विक्रमं द्विषतीतापमगुण्यवृत्तिभिः ॥ ६७ ॥

क्रिययोः भिन्नकर्तृकत्वात् कत्वानुपपत्तिः । स्त्रीवधेन अधर्मा स्यामिति माशं
 किष्टाः ॥ ६४ ॥

एतादृशः स्त्रीवधः पापदुष्कृतिजनको न भवतीति द्रढयितुं इंद्रचरितं दृष्टां-
 तयति । शतमन्युरिति शतं मन्यवो यज्ञा यस्य स तथा 'मन्युर्दैन्येकर्तौकृतित्यमरः'
 शतसंख्याकयज्ञकर्ता इंद्रो भवति इति पुराणादिषु प्रसिद्धं (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य
 ' त्रिदिवत्रिदशालया ' इत्यमरः । शान्तये स्वास्थ्याय) स्त्रियाः अयं स्त्रियः ।
 ' स्त्र्यापुंसाभ्यां ' इत्यादिना इदमर्थे सञ्प्रत्ययः । वर्णः स्तुतिः ' वर्णोद्विजादौ
 शुक्लादौ स्तुतौ ' इत्यमरः । तद्विरुद्धः अवर्णः नञो विरोधोर्थः असुरादिवत् ।
 तथा च अवर्णस्य निंदायाः वृत्तये वर्तनाय उत्पत्तये इत्यर्थः । न न भवतीति
 त्यर्थः । इति प्रचितयति विचारयति प्रचिन्तयन् विचारयन् सन् विरोचनस्य
 दैत्यविशेषस्य आत्मजां कन्यां मंथरानामिकां कुलिशेन वज्रेण ' कुलिशं
 भिदुरं पविः ' इत्यमरः । निजघान नाशयामास निपूर्वाद्धन्तेर्लिट् द्वित्वं होर्हते-
 रिति कुत्वं । ' श्रूयतां हि पुरा शको विरोचनसुतां नृप । पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं
 मंथरामभ्यसूदयत् ' इति वाल्मीकीये बालकांडे ॥ ६५ ॥

वनितायाः स्त्रियाः वपुः शरीरं ' यस्य वनिता महिला तथेत्यमरः ' ।
 वनितारूपे इत्यर्थः । एतादृशे प्रहृताहं प्रहरणं प्रहृतं तत् अर्हतीति प्रह-
 ताहं कर्मण्यण् द्विषज्जने द्विषोऽमित्रे इति शतृप्रत्ययः । द्विषन् एतादृशो यो
 जनः लोकः तद्विषये स्त्रीरूपशत्रुजने इत्यर्थः । वा अथवा पुरुषस्य नरस्य आकारः
 आकृतिः तेन विशेषिते युक्ते इत्यर्थः । पुरुषेऽपीत्यर्थः एतादृशद्विषज्जने
 विषयसप्तमीयं शरीरिणां देहिनां करुणायाः दयायाः अवलम्बनं आश्रयणं भद्रं
 कल्याणं करोतीति भद्रकरं ' क्रियोहेतु ताच्छील्यानु ' इत्यादिनाटप्रत्ययः ।
 कल्याणकरं नहि अस्तीति शेषः ॥ ६६ ॥

युवतेरपीति । साधवः हे राम जगतः विष्टपस्य ' विष्टपं भुवनं जगत् '
 इत्यमरः । सुखे सुखविषये विषयसप्तमीयं सुखार्थमिति यावत् युवतेरपि स्त्रिया
 अपि चिरं स्थितिः चिरस्थितिः तां बहुकालपर्यंतं वासमित्यर्थः । लोपयितुं
 नाशयितुमित्यर्थः । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः तं कर्मण्यण् द्विषत्परयोरिति
 खच् तु न भवति उपपदविधौ लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् द्विषच्छब्देन

अपि वित्थ इदं धनुर्भृतोर्भवतोः पौरुषरोषवित्तयोः ।

न भजन्ति यशःश्रियं रणेऽभ्युदिते हन्त तपोधनद्विषः ॥ ६८ ॥

न विरोचनजन्मनोरिदं युवयोरायुधयुद्धतन्त्रयोः ।

द्विजवृद्धनिषेवणक्षमं महतोः श्रौत्रमलं विराजते ॥ ६९ ॥

इति मुनिचोदितो हृदि सुकेतुसुतामिषुणा

रघुपतिरक्षिणोदशनिपातपटुध्वनिना ।

स्फुटितकुचान्तरस्त्रवदसृक्स्मृतिनः करणात्

प्रथममपाययुस्तदसवो नु शरो नु वहिः ॥ ७० ॥

द्विषतीशब्दस्याग्रहणात् । एतादृशं विक्रमं पराक्रमं 'विक्रमस्त्वतिशयितता' इत्यमरः । प्रशस्ता गुणा येषां ते गुण्याः 'रूपादाहतप्रशंसयोर्थेप्' इति सूत्रे अन्येभ्योपि दृश्यते इति वार्तिकेन गुणशब्दात् यप् प्रत्ययः न गुण्याः अगुण्याः दुर्वृत्ता इत्यर्थः । तेषां या वृत्तयः वर्तनानि 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । ताभिः सह न तुल्यंति तुलनां न कुर्वतीत्यर्थः । दुर्वृत्तं श्रियास्तापकरं पराक्रमं दुर्जनवृत्तेन तुल्यं न गणयन्ति अपि तु सत्कृत्यमेव वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दुर्जनेषु निर्घृणत्वेन पराक्रम एव श्रेयान् इत्याह । अपीति । धनुषो विभृतः इति धनुर्भृतौ किप् धनुर्धारिणौ इति यावत् पुरुषस्य कर्म पौरुषं युवादित्वाद्गुप् प्रत्ययः । पराक्रमः रोषः क्रोधः तौ वित्ते द्रव्ये ययोस्तयोः भवतोः रामलक्ष्मणयोः रणे युद्धे अभ्युदिते उत्पन्ने इत्यर्थः । तपोधनद्विषः तप एव धनं येषां ते तपोधनाः तपस्विनः तान् द्विषन्तीति तथा 'सत्सूद्विषेत्यादिनाकिप्' उपपदसमासः । यशसः कीर्तिः शोभा तां जयमिति यावत् हन्त इति हर्षे । न भजन्ति न प्राप्नुवन्ति । वर्तमानसामीप्ये लट् । न प्राप्स्यन्तीति यावत् । इदं अपि वित्थः । वेत्तेर्लट् अपिः प्रश्ने संभावनायां वा ॥ ६८ ॥

नेति । विरोचनात् सूर्यात् जन्म उत्पत्तिर्यथोस्तौ तयोः सूर्यवंशोत्पन्नयोरित्यर्थः । अतएव आयुधं शस्त्रं युद्धं रणः ते तन्त्रं प्रधानं ययोस्तौ 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमरः । शस्त्रयुद्धनिपुणयोरिति यावत् अतएव महतोः श्रेष्ठयोः युवयोः रामलक्ष्मणयोः द्विजाश्च त वृद्धाश्च द्विजवृद्धाः द्विजेषु वृद्धा वा कडारादित्वात् द्विजशब्दस्य पूर्वनिपातः तेषां यन्निषेवणक्षमं सेवनयोग्यं वृद्धद्विजैकाचरणीयं श्रोत्रियस्य कर्म श्रौत्रं 'श्रोत्रियस्य यलोपधेत्यनेन अण्प्रत्ययः' । यलोपश्च श्रोत्रियत्वमिति यावत् । अलं न विराजते अत्यन्तं न शोभते इति यावत् अलं शब्दः पर्याप्त्यर्थकः ॥ ६९ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण मुनिना विश्वामित्रेण चोदितः प्रेरितः रघूणां रघ्वपत्यानां पतिः स्वामी । रघुशब्दस्य रघ्वपत्ये लक्षणा । रामचंद्रः अश्वमेधवज्रस्य पातः पतनं तद्वत् पटुः गंभीरः ध्वनिः रवो यस्य एतादृशेन शृणुणा वागेन मुकेतोः दैत्यविशेषस्य मुता कन्या तां ताटकामित्यर्थः । हृदि हृदये 'स्वाति

ऋषिरिति विघ्नघातविधिसञ्चितसद्यशसं
तनुजमयोजयद्दशरथस्य सुरास्त्रगणैः ।
असुरनिशाचरक्षतजपानपरैर्विकस-
लसितहुताशनद्युतिपिशङ्गितदिग्वदनैः ॥ ७१ ॥
वदनविनिर्गतज्वलितवह्निशिखावितते-
रुपगतवन्ति राममथ तानि ततानि रुचा ।
शशधरखण्डकोणकुटिलस्फुटकोटिखरं
दशनचतुष्टयं पृथु दधन्ति बहिः प्रसृतम् ॥ ७२ ॥

हन्मानसं मनः ' इत्यमरः । अक्षिणोत् अविध्यदित्यर्थः क्षिणु हिंसायां इति
तानादिकालङ् उप्रत्ययश्च । स्फुटितं विदीर्णं यन् कुचयोः स्तनयोः अंतरं मध्य-
भागः तस्मात् ख्वंती असृजः रक्तस्य द्युतिः प्रस्रवणं निर्झरो यस्मात् एतादृशात्
करणात् शरीरात् ' करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ' इत्यमरः । प्रथमं पूर्वं
क्रियाविशेषणमिदं तस्याः ताटिकायाः असवः प्राणाः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावः
बहिः बहिर्देशे अपाययुर्नु जग्मुर्नु नु इति वितर्कः । शरः बाणः प्रथमं अपाययौ
नु इति वचनविपरिणामेन अन्वयः । रामबाणपातेन मृतायास्ताटिकायाः विद्ध-
बाणस्य पूर्वं बहिर्गमनं प्राणानां वा पूर्वगमनं इति वितर्कः । एतेन मरणस्य
शीघ्रता दर्शिता । अतिशयोक्त्यलंकारः । इत आरभ्य श्लोकत्रयस्य नर्दटकं
वृत्तम् । तदुक्तं ' यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ' इति ॥ ७० ॥

ऋषिरिति । ऋषिः विश्वामित्रः इति पूर्वोक्तप्रकारेण विघ्नानां अंतरायाणां
नाशः घातः ' विघ्नोऽंतरायः प्रत्यूहः ' इत्यमरः । तस्य यो विधिः विधानं वि-
घ्नभूतरक्षोविघातकरणमित्यर्थः । तेन संचितं संपादितं सत् यशः सत्कीर्तिर्येन
एतादृशं दशरथस्य तनोः अजनीति तनुजः पुत्रः तं राममित्यर्थः । असुरा दैत्याः
' असुरा दैत्यदैतेया ' इत्यमरः । निशायां चरंतीति निशाचराः राक्षसाः ' चरेष्ट'
इत्यादिना टप्रत्ययः । तेषां यत्क्षतजं रक्तं ' रक्तक्षतजशोणितं ' इत्यमरः । तस्य
यत्नानं प्राशनं तत् परं प्रधानं येषां तादृशैः लसितः देदीप्यमानो यो हुताशनः
अग्निः तस्येव या द्युतिः कांतिः विकसंती सर्वतः प्रसृता या लसितहुताशनद्युतिः
' पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः ' तथा पिशंगितानि पिंगलीकृतानि दिशां काष्ठानां
वदनानि मुखानि यैः एतादृशैः सुराणां देवानां अस्त्राणां गणाः समुदायाः तैः
अयोजयत् संयोजितवान् । युद्धातोर्णिजंताल्लङ् ॥ ७१ ॥

वदनेति । अथ वदनेनात् मुखात् अर्थाद्विश्वामित्रस्य विनिर्गता एतादृशी या
ज्वलिता दीप्ता एतादृशी बन्दिशिखाविततिः बन्दिज्वालापंक्तिः तस्याः सकाशात्
बहिर्गतानीति अर्थाक्षिप्तं । रुचा कांत्या ततानि विमृतानि तानि अस्त्राणि शशस्य
धरः धारकः चंद्रमाः तस्य खंडः छेदः तस्य कोणः प्रांतः तद्वत्कुटिला वक्रा

रक्षोहव्यहविर्भुजं स हि तथा सन्धूप्य शस्त्रेन्धनेः

प्रत्युद्गम्य सुदूरमेव हरिणैरन्वीयमानो बहिः ।

छेदाय प्रसृतैरसेकिमलताजालप्रवालश्रियः

कूजत्कोकिलमाश्रमस्य निकटं सायम्प्रपेदे मुनिः ॥ ७३ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये

रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

या स्फुटा स्पष्टा या कोटिः अग्रं तद्वत्खरं तीक्ष्णं बहिः प्रसृतं बहिरागतं पृथु
महत् यद्दशनचतुष्टयं दंतचतुष्टयं अर्धाद्रामस्य दधति धारयति । वा नपुंसकस्येति
विकल्पेन नुमागमः । एतादृशानि संति रामं उपगतवन्ति प्राप्तानीत्यर्थः । बि-
श्वामित्रमुखविनिर्गतवर्हिहशिखासमुदायात् बहिर्विनिर्गत्य चंद्रखंडकोणकुटिल-
कोटिखरं रामचंद्रस्य बहिर्गतं दशनचतुष्टयं स्पृशन्ति रामं प्रति प्राप्तानीत्यर्थः ।
अनुप्रासालंकारः ॥ ७२ ॥

रक्ष इति । सः पूर्वोक्तः मुनिः विश्वामित्रः हीति प्रसिद्धौ रक्षांस्येव हव्यानि
हविर्द्व्याणि यस्य एतादृशो यो हविर्भुक् भूमिः तं शस्त्राण्येव इंधनानि काष्ठानि
तैः तथा तेन प्रकारेण श्रीरामचंद्रद्वारा इत्यर्थः । सन्धूप्य संताप्यत्यर्थः सेकेन
सेचनेन निवृत्ता निष्पन्नाः सेकिमाः 'भाक्प्रत्ययांतादिमप् वक्तव्यः' इत्यनेन
सेक शब्दात् इमप् निर्वृत्तार्थः । न सेकिमाः असेकिमाः जलसेकं विना स्वत एव
वृद्धिगता इत्यर्थः । एतादृशः या लताः वल्लर्यः तासां जालानि समूहाः तेषां या
प्रवालश्रीः अंकुरशोभा 'प्रवालमंकुरेप्यस्त्री' इत्यमरः । तस्याश्छेदाय बहिः
बहिर्भागे प्रसृतैः एतादृशैः हरिणैः मृगैः सुदूरं आतिदूरं प्रत्युद्गम्य अन्वीयमानः
अनुगम्यमानः अनुपूर्वादिण्धातोः कर्मणि लट् । एतादृशः सन् सायं सायं-
काले कूजंतः शब्दायमानाः कोकिलाः पिक्वाः यस्मिन् एतादृशं आश्रमस्य नि-
कटं समीपभागं प्रपेदे प्राप प्रपूर्वादिण्धातोः लिट् । रूपकालंकारः । शार्दूलवि-
कीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

इति श्री युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडित-

प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्योतेवासिना निगुडकरो-

पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-

हरणकाव्यटीकायां रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पंचम सर्गः ।

ततस्ततं तापसकन्यकाजनप्रसिक्तसंवर्द्धितवृक्षमण्डलैः ।
सहस्रशस्तानितसामनिस्वनप्रवर्त्तिताखण्डशिखण्डिताण्डवम् १
विहङ्गपानाय महीरुहां तले निवेशिताम्भःपरिपूर्णभाजनम् ।
विशोषणार्थाहितपुण्यचक्रप्रताननम्रीकृतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥

श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥ अथ पूर्वसर्गे ताटिकावधसंतुष्टो विश्रामित्रः श्रीराम-
भद्राय अङ्गगणं त्रितीयं सायं स्वाश्रमनिकटे प्रपेदे इत्युक्तं । अथास्मिन्सर्गे तस्य
स्वाश्रमप्रवेशं विबधुः आदौ तावत् तत्तपोवनं दशभिः श्लोकैर्वर्णयति । तत
इति । ततः आश्रमसमीपप्राप्त्यनंतरं कौशिकः कुमारयुग्मेन तपोवनं विवेश इति
दशमश्लोकस्थक्रियया अन्वयः । तावत्पर्यंतं द्वितीयांतानि तपोवनविशेषणानि ।
प्रशस्तं तपः अस्ति येषां ते तापसाः 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीति' सूत्रात्
तपः शब्देऽनुवर्तमाने अण् चेति सूत्रेण मत्वर्थेऽण् प्रत्ययः । तापसाः तपस्विनः
'तपस्वी तापसः पारिकांक्षीत्यमरः' । तेषां कन्यकाः अल्पाः कन्याः कन्यकाः
'अल्पे' इत्यनेन कप्रत्ययः 'केण' इति ऋस्वः । तासां जनः समूहः
तस्य यत् प्रसिक्तं सेचनं प्रपूर्वात् सिंचतेः नपुंसके भावे क्तः इति क्तप्रत्ययः ।
'नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यानं' इति षष्ठी । तेन संवर्द्धितानि
यानि वृक्षाणां तरूणां मंडलानि समूहाः तैस्ततं विस्तृतं व्याप्तमिति यावत् पुनः
कथंभूतं तपोवनं सहस्रशः तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिजं-
तात् क्तः यानि सामानि ऋषिकुमारैः पठनार्थं उदीर्णानि सामानीत्यर्थः । तेषां यो
निस्वनः ध्वनिः तेन प्रवर्तितं उत्पादितं अखंडं अनवाच्छिन्नं शिखंडिनां मयूराणां
तांडवं नृत्यं यस्मिन् मयूरा मेघनादानुलासित्वात् ऋषिकुमारोदीरितसामध्वनिं
गांभीर्यान् मेघध्वनिमिव मत्वा यस्मिन् नृत्यति एतादृशमित्यर्थः । अनेन सुच्छायत्व
मधुरध्वन्यादि सौंदर्यं तपोवनस्य व्यज्यते 'तांडवं नटनं नाट्यं' इत्यमरः । अनुप्रासा-
लंकारः अत्र मिश्रत्वात् पांचाली रीतिः तदुक्तं 'पांचालिरीतिवैदर्भी गौडीरित्युभया-
त्मिका' इति । बंधपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासा च
वैदर्भी रीतिरिष्यते' इति । 'भोजः कांतिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते' इति
च । रीतिस्वरूपं तु 'रीतिर्नामगुणाश्रिष्टपदसंघटनामता' इति । एवंविधेषु पूर्व-
त्रगतेषु पद्येषु यथायथं रीतिलक्षणं बुधैः संघटनीयं । प्रकरणांते लेखस्तु सर्वोप-
कारकत्वात् । पूर्वस्मिन्सर्गे 'रक्षो हव्यहविर्भुजं सहितथा संभूष्य शस्त्रेधनैः' इत्य-
नेन पंचमसर्गस्थ रक्षोवधरूपं वृत्तं सूचितं । अस्मिन् सर्गे चतुःपंचाशत्तमश्लोक-
पर्यंतं वंशस्थं वृत्तम् । उक्तं च 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ॥ १ ॥

विहंगेति । महीरुहं महीशब्दे उपपदे रुहधातोः क्तिप् चेति क्तिप् उपपदस-

कृतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटेः ।
 हरन्धिरालोहितगण्डमण्डलैः प्लवङ्गमैः सेवितशैलकन्दरम् ॥ ३ ॥
 स्वमङ्गमारुह्य सुखं परिष्वपत्कुरङ्गशावप्रतिबोधशङ्कया ।
 चिरोपवेशव्यथितेऽपि विग्रहे सुनिश्चलासीनजरसपोधनम् ॥ ४ ॥

मासः । महीरुहां वृक्षाणां तले मूले 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्यात्' इत्यमरः ।
 विहायसा गच्छतीति विहंगाः विहायःशब्दे उपपदे गम्धातोः सञ् सञ्चित्
 विहायसशब्दस्य विहादेशश्च । तेषां पक्षिणां पानं प्राशनं तत्कर्तृकं पानमित्यर्थः ।
 तस्मै तादर्थ्यं चतुर्थीयं निवेशितानि स्थापितानि अंभःपरिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि
 भाजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामत्रं च भाजेनेत्यमरः' । पुनः कथंभूतं
 विशोषणाय शुष्ककरणाय इति विशोषणार्थं आहितानि स्थापितानि यानि पुण्य-
 वल्कलानां प्रतानानिसमूहाः प्रपूर्वार्तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घञ् तैः नप्रीकृ-
 तानि प्रवृद्धीकृतानि नप्रशब्दात् अभूततद्भावे चिच्चः टेलोपे अस्य च्चावितीत्वं
 व्यंतत्वात् गतिसंज्ञायां कृतशब्देन कुगतिप्रादय इति समासः । वृक्षाणां मस्त-
 कानि अप्रभागा यस्मिन् एतादृशं तपोवनम् ॥ २ ॥

कृतास्त्विति । पुनः कथंभूतं नीवाराणां तृणधान्यानां 'तृणधान्यानि
 नीवाराः' इत्यमरः । ये विभागाः अंशाः ते एव वृत्तयः जीवनसाधनानि 'वृत्ति-
 र्वर्तनजीवने' इत्यमरः । तासु कृतासु रचितासु सतीषु मृदवः मृदुलाः ये
 हस्तसंपुटाः करसंपुटाः 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । तैः स्वस्य अयं
 स्वकीयः । 'कुक्' इत्यनुवर्तमाने 'स्वस्य च' इति वार्तिकेन छप्रत्ययः कुगागमश्च
 अंशं भागं हरंतीति हरंतः तैः हरतेः शतृप्रत्ययः ईषञ्चोहितं आलोहितं कुगतीति
 समासः । आलोहितं गंडानां कपोलानां मंडलं चक्रवालं येषां एतादृशैः प्लवंगमैः
 वानरैः 'कपिभेकौ प्लवंगमौ' इत्यमरः । सेवितानि शैलानां पर्वतानां कंदराणि
 गुहा यस्मिन् 'चलशैल शिलोच्चया दरी तु कंदरी वा स्त्री' इत्यमरौ ॥ ३ ॥

स्वमिति । स्वमात्मीयं 'स्वो ज्ञातावात्मानिस्वं त्रिष्वात्मीये स्वः स्त्रियां धने'
 इत्यमरः । अंकं उत्संगं 'उत्संगाच्चिन्हयोरंकः' इत्यमरः । आरुह्य प्राप्येत्यर्थः ।
 सुखं यथास्यात्तथा परिष्वपंतः परिशयानाः अत्र परिष्वपदित्येव पाठः साधुः
 षत्वस्याप्राप्तेः । ये कुरंगशावाः मृगपोताः 'मृगे कुरंगवातायु' 'पोतः पाकोर्भको-
 र्दिभः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरौ । तेषां प्रतिबोधशंकया जागृतिसंकया
 विग्रहे देहे 'शरीरं वर्मविग्रहः' इत्यमरः । चिरं चिरकालं उपवेशः उपवेशनं
 तेन व्यथितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थः । सुनिश्चलं यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टाः
 जरंतः वृद्धाः तपोधनाः तपस्विनः यस्मिन् एतेन तत्रत्यऋषीणां दयालुत्वं
 व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 बृहल्लतातानभृतः फलेग्रहेरधस्तरोरासितशायितातिथि ॥ ५ ॥
 तपस्विवर्गस्य वधूषु बह्वये वितन्वतीषु प्रकृतां बलिक्रियाम् ।
 मृगाङ्गनाभिः परिलिह्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिशु ६
 बलिक्रियातानितलाजकर्षणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
 प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिःकुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ७

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसां अग्नीनां शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता
 हुतभुग्' 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरौ । सर्वतः सर्वत्रेत्यर्थः । 'इतराभ्योपि
 दृश्यन्ते' इति सर्वशब्दात् तसिल्प्रत्ययः । 'उभसर्वतसोः कार्या' इत्यादिना
 हिरण्यरेतःशरणानीत्यत्र द्वितीया अग्निगृहाणां आसमंतात् भागे सर्वत इत्यर्थः ।
 प्रवृत्तः उत्पन्नः यः पुण्याहुतिधूमः पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयआदिहविर्दे-
 व्याहुतयः तासां धूमः तेन धूसरं मलिनं पुनश्च बृहन् महान् यौ लतानां वल्लीनां
 तानः विस्तारः तनु विस्तारे भावे घञ् तं विभार्तिं धारयति इति तथा 'किप् चेति'
 भृधातोः किप् 'ह्रस्वस्येति' तुक् फलानि गृह्णीतीति फलेग्रहिः 'फलेग्रहिरात्मभरिश्चे'-
 ति निपातनात्साधुः एतादृशस्य तरोः अधः अधोभागे आसिताः उपविष्टाः
 शायिताश्च मुक्ताश्च अतिथयः प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादृशं तपोवनं । आशित इति
 पाठे पूर्वं आशिताः भोजिताः पश्चाच्छायिताः स्वापिताः अतिथयः यस्मिन्
 एतादृशं तपोवनं आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैकेति समासः । एतेन तस्य
 पावित्र्यं विविक्तत्वं च सूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्राभ्यां विनांतीति'
 तपःशब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषयः तेषां वर्गः समूहः तस्य वधूषु स्त्रीषु बह्वये
 अग्नये प्रकृतां उपक्रांतां आरब्धामिति यावत् बलेः उपहारस्य क्रिया करणं
 'बलिर्देत्योपहारयोः' इति हैमः । वितन्वतीति वितन्वत्यः तासुः विपूर्वात्
 तन्धातोर्लटः शत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगाङ्गनाभिः मृगाणां
 अङ्गनाः स्त्रियः हरिण्य इत्यर्थः । ताभिः कर्त्रीभिः जिह्वया रसनया परिलिह्य
 आस्वाद्य आदौ विनोदिताः पश्चात्त्याजिताः विनोदितत्याजिताः पूर्वकालैकेति
 समासः । अतएव रोदिनः विनोदितत्याजितरोदिनः आवश्यकधमण्येति रुद-
 धातोः णिनिप्रत्ययः तासां तपस्विवर्गवधूनां शिशवः अर्भकाः यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बलेः पूजोपहारादेः या क्रिया करणं तस्मिन् तानिताः विस्तारिताः
 ये लाजाः तेषां कर्षणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेताः
 मिलिताः ये कीटाः तेषां प्रतिघातः नाशः प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति
 दीर्घो न बहुलप्रहणात् । तस्य शङ्कया आशङ्कया तपस्विभिः मुनिभिः शनकैः
 मंदं मंदं यथास्यात्तथा कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचनं कुशानामित्यर्थः । मुष्ट्या

महीरुहभ्रष्टविहङ्गपोतिकासुखोपवेशाय तपस्विसृनुभिः ।

इषीकतूलेन विधाय मार्हवं कचित्समासज्जितनीङ्गपञ्जरम् ॥ ८ ॥

सवारिमृत्स्नापरिपूर्णखातकप्रजन्यमानाङ्कुरबीजमेकतः ।

प्रहृष्टसारङ्गकिशोरवल्गितप्रकीर्णपुञ्जीकृतशुष्यदिङ्गदि ॥ ९ ॥

समीरणैराहुतिगन्धपावनैर्वितानितोद्दामशिखण्डिनिस्वनम् ।

तपोवनं तत्तपसामधिभ्रयः कुमारयुग्मेन विवेश कौशिकः ॥ १० ॥

प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमानं प्रपूर्वांन्मार्ष्टः कर्मणि लट् शानच् अनलानां गार्हपत्याद्य-
ग्नीनां बन्मंदिरं गृहं अग्निशाला तस्या उदरं मध्यभागो यस्मिन् एतादृशं
तपोवनं । यद्यप्यत्र 'प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः' इति पाठो दृश्यते । तथापि
तादृशपाठे अन्यपदार्थः तपोवनं न लभ्यते । अतः कुशस्य मृष्टया शनकैस्तप-
स्विभिः प्रमृज्यमानानलमंदिरोदरं इत्येव पाठः साधुः इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुहेति । महीरुहेभ्यः वृक्षेभ्यः भ्रष्टाः अधः पतिताः महीशब्दे उपपदे रुहधातोः
मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः महीरुहेभ्यः भ्रष्टा इति साधनं कृतेति समासः । या
विहंगपोतिकाः विहंगानां या पोतिकाः शावाः तासां मुखेन उपवेशाय उपवेशनाय
उपपूर्वात् विशतेर्भावे घञ् तादर्थ्ये चतुर्थी । तपस्विनां ऋषीणां सूनवः पुत्राः तै
र्कर्तृभिः इषीकाणां तूलं कार्पासं इषीकतूलं 'इष्टक्रेषीकामालानां चिततूलेति'
न्ह्रस्वः तेन मार्दवं मृदोर्भावः मार्दवं मृदुत्वमिति यावत् इंगंताच्चलघुपूर्वादिति
अणप्रत्ययः । विधाय कृत्वा कचित् कुत्रचित् तपोवनप्रांते किमूशब्दात् 'किमोत्
अत् कातीति' कादेशः 'असाकल्ये तु चिच्चेनेत्यमरः' । समासजितानि नीडानि
कुलाया येषु 'कुलायो नीडमस्त्रियां' इत्यमरः । एतादृशाः पञ्जरा यस्मिन्
एतादृशं तपोवनं तस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकतः एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिता सवारिः 'तेन
सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सादेशः एतादृशी प्रशस्ता मृत्
मृन्ना 'मृदस्तिकन्' इत्यतः मृद इत्यनुवर्तमाने 'सस्त्री प्रशंसायामिति' स्त्रप्रत्ययः
तया परिपूर्णा ये खाताः तेभ्यः प्रजन्यमाना अङ्कुरा येभ्यः एतादृशानि बीजानि
यस्मिन् । प्रहृष्टाः ये सारंगकिशोराः हरिणशावाः तेषां यद्वल्गितं इतस्ततो
भ्रमणं तेन प्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि एतादृशानि पुञ्जीकृतानि शुष्यन्ति
इंगुदीनि इंगुदिफलानि यस्मिन् इंगुदीत्यत्र विकारप्रत्ययस्य फले लुप् इत्यनेन
लुप् 'लुपियुक्त्वद्वयक्तिवचने' इति युक्तवद्भावः ॥ ९ ॥

समीरणैरिति । तपसां तपश्चर्याणां आधिभ्रयः आश्रयः कौशिकः कुशिकस्य
अपत्यं 'तस्येदमित्यण्' 'ऋष्यंधकेति वाण्' विश्वामित्रः आहुतीनां गंधः गुग्गंधः तेन
पावनैः पवित्रैः एतादृशैः समीरणैः वायुभिः वितानितः विस्तृतः उद्दामः महान्
शिखण्डिनां मयूराणां निःस्वनः ध्वनिः यस्मिन् एतादृशं तत् पूर्वीकं तपोवनं

विधित्सुरिति नृपतेरतन्द्रितं सुतं ततो वैबुधलौकिकीमृषिः ।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमादृतः ॥ ११ ॥
तमग्निमिन्धन्तमधिक्रतु भ्रमन् रिरक्षिषुः सन् परितो रिपोरसौ ।
क्षमाभुजः सज्यशरासनः सुतो हतो जगादावरजं वनश्रिया ॥ १२ ॥

कर्म कुमारयोः रामलक्ष्मणयोः यद्युगमं युगलं 'सहयुक्ते प्रधाने' इति तृतीया ।
तेन सहेत्यर्थः विवेश प्रविवेशेत्यर्थः । विश्वातोर्लिङ् ॥ १० ॥

विधित्सुरिति । ततः तपोवनप्रवेशानंतरं आदृतः सादरः रामविषयकादरवा-
नित्यर्थः । आर्चितो वा पूजित इति यावत् "आदृतौ सादरार्चितौ" इत्यमरः ।
वैबुधलोकानां देवलोकानां इयं वैबुधलौकिकी तस्येदमित्यण् अणन्तान्डीप्
'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । अनुशतिकीदित्वादुभयपदवृद्धिः एतादृशी
इष्टिं यज्ञं विधित्सुः विधातुमिच्छुः विपूर्वात्तदधातेः सनि सनिमीमेति इसादेशे
अभ्यासलोपः 'सनाशंसभिक्षुः' इति उप्रत्ययः । एतादृशः ऋषिः विश्वामित्रः
अतंद्रितं तंद्रा आलस्यं संजाता अस्य तंद्रितः तारकादित्वादितच् तादृशो न
भवतीति अतंद्रितः तं अनलसमित्यर्थः । अतएव चिराय चिरकालं 'चिराय
चिररात्राय' इत्यमरः । तद्रक्षणरूप्यं तस्य यज्ञस्य रक्षणं पालनं ततः आगतं
तद्रक्षणरूप्यं फलस्यापिहेतुत्वं अध्ययनेन वसतिरिति वत् 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
रूप्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । एतादृशं नृपतेः दशरथस्य सुतं पुत्रं श्रीरामभद्रं प्रकृ-
ताय कर्मणे यज्ञरक्षणरूपकर्मणे इत्यर्थः । समादिदेश आज्ञापयामास समाङ्पूर्वा-
दिशतैर्लिङ् ॥ ११ ॥

तमिति । असौ पूर्वोक्तः ज्यया मौर्व्या सहितं सज्यं अस्यंते अनेनेति
असनं असुक्षेपणे करणे ल्युट् शराणां वाणानां असनं शरासनं धनुष्यं सज्यं
मौर्वीविशिष्टं शरासनं यस्य 'धनुश्चापौ धन्वशरा' इत्यमरः । एतादृशः क्रतौ
इत्यधिक्रतु सप्तम्यर्थेऽध्ययीभावः यज्ञे इत्यर्थः । अग्निं गार्हपत्याद्यग्नीनित्यर्थः । जात्य-
पेक्षया एकवचनं इधंतं दीपयंतं इधंधीदीप्तौ लट् शत्रादेशः श्रसोरल्लोपः अनुदा-
त्तत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदं । तं विश्वामित्रं परितः समंततः 'अभितः
परितः समयेत्यादिना' परित्योगे द्वितीया । किमर्थं परिश्रमणमित्यपेक्षायामाह
रिपोरिति । रिपोः शत्रोः सकाशात् भीत्रार्थानामित्यपादानत्वं रक्षितुं इच्छुः
रिरक्षिषुः रक्षालने सन्नंतादुप्रत्ययः । अर्थात्तमिति कर्मात्र संबध्यते एतादृशः
क्षमाभुजः क्षमां पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इति क्षमाभुक् तस्य दशरथस्य सुतः
श्रीरामभद्रः वनस्य अरण्यस्य श्रीः लक्ष्मीः तया हतः आकृष्टः सन् अवरजं
अनुजं लक्ष्मणमित्यर्थः । जगाद उवाचेत्यर्थः गदव्यक्तायां वाचि लिङ् ।
अनुप्रासालंकारः ॥ १२ ॥

बिभर्ति नीवारवदम्बुजाकरभिया परीतं सततं तपोजुषाम् ।
 अखातमाहावमनुष्मिं परं सदाफलं शस्यमिदं तपोवनम् ॥१३॥
 सवेदवेदाङ्गविदो यमव्ययं विदन्ति यत्नेन पदं तपस्विनः ।
 स लोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति स्नेह पुमान् पुरातनः

पूर्वश्लोके क्षमाभुजः सुतः अवरजं जगादेत्युक्तं किं जगादेत्यत आह-बिभ-
 र्ताति । नीवारा तृणधन्यानि संति यस्मिन् तन्नीवारवन् 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि-
 ति' मतुप् मादुपधायाश्चेतिवत्त्वं अंबुजानां कमलानां आकरः खनिः तस्य या श्रीः
 शोभा तथा परीतं युक्तं तपः जुषते सेवते इति तपोजुषः जुषी प्रीतिसेवनयोः
 क्तिप् तपस्विनामित्यर्थः । इदं पुरोदृश्यमानं तपसः वनं अरण्यं सततं निरंतरं
 'सततेऽनारताश्चातसंतताविरतानिशं' इत्यमरः । अखातं देवखातकं 'अखातं
 देवखातक' इत्यमरः । आहावं निपानं 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये'
 इत्यमरः । वापेन क्षेत्रविकरणेन निर्वृत्तं उष्मिं तथा न भवतीति अनुष्मिं
 'डुवप् बीजसंताने' इत्यस्मात् द्वितः स्त्रिः यजादित्वात्संप्रसारणं वज्रेर्मेचित्यमिति
 स्वार्थः मप्प्रत्ययः । वापं विना स्वतएवोत्पन्नमित्यर्थः । अतएव परं श्रेष्ठं सदा
 सततं फलं यस्य एतादृशं सस्यं धान्यं बिभर्ति धारयति । डुभृञ् धारणपोषणयोः
 लट् तिप् शपः श्लो द्वित्वं अभ्यासस्येत्वं च । अखातं आहावं सस्य मित्यत्र
 चकारं विनापि समुच्चयः 'यस्यां हिरण्यं विदेयं गामश्च पुरुषानहं' इतिवत्
 द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

सेति । इह अस्मिन् वने 'इदमोह' इति हप्रत्यये 'इदमइश्' इति इशादेशः ।
 वेदाः ऋगादयः तैः सहितानि सवेदानि यानि वेदांगानि शिक्षादीनि पद्-
 तानि च 'शिक्षाकल्पो व्याकरणं नैरुक्तं छंदोज्योतिषमित्यंगानि' इति चरणव्यूहे
 स्पष्टानि तेषां विशिष्य पादाद्यंगत्वं शिक्षायामुक्तं तथाहि 'छंदः पादौ तु वेदस्य
 हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाघ्राणं तु
 वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयत' इति । तानि
 विदन्ति जानन्ति ते सवेदवेदांगविदः विदज्ञाने सुप्युपपदे क्तिप् चेति क्तिप् उपप-
 द्मतिङ् इति समासः । एतादृशाः तपस्विनः नित्यं तपोयुक्ताः भूमनिदाप्रशंसायु-
 इत्यनेन नित्ययोगे 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीति' विनिप्रत्ययः यं पुराणपुरुषं
 अव्ययं नास्ति व्ययः षड्भावविकारा यस्य एतादृशं षड्भाववर्जितमित्यर्थः । ते च
 चास्केन दर्शिताः 'जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीति' । अतएव
 काठके उक्तं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित् नायं कुतश्चिन्नबभूवकश्चित् ।
 अजो नित्यः शश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति । एतादृशं पदं
 वस्तुरूपं 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । यत्नेन उपनि-
 पदार्थविचारादिरूपप्रयत्नेन विदन्ति जानन्ति विद ज्ञाने लट् । सः पूर्वोक्तः पुरातनः

सुदर्शनच्छिन्नसमाहृतेन्धनं द्विजेन पक्षव्यजनेन वीजितम् ।
 त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपूरुषो जुहाव हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
 तपस्यति स्वामिनि शत्रुशातने समित्कुशच्छेदनमात्रतत्परः ।
 सुसंयतो नाभिननन्द नन्दकः सुरारिवक्षःक्षतजासवंतदा ॥ १६ ॥
 गदा रणद्वन्दुमि भैरवं रणं तदा समभ्येत्य भयं वितन्वति ।
 शिरस्यर्ध्वस्तशिरस्त्रजालके निमज्ज्य मज्जां न जघास विद्विषाम्

पुराणः पुमान् पुरुषः कानिचित् लोकानां कृत्यानि कार्याणि 'विभाषाकृत्योरिति'
 कृधातोः क्यप् लोककार्याणीत्यर्थः । विचिंत्य विचार्य लोककार्याण्युद्दिश्येत्यर्थः ।
 तपस्यति स्म लट्स्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुकूलतां यातानीति क्रमेण दर्शयति । सुदर्श-
 नेति । इह अरण्ये आदिपूरुषः विष्णुः त्रीणि नेत्राणि यस्य सः त्रिनेत्रः
 शंकरः 'विरूपाक्षस्त्रिलोचनः' इत्यमरः । अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरं मयूरव्यंसका-
 दित्वात्समासः । त्रिनेत्रस्य शंकरस्य मूर्त्यन्तरं देहांतरं अन्यदेहं इति यावत्
 शंकरस्य अष्टमूर्तित्वात् अष्टासु मूर्तिषु अन्यतमा बन्दिर्भवति तथाचोक्तं 'पृथिवी
 सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचंद्रमसौ सोमयाजीचेत्यष्टमूर्तयः' इति ।
 पूर्वसुदर्शनेन चक्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहृतानि सुदर्शनसमाहृतानि 'पूर्वकालैकेति
 समासः' । एतादृशानि इंधनानि काष्ठानि यस्य द्विजेन गरुडेन 'दत्तविप्रांडजाद्विजाः'
 इत्यमरः । पक्षः गरुत् सएव व्यजनं तेन वीजितं ध्मातं एतादृशं हव्यवाहनं
 अग्निं 'हुतभुक् दहनो हव्यवाहन' इत्यमरः । ह्वयंते इति हव्यानि हुधातोः
 कर्मणि यत् हविर्द्रव्यैरित्यर्थः जुहाव हुधातोः कर्मणि लिट् । रूपकालंकारः ॥ १५ ॥

इदानीं खड्गोपयोगं दर्शयति । तपस्यतीति नन्दकः एतन्नामकः विष्णोः खड्गः
 शातयति नाशयति इति शातनः शब्धातोः णिजन्तात् कर्तरि नञादित्वात्
 ल्युः शदेरगतौ तः इति शदेस्तादेशः । शत्रूणां रिपूणां शातके घातके स्वामिनि
 प्रभौ श्रीविष्णौ 'स्वामिन्नेश्वर्ये' इति निपातनात्साधुः तपस्यति तपश्चरति सती-
 त्यर्थः । तपश्शब्दात् 'कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् तपसः
 परस्मैपदं चेति परस्मैपदं । समिधः इध्मानि कुशाः दर्भाः तेषां छेदनं द्वेधीकरणं
 समित् कुशच्छेदनमेव समित्कुशच्छेदनमात्रं तस्मिन् तत्परः आसक्तः 'तत्परेप्र-
 क्षितासक्तेत्यमरः' अतएव सुसंयतः नियतः सन् सुराणामरयः शत्रवः दैत्याः
 तेषां वक्षांसि 'उरांसि उरोवत्सं च वक्षश्चेत्यमरः' । तत्संबन्धि क्षतजं रक्तं तदेव
 आसवः मयं 'मैरेयमासवः सीधु' इत्यमरः । तं तदा तपःकाले न अभिननन्द
 न मानयामासेत्यर्थः स्वामिनि शत्रुर्हिंसां त्यक्त्वा तपस्यति सति तदायुधं नन्दकोपि
 समित्कुशच्छेदनतत्परः सन् दैत्यवधोरक्तपानं तत्लाजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं गद्यापि हिंसा त्यक्तेत्याह । तदा तपःकाले गदा कौमोदकी

नवं स्वकोशाहृतवारिधारया वनं तरूणामनुगृहता रणे ।
 न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे भियो विशुष्काशानिभैरवैरवैः ॥ १८ ॥
 सलिलमुद्गण्डसरोजविष्टरे निषद्य पादेन पुरोऽवलम्बिना ।
 परिस्पृशन्त्या चलवीचिमस्तकं तदा किलागायि कलं न पद्मया १९

नाग्री रणतः दुन्दुभयो यस्मिन् स रणदुन्दुभिः अतएव भैरवः भयंकरः एतादृशो
 यो रणः युद्धं तंसमेभ्येत्य प्राप्य भयं भीतिं वितनोति वितन्वन् तस्मिन् अपध्व-
 स्तानि धिक्कृतानि शिरस्त्राणां जालानि येन एतादृशे भयाभावात् त्यक्तशिरस्त्राणके
 इत्यर्थः । एतादृशे विद्विषां शत्रूणां शिरसि मस्तके मस्तकेषु इत्यर्थः । जात्येक-
 वचनं निमज्ज्य पतित्वेति यावत् मज्जां धातुविशेषं न जघास न भक्षयामास
 अदुभक्षणे लिट्यन्यतरस्यां इत्यनेन घसादेशः । अनुप्रासालंकारः । विष्णौ तप-
 स्यति शस्त्रप्रहाराभावात् गदायाः शत्रुमज्जाभक्षणं न जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं पाञ्चजन्योपयोगं दर्शयति । नवमिति । स्वस्य यः क्रोशः कुड्मलः
 तेन आहृता आनीता या वारिधारा उदकधारा तथा तरूणां वृक्षाणां वनं अनुगृ-
 ण्हता अनुगृह्णातीत्यनुगृहन् तेन स्वकोशानीतवारिणा वनं सेचयतेत्यर्थः । एता-
 दृशेन पाञ्चजन्येन पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः पाञ्चजन्यः तेन विष्णोः शंखेन
 'गंभीराञ्जयः' इति सूत्रे पञ्चजनादिति वार्तिकेन व्यप्रत्ययः रणे युद्धे विशुष्कः
 जलरहितः यः अशनिः विद्युत् 'अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चंचलायां पवावपी'ति
 मेदिनी तद्वत् रवैः शब्दैः अशनिपातवत् शब्दैरित्यर्थः जनस्य लोकस्य भियः
 भीतयः न तेनिरे न विस्तारिताः तनु विस्तारे कर्मणि लिट् एत्वाभ्यासलोपौ
 अनुप्रासः ॥ १८ ॥

'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषित-
 भर्तृका' इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां क्रीडादिनिषेधात्
 स्वपतौ विष्णौ तपस्यति लक्ष्म्यापि क्रीडादि त्यक्तमित्याह—सलीलमिति ।
 तदा पुरुषतपःकाले उत्कृष्टः दंडः नालं यस्य तदुद्दंडं एतादृशं यत् सरोजं कमलं
 तदेव विष्टरः आसनं 'विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठायमासन' मित्यमरः ।
 तस्मिन् सलीलं लीलया सहितं सलीलं 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासः ।
 निषदनक्रियाया विशेषणमेतत् सलीलं यथास्यात्तथा निषद्य उपविश्य पद्मलृवि-
 शरणगत्यवसादनेषु अस्मात् क्त्वा ल्यबादेशश्च । पुर अग्रभागे अवलंबते
 तच्छीलः अवलंबीतेन 'मुप्यजाताविति' ताच्छील्ये णिनिः एतादृशेन पादेन चर-
 णेन चलाः चंचलाः या वीचयः ऊर्मयः 'स्त्रियां वीचिरधोभिषु' इत्यमरः ।
 तासां मस्तकं शिरः अग्रमिति यावत् तत् परिस्पृशन्त्या परिस्पृशति इति परि-
 स्पृशती तथा परिपूर्वात् स्पृशतेः लटः शत्रादेशो उगितश्चेति ङीप् आच्छीनचो-
 र्नुम् । एतादृश्या पद्मया लक्ष्म्या 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मेत्यमरः' कः र्या कलं

फणावतामुद्धरणेषु वारिधिप्रवाहसिक्ताबुदयाचलस्थितः ।
 वितत्य पक्षावधिपः पतत्रिणां व्यशोषयन्न प्रतिसूर्यमायतम् ॥२०॥
 विहारमारण्यकमिष्टवस्तुदं विहाय बल्केन समं वितूस्तयन् ।
 इतः किल क्रोधपराहतो हरिः पुरा प्रतस्थे बलिवन्धसिद्धये ॥२१॥
 ततः प्रहृत्येव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिंसया ।
 निषेव्यते श्वापदसम्पदा पदं तपस्विनामृद्धमिदं शमावहम् ॥२२॥

मधुरं यथास्यात्तथा न अगाधि किल गानं न कृतमेवेत्यर्थः । कैशब्दे कर्मणि
 लुङ् चिण् तलोपः ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतत्रिणां पतत्राणि पक्षाः संति येषां तानि पतत्रिणः पक्षिणः
 'अत इति ठनाविति' इतिः 'पतत्रं च तनुरुहं' इत्यमरः । तेषां अधिपः प्रभुः
 गरुड इति यावत् फणाः फटाः संति येषां ते फणावतः 'सर्पाः तेषां
 उद्धरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थः । वारीणि धीयन्ते यस्मिन् वारिधिः समुद्रः
 कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः तस्य प्रवाहः तेन सिक्तिः संचनं तस्यां
 सत्यां 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी । सर्पोद्धरणकाले समुद्रोदकेन आर्द्रत्वे सती
 त्यर्थः । उदयाचले स्थितः विद्यमानः सन् प्रतिसूर्यं सूर्यस्य आभिमुख्यं
 प्रतिसूर्यं 'लक्षणेनाभिप्रतीत्यनेन' अव्ययीभावः । आयतं विस्तृतं यथास्यात्तथा
 पक्षौ पत्रे 'गरुपक्षश्चूदाः पत्रं' इत्यमरः । वितत्य विस्तार्य न व्यशोषयत्
 न विशोषितवान् । भगवतस्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव गरुडस्याप्यागमनात् समु-
 द्रस्थसर्पाणां ग्रहणाभावात् आर्द्राभावाभावेन पक्षशोषणं नासीदित्यर्थः ।
 अनुप्रासालंकारः ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचित् पूर्वस्मिन्काले इत्यर्थः इष्टवस्तुदं अभीष्टं वस्तु
 ददातीति अभीष्टवस्तुदः तं अभीष्टप्रापकमित्यर्थः आरण्यकं अरण्ये भवः आरण्यकः
 'अरण्यान्मनुष्ये' इति सूत्रस्थेन 'पथ्यध्यव्यापविहारमनुष्यहस्तिध्वितिवाच्यं' इति
 वार्तिकेन बुज्प्रत्ययः तं । विहारं तपोरूपक्रीडां विहाय त्यक्त्वा क्रोधेन
 कोपेन अर्धाद्वलिविषयकेण इत्यर्थः । पराहतः ताडितः व्याप्त इति यावत्
 एतादृशः हरिः वामनरूपः बल्केन समं बल्कलेन सार्धमित्यर्थः । तूस्तानि जटी-
 भूतकेशान् विहन्ति इति वितूस्तयन् जटाभावं परित्याज्य मृदूकुर्वन् इत्यर्थः ।
 'मुंडमिश्रदलक्ष्णेत्यादिना' वितूस्तशब्दात् णिच् । अत्र तपःकरणाभावात् जटा-
 भावत्यागपूर्वकं मृदूकरणमिति भाति । बलेः एतान्नामो दैत्यस्य यो बंधः बंधनं
 तस्य सिद्धिः निष्पत्तिः बलिवंधनार्थमित्यर्थः । इतः एतस्मात् प्रदेशात् प्रतस्थे
 किल जगामेत्यर्थः । समवप्रविभ्यस्थः इति कर्तर्यात्मनेपदं ॥ २१ ॥

ततइति । ततः वामनप्रस्थानानंतरं हिरण्यं सौवर्णं ब्रह्मांडं गर्भे यस्य स
 हिरण्यगर्भः अत्र हिरण्यगर्भपदेन विष्णुरुच्यते 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्विनां मसीपयः सेककृतानिवासितान् ।
यदङ्गबिन्दून् गणयन्ति चापलाद्विलोकयद्द्वीपिममेनमग्रतः ॥ २३ ॥

श्रुती । हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिसमाख्यया योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णोः गुणस्य अर्थात्सत्त्वगुणस्य संपदा संपत्त्या अत्र संपदः इति पाठः समीचीनः प्रहृत्येति कृद्योगेन कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरिषष्ट्या न्याय्यत्वात् यथाश्रुतनृतीयांतपाठे तु अंतर्धां येनादर्शनमिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरित्यस्य अनित्यत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन नृतीया बोध्या । प्रहृत्येवं प्रहारेणैव विधूता उत्सृष्टा हिंसा-यया 'समुद्भूतं धूतमुत्सृष्टे' इत्यमरः । एतादृश्या श्वापदसंपदाश्वापदमित्यत्र 'शुनोदंतदंष्ट्रा' इति वार्तिकेन पदशब्दे परे पूर्वपदस्य श्वन् इत्यस्य दीर्घः रथंतरा-दिवन् वनचरेषु पशुषु रुढौयं तेषां सिंहव्याघ्रादिवनचरपशूनां या संपत् संपत्तिः तया प्रभूतश्वापदैरित्यर्थः । शमावहं आवहतीत्यावहं वहप्रापणे पचाद्यच् शमस्य शांतेः आवहं शमावहं अत्रत्यानां मनः शांतिकारीति यावत् एतादृशं तपस्विनां प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्रेति विनिः' तेषां ऋद्धं समृद्धं इदं पुरोवर्तिपदं स्थानं 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । निषे-व्यते निपूर्वात् सेवधातोः कर्मणि लट् । अत्र विष्णोः सत्त्वगुणत्वेन तत्सहवासेन नैजं रजोगुणं हित्वा सहजवैराग्यपि श्वापदानि हिंसावर्जं सुखेन वर्तते इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधूतर्हिसतेति सहजवैरैरपिश्वापदैः घातुक्तं त्यक्तमित्युक्तं तदेव दर्शयति द्वान्यां । प्रगृह्येति । तपस्विनां तापसानां 'तपस्वी तापसः पारिकांक्षी वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । शिशवः शावकाः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे धृत्वेत्यर्थः । अग्रे वृक्षः कपि-संयोगीतिवत् अवच्छेद्यावच्छेदकभावः संबंधः सप्तम्यर्थः पुच्छावच्छेदेन गृहीत्वेति यावत् मस्याः कज्जलसंबंधियत्पयः उदकं मेला इत्यर्थः (शार्दूल इति भाषायां) तस्य यः सेकः सेचनं तेन कृतानिव उत्पादितानिव असितान् कृष्ण-वर्णान् 'कृष्णे नीलासितश्यामे' इत्यमरः । एतादृशान् यदङ्गबिन्दून् यस्य द्वीपिनः अङ्गं शरीरं तत्संबन्धिनः ये बिंदवः पृषताः 'पृषंति बिंदुपृषता' इत्यमरः । तान् चापलान् चपलानां चंचलानां भावः चापलं चांचल्यं तस्मात् गणयन्ति संख्यायन्ति एतादृशं अग्रतः अग्रभागे इत्यर्थः । आयादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः एनं पूर्वोक्तं अन्वादेशत्वात् 'द्वितीया टौस्वेनः' इत्येनादेशः । एतादृशं द्वीपिनं शार्दूलं 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । विलोकय परं लोकदर्शने निजंताड्येत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २३ ॥

इमौ हरी संहतरोषशंकितौ नितान्ततप्तौ तपनस्य दीप्तिभिः ।
तलं गजस्य सुतगण्डसम्पदः फणातपत्रं फणिनश्च वाञ्छत ॥२४
तथा गिरं व्याहरतैव रोदसी वितत्य यातं पवनेन रंहसः ।
विधूनयत्तद्विपिनं द्विषद्वलं ध्वजैरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः ॥२५॥
सरोपरक्षः प्रतिविम्बविग्रहं कृपाणपत्रे शरदम्बरत्विपि ।
विगृह्णातां जीवितपानलिप्सया स्थितः समास्थाप्य यमो यथा बभौ

इमाविति । संहतरोषशंकितौ रोषः क्रोधः शंकितं आशंका भावे क्तः संहते रोषशंकिते याम्यां एतादृशौ इमौ पुरोवर्तिनौ हरी सिंहभेकौ 'यमानिलेद्वचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुक्रादिकपिभेकेषु हरीः' इत्यमरः । द्वौ द्वाद्वा दौ संहत-पदस्य संयोगात् त्यक्तकोपशंकावित्यर्थः । सिंहः त्यक्तकोपः भेकः त्यक्तशंक इति यावत् । तपनस्य सूर्यस्य दीप्तिभिः तेजोभिः नितान्तं अत्यन्तं यथास्यात्तथा तप्तौ 'तीव्रैकांतनितान्तानि' इत्यमरः । एतादृशौ संतौ सुतगण्डसंपदः सुता गण्डसंपत् कटसंपत्तिर्यस्य मदस्त्राविणइत्यर्थः । एतादृशस्य गजस्य हस्तिनः तलं उदराधोभागं च फणिनः सर्पस्य 'चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी' इत्यमरः । फणाएव फटैव आतपत्रं छत्रं 'फटायां तु फणा द्वयोः 'हैमं छत्रं त्वातपत्रं' इत्युभयत्राप्यमरः । वाञ्छतः इच्छतः वाञ्छिइच्छायां लट् उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २४ ॥

तथेति । तेन प्रकारेण तथा पूर्वोक्तप्रकारेण गिरं वार्णां 'गीर्वाग्वानी सरस्वती त्यमरः' । व्याहरतीति व्याहरत् व्याहरी ब्रूते इति तथा 'व्याहारउक्तिर्लपि तं' मित्यमरः । तेन एवं ब्रुवतैव श्रीरामचंद्रेण कर्त्रा रंहसः वेगस्य 'रंहसारसी नुरयः स्यदः' इत्यमरः । पवनेन वायुना रोदसी यावापृथिव्यौ 'यावापृथिव्यौ रोदस्यौ यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरात् । वितत्य विस्तीर्य व्याप्येति यावत् यातं गतं तत् स्वाधिष्ठितं विपिनं अरण्यं विधूनयति कंपयतीति विधूनयत् अथवा रंहसा पवनेन तद्विपिनं विधूनयत् रोदसी वितत्य यातं इति अन्वयः एतादृशं द्विषतां शत्रूणां बलं सैन्यं काकाः वायसाः लाञ्छनानि चिन्हानि येषां ते एतादृशैः ध्वजैः केतनैः हेतुभिः उपालक्ष्यत प्राज्ञायत ॥ २५ ॥

सरोष इति । रोपेण क्रोधेन सहितं सरोषं तच्च तत् रक्षः राक्षसः विगृह्णातां विगृह्णति द्वेषं कुर्वति इति विगृह्णतः शत्रव इत्यर्थः । तेषां जीवितस्य जीवनस्य यत् पानं तस्य लिप्सा लाभेच्छा लभ् घातोः सन्नतात् अप्रत्ययः इत्यनेन अप्रत्ययः इसादेशः अभ्यासलोपश्च तथा शरदः संबंधि यत् अंबरं आकाशं तद्वत् त्विद् कांतिर्यस्य एतादृशे कृपाणपत्रे कृपाणः तरवारिः स एव पत्रं दलं तास्मिन् प्रति-बिम्बमेव विग्रहः देहः तं समास्थाप्य स्थितः यथा यमः अंतकः तथा बभौ शुशुभे ॥ २६ ॥

असंख्यगृह्या अपि तत्र सैनिकाः पिशाचरक्षस्ततिभिर्भिरन्तरम् ।
 कृतान्धकारं रथचक्ररेणुभिर्जगुर्जगत्सत्त्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥
 चकार लक्ष्यं प्रथमो बलोत्तरो नभः श्रितं तत् पदिको बलं द्विषाम् ।
 तति क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रवतुरङ्गामतिदन्तयद्विभुम् ॥ २८ ॥

असंख्यगृह्या इति । नास्ति संख्या येषां ते असंख्याः ते च ते गृह्याः ज्ञेयाः
 गृह्यप्रहणे 'ऋदुपधाच्चाऋपिचृतेः' इति क्यप् । विशेषणं विशेष्येणेति समासः ।
 अथवा संख्याया अभावः असंख्यं तत् गृह्याः असंख्यगृह्याः संख्यया परिच्छेत्तु-
 मशक्या इत्यर्थः । एतादृशाः तत्र राक्षससेनायां सैनिकाः सेनायां समवेताः
 सैनिकाः समवायान् समवैति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्ययः । 'सेनायां
 समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । पिशाचाश्च रक्षांसि च तेषां ततयः
 पंक्तयः ताभिः हेतुभिः निरंतरं निर्गतं अंतरं अवकाशो यस्मात् तत् व्याप्त-
 मित्यर्थः । रथानां स्यंदनानां चक्राणि तेषां रेणुभिः रजोभिः 'रेणु द्वयोः स्त्रियां
 धूलिः पांसुर्ना न स्त्रियां रजः' इत्यमरः । तैः हेतुभिः कृतः उत्पादितः अंधकारः
 ध्वातं यस्मिन् 'अंधकारोऽस्त्रियां ध्वातं' इत्यमरः । एतादृशं जगत् विष्टपं
 सत्त्वं च रजश्च तमश्च सत्त्वरजस्तमांसि सत्त्वरजस्तमः प्रचुरं सत्त्वरजस्तमोमयं
 तत्प्रकृतवचने मयद् इति मयद् । अपिः संभावनायां 'गर्हासमुच्चयप्रश्नसंख्यासंभा-
 वनास्वपीत्यमरः' । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिति संभावितमिति-यावत् तथा जगुः
 वर्णयामासु कैशेनान्दे लिट् । पिशाचादिप्राणिसत्त्वात् सत्त्वमयं रेणुभिः रजोमयं
 अंधकारात्तमोमयमिति ज्ञेयं ॥ २७ ॥

चकारेति । बलोत्तरः बलेन वीर्येण उत्तरः श्रेष्ठः तृतीया तत्कृतार्थेति समासः
 एतादृशः पदिकः पादाभ्यां चरतीति पदिकः 'चरतीति ठक्' श्केचरतावुपसंख्यान-
 मिति पट्ठावः एतादृशः प्रथमः पूर्वोत्पन्नः श्रीरामभद्र इत्यर्थः । नभः आकाशं
 'नभोत्तरिक्षं गगन'मित्यमरः । तत् श्रितं आश्रितं तत्पूर्वोक्तं द्विषां शत्रूणां
 'द्विद्विपक्षाहेतामित्रे'त्याद्यमरः । बलं सैन्यं लक्ष्यं शरव्यं 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं
 चेत्यमरः' । चकार अनु अजनीत्यनुजः यवीयान् 'अन्येष्वपि दृश्यते इति
 जनेडः' लक्ष्मणः इत्यर्थः । क्षितौ पृथ्व्यां तिष्ठतीति क्षितिस्था । सुपीति योग-
 विभागेन स्थाधातोः कः प्रत्ययः तां द्रवतुरंगां द्रवंतः गच्छंतः तुरंगा अश्वा
 यस्यां सा तथा तां द्रुगती शतृप्रत्ययः । पुनः लट्प्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधि-
 करण्येपि क्वचित् शतृप्रत्ययः । 'घोटकेवीति तुरगं तुरंगाश्चेत्यमरः' । अतिदंतवद्विभुं
 इतिवकारघटितः पाठः साधुः प्रशस्ता दंता येषां ते दंतवंतः दंतिनइत्यर्थः यद्य-
 प्यत्र 'अत इनि ठनाविति' इनिना मनुष्याधो युक्तः तथापि बाहुलकात् समाधेयं
 इति सिद्धस्य गतिरिष्यं वस्तुतस्तु प्रमाद एवायमिति भाति इस्तिनि दंतवच्छब्दस्य
 कापि कोशादावनुपलभात् । अगतिकगतिबाहुलकाश्रयणे प्रमाणाभावाच्च कपि-

युधि द्विपा रामशरेण दारिताः कृतत्वरधोरणमुक्तकन्धराः ।
यतो धरण्यामनुकृष्टवारिदं दिवः पतन्तो रुरुजुः स्वसैनिकान् २९
शरासने वर्त्मनि लक्ष्यभेदने परैरुपालक्ष्यत नेपुसन्ततिः ।
ऋतेऽपि हेतोरिव दीर्णवक्षसो निपेतुरस्य प्रधने सुरद्विपः ॥ ३० ॥
यथा गुणस्य ध्वनयः समुद्ययुर्निपातशब्देन समं युधि द्विपाम् ।
तथाऽस्य घोडुर्धनुषो विनिर्गता जवे विशेषं विदधुः शिलीमुखाः ३१

प्रयोगाणामशुद्धानामुपलंभाच्चेत्यास्तां तावत् अतिदंतयत् इति यथास्थितपाठो
वा अर्थबोधको भवेच्चेत् आदरणीयः । अतिशयिता ये दंतवंतः तैः विभुः
व्यापिका एतादृशीं तर्ति पंक्तिं अर्थात् द्विपामिति संबध्यते जघान च नाशया-
मास । हन् हिंसागत्योः लिट् द्वित्वअभ्यासाच्चेति कृत्वं ॥ २८ ॥

युधीति । युधि आजौ 'समित्याजि समियुधः' इत्यमरः । रामस्य रामभद्र-
स्य शरः बाणः तेन दारिताः भेदिताः 'दारिते भिन्नभेदिता' इत्यमरः । अत-
एव कृता त्वरा यैः एतादृशा ये आधोरणाः हस्तिपकाः 'आधोरणा हस्तिपका'
इत्यमरः । तैः मुक्ता त्यक्ता कंधरा ग्रीवा येषां ते 'शिरोधिः कंधरेत्यपी'-
त्यमरः । स्वपातभिया आधोरणैस्त्यक्तकंधरा इत्यर्थः । वारीणि उदकानि ददतीति
वारिदाः 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अनुकृष्टा अनुकृताः वारिदाः मेघाः
यस्मिन् कर्मणि तत् अनुकृष्टवारिदं पतनक्रियायाविशेषणमिदं 'वारिदोऽबुभृत्'
इत्यमरः । दिवः आकाशात् पतंतः पत् गतौ शतृप्रत्ययः । द्विपाः द्वाभ्यां शुंडा
शुंडाभ्यां पिबतीति द्विपाः । हस्तिनः सुपीति भोगविभागात् कः धरण्यां पृथिव्यां
यतः गच्छतः इण् धातोः शतृप्रत्ययांतस्य द्वितीयांतमिदं रूपं एतादृशान् स्वसै-
निकान् स्वस्य सैनिकाः तान् रुरुजुः बभञुः ॥ २९ ॥

शरासन इति । शरासने धनुषि 'शरासनकोदंडकार्मुकं' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे
लक्ष्यस्य शरव्यस्य भेदनं विदारणं तस्मिन् इष्टूणां बाणानां संततिः परंपरा परैः
शत्रुभिः नोपालक्ष्यत न प्राज्ञायतेत्यर्थः । एतेन श्रीरामभद्रस्य हस्तलाघवं दर्शितं ।
अतएव हेतोर्ऋतेऽपीव हेतुं विनापीवेत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्तेति' ऋते शब्दयोगे
पंचमी । दीर्णं विदीर्णं वक्षः उरो येषां ते दीर्णवक्षसः एतादृशाः सुरद्विपः सुरान्
द्विपंतीति तथा अमुराः सुप्युपपदे क्तिप् अस्य श्रीरामभद्रस्य प्रधने युद्धे 'प्रधनं
प्रविदारणमित्यमरः' । निपेतुः निपूर्वात्पत् इत्यस्मात् लिट् एत्वाभ्यासलौपौ ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

यथेति । युधि युद्धे यथा गुणस्य धनुर्गुणस्य ध्वनयः शब्दाः द्विपां शत्रूणां
निपातस्य पतनस्य शब्दः ध्वनिः तेन समं सह 'साकं सत्रा समं सहेत्यमरः' ।
समुद्ययुः समुच्चगमुरित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण योद्धुः युध्यतीति योद्धा तस्य
योद्धुः युधसंप्रहारे तृच् एतादृशस्य अस्य रामभद्रस्य धनुषः शरासनात् विनि-
र्गता विनिष्कांताः शिलीमुखाः बाणाः जवे वेगे 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः जवः'

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलम्भलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
 विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातोपहतानि बध्नमुः ॥ ३२ ॥
 प्रभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
 ऋभुद्विषस्ते प्रतिलोममाहूतैः शरैर्निजैरेव दृढं निजघ्निरे ॥ ३३ ॥
 क्षतं पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्बलं तत्तनयस्य भूभृतः ।
 निपातखेदादशिवे भुवस्तले भियेव तूर्णं जहुरन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥

इत्यमरः । विशेषं आधिक्यं विदधुः चक्रुः । विपूर्वाद्धातेः कृत्र्येवर्तमानात् लिट् ।
 सहोक्त्यलंकारः ॥ ३१ ॥

सुरारीति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां
 तानि 'प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमरः । अतएव
 तस्य रामचंद्रस्य ये शरा बाणाः तेषां ये प्रतानाः समूहाः तनुविस्तारेभावे घञ् ।
 वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाय्वधीनत्वेन इतस्ततो गमनात्
 न लब्धं प्राप्तं लक्ष्यं शरव्यं यैः एतादृशानि सुराणां अरयः शत्रवः दैत्याः तेषां
 हस्तेभ्यः च्युतानि यानि अस्त्राणां जालकानि समूहाः नभस्तले आकाशमार्गे
 चिरं चिरकालं बध्नमुः भ्रमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभञ्जनेनेति । ऋभून् देवान् द्विपंति ते ऋभुद्विषः दैत्याः 'आदित्या ऋभवः'
 इति कोशः । सत्सूद्विषेति क्तिप् । आहितः पक्षतीनां पक्षमूलानां ध्वनिः शब्दो
 यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनि यथार्थ्यात्तथा प्रसर्पणक्रियाया विशेषणमिदं ।
 'पक्षात्तिरितिसूत्रेण' तिप्रत्ययः 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं' इत्यमरः प्रसर्पति गच्छ-
 तीति प्रसर्पति तेषां सशब्दं गच्छतामित्यर्थः । राज्ञः दशरथस्य सुतः पुत्रः
 तस्य रामचंद्रस्य पत्राणि पक्षाः संति येषां ते पतत्रिणः बाणाः तेषां 'अत
 इनि ठनौ' इति इनिः । 'पत्रीरोयद्भुद्रयोः' इत्यमरः । प्रभञ्जनेन वायुना 'पव-
 मानप्रभञ्जनौ' इत्यमरः । प्रतिलोमं विलोमं 'अचप्रत्यनुपूर्वात्सामलोमनः'
 इत्यच्प्रत्ययः । आहरणक्रियाविशेषणं चेतत् । आहूतैः आनीतैः निजैरेव आत्मी-
 यैरेव 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । शरैः बाणैः दृढं यथास्यात्तथा
 निजघ्निरे ताडिताः निपूर्वाद्धातेः कर्मणि लिट् । अनुप्रासः ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुवं विभर्तीति पालयतीति भूभृत् सुप्युपपदे क्तिप्चेति भृधातोः
 क्तिप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य श्रीरामभद्रस्य पृषत्केन बाणेन 'पृषत्क-
 बाणविशिखा' इत्यमरः । क्षतं ग्रहतं पतत्रिणां पक्षिणां 'पत्रत्रिपक्षिपतगपतत्
 पत्ररथाडजा' इत्यमरः । पथः मार्गात् आकाशादित्यर्थः । पततीति पतन्
 एतादृशं तत्पूर्वोक्तं बलं राक्षससैन्यं कर्म असवः प्राणाः अर्थात्सैन्यस्य 'पुंसिभूम्यं-
 सवः प्राणा' इत्यमरः । अशिवे अमंगले पूर्वमृतराक्षसशबाधिष्ठितत्वात् अशुचि-
 नीति यावत् तदुक्तं निर्णयसिंधौ बृहद्विष्णुः—'प्राममध्यगतो यावत् शबस्तिष्ठति
 कस्यचित् । प्रामस्य तावदाशी च निर्गते शुचितामियात्' इति । एतादृशे भुवः

शिताङ्कुशान्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टाहवः ।
 ध्रुवं नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥३५॥
 द्विपं करीरीयुगमूलखण्डितप्रशीर्णदन्तं समदेन पश्यता ।
 मृधावतारव्यथितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥३६॥
 करी करं यातमुदग्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहृत्य रंहसा ।
 शरेण भित्वा निखिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

पृथिव्याः तले निपातस्य पतनस्य खेदः दुःखं तस्मात् भयैव भीत्यैव 'भीत्रा-
 र्थानां भयहेतु'रित्यपादानत्वं अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वरं चपलं तूर्णमविलं-
 बितामित्यमरः' जहुः तत्पुत्रः ओहाक् त्यागे लिट् । उत्प्रेक्षानुप्रासौ अलंकारौ ॥३५॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अङ्कुशाः सृणयः 'अङ्कुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियां
 इत्यमरः । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कंपितानि मस्तकानि यैः
 अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः
 बाहवो येषां ते युधि समरे नदन्तः अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तः नदअव्यक्ते शब्दे लटः
 शत्रादेशः एतादृशाः अरिदन्तिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वाद्धरतेः
 सुप्यजाताविति णिनिः तं रामचंद्रं भयात् ध्रुवं अयाचन्त यथा प्रार्थयन्त इवेत्यर्थः ।
 यथा कश्चिद्दुर्बलः हस्तौ मस्तके परिधृत्वा शिरः कंपयन् सन् प्रवलं शरणं याति
 तद्वत् हस्तिनः रामभद्रं शरणं ययुः किमित्युपेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलंकारौ ॥३५॥

द्विपमिति । करीर्योः दंतमूलयोः युगं युगं 'करीरी वीचिकायां स्यात् दंत-
 मूले च दन्तिनां' इति मेदिनी । 'युगं युगमे कृतादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले
 मूलभागे खंडितं भेदः खंडिभेदने अस्मात् नपुंसके भावे क्तः तेन प्रशीर्णौ दंतौ
 रदनौ यस्य एतादृशं द्विपं हस्तिनं 'द्विरदोऽनैकपो द्विपः' इत्यमरः । पश्यति
 अवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन गर्वितत्वं
 सूचितं एवंभूतेनापि मृधे युद्धे योऽवतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्कंदनं
 संह्यं' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं सगर्वत्वेपि भग्नदंतद्विपावलोकनात्
 युद्धप्राप्तिसंजातदुःखेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटासन्ने-
 त्याद्यमरः' । दन्तिना हस्तिना चेतसि अंतःकरणे क्षणं क्षणमात्रं क्रियाविशेषण-
 मिदं विचक्रे विकृतामित्यर्थः । विकारो लब्ध इति यावत् । वेःशब्दकर्मणः
 इत्युतो वेरित्य नुवर्तमाने अकर्मकाच्चेति सूत्रेण वेः क्रियोऽकर्मकत्वप्रयुक्तात्मने-
 पदविधानेन छात्रा विकुर्वते इत्युदाहरणदानेन च विकारार्थकस्य क्रियोऽकर्मक-
 त्वं स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे लिट् । अनुप्रासः ॥ ३६ ॥

करीरिति । उदग्रः उच्चः विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्रांशुन्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे
 च वामने' । 'शरीरं वर्ध्मविग्रहः' इत्युभयत्राप्यमरः । एतादृशः करी हंस्ती
 रंहसा वेगेन 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहृत्य समाहृत्य यातं
 गतं करं शृङ्गां शरेण बाणेन अर्थात् शत्रोः भित्वा निखिले संपूर्णे भुजस्य मंडले

निकीलिते रामशरेण वेगिना दृढं विभिद्योर्युगं नुरक्रमे ।
 कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना हयेन कश्चिद्विचचाल नासनात् ॥ ३८
 रिपोरपूर्णेन्दुमुखेन कश्चन स्थिरासनः पत्रियुगेन राक्षसः ।
 निकृत्तयोरप्यधिजानु पादयोः पपात वेगेन यतो न वाजिनः ॥ ३९
 वधाय धावन्नभिशत्रु विद्विषः शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपरः ।
 हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षसः ॥ ४० ॥
 जवेन कश्चिज्जवनाम्बुदोपमं क्षणं सिताभ्रैः कृतकर्णचामरम् ।
 निपत्य कुंभे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा बाहयति स्म दन्तिनम् ॥ ४१

चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते सति, मोक्तुं न शशाक समर्थो नाभूदित्यर्थः ।
 मोक्तुमित्यत्र शकधृषज्ञेत्यादिना तुमुन् । अनुप्रासः ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कश्चिद्योद्धा वेगः रंहः अस्यास्तीति तथा एतादृशेन रामस्य
 रामभद्रस्य बाणः तेन उर्युगं सक्प्रोः युगलं दृढं यथास्यात्तथा विभिद्य निकी-
 लिते संयते 'बद्धे कीलितसंयते' इत्यमरः । एतादृशे कुरंगमे मृगे दोषे निकी-
 लितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भयेन भीत्या मूढा विवेकरहिता वृत्तिः यस्य
 एतादृशेन हयेन अश्वेन आसनात् न विचचाल । मृगवत् स्वस्यापि कीलितत्वं
 जातमिति भ्रांत्या न चचालेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कश्चन स्थिरं दृढं आसनं यस्य स स्थिरासनः । एतादृशः राक्षसः
 रिपोः शत्रोः अपूर्णः अर्ध इत्यर्थः एतादृशो यः इंदुः चंद्रमाः तद्वत् मुखं यस्य
 एतादृशेन अर्धचंद्राकारेणेत्यर्थः । एतादृशेन पत्रिणोः बाणयोः युगं युगं तेन
 जानुनोरित्यधिजानु 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः' । पादयोः निकृत्तयोरपि छिन्नयोरपि
 वेगेन एतीति यन् तस्मात् यतः गच्छतः शृङ्घातोः शत्रंतस्येदं रूपं एतादृशान्
 वाजिनः अश्वान् न । पपात पल्लु गतौ लिट् ॥ ३९ ॥

वधयेति । शत्रोः 'संमुख अभिशत्रु 'लक्षणेनाभिप्रति आभिमुख्ये' इत्यनेन
 अव्ययीभावः । शत्रोः संमुखमिति यावत् वधाय नाशाय तादर्थ्यचतुर्थीयं
 धावतीति धावन् गच्छन्नित्यर्थः । तावत् विद्विषः शत्रोः रामभद्रस्येत्यर्थः ।
 शरेण बाणेन आदौ कृत्तं छिन्नं पश्चात् च्युतं गलितं कृत्तच्युतं 'पूर्वकालैकेति-
 समासः' । एतादृशं मस्तकं उत्तमांगं यस्य अतएव हतं अपहतं आयुर्यस्य एतादृ-
 शोऽपि अपरः अन्यः राक्षसः आदौ छेदनात्पूर्वं कृतः आदिकृतः तेन वेगेन
 जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मस्तके छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुवृत्त्या कानिचित्पदानि
 जगामेति यावत् ॥ ४० ॥

जवेनेति । कश्चिद्राक्षसः जवनः तरस्वी 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः'
 'जुचंक्रम्येति मुच्' एतादृशः यः अंबुदः मेघः सः उपमा यस्य । कुंभे गंडस्थले
 निपत्य पतित्वा तरसा वेगेन हस्तिनः सिताभ्राणां वा द्विधा द्विप्रकारेण
 'अधिकरणविचाले चेति धाप्रत्ययः' गतैः सितानि शुभ्राणि यानि अभ्राणि मेघाः

पृषत्कमिन्नोदररन्ध्रनिर्गतं स्वमन्त्रमुत्कृत्य खुराग्रपातनैः ।
दिशि क्षिपन्तं युधि वेगधारयाऽपरो भुवं वाहयति स्म वाजिनम् ४२
निकृत्य सौमित्ररथङ्गधारयाऽपवर्णितं स्वं तरसा क्षपाचरः ।
क्रुधा युधीकृत्य भुजं महीभुजः सुतं जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ४३
न्यमज्जदद्धेन रथाङ्गमीरितं परेण शत्रोरुपदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विधाय तं शिरस्यरातिर्निजधाम सस्वनः ॥ ४४

‘अत्रं मेघो वारिवाहः’ इत्यमरः । तैः करणैः कृते कर्णयोश्चामरे प्रकीर्णके
यस्य ‘चामरं तु प्रकीर्णकं’ मित्यमरः । कुंभभिन्नस्थिताभ्राणि यस्य कर्णयोः चाम-
रवन्-प्रतिभातः एतादृशं दंतिनं हस्तिनं विहायसा आकाशमार्गेण ‘पुंस्याकाशवि-
हायसी’ इत्यमरः । वाहयति स्म प्रापयति स्मेत्यर्थः । लट् स्मे इति स्मयोगे लट्
अनुप्रासालंकारः ॥ ४१ ॥

पृषत्केति । युधि युद्धे अपरः राक्षसः पृषत्कैः बाणैः ‘पृषत्कबाणविशिखा’
इत्यमरः । भिन्नं विदीर्णं यदुदरं तस्य यदंघ्रं छिद्रं तस्मान्निर्गतं वहिर्गतं एता-
दृशं स्वं निजं ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वः स्त्रियां धने’ अत्रं पुरीतन्
उत्कृत्य खुराणां अग्राणि प्रांतभांगाः तेषां यानि पातनानि तैः कृत्वा दिशि
हरिति ‘दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः’ इत्यमरः । क्षिपति प्रे-
रयति इति क्षिपन् तं वाजिनं घोटकं ‘वाजिवाहवर्गंधर्वे’ इत्यमरः । भुवं पृथिवीं
वाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिबुद्धीति सूत्रेण अणि कर्तुःणौ कर्मेत्वं ॥ ४२

निकृत्येति । ध्वनिना शब्देन कंपितं चलितं स्थलं येन एतादृशः क्षपाचरः
राक्षसः क्षपायां रात्र्यां चरतीति तथा ‘त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमरः’ । चरेष्ट
इति टप्रत्ययः । सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रः लक्ष्मणः स्त्रीभ्योऽङगिति
ढकं बाधित्वा ‘अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इत्यण्प्रत्ययः’ । तस्य यत् रथांगं
चक्रं ‘चक्रं रथांगं’ इत्यमरः । तस्य धारया निकृत्य कृतीछेदने इत्यस्य
निपूर्वस्य ल्यबंतस्य रूपं । अपवर्जितं त्यक्तं अपवर्णितमिति पाठोऽसाधुरिति
भाति लेखकप्रमादो वा स इति ज्ञेयं । स्वमात्मीयं भुजं तरसा वेगेन क्रुधा
क्रोधेन क्रुध्यतेः संपदादित्वात् भावे क्तिप् आयुधीकृत्य प्रहरणीकृत्य ‘आयुधं
तु प्रहरणं’ इत्यमरः । आयुधशब्दाच्चिप्रत्यये च्व्यंतत्वादूर्धादित्यनेन गतिसंज्ञायां
कृत्वैत्यनेन गतिसमासे ल्यबादेशः महीं पृथ्वीं भुक्ते इति महीभुक् दशरथः
तस्य सुतं पुत्रं लक्ष्मणं जघान प्रजहारेत्यर्थः । लक्ष्मणचक्रेण छिन्नं स्वभुजमेव
आयुधत्वेन प्रजहारेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

न्यमज्जयेति । परेण शत्रुणा ईरितं प्रेरितं रथांगं चक्रं शत्रोः उपदण्डमस्तकं
‘दंडस्य मस्तकं शिरः’ तस्य समीपं इति तथा ‘अव्ययं विभक्ती’ त्यादिना
सामीप्येऽध्ययीभावः दंडाग्रे इत्यर्थः । अर्धेन अर्धभागेन शत्रुणा अर्धस्य खंडित-
त्वात् अवशिष्टार्धेनेत्यर्थः । न्यमज्जत् पपातेति यावत् । अरातिः शत्रुः स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशस्त्रसादितं विधाय वृन्दं बहुधा सुरद्विषाम् ।
 रणाय कोशादसिर्माशितुः सुतश्च कर्ष कृष्णं विवरादिवोरगम् ॥ ४५ ॥
 परस्य सौमित्रिकृपाणपाटितद्विधाभवद्देहभृतो निकीलयन् ।
 शरेण पार्श्वे नृहरिः समप्रतां व्यधत्त रोषेण नु लीलया नु सः ४६ ॥
 करं रणाय प्रतिहत्य धावति द्विपे निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
 बहूनि खण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहितः तथा सशब्दः सन् इत्यर्थः । तपूर्वोक्तमेव दंढं परशुं परश्वधं 'परशुश्च परश्वध' इत्यमरः । विधाय कृत्वा तं पूर्वोक्तं शत्रुं शिरसि शिरोवच्छेदेन निजघान ताडयामास । अयं भावः एकेन शत्रुणा तावत् चक्रं प्रहतं । अपरेण तन् प्रहतं । अतस्तस्यार्थं यस्मिन् तत् प्रहतं तस्य दंढे पतितं अतः स परशुः संपन्नः । चक्रार्थं दंढस्य शिरसि संलग्नं चेत् परश्वधाकारो भवति । अतः सः तमेव परशुं गृहीत्वा प्रहर्तारि निजघानेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितुः ईश्वरस्य ईशेश्वर्यं अस्मात् ताच्छीत्ये तृनूप्रत्ययः । दशरथस्य पुत्रः रामो वा लक्ष्मणो वा सुरान् द्विपतीति सुरद्विषः 'सत्सुद्विपेति क्तिप्' तेषां दैत्यानां वृन्दं समूहं 'स्त्रियां तु संहतिः वृन्द' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रकारेण 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । स्वस्य यः पाणिः हस्तः तदेवयंत्रं तस्मान् च्युतानि गलितानि 'स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं' इत्यमरः । यानि शस्त्राणि आयुधानि तैः साधितं नाशितं विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्यं चतुर्था । विवरात् बिलात् विवरं बिलं इत्यमरः । कृष्णं कृष्णवर्णं उरगं उरसा गच्छतीति उरगः तं 'उरसा लोप-श्वेति' उरःशब्दे उपपदे गमधातोः डः प्रत्ययः इव सर्पमिवेत्यर्थः । कोशात् खड्ग-पिधानात् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिं खड्गं चकर्ष उज्ज-हारेत्यर्थः । उपमानुप्रासावलंकारौ ॥ ४५ ॥

परस्येति । सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः 'स्त्रीभ्यो ङक्' इति ङकं बाधित्वा बाव्हादित्वादिच् । तस्य यः कृपाणः खड्गः 'करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । तेन पाटितः विदीर्णः अतएव द्विधाभवन् शकलीभवन् यो देहः कायः तं विभर्तीति देहभृत् तस्य परस्य शत्रोः इदं समप्रतामित्यनेन अन्वेति । पार्श्वं पार्श्वभागे शरेण बाणेन निकीलयतीति निकीलयन् संदधत् सः पूर्वोक्तः नृहरिः ना मनुष्यः हरिरिव सिंह इव नृहरिः 'उपमितं व्याघ्रादिभिरिति' समासः । रोषेण नु क्रोधेन नु लीलया नु हेलया नु समप्रस्य संपूर्णस्य भावः समप्रता तां व्यधत्त अकुरुत विपूर्वाद्धातेर्लङ् शप् ण्लुः द्वित्वं । अत्र नुद्वयं उत्प्रेक्षाद्वय-तूचनार्थं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४६ ॥

करमिति । रणाय युद्धाय करं गुंडां प्रतिहत्य विस्तीर्येत्यर्थः । उर्ध्वाकृत्वेति वा धावति अतिवेगेन गच्छति द्विपे हस्तिनि भूभुजः दशरथस्य तनयेन पुत्रेण निजघ्ने प्रहतमित्यर्थः । अविवाक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् भावे लिट् । तदुक्तं

कृपाणकुत्तस्य दृढोरयन्त्रितं न पश्चिमाद्धं निपपात सादिनः ।
 तुरङ्गवल्गादृढकष्टमुष्टिना परेण भागेन च लम्बितं पुरः ॥ ४८ ॥
 परेण खड्गेऽनुपपात पातिते सुरारिरुत्तानविसृष्टविग्रहः ।
 अपि व्यपाये सति सत्त्वमानयोर्द्विषे न दित्सन्निव पृष्ठमाहवे ॥ ४९ ॥
 निमग्नखड्गे जठरे सुरद्विषः परिभ्रूरच्छोणितसिक्तमूर्तयः ।
 परस्परस्य प्रसभं समुच्छसत्प्रहारवातेन पुनर्विशोषितः ॥ ५० ॥

‘धातोरधोरे वृत्तेर्धान्वर्थे नोऽसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षाते कर्मणोऽकर्मिका क्रिया’
 इति । बहूनि प्रभूतानि खंडानि शकलानि विधित्पुना विधातुमिच्छुना विपूर्वाद्वातेः
 नत् सन्निर्माणेति इसादेशोऽभ्यासलोपश्च संग्रहात् ‘सनांसं मिश्रतः’ इति
 उपस्ययः । एतादृशेन अग्निना खड्गेन समेत्य संगत्य तस्य द्विपस्य करः कुंडा
 संविडित एव एकीकृत एव अथ च मंडलोक्तएवेत्यर्थः । बहुखंडचिकीर्षया
 प्रवृत्तेन अग्निना करस्य संगमे तस्य पिडीकरणं विरोधः अग्निसंगोगे हस्ति-
 ना करः संकुचित इति परिहारः । विपमालंकारः ॥ ४३ ॥

हृत्तमेति । हृत्तमेन अग्निना हृत्तस्य छिन्नस्य सादिनः अश्वारोहस्य ‘अश्वारोहास्तु
 सादिनः’ इत्यमरः । दृढोरयन्त्रितं दृढौ वो ऊरूः सविधनी ताम्बां यन्त्रितं संबद्धं
 पश्चिमार्धं पश्चिमं च तत् अर्थं च पश्चिमार्धं अत्र समांशाभावात् अर्थं ननुसकं इति
 समासो न किंतु कर्मधारयः एव । न निपपात तुरंगस्य अश्वस्य वा वल्गा-
 (लगाव इति भाषाणां) ‘वल्गादेतावल्गयनं’ इति त्रिकांडशेषः । तदा दृढं बध्नाऽऽ-
 तया कृष्टः कुप्पुमेति समासः । मुष्टिः यस्य एतादृशेन परेण भागेन उपरिभागेनेति
 वाक्त् पुरः अग्रभागे ’स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः’ इत्यमरः । लंबितं च । मध्यभागे
 सादिनिछिन्नेऽपि दृढसंलक्ष्णत्वात् अधोभागोऽश्वान्नपात उपरितनभागोऽपि वल्गा-
 संलक्ष्णमुष्टिनात् नैवदपपात किंतु केवलं ललंवे इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

परेमेति । परेण शत्रुणा लक्ष्मणेनेत्यर्थः । खड्गे अक्षौ पातिते सति त्यक्ते
 सति उत्तानं बध्नाऽऽतया विसृष्टः त्यक्तः विग्रहः देहो यस्य एतादृशः सुराणां
 देवानां अरिः शत्रुः दैत्यः अनुपपात शत्रुखड्गपातानंतरं उच्छविशेषणविशिष्टः
 पपातेत्यर्थः । उत्तानं देहपतनं उत्प्रेक्षते अपीति । स्वत्वमानयोः प्राणाभिमानयोः
 ‘द्रव्यामुन्ववसाव’ इत्यमरः । व्यपाये नाशे सत्त्वमपि आहवे समरे द्विषे
 शत्रवे पृष्ठं पृष्ठभागं न दित्सन्निव न प्रदातुमिच्छन्निव उत्तानविसृष्टविग्रहः इति
 पूर्वगान्वयः । उपप्रेक्षालंकारः ॥ ४९ ॥

निमग्रेति । सुरद्विषः दैत्याः ‘पूर्वदेवाः सुरद्विष’ इत्यमरः । जठरे उदरे निमग्नः
 अंतर्गतः खड्गेऽसिर्वन्त्य एतादृशे सति यस्य च भावेनेति सप्तमी । परितः लवत्
 वत् शोषितं रक्तं ‘रक्तक्षतजशोणितं’ इत्यमरः । तेन सिद्धा आर्द्रा मूर्तिः
 देहो देवां ते एतादृशा अभवन् पुनः प्रसभं बलात्कारेण परस्परस्य अन्योन्यस्य
 बाहुलकात् अन्यपर्ययो न समासवत् इति असमासवद्भावः ‘असमासभावे

ततस्ततासृक्खवलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः ।
 यथेप्सपानाशनतृप्तचेतसश्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान् ॥ ५१ ॥
 ततो मरुत्पावकशस्त्रनिर्धुतप्रदग्धमारीचमुबाहुविग्रहः ।
 बलं बलीयानबलीकृतं भिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥ ५२ ॥
 रणे दधानो हृदयं दयाऽहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
 पराङ्मुखानां शनकैः शिलीमुखान् द्विपद्विपानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्य ' इति । समुच्छ्वसन् ऋद्धिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः
 प्रहारसंबन्धी वातः वायुः तेन विशोषिताः शुष्कीकृताः आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥

तत इति । ततः युद्धप्रवृत्त्यनंतरं ततं विस्तृतं यत् असुकृतस्य यः स्रवः
 सुतिरित्यर्थः । ऋदोरप् इति सृधातोर्भावे अप्रत्ययः । तेन लोहितं रक्तं ' लोहि-
 तो रोहितो रक्त ' इत्यमरः । अंबरं वस्त्रं यस्य एतादृशः । जये विजये तिष्ठति
 इति जयस्था तां शत्रुजयप्राप्तामित्यर्थः । सुपीति योगविभागात् स्थाधातोः
 कप्रत्ययः एतादृशीं श्रियं लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपयंतुं उद्बोद्धुं उद्यतः
 प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वरः श्रेष्ठः सुपसुपेति समासः । रामचंद्रः
 लक्ष्मणो वा ' मूर्धाभिषिक्तो राजन्य ' इत्यमरः । चिरं चिरकालं द्विजान्
 ब्राह्मणान् पक्षिणश्च ' दंतविप्रांडजा द्विजाः ' इत्यमरः । तत्र ब्राह्मणानां जन्मना
 साविश्रुपदेशेन च द्विर्जातत्वात् द्विजत्वं ' जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्विजउच्यते '
 इत्युक्तेः । पक्षिणां द्विजत्वं तु अंडरूपेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सां इच्छां अनतिक्रम्य
 वर्तते इति यथेप्सं । आप्रोतेः सत्रंतात् अप्रत्ययः द्वित्वे ईत्वे अभ्यासलोपः पदार्था-
 नतिवृत्तौ अव्ययीभावः । यथेप्सं ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपक्वानानां रक्त-
 मांसानां च यथायोग्यं ज्ञेयं । ताभ्यां तृप्तं चेतः अंतःकरणं येषां ते एतादृशान्
 चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभि ब्राह्मणाः तर्प्यते एवं जयश्रीविवा-
 दपि मांसादिभिः तेन पक्षिणः तर्पिता इत्यर्थः । श्लेषानुप्रासावलंकारौ ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः जयश्रीप्राप्त्यनंतरं मरुत् वायुः पावकः अग्निः तयोः शस्त्रे
 वाय्वग्न्यस्त्रे इत्यर्थः । ताभ्यां पूर्वं निर्धुतौ कंपितौ पश्चात् प्रदग्धौ पूर्वकालकेति
 समासः । निर्धुतप्रदग्धौ मारीचमुबाहुद्वेः एतन्नामकयो दैत्यविशेषयोः विग्रहौ
 देहौ येन ययप्यत्र मुबाहु मारीचेति भवितव्यं द्वंद्वेर्धेति सूत्रात् तथापि ' समुद्रा-
 द्रादः ' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् समाधेयं । बलीयान् अति-
 शयेन बलवान् इति तथा विन्मतोलुमिति ईयसुनि मतुपो लुक् एतादृशः सः
 पूर्वोक्तः नायकः रामचंद्रः ततं विस्तृतं भिया भीत्या अबलीकृतं अबलेव स्त्रीवत्
 कृतं अबलाशब्दान् च्विप्रत्ययः अस्य च्वाविंतीत्वं अबलीकृतमित्यत्र कुगतीति
 समासः । बलं सैन्यं दिगंतं दिशा अंतः तं निनाय प्रापयामास । अकथितं
 चेत्यनेन द्विकर्मकत्वं अनुप्रासालंकारः ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहृतं दयाहृता येन दयार्द्रमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण-

भृशं न सेहे युधि राममाशुगप्रतानशुष्काशनिपातभीषणम् ।
युगान्ततिग्मद्युतितेजसं द्विषो बलीयसो भ्रातृबलान्वितं बलम् ४५
स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलब्धमोक्षाः
सुश्लिष्टं युक्तिसफलाननसम्पदस्ते ।
शाक्या इवास्य विशिखा रिपुसैनिकेभ्य-
श्चक्रुस्त्रिविष्टपसभागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्यानित्यत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहतं आकृष्टं
तृतीयासमासो वा एतादृशं हृदयं अंतःकरणं 'चित्तं तु चेतो हृदयं' इत्यमरः ।
धत्तेऽसौ दधानः एतादृशः धरतीति धरः पचाद्यच् धनुषः धरः धनुर्धरः सः रामः
धनुः चापं लीलया सहितं सलीलं यथास्यात्तथा आयुष्य आकृष्य पराङ्मुखानां
विमुखानां द्विषतां शत्रूणां ये द्विषाः तेषां जघने कटिपूर्वभागे शिलीमुखान्
बाणान् 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । शनकैः मंदं यथास्यात्तथा शनैः
शब्दस्याकच् जघान प्रजहार हंतेर्लिट् । अनुप्रासः ॥ ५३ ॥

भृशमिति । बलीयसः अतिबलयुक्तस्य द्विषः शत्रोः बलं सैन्यं कर्तुं युधि युद्धे
आशुगानां बाणानां 'अजिह्मगखगाशुकाः' इत्यमरः । तेषां प्रतानः विस्तारः
प्रपूर्वात्तनोतेर्भावे घञ् स एव शुष्काशनिपातः जलरहितवज्रपातः अशनिपातेहि
प्रायः जलं अनुवर्तते प्रकृतबाणेषु जलासंभवात् शुष्केति विशेषणं । तेन भीषणं
भयंकरं अतएव युगांते प्रलयांते तिग्मद्युतिः तीक्ष्णकांतिः सूर्य इत्यर्थः । तद्वत्
तेजो यस्य भ्रातृबलान्वितं भ्राता लक्ष्मणः तस्य यत् बलं सामर्थ्यं तेन अन्वितं
अनुकूलितमित्यर्थः । एतादृशं समं भृशं अत्यंतं न सेहे न ममृषे इत्यर्थः । सह-
धातोर्लिट् एत्वाभ्यासलोपो अनुप्रासः ॥ ५४ ॥

सर्गोते भिन्नवृत्तेन वर्णयति । स्थित्वेति । महति उत्कृष्टे गुणे सत्त्वशांत्यादिके
स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः निर्वाणं यैः 'श्रेयो निः-
श्रेयसामृतं मोक्षो' इत्यमरः । सुश्लिष्टाः सुतरां विद्यमानाः युक्तयः योगाः
शुभकर्मप्रयोगा वा तैः सफलाः आननानां मुखानां संपदो येषां एतादृशाः उत्त-
मयुक्तिवर्णनेन उत्तमयोगवर्णनेन वा सफलमुखा इत्यर्थः । एतादृशाः शाक्याः
बुद्धविशेषा इव अस्य रामभद्रस्य महति विशाले 'विशालं पृथुलं महत्'
इत्यमरः । गुणे मौर्व्या 'रज्जुस्त्रिपुवीगुणः' इत्यमरः । स्थित्वा तत्क्षणे धनु-
गुणस्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः धनुर्विभागो यैः एतादृशाः सुश्लिष्टा युक्तिः
आननसंपदः अप्रभागसंपदो येषां सुश्लिष्टाप्रशल्यसंपद इत्यर्थः । ते पूर्वोक्ताः
विशिखा बाणाः रिपोः सैनिकाः सेनासमवेता लोकाः 'सेनायावेति' ठक्
तेभ्यः तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं अत्र वृत्तौ त्रिशब्दः पूरणप्रत्ययांतः 'त्रियां क्लीबे
त्रिविष्टपं' इति कोशः । त्रिविष्टपं स्वर्गः तस्य या सभा सुधर्माख्या तस्यां
गमनस्य यानस्य उपदेशं चक्रुः विदधुः । युद्धमरणेन स्वर्गप्राप्तेरित्यर्थः । श्लेषा-

हुतभुजि निधनाख्ये शत्रुहव्यानि हुत्वा
 परिणयति जयश्रीवीरकन्यां नृवीरे ।
 समरपटहघोषे तत्र नृत्तं कबन्धै-
 बहलरुधिरपङ्कस्फारिसिन्दूरलेपैः ॥ ५६ ॥
 मध्येनिकृत्तरजनीचरपूर्वकाया-
 ष्छेदैः स्थिता भुवि निपत्य भयं वितेनुः
 रक्षःसु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमी-
 मर्द्धोत्थिता इव पुनः समराय दैत्याः ॥ ५७ ॥

नुप्राणितोपमालंकारः । वसंततिलका वृत्तम् ' श्रेयं वसंततिलकं तमजा जगौ गः ' इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजीति । नृपु वीरः तस्मिन् रामभद्रे निधनं मरणं आख्या यस्य ' मरणं निधनोऽस्त्रियां ' आख्याब्दे अभिधानं चेत्यमरः । हुतभुजि अग्नौ ' हिरण्यरेता हुतभुग् ' इत्यमरः । शत्रवः रिपवः एव हव्यानि हविर्द्रव्याणि तानि हुत्वा जय-
 श्रीरेव वीरकन्या तां परिणयति उद्ब्रूहति सति समरस्य युद्धस्य यः पटहः ढक्का तस्य यो घोषः ध्वनिः तस्मिन् अत्र कोषे इति पाठः प्रामादिक इति भाति । तत्र रणभूमौ बहलः य रुधिरपङ्कः रक्तकर्दमः तेन स्फारिणः स्फुरद्गूपाः स्फुर स्फुरणे णिजंतात्सुप्यजाताविति णिनिः ' चिस्फुरोणौ ' इति वात्वं सिंदूरलेपा येषां तैः कबन्धैः मूर्धविरहितक्रियायुक्तशरीरैः कर्तृभिः ' कबन्धोऽस्त्रीक्रियायुक्त ' इत्यमरः । नृत्तं नर्तनं कृतमित्यर्थः । नृतीगात्रविक्षेपे भावे क्तः विवाहे हि वरेण अग्नौ हविर्हुत्वा कन्या उद्ब्रूयते नटनर्तकाश्च अनेकवेपयुक्ताश्च वाद्यघोषानुरोधेन नृत्यं-
 तीति सार्वजनीनमेवेतत् । रूपकालंकारः । मालिनीवृत्तं उक्तं च ' ननमयययु-
 तेयं मालिनी भोगिलोकैः ' इति ॥ ५६ ॥

मध्ये इति । मध्ये मध्यभागे छेदैः भुवि भूतले निपत्य पतित्वा स्थिताः निरुक्तानां छिन्नानां रजनीचराणां राक्षसानां ये पूर्वकायाः कायानां देहानां पूर्वाणि पूर्वकायाः कर्तारः ' पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशैर्नैकाधिकरणे ' इति समासः । रक्षःसु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखाः पराङ्मुखाः तेषु युद्धपराङ्मुखेषु सस्त्वित्यर्थः । भूमिं पृथ्वीं भूमीमिति पाठे ' कृदिकारादक्षि न ' इति ङीप् । पुनः समराय युद्धाय अर्धोत्थिताः अर्धं यथास्यात्तथा उत्थिताः सुप्तुपेति समासः । दितेः अपत्यानि पुमांसो दैत्याः ' दित्यदित्यादित्यनेन ' दिति शब्दात् प्यप्रत्ययः । अमुरा इव भयं भीति ' भितिर्भीः साध्वसं भयं ' इत्यमरः । वितेनुः विस्तारयामासुः । तनु विस्तारे लिट् । दैत्यानां रसातलनिवासित्वान् उत्प्रेक्ष्यं । तदुक्तं श्रीमद्भगवते ' ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पण्यो नाम निवातक-
 वचाः कालकेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्ययनीका उत्पत्या महौजसो महासाह-
 सिनो भगवतः सकललोकमहानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतावलेपा विलेशया एव निवसन्ति ' इत्यादि । उत्प्रेक्षालंकारः । वसंततिलकावृत्तं लक्षणं तूक्तं ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यथितराक्षसरक्तधारा-
स्पर्शेन लोहितरुचौ मुहुरम्बुवाहः ।
गौरीपतिप्रणतिसम्भ्रमलाभवन्ध्यां
सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेनुः ॥ ५८ ॥
सङ्क्रीडद्रथतुरगद्विपाञ्चवृन्द-
व्युत्क्रान्तौ विरतपृषत्कपातवृष्टि ।
निस्त्रिशस्फुरिततडिद्वियुक्तमाप
व्यक्तार्कद्युति शरदीव तन्नभः श्रीः ॥ ५९ ॥
रक्षोवसापिशितपूरितकुक्षिरन्ध्रः
काकुत्स्थबाणहतहस्तिमुखाधिरूढः ।
पर्यन्तलग्नरुधिराणि मृदुप्रणाद-
स्तुण्डानि वायसगणो रदने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य रामभद्रस्य यानि आयुधानि प्रहरणानि 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरः । तैः व्यथिताः भीताः ताडिता इति यावत् एतादृशा ये राक्षसाः तेषां रक्तस्य या धारा प्रवाहः तस्याः स्पर्शेन संबन्धेन लोहिता आरक्ता रुक् कांति-
येषां 'स्युः प्रभारुक्चस्त्विड्भा' इत्यमरः । एतादृशाः अंबूनि उदकानि वाहयन्तीति अंबुवाहाः मेघाः अंबुशब्दे उपपदे वाहेः कर्मण्यण् 'अत्रं मेघो वारिवाहः' इति कोशः । गगने आकाशे मुहुः पुनःपुनः यदा यदा रक्षोरक्त संबंधो भवति तदातदेत्यर्थः गौर्याः पार्वत्याः पतिः स्वामी शंकरः तस्य या प्रणतिः नमस्कारः तत्संबन्धी यः संभ्रमः त्वरा 'आरंभः संभ्रमस्त्वरेति' कोशः तस्य यो लाभः प्राप्तिः तेन बन्ध्यां रहितामित्यर्थः । एतादृशीं अकालघटितां अकाले घटिता निर्मिता इति तथा संध्यां पितृप्रसू 'सायंसंध्या पितृप्रसू'रित्यमरः । वितेनुः विस्तारयामासुः । अतिशयोक्त्यलंकारः । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ५८ ॥

संक्रीडतीति । रथतुरगद्विपं रथाः स्यंदनः तुरंगाः अश्वाः द्विपाः हस्तिनः एतेषां समाहारः रथतुरगद्विपं सेनांगत्वात् 'द्वेद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकव-
द्भावः' संक्रीडत् विहरत् यत् रथतुरगद्विपं तदेव अभ्रवृन्दं मेघसमूहः तस्य व्युत्क्रान्तौ अपसृतौ सत्यां विरतौ सत्यामिति यावत् विरता शांता पृषत्कानां बाणानां बिंदूनां च पातः पतनं स एव वृष्टिः वर्षणं यस्मिन् निर्गतः त्रिशङ्गः अंगुलिभ्यः इति निस्त्रिशः खड्गः संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः इत्यनेन ङच्समा-
सांतः । तस्य स्फुरितं स्फुरणं तदेव तडित् विद्युत् तथा विद्युक्तं विरहितं अतएव मध्ये व्यवधानाभावात् व्यक्ता स्पष्टा अर्कस्य सूर्यस्य कांतिः यस्मिन् एतादृशं तत्पूर्वोक्तं नभः कर्म शरदीव शरत्काले इव श्रीः शोभा कर्त्री आप प्राप । उप-
मानुप्रासावलंकारौ । प्रहर्षिणी वृत्तम् । उक्तं च 'व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षि-
णीयं' इति ॥ ५९ ॥

रक्ष इति । रक्षसां राक्षसानां वसा ह्रन्मेदः पिशितं मांसं च ताभ्यां

राजात्मजौ मुनिसुताश्चभिराहितार्घ्यौ
प्रत्युद्गतौ मृगकुलैरुटजानि गत्वा ।
आवर्जिते विदधतुः शिरसी सुबाह्वो
बाणव्रजेन गुरुणी गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
मारीचसुबाहुवधो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

पूरितं पूर्णं कुक्षेः उदरस्य रंभं विलं यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गोत्रापत्यं
पुमान् काकुत्स्थः रामः शिवादित्वादण् तस्य ये बाणाः शराः तैः हताः ना-
शिताः ये हस्तिनः दन्तिनः तेषां मुखेषु अधिरूढः आरूढः मृदुः मृदुलः प्रणादः
ध्वनिः यस्य आकण्ठे उदरपूर्तेः आक्रोशे शक्त्यभावात् मृदुप्रणादत्वं । एतादृशः
वायसानां काकानां गणः समूहः पर्येते प्रांतभागे लग्नानि संलग्नानि रक्तानि येषां
एतादृशानि तुंडानि मुखानि चंचूरित्यर्थः । रदने हस्तिदंते ममार्जं शोधयति स्म
मृजुशुद्धौ लिट् । अत्र काकजातेः स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्वलंकारः । तदुक्तं
'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति' अनेन रक्षसां वसामां सरक्षा-
दीनां संमर्दो वर्णितः तेन च बहूनां राक्षसानां हननं ध्वनितं । वसंततिलका ॥ ६० ॥

राजात्मजाविति । मुनीनां सुताः पुत्राः तेषां अभूणि तैः आहितार्घ्या अर्घ्याय
पूजाविधये इदं अर्घ्यं 'मूत्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । आहितं कृतं अर्घ्यं
याभ्यां तौ सधोक्तौ ऋषिकुमारैः तयोर्दर्शनानन्देन प्रेमाश्रूणि पातितानि तानि
अर्घ्यत्वेन कल्प्यन्ते मुनिसुताक्षिभिः इति पाठे तु अक्ष्णां तेजोरूपत्वेन अक्षिस्पंद
रहितदर्शनात् आर्तिक्यत्वेन पूजा ज्ञेया । मृगानां हरिणानां कुलानि समूहाः तैः
प्रत्युद्गतौ राज्ञः दशरथस्य आत्मजौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ उटजानि पर्णशालाः 'पर्ण-
शालोटजोऽस्त्रियां' इत्यमरः । सुबाह्वोः मारीचस्य सुबाह्वोश्चेत्यर्थः । सुबाहुरिति
यदृच्छाशब्देन यौगिकसुबाहुशब्दस्यैकशेषात् द्विवचनं यद्वा प्रथमयोः
पूर्वसवर्णयोरित्यत्र यथा प्रथमांसहचरितद्वितीयायाप्रहणं तद्वत् सुबाह्वोरिति
द्विवचनसामर्थ्यात् सुबाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि प्रहणं बाणव्रजेन
बाणसमूहेन आवर्जिते अपहृते कृते इत्यर्थः । गुरुणी गुरुत्ववती शिरसी
मस्तके गुरोः विश्वामित्रस्य पादमूले चरणसमीपे विदधतुः स्थापयामासुरित्यर्थः ।
विपूर्वाद्धातेः लिट् अनुस् । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीयुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडित-

प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्यतेवासिना निगुडकरो-

पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहास्यजानकी-

हरणकाव्यटीकायां पंचमः सर्गः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION

OF

JANAKIHARANA.

—:0:—

Stanza 1. The city of *Ayodhā* was, as it were, the celestial city (*Amarāvati*) come down from heaven on this world in consequence of an excess of the weight of enjoyable objects ; it was the (special) abode of the *Kshatriyas* just as the *Shami* plant is that of fire, and it stood foremost among cities by its wealth.

2. The moon being covered by the rays issuing from the rubies studded in the topmost blustrades [of palaces], appeared to have assumed a reddish hue through irritation on account of being, as it were, slighted by the beautiful faces of the ladies belonging to the city.

3. This city, though it gave satisfaction to all (its inhabitants) by its affluence, did not become a source of delight to the women seeking secret meetings with (their) lovers at night, since the thick darkness [here] was dispelled by the radiance of the jewels fixed in the golden arches.

4. By the China-cloths spread from the uppermost parts of the cloud-touching mansions, this city appeared as if adorned by celestial clothes of Indra's creation hanging from the edges of the dove-cots [under the caves].

5. Here, the swan in the moat, eager to have a view of the inland-lake on beholding the insurmountable rampart (must have) thought of the arrow of *Bhīṣma* which pierced through the *Kaushika*-mountain thickly covered with vegetation.

6. The elephants in whose streets, on beholding their images cast on the mirror-(like) walls of houses, gave a series of futile attacks : it was their pride and self complaisance which made them see hostile elephants (in their own images).

7. Where a cloud as white as a young lotus-stalk performs the function of a banner since it has one extremity (of it) attached to the summit of a white-washed mansion and being stretched out by a light breeze becomes elongated.

8. Whose young damsels, having their heads covered with masses of hair, a splendid glow on the face, and the various parts of their bodies free from disease, were, as it were, created by Bramha out of jewels since they had coral heads, golden faces, and pearly-limbs.

9. Having clasped the edges of the dove-cots on the topmost parts of the houses and having relinquished their rumblings to the *Pushkara*-drums the white autumnal masses of clouds acquired part of the splendour of the palaces themselves.

10. In which the delight of the peacocks was heightened by the continuous waving to-and-fro, of the golden flags like flashes of lightening in close proximity with banks of clouds.

11. Where the arches constructed of red and blue stones had their brilliance alternately dispelled and by deepened darkness, and thereby created an alternation of vexation and delight, in the hearts of crowds of women, rambling at night.

12. There was the lord of the world by name Dasha-ratha, resembling the sun by his grandeur, gifted with success, respect, and a valour which was unsurpassable by scions of Kshatriyas, and which always brought under subjection the territories of others.

13. The ruler—the possessor of an ever-untarnished glory, respected by all kings and a discriminator of worth—covered the quarters [of the world] with a silvery whiteness by his merit-born and charming fame which was as white as the autumnal cloud.

14. The son of Aja, who was eager to be a conqueror, and who had curbed the speed (restlessness) of his steed-like senses by the knowledge acquired by the study of all Shástras first overcame the six internal enemies [of the heart] which were unconquerable in open war.

15. That first among men—who was gifted with the power of allaying the effects of pain, caused by his dues (share in the share of revenue) and whose agreeable presence could not be avoided in the three worlds—did not fall a victim to idleness although he had innumerable enjoyments at his command.

16. That sway—which made every one tremble [with fear], which thrashed out strength (resistance) from the bodies [of opponents], which was the only cause of excitement everywhere and which belonged to him who was desirous of conquering the whole world over-spread the eastern regions, like a fever producing a trembling sensation, and a languor in the limbs and which is the sole cause of the heat of the body.

17. The huge heap of fire, known as his brilliant valour, having completely overpowered the eastern regions now passed across the sea and caused the king in Katáha to perspire.

18. That pre-eminent man enjoyed the southern territory,—whose agreeable outskirts were resorted to by serpents, to which hosts of traders were attracted by the special peculiarities of the town of Kànchi, and which could be kept under control by strong measures—like a courtesan whose convenient hour of enjoyment is solicited by gallants, who drags, as it were, hosts of admirers by her girdle-string and who can only be enjoyed by vigorous efforts.

19. The proud leader of the Yavanas, considered himself unequalled in [point of] honour although he was overcome in battle by this King and wounded by the arrow of him whose weapon was the devourer of the lives of demons.

20. Consuming a rich Turkish monarch [who was attractive by being the abode of wealth] by his prowess which resembled scorch-

ing fire [this King] by his fame made the extremities of the quarters sweet-smelling as if by fragrant incense wafted about.

21. Fire under the appellation of the fury of this [King], increased by the gust of wind in the form of volleys of hostile arrows in battle was cooled down, by the flow of tears running down from the reddened eyes of the ladies of the enemy.

22. The pair of lotus feet of him who had crushed his enemies by a single bow, received in the audience hall, the decorations of lac-dye in the form of the radiance from the jewels in the crests of the [assembled] Kings.

23. Even on the spreading of his sheet of fame, white like a pearl necklace over the world the people found the Kumud a [moon-lotus] unopened and consequently abandoned the idea of moon-rise.

24. His fiery vigour of a high course, having established itself on the heads of all the feudatory princes blazed forth, in the form of tremulous flashes of beams of rays from the rubies in their crests.

25. Here extended over the whole world the moonlight, in the form of a canopy of fame, which was the cause of the oozing of the moon-stones [in the shape] of the eyes of the women of the enemies, of him who was the moon among Kings and the ornament of this globe.

26. Fixing upon an appropriate hour, that modest Princess, [destined] to be the mother of him, who resembled *Bhava* in grandeur and who was [to be] the vanquisher of the sire of the enemy of Indra, was taken up by him (*i. e.* by King) as wife according to prescribed rules, in the presence of fire.

27. The sparkling-rayed line of nails [of the feet] of the Queen of him, who was a second Indra shone like a string of pearls placed for the purpose of worship, on the extremities of her feet which surpassed lotus-buds [in beauty].

28. Here the dalliance of her gait was natural ; neither the infatuated elephant nor the swan had been robbed by her for it.

As if with a view to prove this, the pair of the calves of her legs—which rose as it were from a pair of ankle-ornaments—submitted to the ordeal of wegilment.

29. How were the thighs of this beauty shaped out by the Creator, is a puzzle to the intelligent : because, if they were seen [during formation] he would be smitten by the arrows of Cupid, and to form and mould them with closed eyes was an impossibility.

30. Her hips robbed her waist of its fullness, in such a manner as to leave it extremely thin, as if with the object of preventing its growth anew, the hip was tied up by the band of the girdle.

31. The three folds, on the belly of her who had a set of pretty teeth, were as if they were the three lines marked out by the Creator [one after another] to show that he found no semblance [of the belly of the Princess] in any of the three worlds.

32. My conjecture is that the waist of her, whose large eyes were like lotuses, became extremely slender on account of the exertion of bearing the pair of breasts developing [in size] with the progress of years.

33. The line of newly growing hair [on the belly] appeared as if it were the track-line of a drop of black pigment fallen from the tip of the moving paint-brush during the penciling out of hair of the ringlet-haired-one by the Creator.

34. ‘ This is not the moon but something else resembling it since it does not separate us ’ ; with this idea, as it were, those two breasts—Chakrvakas—of hers, kept gazing at her moon-face.

35. The redness of the lotus standing in the pond of the garden belonging to the house, was quite in the hand of her who had taken possession even of the splendid lustre imprinted on an evening cloud by means of her lip.

36. What wonder if the delicate lady’s arms which have neatly attached joints and pretty form should have asserted superiority

over [*i. e.* conquered] a young lotus stalk with long fibres, canulæ and a cylindrical form [procrastinating, and whose course was full of blemishes.]

37. This has been the difference between the moon and the bright moon-face of hers :—the first has an entire black antelope [on it] ; the second has only its [of the antelope] two eyes.

38. Two objects alone, surpassing the ruby on account of beautiful lustre and having a refreshing fragrance were praised ; [they were the newly blown lotus on the water and her lotus-like face on dry land.

39. This is the difference between the Indeevara lotus and the lotus-like eye of this [beauty]—the one cannot even bear the lustre of the moon while the other occupies that moon which goes by the name of her face and exists.

40. The pair of eyebrows of this dark-eyed one stood with the central portion raised up [with a desire] to stand aloof [for fear] of the contact of the arched unsteady [roguish] eyelashes : such is my conjecture.

41. The [fact of the] residence in the forest of the peacock whose plumage was put into shade by the mass of her hair, created a doubt among people that perhaps a sense of shame smote the hearts even of the lower animals.

42. Another maiden surpassing the *Siddha* damsels and possessing qualities similar [to Kausalyā] became his queen : even the fault of this [maiden] became the means of destruction of terror from the demons to the three worlds.

43. On the acquisition of the hand of him, who had *Sumantra* as his charioteer, in the presence of fire through [the mediation of] a Bráhmaṇ, by Sumitra, she gained the sacred personality of *Bhavaai* with her lotus-hand joined with that of *Bhava*.

44. The King [the Lord of his subjects] eager to have issue had his eyesight fruitless on account of not beholding the face of a son born to any one of the queens come of families of noble conduct, passed his time with a heart drowned in anxiety.

45. On one occasion the keeper of the forest reported to that Monarch that the forest of the snowy mountain having tracts of dense wood, which was in his charge had been scoured by packs of hounds going about.

46. The next day he, to whose mind injustice was repugnant, who had the majestic gait Monarch of beasts and who appeared like the plough-armed one, and who had set his heart upon aiming at objects in motion [moving animals] went out a-hunting with all ardour.

47. The young trees attractive on account of being decked with variegated flowers and which had been adopted by *Parvati* as [if they were] her sons were long borne with all fondness by this mountain on his slopes as if they were his grandsons.

48. On the covering of clouds being dragged away by wind, the layer of mineral substances of the mountain which came to view created a notion in the minds of the guileless Gandharva girls about the peeling of his skin.

49. When beasts were drawn in by serpents, with half their bodies issuing from the mouths of the caverns, it looked as if the mountain itself with gaping mouth, and lolling tongue was swallowing the beasts.

50. They make out the division of night from day, by the collections of lotuses in the ponds situated in dense woods, where the thick darkness is dispelled by beams of rays [issuing] from the jewels worn by *Naga* women.

51. With its two sides reddened by the lustre of metallic lodes its charming plateau having beautiful caves, and studded with bril-

liant moon-stones, this mountain acquires the glorious splendour of the heavenly peacock whose plumage has a bright metallic radiance and who is honoured by being ridden by the great *Kartikēya*.

52. The King, possessing the grandeur of Kubera, with his strung bow, roamed about in the glades of the sire of Maināka, the aloe-trees on whose out-skirts were being rocked to and fro by winds surcharged with the spray of the waters of roaring mountain torrents.

53. The archer, whose mind was other than fickle (firm) and who had a fleet horse suddenly drew out an arrow from the quiver and putting it to the bow quickly obstructed the path of the wild beasts in [his] front.

54. The King put to flight by [sending] a light shaft [amongst] a herd of young beasts which were pointed out [to him] by a ball sent among them, and [who] pricked [their] ears, straightened out [their] tails and had beaming eyes.

55. 'Thou art endowed with superhuman strength [but] do not [therefore] forcibly torture my middle part'—desirous as it were of saying this the highly strung bow, bent before the banner [the first] of Manu's race.

56. The leader of the herd of the *Ena*-deer though pricked down by the King bounded up in the air, in consequence of inertia being anxious as it were through devotion, to be a follower of the heart [soul] proceeding to the heavens.

57. The [sight of a] pair of spotted deer engaged in giving mouthfuls of tender foliage to each other completely dispelled the ardour of hunting from the mind of the brave man, who was used to humouring his beloved by constant agreeable acts.

58. The row of deer ever and anon formed in a line, appeared as if strung together, by the arrow let fly at the mouth of the foremost, and seen in a straight line in the intervals between the other antelopes.

59. The arrow, whose velocity was not impaired by the piercing into the hard body of a running buffalo, assumed the condition of the tail.

60. That (Monarch) who had the gait of a mighty elephant and whose arms were hardly discernible, struck the body of the tiger, which had crouched (so as to) pounce on the horse to kill it with shafts in every (dark) spot on his body.

61. Through uneasiness, the mountain sent out a loud braying as it were in the form of the echo of the roar of the formidable rhinoceros, ripped by the weapon of the King, like a big abscess opened by the surgeon with his bistoury.

62. He, who resembled the reed-born-one and who had bent his bow-stalk into a circular form, made the butt of his arrow that boar which had turned to bay from the herd and which through anger repeatedly sent out a grunt.

63. The hero, who had thus indulged in the exercise of the chase left [got down from] his horse and with the intention of resting himself, graced the margin of the lake where the tops of the canes were being waved by light breezes.

64. The breeze on the lake, with a delightful smell of the fragrant blue-lotas by the wafting of [prolonging] the sweet notes of the *Sarasa*-birds imparted a tawny brown [colour] to the King's person by the coatings of pollen from the [calyx of] blue lotuses shaken by it.

65. The hot bright orb of the sun, resting on the peak of the western mountain, throwing out dazzling rays and covered with a [bit of] cloud appeared like a highly heated piece of iron struck on the anvil by the hammer, glowing red, and dazzling by hot scintillations.

66. The solar disc seen by the King in the western sky arrested his sight as if by a golden fan hung against a deep blue wall.

67. There [on the margin of the lake] during the night the King, seating [himself] on a stone slab, becooled by the rays of the moon, dispelled his fatigue by the zephyrs laden with the cool sprays of the mountain streams.

68. Since the lord of the world, out of a desire for hunting passed th enight in wakefulness, the deer-marked-one [the moon through fear, withdrew somewhere with her deer.

69. The glorious bright sun ascended the summit of the eastern mountain and with his quickening rays as if like a throbbing hand arranged the wild beasts, for the purpose of [giving] enjoyment of the chase to the King.

70. Now the King who resembled Indra in glory, whose fame was sung by the good, and who had girded on his weapons, vaulted upon [his] horse which stood ready caparisoned in a handsome linked armour.

71. This [King] who was the glory of his race who had bent the broad bow stalk, at the full stretch [of his arm] on beholding a wild beast within the range of his arrow pursued it with an eagerness to let fly at him, a forcible shaft as swift as the Sharabha.

72. Having gone beyond the range of the arrows of the King and leaving its trail in the form of a line in the air, the foremost among the beasts went into the forest on the banks of the *Tamasa* which was the residence of ascetics.

73. The hero equipped with a bow, left [got down from] his horse in consequence of the ground being stony, and at once went on foot into the dense wood with his sight fixed on the track of its foot-prints.

74. He, who was the banner of the race of Manu heard, on the bank of the river, the sound of a vessel in the process of filling, and suspecting it to be that of a scream of an elephant, let fly an arrow at the young son of a sage, though he himself [Dasharatha] was the shelter of the distressed,

75. The sage's son whose vitals had been pierced by a feathered shaft, struck in return the heart of the King, who was approaching along the course of his shaft with an arrow named 'lamentation smeared with lacrymal water.

76. Why has been broken by thee this single supporting staff in the forest, of the pair of elders which is helpless, blind, decrepit on account of age and emaciated in body by penances. .

77. By the hitting at a single mark, three innocent individuals have been brought to destruction by thee *viz.* my two old parents to whom the function of seeing was imparted by my eyes and myself too.

78. Residence with wild animals, the duty of feeding (my) old blind parents, and wild fruits the means of subsistence : in these what fault was perceived in me as the cause for destruction (by you).

79. I was a votary, supportless, free from fault and a blind-man's staff to a parent whose sight is (now) an event of recollection alone. In such circumstances was not even a single one of these, considered by you—uncompassionate as you are—as a reason for not destroying me.

80. In the woods this individual, clothing himself with hard bark of trees, whose vigour has been consumed by heat and cold and whose strength has gone down by eating tasteless wild grown things and who has fallen a victim (to your weapon), deserved your compassion.

81. An old jar with its hole stopped by laying on lac, the Munja grass girdle, and clothing of the bark of trees, are my only wealth; from amongst these take whatever thou list by killing me and be happy.

82. A good man casts on an enemy (his) eye tremulous through kindness, and closed with a feeling of affection; while a bad

hearted man though it be the first occasion of his seeing another becomes hostile without cause towards him.

83. Why dost thou, priding upon the force of thy weapons sully (the name of) thy very nobly conducted family by ~~aligning~~ by stooping down to the position of a villain in action.

84. "Pray do not thus rebuke this Dasharatha, naturally not wicked and of uninterruptedly virtuous conduct:" in this way did the vital airs choking the throat, as it were, stop the words of the son of the great sage.

85. The son of the Bhoja princess, whose power was like that of Yama and who had encompassed the destruction of (his) enemies, held the jar, in both of his well-formed hands and with tears presented himself before the ascetics who were revered by the self-controlled.

86. The leader of the good, though he had sinned against him whose equalled the very Creator spoke the truth: hence the sage did not at once consume with the fire of his anger the body of him who had killed the youth.

87. On learning the death of his son, that self-restraining great sage was seized with such grief that being moved by compassion at the time of entering the fire, he hurled a sharp curse at him whose virtue was sung in every country

88. The King having long enjoyed the hunting forest—which was full of wild flowers, was so hard as could not be easily passed across and where the rhinoceroses were torn by the nails of the lions—like the goddess of wealth holding the water lilies, and such as could not be approached and whose full cheeks bore deep nail marks of Hari, now turned her face towards his palace.

89. Now the King left the mountain—whose treasures were held in concealment by rugged mounds at its base, whose metal

bearing lodes could not be brought into use by the world and which was harmful on account of plentiful heavy falls of snow—like a bad poet's composition, whose meaning is obscured by irregular quarters, where there is a profusion of roots not in common use, and which is vitiated by the fault of a superabundant use of indeclinables such as *tu, hi, na*.

90. The King soon reached his capital—every corner of which was full of the continuous din of citizens, wherein there were numbers of highly trained elephants, and which was charming on account of the display of numerous jewels—like the ocean which has a booming roar, from where numbers of beautiful serpents are taken away by celestial birds and which is charming by being ornamented with heaps of precious gems.

————:o:————

CANTO II

————

1. The Gods overthrown on the battle-field by *Ravana* who had a scorching power like that of the forest-fire, went forth under the leadership of *Indra* to see the Lord of the universe.

2. who was on the surface of the bottom of the neither-world [situated] below the ocean whose waters moved backward and forward by the force of the breathings of the serpent pressed under the [superincumbent] weight of his [Vishnu's] body,

3. who in consequence of the trouble resulting from a break in his sleep at that time had his big eyes reddened, was seated on the serpent and whose garland decorations had slipped off from his head,

4. who was witnessing in a regal fashion the fight between elephants and marine monsters ridden by young serpents,

5. who was waited upon by with his *Garuda*, body bent, out of respect, from a good distance that there should be no ruffling of the throne [of his lord] formed out of the body of the serpent,

6. who had betaken himself to the nether-world, as if out of a horror for the rays of the sun, and who had through affection fixed his gaze on the moon in the form of *Lazmi's* face,

7. who was touching the circle of the navel of *Laxmi* with his lotus feet the heels of which were placed in the lap of her whose eye sight was fixed on his own face,

8. who had the *Páñchajanya* and the *Sudarshana* on his right and left and who, therefore, resembled the high *Vindya* mountain with the sun and the moon on both its sides.

9. Bowing to him who was the Eternal Being the whole assemblage of the gods whose power was paralysed, with *Puruhiṭa* (*Indra*) at their head addressed a speech full of praise to him :—

10. (Thou art the one) the tips of whose glittering armlets being broken and thrown out by the revolving *Mandāra* at the time of the churning of the ocean were, as if they were so many stars bespangling the sky ;

11. by whose irrepressible power was raised up the conch shell which was to the ocean what the moon is to the sky and which was, as it were, the concentrated ball of the fame of the guardian deities of the lower regions.

12. The gods bowed down to him-of-the-three-steps who had on his breast the imprint of the starry strings and who had the beauty imparted by the decoration of the armlets in the form of the sun and the moon stuck close to both his shoulders.

13. By whom, in ancient times, even the firmament, with its clouds and constellations, and the sun, was along with the ocean violently stirred by the gyratory current of the wind produced by the churning,

14. the powerful (demons) *Madhu* and *Kaitabha*, who touched the lotus issuing from the navel, were crushed like insects by the hands by (those) who was dozing under [the influence of] *Māyā*,

15. who stretched to sleep after having destroyed the three worlds and looked like an iceberg in the waters of the ocean

16. Salutation to thee by whose mere remembrance *Tama* (the quantity of darkness) is dispelled and who preservest all the three worlds by the help of *Satwa* (the quality of purity)

17. Separated by the distinctiveness of 'existence,' 'creation' and 'destruction' thy Yoga has become threefold concurrent with the qualities of 'goodness' 'virtue' and 'darkness.'

18. Having searched for a long time *Vishdampati* the best among the wise found the universe in the inside of thy abdomen and came to the conclusion that thou art the [only] one who can bear the burden of the three worlds.

19. Hari, the controller of the universe, and the annihilator of calamities being thus praised with devotion by the enjoyer [dwellers] of Heaven gave expression to a speech which was agreeable and at the same time beneficial.

20. How is it that the gods, who possess weapons having for their purpose the destruction of the lives of powerful armies of enemies have become devoid of their efficacy as if stricken by destiny?

21. Why has the line of the eyes of *Indra*, reddened by reflection and drooping through grief assumed the appearance of collection of withered red-lotuses.

22. By whom has the brave *Varuna*, holding a noose in his hand possessing the power of assuming various forms, and having the watery region for his sphere, been troubled like a wretched fowler holding a net in his hand whose avocation is that of catching birds and who roams about in a forest?

23. How does it come to pass that the wind though emaciated has, as it were, increased in bulk by heavy breathings consequent upon the torment of grief?

24. Such is the inevitable turning back of fortune dependent upon fate that [even] fire, though himself the consumer, is being consumed by the fire of grief.

25. The sun has become dull, the moon has become hot with great grief: how is it that these deities display an inversion in their respective energies;

26. "Here am I with gada [pain] through grief; what use then of holding this Gada [mace.]" With this thought was the mace thrown aside by *Kubera* the friend of *Shankara*.

27. By whom was slight given to *Keenasha* [Yama] who possesses a weapon and a vehicle, who is the master of a buffalo and who holds a rod in his hand, as if he were a cowherd-boy with his staff.

28. All powerful *Sanda* the driver of the peacock and the feller of the demon *Taraka* is irresistible like the storm of final destruction which is the exciter of all consuming fire, and which hurls down the stars. How has he come into such a miserable plight?

29. By whom has *Chandi*, being beaten and wrested of all her missiles, been made the possessor only of her eyebrow-bow and no other arrows but her glances.

30. Why does the pride of the lord of the *Pramathas* who is the destroyer of the demons, though always unchangeable assume the condition of change in the form of destruction.

31. The *Garuda* whose mouth is besmeared with the blood of serpents and who has his neck encircled by the *Karkata* whose body has become reddish brown by the fire of the breathings from his (*Garudā*) mouth behave like a royal parrot.

32. And why does the line of hoods of this *Vasuki* containing tongues like flashes of lightening become pale at the end of the monsoon like a bank of clouds engirt by masses of lightening resembling flames of fire,

33. With folded hands did *Bṛihaspati*, the sagacious leader of the gods address the Eternal Lord of the Universe who was perceptible only by the intellect and who thus enquired after every divinity.

34. Oh thou all-knowing one, this (all that I have to say) is undoubtedly understood by thee: however it is being expressed by me again; for, there is always a want of satisfaction in regard to the complaints about their distress among servants before their Lord-master.

35. There is the ten-mouthed one who born of the son of *Pulasti* is the chief of the demons and is the foremost among the proud; he has upset through arrogance the system of the preservation of the Universe.

36. That mighty one being unexcited and clothed in rage garments devoted (himself) to great penance for a long time having fixed the goal of securing the destruction of the Universe.

37. Religious penance, wherein taking of food had been abandoned through a vow, was being practised in the ocean by him whose breast was scratched by the sharp tusks of elephants and the teeth of alligators.

38. The four-mouthed ruler of the Universe gratified by his penance conferred the boon of conquering the two worlds on that shrewd hero.

39. Once upon a time he,—the enemy of the dwellers in heaven—uprooted with a terrible noise the mountain white like a pearl necklace, which was the abode of *Hara* and on which there lived roaring elephants,

40. when the sun, touched by torrents of large roaring rivers flowing down from the summit of the shining mountain, suddenly gave out a prolonged rumbling noise,

41. when the charioteer of the sun out of a fear of the fall of the mountain was driving to one side the horses whose necks were slightly arched on account of the bits being pulled up by the drawing in of the reins ;

42. when the mountain-spring thrown down from the slopes of the huge reeling mountain was leaving its appropriate place like the upper garment of an intoxicated man ;

43. when the highly felicitous moment of delight secured by the touch received from an embrace of the frightened *Gaur* was opposed to the wrath of *Dhurjati*,

44. when the hooded serpent entwined round the matted hair (of *Dhurjati*) being excited by fright was with contracted hood entering the socket of the eye on the forehead ;

45. when the terrified peacock-bannered one, (*Kartikeya*) fond of lying in his mother's lap was endeavouring to protect his ram of burnished gold ;

46. when the bull excited by smothered wrath was waiting for a long time for the appearance of the master's knitting of his eyebrows,

47. uprooted that mountain which had as it were roots formed by the white serpents stuck at the base and had full developed flowers in the shape of the discs of the stars glittering on its top,

48. That mountain, the mouths of whose caverns were occupied by numerous roaring lions and whose streams were gurgling in the clusters of trees, was pressed down by the concert of *Gauri*.

49. On his arm being pained by the pressure of the weight of the mountain, *Rāvana* gave out with his several mouths a loud cry which was re-echoed in a prolonged manner in the different regions.

50. He [Ravana] worshipped that god [Shankara] with circle [marks] resulting from the cutting off of his heads [placed before the divinity] as if by circles formed of saffron painted on a blue pavement.

51. With [a view to (enable the demon to) issue orders to] the ten quarters his ten mouths were recreated by the trident-ceptered god.

52. Oh thou infinite one! the thunderbolt of *Indra* which was thwarted in battle on coming in contact with that foolish demon who was the abode of the quality of darkness, gave up its natural energy.

53. *Indra* with a view to cool down his (the demon's) enmity even now personally adores by offerings of untarnished wealth him who is invincible and unrivalled.

54. *Paulomi* from whom every sense of respect has disappeared makes an offering to *Vajra* (derisive) smiles with and thereby makes *Shakra* hang his head with shame.

55. The lord of the Yakshas having given away all wealth to him is now only *Dhanada* 'Bestower of riches'; while *Ravana* pleased at having seized everything belonging to him, has become *Dhaneshvara* i. e. 'Master of wealth.'

56. Even the King of the dead leaving aside his work which was in consonance with duty gratifies that demon fond of flesh by giving him select food.

57. The sun afraid of burning the doors of his palace by the striking of his own heat (on them) renders a service to the demon from a distance from the arches of the sun-gems.

58. The moon who has been compelled to forego such of her lustre as would cause the closing (*lit.* putting to sleep) of the sun-lotuses of his lakes, keeps up fully opened the entire collection of night-lotuses.

55. The fire-god who (here) performs the office of lamps is enjoined to burn in such a way as to leave no chance of soiling the pictures by a touch of his soot.

60. The wind-god existing in the interior of waves having got a chance of performing service waits on him whose body was fatigued from indulging in pleasures.

61. The ocean takes out the ruby lodged in the recesses of the nether-world—that ruby which is, as it were, the best portion of flesh deep-seated near the heart—and hands it to the flesh-eater.

62. Even during the season when there are banks of dark clouds the sobered down rivers such as *Narmada* and others, always (endeavour to) please the enemy of the deity armed with a thunderbolt, by [offering] precious stones.

63. The cold season having divined his mind waits on him at night with the view of making his love, resulting from the embraces of his lady-love, a continuous one.

64. His entire garden-land was now decorated during all seasons by the spring which was made to leave Heaven.

65. The summer entertaining a desire to serve him who has a disposition difficult to please continuously awaits the day fixed (by him) for sporting in the water.

66. The clouds make a deep rumbling noise even out of season in *Lanka* when he wishes proud lovers to be in the ardent embraces of their frightened beloveds.

67. He wishes to make *Ohandi* his Chauri-bearer inasmuch as she would fan [him] untiringly (on account of her) possessing the facility of using all her eight hands.

68. Fearing lest he should commit the offence of deranging the flowers laid on the ground for ornamental purposes by the currents of wind generated by the flappings (of his ears) the leader of the *Ganas* salutes him with stiffened ears.

69. The God of love whose entry is hard to bear comes into his assembly (being announced) by the female door-keeper with her garment dropped down and making amorous gestures mixed with smiles.

70. Under the commands of that demon the God of Love intent upon giving instructions in the art of sporting enters the female apartments of the demon with a pure mind.

71. How is it that trouble is given by the demon to the Heaven in spite of thy being the protector of the gods.

72. How is it that they lying down on the body of the serpent continues for a long time when the strength of *Bidaujas*, thy brother, is broken down by the arms of the enemy?

73. By a sight of thee we feel destiny to be favourable to us : thou art certainly not to be easily seen by an unfortunate person,

74. When *Vāśhaspati* after having made his speech as above, remained silent for a moment and the gods too stood motionless with the desire of a reply to his utterances,

75. (the Lord of the Universe said)—although I am the bearer of the burden of all the three worlds existing in my belly still with the object of destroying your troubles I shall take a residence in a human womb,

76. (and) becoming known as *Rama* will encompass the defeat, of the lord of the enemies of the gods by lopping off all his heads by a single arrow,

77. After uttering these magnanimous words the younger brother of *Indra*—indescribable by words (but) knowable by those conversant in the *Vedas*—left his watery couch.

78. The lord of the serpents slowly stretched out with difficulty the mass of his body rendered heavy by a long sleep and stood agitating the boundless ocean by his long breathings issuing from the line of his liberated hoods.

79. *Hari* threw on his shoulder his garment, the one end of which was loosely dangling down and which was held up for fear of its touching the ground by her hand by *Laxmi* who promptly went near (him): and then he whose both eyes were dull and red through sleep and who surpassed the lord of elephants in gait started for some spot with a pace in which the steps were put forward in a playful manner.

CANTO III.

Then came in Vasanta, like a harbinger, as if knowing the desire entertained by the personage dear to Laxmi as her very life, of entering upon a mortal career, and carefully covered the earth with abundance of flowers.

2. Then the radiant sun having wandered everywhere and reached the southern point started from there for the abode of *Kubera*, like a penniless Sacrificer who having wandered everywhere with out-stretched hand with a desire to get alms (*Dakshana*) starts for the house of a 'bestower of riches' to gain wealth.

3. The trees called *Champaka* laden with fresh buds, assumed a charming splendour as if they were so many *chandulibras* with thousands of lamps, placed on the earth, by the woods during *Vasanta*.

4. New lotuses with (their) various parts contracted and with their stalks covered with bristles sprang up, as if actuated with an eagerness for the heat of the spring in consequence of their being tormented by the cold, on account of their being in water.

5. The young sprout of the *Ashoka* though tender assumed that splendour which was only to be seen in its fully developed condition in consequence of its being worn on the ears by long-eyed ladies, its redness being thereby mixed with the brilliance of their rolling eyes.

6. The fresh new blossoms of the *Karaveera* had a glowing brilliance and shone forth, as if they were the sharp blades of *Cupid's* arrows, dyed red with the blood of travellers.

7. The *Astoka* though barren, on receiving a kick from a young damsel's foot painted with red lac and adorned with jingling anklets, put forth new blossoms and by those appeared as if horripilated through excessive delight.

8. The new *Karnikara*, with its beauty diversified by the bees as if they were so many sa-phires, blue like the throats of peacocks, spread its splendour on the top of the mountain, as if it was a brilliant crown (on it).

9. A pleasant smile was given by the collection of the lotuses on which stood up fine thistles (which uprooted their enemies) through satisfaction on beholding the winter's rigour, dispelled by the rays of the summer sun.

10. The bees, naturally fond of the mango tree whose sprouts were being waved to and fro by the wind, did not put their foot in the A-hoka forest, which had blossoms whereby they appeared as if they were on fire.

11. The *Palasha* tree covered with ornaments in the shape of full blown flowers and intertwined with bright kunda creepers shone, as if it was the cupid-consuming fire heaped up by the spring and covered with ashes.

12. The new sprouts of the trees, which had been withered by the scorching heat of summer and waved by the wind appeared as if they were tongues, red like broken coral, and thrown out on account of excessive fatigue.

13. The night as if dejected by the separation of her beloved namely the cold season, was struck with consumption (became short) while the day troubled by the intense summer-heat gradually slackened its speed (became long).

14. Then, the lord of the world enjoyed the garden covered with wandering bees and studded with karavira trees possessing a rich bright red glow, as if it were cupid's battle-field characterised by flying arrows, and occupied by warriors, who have their hands red with the glow of blood.

15. The king accompanied by young ladies graced those delightful bowers, where-in the tender foliage (of trees) was moved by the wind, set up by the flapping of the wings of birds, and which swarmed with wandering bees, by (indulging in) secret sports.

16. Oh! you anklet on the foot, be vigilant, Oh! you girdle, bear for a while the weight of the hip. As if to express this, the tip (of the joints) of the girdles and the anklets of the sporting wives of the king, jingle.

17. A youthful girl, whose calmness was destroyed by the bodiless one (Cupid) and who showed her arm-pit, under the pretext of plucking a bunch of flowers situated at a height, repeatedly threw half-stolen glances at her husband.

18. The red-lac dye which was painted by the husband on the extremities of the feet of a certain sportive woman though applied there, imparted a redness to the eyes of her rival.

19. The king, seen by other women in the act of holding the lotus-face of the pretty-teethed one, with the object of snatching a kiss, blew sweet breath in the eyes of the damsel, although they were not troubled with flower-pollen.

20. Another young woman, who held a hard leaf which was coloured with the redness of her hand at the time of plucking a flower, in order to use it in place of a young sprout, was with smiles, embraced by her husband.

21. You who have excellent hair (are graced by a beautiful *Tamal* tree), have a charming Priyangu-like complexion (have dark shining Priyangu creepers), have a face charming on account of a pretty set of teeth and attracting by its fragrance a number of bees—like a beautiful Madhavi-creeper bower, charming on account of beautiful rows of birds and attracting a number of bees by its fragrance.

22. "Here is a *tilak* on the centre of thy forehead (a *Tilak* tree on the central prominence), here is a red lustre on thy lip (a *Patala* creeper red like a [woman's] lip), and the heart of you, who have been honored by the company of the best of men, (by the presence of the Punnâga tree) has shaken off all dejection (has the existence of the Asoka tree).

23. Thou art the presiding deity of this garden, oh! young damsel, why then this fatiguing and yearning eagerness for garden sports! Leave it off." Thus was the sportive maiden addressed by her female companions.

24. The redness of the tender Asoka leaf, put by the lover on the ear of the slender lady, being as it were expelled by the bluish lustre of her eyes, passed on to the eye, of the rival.

25. Now the sweet-speaker (the king) who was a repository of merits cast around an eye, heavy through excess of delight and addressed a few words to the portress who approached him.

26. The fawn-eyed young damsels fondly looking around imparted a motley splendour to the flowering tree, laden with flowers, by the flashes of their pretty sparkling eyes.

27. The line of black bees attracted by the fragrance and hovering about a tip of the *Champaka* buds issuing appears like a streak of smoke having a dark line of soot, from within a flame.

28. The red lotus standing near [the antelope] has become a blue lotus by the falling of a collection of dark rays issuing from the eyes of that thirsty antelope rushing into the water. Mark it!

29. This royal swan moving about on the water, covered with a sheet of lotus-pollen looks as if parcelling out the lotus bed, to the birds by the lines of his paths.

30. This *madgu* (cormorant) who has spread out her wings to dry, appears as if saying to the swan 'Let so much portion of the lake be for my enjoyment' under your favour.

31. Is it that this lotus is white in consequence of its red color having been washed off by the spray of the nipples set up by breezes of air or is it that it has not been favoured with lac dye, by Brahma although he* did the first act (viz : creating)

32. That long armed one, who was moving about sportively like a majestic bull* kept on talking in this manner to pretty damsels and splashing the water, entered the garden pond.

33. The streak of the pollen of lotuses placed with its ripple-hands by the lotus-lake, on the breast of the pre-eminent banner of the Kshatriya race, flashed as if it were a golden thread.

34. The bevy of beauties, who had entered into the water up to their thighs was gently slapped with a low noise on their hips by the lotus-lake, as if it were a lover, by its finger in the shape of its ripples.

35. A ripple of the water of the lake was sent off by the full hips of the multitude of ladies on their entering the lake. That ripple, however, entered the slim bellies (of the ladies) but was again hurled back by their breasts

* Though differing from the commentary and the notes this rendering is adopted as it appears more consistent.

36. When the Layer of the lotus pollen, was scattered away by the motion due to the disturbance from their sports, the water of the lake looked as if it was squeezed out from a saffron-coloured red bodice.

37. A lotus with a thistly stalk, though in their front, was not cut, but a whole line of blue lotuses was pulled out by the ladies. The energy of people bursts forth only on the weak.

38. The husband moved in such a way, as to have his body concealed in the water (of the lake), with an eagerness to secure the pleasure of an embrace of the young wife, when the transparency of the water became an obstacle. The clearness (favour) of lakes (of the dull) is useless.

39. The bees driven by the king and his wife concealed under cover of a cluster of lotuses, went to the tips of the ears of the rival ladies which were decorated with flowers, as if to whisper unto them, their (place of) concealment.

40. In an amatory struggle, the necklace of another woman was broken by the king and it dropped on a leaf of the lotus that was near: the particles of water that stood on the leaf proved a perfect screen.

41. A swan, under the belief of its being a piece of stalk of a fresh lotus brought up a piece of a broken conch-bracelet which had fallen in the clear water, after having been broken in a sportive scuffle, and then threw it away.

42. The king was saved from (the discovery) of the deception as to the enjoyment of the lady love met in the bower on the bank, since the jingling of her girdle was drowned in the cry of a troubled swan.

43. His countenance, the lips of which were quivering with a suppressed smile and the horripilation on which was at once manifest, served to indicate evident signs of his having closely clasped a passionate girl, under the surface of the water.

44. If this be only a full blown lotus, why then is there an appearance of a pair of blue lotuses here? The swan being thus put in doubt, did not follow the face of the pretty-teethed one, who was swimming across the river.

45. A certain girl, whose fragrant breath attracted a swarm of bees which hovered round her face and could not be warded off by the hand, escaped from it by entering deep water.

46. Another one trembled long with contracted eyebrows, through fear of a fish who was attracted by the desire of making a mouthful of her girdle-jewels discernible from behind, through her silken garment, but who left her after sniffing about her hips.

47. Another one whose dress was removed by the king did not leave the water on some pretext or other. The adoption of a pretext (using water as covering) in the right place at times saves people from distress.

48. Another one, whose under-garment was snatched away by the lord of her heart became confused with shame and finding her flow of tears and importunities useless, began to splash the water of the lake around her.

49. Another one silently breaking the ripples (without making a noise) tried to touch a young cackling swan who could not see, in consequence of its having thrust its neck into an half opened bud of lotus.

50. Another one thrown forward by the large waves of the lake (whose waters were) much disturbed, repeatedly dashed the king and seized him in such a charming manner as to dispel the charge of over-boldness.

51. Another one on beholding the old marks of her own nails distinctly bearing saffron marks, on the body of the king, which was washed clean by the waves entertained great misgivings (of his fidelity to herself).

52. Is this beak of the royal swan who has, as it were robbed the lustre of the disc of the moon entwined by corals? Or is it besmeared by the lustre of lotuses, in the action of nibbling the filaments of an excessively fragrant one?

53. Has this bee, in consequence of its wandering among and alighting upon blue lotuses, received a coating of their colour, or is it that it has given away the beauty of its wings and taken up the sweet pollen dust from them, in exchange?

54. Has (the goddess) Laxmi placed her foot, whose red-lac paint was being washed away by the spray of the waves

(dashing and) breaking on it, through excessive fondness for its beauty, for a long time on this clustre of lotuses? Such was the conjecture of some ladies about it.

55. Having taken out a seed of a lotus which had a bluish colour on account of its ripeness, one lady said a bee formerly fallen in the lotus has perhaps become this seed, or (who knows) Bramha may have created the seed as it is.

36. The lover set his eyes on the hips of another (lady) the garment from which had dropped away; the jet of water thrown from the syringe in her hand (on his face) became as it were, the stalk of his lotus face.*

57. Another one, in the evening took a closed lotus in which were sleeping bees which had drunk their, fill, and shook with her hand, its long stalk so as to make them (the bees) hum near his ear.

58. A lotus plant when the Sun departed, sent forth from her lotus-eyes, bees which were covetous of the fragrance of blooming night lotuses, as if they (bees) were big tears, impregnated with collyrium.

59. Certainly, the rulers of the day and the world are such that their duty is to serve others and take rest by turns (thus) when the one (sun) went down in the waters of the ocean, the other left the water of the lotus lake.

60. Engirt by lotus fibers all round, and having its lotus-eyes closed through overpowering sleep, the lotus-lake left by the king after having been enjoyed, became perfectly still as if it had fainted, like a woman overpowered with lassitude when she is abandoned after being enjoyed, whose lotus-like eyes are closed by overpowering sleep and who has a broken bracelet of lotus-fibres on her wrist.

* This seems a more poetic interpretation and brings a propriety to the word Aravinda.

61. The big-eyed (damsels), left (the lotus-lake) after having given two things (belonging to them) to the two things of the lotus-lake which had obliged them, *viz.* their collyrium to the string of bees and the red lac from their lips, to the lotuses.

62. The lord of the world, who had put on ornaments, who resembled the bull-rider (Shankora), and who had wives decked with ornaments, left the lake containing swans, in company of his ardent beloveds and entered the palace.

63. A young girl, whose sight was attracted by the beauty of the sky, at the time of the evening twilight, whose body was bent under the (weight of her) breasts and who held a *Chotrie* in one of her hands, was thus addressed by the enjoyer of wealth (king).

64. This sun, resembling the saffron painted orbs of a woman's breasts, imparts his heat to the anxious hearts of travellers and goes down into the western ocean having rolling waves.

65. This form of the creator, (the sun) moving at the twilight hour, red like the pieces of corals, makes the lotuses as well as the hand-lotus of Hiranya-bahu (Shankor) close into (the form of) a bud.

66. This sun, going down into the ocean appears to indicate the depth of the water with his hand (rays) the flashing of whose tips is visible, on the surface (tops) of the collection of waves.

67. This (globe of the) world, which was reddened by the heat of the sun's rays, but which has now become reddish-brown, by the overspreading twilight, and which has darkness coming on from the regions of the quarter of Indra (the east) appears as if it is passing into the cool stage.

68. Now that the disc of the moon, with its commencing refulgence, assumes the beauty of the smile on the face of Indra's direction, the expanse of the sky, in being left by

the collyrium-like darkness, appears as if it is shedding its slough.

69. While this pleasant speech of his was going on, the buoyant damsels languid on account of intoxication, and uttering broken words, with great earnestness, made him drink the wine, which was prepared with great care.

70. The lip-sprout [of the lady-love] became, a condiment at the time of taking in the fragrant mouthful of wine, offered by his beloved and eagerly quaffed by the king

71. The wine in which a lotus was floating, was offered by him to his beloved, addressing her with her rival's name: this made her eyes red and brought on perspiration to her cheeks, even before the wine was drunk (by her).

72. As the lotus, in the vessel containing wine, was closed by brilliant rays of the moon, the maker of night in the form of her face, the reflection of his beloved's eye, supplied the place of the *Saroja*-lotus.

73. The moon, as if smitten by love, and eager to come in contact with her mouth, as fragrant as the interior portion of the lotus, with his body reflected in the goblet of the rippling wine, continuously trembled.

74. The sportive women, whose eyes were rolling through intoxication, were silly, enough, not to perceive even after close inspection, the colour of the wine in the bright silver vessel, which (colour) was concealed by the reflection of the moon.

75. The wine first dispelled the natural haughtiness which had grown excessive even beyond measure, and then as it were placed *Love* in their heart, redness in their eye and fragrance in their month.

76. At day-break, the bards awakened him whose splendour was like that of the creator, with auspicious recitals, him—who had reeled into the bed of the lap of his beloved, on account of excessive drink and had slept.

77. Leave your bed; the hour of rising of you who have the neighbouring princes firmly attached (to you), who have implanted like your foot, your power over the head of

the world, and who have destroyed the wicked, like that of the sun who has a reddish orb, who spreads his lustre on the surface of the world and who destroys the darkness—has arrived.

78. The night is over; the moon has reached the summit of the western mountain; why, then do you with your lotus-eyes closed, still sleep? As if with this (admonition) the (young) rising sun with his reddish hand (rays) strikes the lake on the skirts of the pleasure-garden, for the purpose of awakening her.

79. These your elephants, are rising; they are slowly lifting the hind leg with its clanking chain, are driving away the swarm of bees covering their broad temples, with the winds set up by the incessant flapping of their large ears, and are throwing up their broad heads, with the trunk resting on the points of the tusks.

80. This your pea-cock, awakened by the loud noise of the kettle-drum, stands on one leg on the perching rod, stretches out the other leg stiffened by long sleep, along with, its plumage, showers particles of frost dropping from its full-spread and shaken plumage, and desirous of a dance, stretches out its limbs, on account of the delight due to the spreading of the lustre of the sun.

81. When the rays of the sun, were cast on the Eastern mountain, he (Dashratha) who, with both his shoulders perfumed by the juice of the sandal tree, left his bed which was as white as the rays of the moon, resembled the goose whose large wings have become heavy by water and who gets up slowly from the lake whose rippling surface is covered with clusters of full-blown lotuses spread out closely.

CANTO IV.

1. Then, on the commencement of summer that care-worn monarch from an eagerness of heart to get a son, commenced a sacrifice in which he gave all his wealth to many learned Brahmins.

2. His sacrifice having become quite fruitless, the sage known by the name *Rishyashringa*, the very repository of austerities, then commenced a sacrifice to procure a son.

3. Now, a certain individual dazzling in splendour, and holding a golden vessel which contained the *charu* sprang up from the sacrificial fire.

4. The Lord of the universe, entered into the *charu*, with his vital energy divided into four parts, in order to create a drought to the showers of the tears of the gods oppressed by their enemies.

5. This *charu*, divided by the sage having infinite power, being properly apportioned to and eaten by the three wives of the king, became an embryo.

6. The conqueror of *Vāli* (Ramchandra) and *Bharata* were born to the two daughters of the Lords of the *Koshalās*, and the *Kekayās*; and in due course *Sumitrā* gave birth to twins who equalled *Yama* in prowess.

7. Now came on the teething-period, where-in tiny teeth were seen, in the case of the *Charu*-born ones whose natal ceremony was performed after their birth by the holy sage.

8. 'Rāma is not here; where can he have gone? Being asked in this way by the ladies, the child who was before them screened his face in the hollow of his hands and thus made a false show of hiding.

9. That face of his, soiled with dust and with ichor in the form of collyrium rubbed by his hands on his temples, resembled the face of the celestial elephant, resplendent with four teeth.

10. 'Say, which is thy papa,' thus, interrogated by the nurse, he pointed him out with his pretty hand and filled the lord of the world with delight,

11. 'Oh ! show us what you have got from the mouse' ; thus encouraged, the little child, according to instructions, displayed the new four teeth.

12. The other children too, when directed by their mothers shampooed the feet of their father at night, with their delicate hands, as cool as the lotus, and covered with streaks of collyrium.

13. The children, through the desire of being placed near the bosom of the king lying on the bed at night, entered into a quarrel with prattling words, where-in each one tried to exalt the position of his mother.

14. In course of time, the desirable growth of the body of the great Châru-born one (Râma) and along with it, the decrease in the period of existence of the enemy of gods (Râvana) went on simultaneously from day to day.

15. On a certain day, after the son of the king had attained proficiency in archery, the sage whose sacrifice had been robbed came to the mansion of the lord of the universe.

16. The king, having first washed the lotus-like feet of the sage by the water in the form of the lustre of the jewels in his crown, honoured him again as a repetition, with water for his feet.

17. The sage seated upon a throne studded with jewels, inquired after the welfare of all and then addressed a speech to the royal-sage who took a seat and rested himself on the bare floor.

18. Oh king ! fortunate are you who are leading a happy life in the regal condition, in which destruction is to be had even from your own people, which abounds in servants who are rogues, and where sweet-speakers are enemies.

19. Misery does not leave us who have burnt down the enemies of the heart by the fire of Meditation which breaks the trammels of this world, and who are complete'y indifferent to the wealth of others.

20. In our sacrifice, the quarters which have showers of blood falling on all sides, resemble the condition of the forests of *Kimshuka* trees whose flowers drop down from their stems being shaken by the wind.

21. The oblation is taken away by our enemies from the blazing flames of our fires, even while we ascetics, who hold the *Vaikankat* spoons are looking on.

22. For the safety of our assembly, which invokes on the right occasions and according to proper rules, the partakers of sacrificial offerings, do kill that rascally demon, with the vigorous arrow of *Râma*.

23. The enemy cannot kill the person deputed by you, Oh best of the self restrained ! The lion does not even look at the deer sheltered by the moon.

24. We ascetics, who have been tormented by the enemies of our sacrifices, have come to thy mighty arm, which is capable of destroying trouble, just like serpents who tormented by heat, go to the sandal tree, which possesses the power of warding off heat

25. We, who are under the protection of the solar race alone, do not seek protection from any other king ; the clouds accustomed to drink from the ocean do not descend to the pond.

26. We welcome even a small favour from you but not a heap of them from others. The *Chataka* swallows only a particle of water from the cloud but (does) not (accept) numbers (of them from others)

27. The sage, having thus communicated his troubles to the King, remained silent for a moment ; the request of the great never becomes devoid of delicacy, by excessive importunity.

28. The boy, whose person is sanctified by the auspicious blessings of Brahmins and is entrusted to you will personally go forth to-morrow to fight, acquiring great fame under your protection.

29. The King, who had thus uttered agreeable words, with great delight, assigned the fire sanctuary as a residence to the sage, who had come to seek protection and who was anxious to secure the treasure in the form of (the incarnation of) *Vishnu*.

30. When the sage made a move, he (King) having seated the boy who was first called (by him) to pay his respects to the

sage, on the lap which was not occupied by him (the boy) for a long time, spoke to him the following pleasing words.

31. You have learnt, the words of the sage who has come to secure you,—words which are difficult to transgress: now do acquire fame appropriate to your family by removing his troubles with your arrow.

32. Since it is not possible for those eager of success, to always protect the earth without conquering, this is a precious chance brought about by circumstances in your case, of conquering the world.

33. One supports the world, another with great effort merely (supports) his own relations; while a third takes care of his body only and another is not able even to maintain himself.

34. These being the four conditions, the proud Raghus, do not soil their hereditary renown by leaving the first (condition) and accepting any one of the remaining.

35. Fortune itself favors him who strives for the good of others; he who is always engrossed in his own affairs has his object frustrated, for a fact.

36. Two hands have been given by the Creator, to do two things only *viz* the aggrandisement of friends and the destruction of the pride of enemies.

37. That which does not protect those who come for shelter and does not destroy the rise of enemies, is not an arm, but a purposeless twig, grown on a tree in the shape of man.

38. He who is averse to do anything for others, is indifferent of gaining fame, and only bent on filling his belly, is called by the wise, a beast who has no taste for grass.

39. It is not a beast since it has the form of man; it is not a man because it is destitute of human qualities; it is something created by Brahma. wherein the desire for penance or prowess is absent.

40. That hand of man, which has not accomplished the destruction of the rise of enemies and which is powerless to protect those who seek shelter, is certainly useless except only to scratch (the body).

41. Not that there are not numerous tongues placed in the mouths of men, (that are) used in eating; one, powerful enough among them, to vouch-safe protection, is rarely found.

42. This resolution of thy family, ought not to be abandoned by thee even if thy life be in jeopardy; life is easily obtainable in every birth, but a mind devoted to duty is difficult to be secured.

43. When the man for whom, a drum indicating the joy of being crowned, is beaten, when dead becomes a corpse in a moment; life being thus so frail, how is it that people adopting ease, abandon the right path of duty.

44. Abandoning love of your own happiness, endeavour to gain fame, or to do penance; the unreal and evanescent delight of the taste of the pleasure of the senses is attainable even to the beasts.

45. Merit can not be acquired by fame while fame can certainly be secured by him who acquires merit. Therefore, follow the righteous path since by gaining one (merit) both are attainable.

46. Now then, in the present case, everlasting fame charming like the blooming lotus enveloped in moonlight and attainable by the protection of the good, is the fruit.

47. After going with Kaushika to the penance-forest, you who are holy and excessively brave, at once kill in battle that furious tormentor of the self-restrained ones.

48. After hearing this cool speech of his father, *Raghava* with his younger brother who too was ready to go to the penance forest to fight, fell at his (father's) feet.

49. When darkness had been dispersed by the rays of the rising sun, the King in his assembly, inquired of the sage, how he had slept during the night, and handed over both of his sons, who were purified by incantations and who had put on armours.

50. The two *Raghavas*, who were followed by the hearts of weeping citizens, that were calm but oppressed by the sole anxiety of mishap, went with that sage.

51. Raghava, endowed with strength by the *Balā* lore, hearing various accounts from history from the self-controlled ascetic well-versed in history, along the road, did not feel any fatigue.

52. Then the best of men (*Vishvamitra*), seeing the town which had been devastated by the she-demon, of the country which had become famous by the bathing of Indra, possessing the thunderbolt, spoke as follows:—

53. This ground which is green with the grass grown in the sockets of half-buried skulls and is scattered over with skulls all round, does not now possess the former beauty of its town.

54. The images of the tutelary deities of the town, with dark coloured serpents hanging down from their heads, appear as if they have arranged their braid of hair (in that way), on account of the absence of the ruler of the town.

55. Beholding on the earth a pearl-necklace which appeared like a serpent the mouse who could not shake off trembling conceals himself with perfect confidence, in the hole of the trunk of an elephant, killed by the paws of a lion.

56. An image, with its eyes covered with white cobwebs appeared as if it had been filled with tears brought on by repeated weepings, which were the result of great harassment.

57. The extremely grieved hearts of the women painted on the walls of the houses, seemed to be broken as it were due to having been pierced by the ends of the firm roots of trees, which were projecting from the crevices of the loosened walls.

58. The ichneumon, with great fury pulls out from the openings of the mouth of the dilapidated images of Gods, their bright tongues as if they were serpents.

59. While the sage was narrating this there appeared before them the horrid she-demon, deserving destruction who had lost her *Yaksha*-frame by the power of the drinker of the ocean (*Agasti*).

60. Her pace was adorned with the flower-decorations (in the form) of recently mutilated hands of young damsels;

and her waist was sending forth a harsh and monstrous sound, from her girdle made of human skulls.

61. Whose profuse but dishevelled hair was tied round by a net of fresh intestines and who appeared hideous with her immense jar like breasts smeared over with thick blood appearing like (कुङ्कुम) saffron.

62. Beholding her, whose form was so frightful, the two sons of the Monarch stood on either side of the sage, with arrows fixed on their bows.

63. The sage, who gave a residence in Swarga to the King, degraded by the son of Vasishta, looked at the son of the compassionate King and spoke with a smile, as follows.

64. By killing with your arrow that woman, who has spread devastation on this excellent country which makes all her inhabitants affluent you will certainly not be called unrighteous.

65. Indra believing that killing a woman is not a sinful act (at times), killed with his thunderbolt, the daughter of Virochana, to confer peace on heaven.

66. Taking compassion, on one who deserves to be destroyed, is not beneficial, whether the enemy (to be destroyed) be female in form or be characterised by a male form.

67. Oh Rama ! the wise do not compare with wicked actions, the valour which harasses the enemy to bring to an end the continued existence even of a woman, for the happiness of the world.

68. Do you know that success will not favour the enemies of the ascetics, in a struggle with you who hold bows and are endowed with valour and spirit ?

69. This learning befitting Brahmins and the old, does not become you who are great, born of the solar race and whose professions is weapon and war.

70. The first among the Raghus, incited by the sage wounded the daughter of Suketu in the heart by an arrow, making a sound like that of thunder ; it could not be said whether the arrow or her life departed first from her body,

sending out blood flowing from between the shattered breasts.

71. The sage, adorned the son of Dasharath, who had acquired great fame by removing his obstructions, with the heavenly missiles, which were intent upon drinking the blood of demons and goblins, and which made the faces of the quarters, tawny by their sparkling fire-like lustre.

72. Now, these, spreading their lustre and issuing out of the line of flames of blazing fire, proceeding from the mouth (of Vishwamitra), approached Rama and took hold of his four large teeth, which had come out and which were sharp and distinctly pointed and curved, like the horn of the crescent moon.

73. Having kindled the fire, which had demons for its oblation, with the fuel of the weapons (of Rama), the sage reached in the evening, the vicinity of his hermitage, where cuckoos were warbling and where the deer which had come out to destroy the beauty of the tender sprouts of wild creepers, welcomed him and followed him back a long distance.

CANTO V.

1. Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which incessantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sama songs (chanted) by sages:—

2. which had vessels filled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark-garments spread over them to dry.

3. where the caverns of the mountain, were resorted to by monkeys having reddish faces—who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the *Neevara* grain placed in different heaps.

4. where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) for a long time, in order to avoid disturbing the sleep of the young ones of the deer who having got into their (sages') laps were sleeping comfortably.

5. which was enveloped in the grey smoke arising from the sacred oblations and spreading all round the fire sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit-bearing tree, covered with the filaments of long creepers.

6. where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were making the offerings of oblations to the sacred fire.

7. where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha* grass, slowly and carefully, for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations, and then collected.

8. where, cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the *Ishika* grass by the children of the ascetics in order that the young ones of

birds, dropped down from the trees may lie comfortably (in the nests).

9. where in one place was forming grain on the tips (of stalks of corn) growing in ditches full of water and earth and where the *Ingudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young one of the deer, were gathered together in heaps.

10. *Kaushika*, the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance groves which resounded with the sounds of overjoyed peacocks wafted about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings.

11. Then the venerable (sage) desirous of performing the (*Ishti*), sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king, who had come there for the task of guarding, to undertake the duty.

12. The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice, to protect him from the enemy, being attracted by the beauty of the forest, spoke to his younger brother.

13. This penance grove of the ascetics is always full of *Neevāra*, has the beauty of a lotus-lake, contains a natural lake, a trough of water and stalks of grain which (grows) wild and always bears excellent fruit.

14. Here, penance was practised with certain objects of the world in view, by the ancient man, the eternal reality, whom ascetics well-versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty.

15. Here, the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three-eyed God, with oblations. It was lanced by the wings of his bird (*Garuda*) and fuel cut by the *Sudarshana* was brought for it.

16. When its master, who was the destroyer of his enemies, practised penance, the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and kusha grass, and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons.

17. Then the *Gada* (mace) did not go to the dreadful battle-field, in which drums were sounding, to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror.

18. The *Pamchajanya* (conch) which favoured the new forests of trees with the stream of water brought in its hollow, did not with its sounds dreadful like dry thundering, now create awe in the (minds of the) people on the battle-field.

19. Then *Padmâ* gracefully sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly.

20. Then, the lord of birds did not sit on the eastern mountain, to spread his huge wings in front of the sun, in order to dry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it.

21. From this place, did the greatly enraged *Hari* go forth to subdue *Bali*, leaving off roaming in the forest—which supplied him with necessities—as also his bark-garment, after softening his matted hair.

22. Since that time, this comfortable and peace-ful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness, on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of *Hiranya-garbha*.

23. Look here at the tiger in your front, whom the boys of the ascetics have through rashness, caught by its tail, to count the spots on its body, which are black as if painted with ink.

24. This lion and this frog, who have cast away their fierceness and shyness respectively, are seeking (the one) the space underneath an elephant, whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent, as they are extremely scorched by the sun's rays.

25. As he was uttering these words, the army of the enemies shaking the forest by the winds set up by its speed and spreading over the whole heaven and the earth, became visible with its banners marked with crows.

26. Having transferred (lit. implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which

was as brilliant as the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like yama.

27. The innumerable soldiers, who were there, said that the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins), Rajas (dust) and Tamas (darkness).

28. The first (Ramchandra) who was supreme in valour and fought on foot, made the army of the enemies, moving in heaven, his mark. His younger brother fought with (*lit.* destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses.

29. In the fight, the elephants who were pierced by the arrow of Rama and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors as they fell down on the earth from heaven dragging the clouds with them.

30. The line of his arrows could not be seen by others either on the bow, or in their course or in piercing the mark: the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31. The arrows, discharged from the bow of this warrior, flew with (*lit.* assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings.

32. A number of weapons, which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark, swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows.

33. The enemies of the gods, were struck forcibly by their own arrows which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them.

34. That army, struck by the arrows of the prince and falling from the (sky) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth.

35. The elephants of the enemies, whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples, (the mercy) of him who was striking them, in war.

36. A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant near him, thrown off by its roots being cut, regretted having come to the fight and for a moment changed his mind.

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not unfold it.

38. Some one who was nailed down to his horse, being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)*

39. A certain firm seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent-shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse.

40. Another demon running against his enemy, to kill him, had his head severed by the arrow of his foe; though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia.

41. Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain (warrior) caused in a moment an elephant appearing like a fleeting cloud, and gifted with ear-*Chauries* in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven.

42. In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides, the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tips of his hoofs.

43. A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Sumitra and was discoloured, furiously

* The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "कुरंगमे."

used it as a weapon, shaking the whole place by his roar and hurled it at the son of the monarch.

44. A discus hurled by another one, stuck by its half on the top of the enemy's club: the roaring enemy now used the club (with the half discus at its extremity) as a battle axe and struck him (the son of Dasharath) on the head.

45. The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his hand, a whole host of the enemies of the gods now drew out for battle, his sword from its sheath like a cobra from its hole.

46. The lion among men, pinned the two sides of his adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri, made it into one. May be through anger or through sport.

47. The son of the monarch, struck at an elephant which was running for battle with its trunk lifted up: by coming in contact with the sword which was meant to cut it into pieces, the trunk was instead wound up

48. The lower half of a rider cut by the sword, did not fall down (as it remained in position). on account of the firm grip of the thighs, while the upper half dangled in front on account of the clenched fist being seized by the reins of the horse.

49. When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons, he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was unwilling to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness.

50. The bodies of the demons were wetted by the blood trickling from their abdomen pierced by a sword, but they were again dried up by the blowing of their breaths in vigorously dealing blows to one another.

51. Then the first among princes having his garments reddened with the sprinkling of the scattered blood of his foe and bent upon securing (marrying) the glory consequent upon victory, made the vultures (Brahmin) satiated by eating and drinking as much as they liked, for a long time.

52. Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu, by the wind and fire missiles drove to the farthest end, the vast powerful army which had become quite effeminate through fear.

63. That archer, whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows)

54. The army of the exceedingly powerful enemy, could not stand the attacks of Rama who was aided by his brother's prowess and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun, at the time of final destruction.

55. These arrows standing on the strong bow-string receiving a sudden discharge and possessing tips of well-adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) [and in doing so they were] like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose races indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of gods.

56. When the lord had made sacrificing offerings in the shape of enemies to the fire *viz*: death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle-drum, headless bodies covered with abundance of bright vermilion in the form of coagulated blood.

57. The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half-sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle.

58. The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

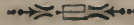
59 At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses, and moving chariots, the sky having become clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords, acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view.

60. A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants, struck down by the arrows of the Kakutsth, cleaned their beaks besmeared with blood, on their tusks.

61. The two princes, adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of deer went to the huts and placed the pair of heads (that of Subhahu and Marich) cut away by their shafts, at the feet of their preceptor.

END.

NOTES.

अथ—This word though used in various senses (*vide* Apte's Guide § 244) is always used by authors at the commencement of their work as a sign of auspiciousness. जानकीहरणम्—जानक्या हरणम्, जानकीहरणम्, जानकीहरणमधिकृत्य लिखितं काव्यम्. This is a महाकाव्य describing the abduction of Jânaki by Râvana. The whole of it up till now was a lost work, only fifteen cantos being available. These bring the story upto the marriage of Râma and Sitâ. For a Sanskrit *def.* of a महाकाव्य, see *commen.* Stanza 1. It is a composition which according to the Indian idea must commence with a benediction and treat of an episode taken from history or mythology. It must contain descriptions of cities, rivers, mountains, sunrise, moonrise etc. Its hero must be firm and generous, sentiments either of love or pathos must be prominent in it, while other sentiments (रस) must also run through it. It must according to the recognised rules of Poetics contain not less than eight and not more than thirty cantos of moderate size. The recognised and wellknown Mahâkavyâs are रघुवंश, कुमारसंभव, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय and नैषधचरित. The present काव्य, according to the canons of composition, can be included among the above. It treats of the wellknown episode of the Râmâyana.

Stanza 1. अतिभोगभाराद्—भोगानां (सुखं धनं वा) भारः भोगभारः अतिशयितोऽसौ भोगभारः अ०—भारः तस्माद् । The idea is that अमरावती the city of Indra descended from heaven on account of the excessive burden of enjoyable objects. दिवः *abl. sing.* of the *irre. word* दिव्. दिव्या-दिवि भवा. 'celestial.' क्षत्रानलस्थानशमी—This can be dissolved in two ways. (?) क्षत्रः अनल इव तस्य स्थानं शमीव. (२) क्षत्रं एव अनलः तस्य स्थानं तदेव शमी । शमी (*Acacia Suma*) is a plant, whose wood is very hard and is supposed to contain fire. *vide* Raghu. III. 9, Manu VIII. 247 and Shak. I. 18. पुरां—*gen. plu.* of पुर् a city—to be connected with पराद्वयो. The metre of the canto excepting the last three verses, is उपजाति. For *def.* see *comm.*

St. 2. यत्सौधद्वयं etc. यस्याः सौधद्वयाप्रसम्बन्धिनां सरोजस्यैव रागो येषां तेषां सरोजरागाणां रत्नानां प्रभया विच्छुरितः । अवमानः *lit.* insult, mortification. The moon is always taken by Sanskrit poets as

the standard of comparison as regards beauty, but here the poet wants to show that the beauty of the Ayodhya-ladies far surpassed the beauty of the moon who was thus put to shame. The redness of the moon is poetically imagined to be due to her feeling of irritation.

St. 3. **अभिसरिका**—a woman who, clad in dark or blue garments, goes out at night to meet her lover at an appointed place. **काञ्चन**° The golden triumphal arches studded with brilliant jewels show the richness of the city. Though Ayodhya pleased all other people, it did not please the **अभिसरिका** as the darkness which is so necessary for her purpose was dispelled there by the radiance of these jewels.

St. 4. **चीनांशुक**—Fine silken cloth from China. China cloth seems to have been known in India for its fineness since long, as it is often referred to by Sanskrit poets, *vide* Shâkuntal I. 34. **विट्कू**—dove-cot. The pieces of China cloth which decorated the tops of the houses are poetically thought to be garments spread out in heaven by Indra for drying. See *comm.* The verse serves to show that the houses in Ayodhya were very lofty. **निर्मोकपट्ट**—**आकाशवस्त्र**—heavenly cloth. Another interpretation is suggested, which, however, is a little too far-fetched. It presupposes the abandonment of **तक्षक** by Indra, to be referred to here. During his precipitate fall, the **तक्षक** in passing through the dove-cot-holes leaves behind him shreds of his slough and these hanging down are identified with silken cloths. **तक्षक** was one of the principal Nāgās of the Patāla, (son of **कश्यप** and **कडू**) who had taken the shelter of Indra, at the time of the serpent-sacrifice of King Janamejaya, but was abandoned by him after a short time, when he found he too would be dragged down if he did not give up Takshaka.

St. 5. The idea in the stanza is something like this:—The city has a very high rampart with a deep moat around it, filled with water, and a lake somewhere inside the rampart to which the swan wishes to go, just as one to the Mānasa lake. Being thwarted in this by the height of the rampart, it bethinks of the arrow of Parashurāma which pierced the Krauncha mountain, and thereby opened a passage to the swans in their periodical withdrawal to the Manasa lake. See Megha 57, and Mallin. *com.* thereon. **दृढकोण्व**° Krauncha (or Krauncha) is a portion of the Himalaya mountain in

A'ssam, said to have been pierced by कार्तिकेय and परशुराम. भार्गव—a descendant of भृगु—also known as परशुराम—the sixth incarnation of Vishnu, who is said to have destroyed all Kshatriyās twenty-one times. The use of the genitive case is remarkable. Words implying 'remembering,' (with regret) 'to think of,' like स्मृ, इ with अधि govern the object of these actions in the genitive case; Cf. Si. VIII. 64; Ki. V. 28.

- St. 6. कृतवन्ध्यः The elephants seeing their own images in the mirror-walls of the houses mistook them for actual hostile elephants and in attempting to attack them fruitlessly struck the walls. रदिनः—प्रशस्तौ रदौ येषां ते । The termination इन् shows [प्राशस्त्य] excellence. प्रमाणं—(प्रमातारं) प्रमिमीति इति (*lit.*) one who knows, a knower. The elephants made their मदामोद (and not themselves) the knower (beholder) of hostile elephants *i. e.* it was the pride and rut which made them insensible to the correct state of things. द्विप-द्वाभ्यां (शुंडातुंडाभ्यां) पिबतीति । अयः शत्रवः, ते च ते द्विपश्च अरिद्विपाः
- St. 7. लघैकभागं-लग्नः एकभागः यस्य of which a portion—one extremity touched or clung to the top of the white houses. The idea in the verse is that the cloud elongated by the wind and with one extremity clinging to the top resembled a banner. The loftiness of the houses in the city is suggested.
- St. 8. The whole charm of the verse lies in the double meaning of the words प्रवाल, सुवर्ण and मुक्तामय, which enables the poet to fancy that the Ayodhya-ladies possessing exquisite beauty were, as if, formed by the Creator out of jewels—corals (thick hair in) their heads; gold—(a beautiful glow on)—their face and pearls [freedom from diseases in] their limbs. मुक्तामयाः The termination मय in मुक्तामय is used not in the sense of प्राचुर्य but in that of स्वार्थ *i. e.* 'consisting merely of.' अंगानां अवयवाः—The fingers etc. of the hands, feet etc.
- St. 9. वटर्भीविटंक्रं—The dove-cot on the topmost part of the house. पुष्कर-Drum. The word also means 'a hollow, a cavity'. The idea is that the autumnal clouds gave their rumbling to the mansions (which reverberated their sounds) and in return partook of their beauty (whiteness).
- St. 10. विशुद्धिभा विवृतिः—The waving to and fro of the banner-cloths, which resembled the flashing of lightening. The flags of the palaces were of a yellow cloth and were placed so high as to be in the region of clouds. Peacocks

are described by Indian poets in several places, to take particular delight at the approach of the rainy season. The waving of the yellow cloth of the flags from among the clouds is mistaken by the peacocks for flashes of lightning, indicative of the approach of rain.

- St. 11. The picture in the Stanza is probably of a series of alternate arches of red and blue precious stones. By the lustre of the red stones the nocturnal darkness was minimised, while it was (वृद्धित) heightened by the blue-stone-arches. Naturally therefore the women who wanted to move about under cover of darkness were irritated when they came near the red-stone arches, while they were pleased when they came near the blue-stone arches. श्रुतोद्वृद्धित०—तमसां समृद्धः तामसम् तानि । See *commen.* Vide 3 *supra*. विभाभिः विशिष्टाः (peculiar to each) भाः ताभिः by (their) brilliance. The poet has described the city of Ayodhya in these eleven verses.
- St. 12. पङ्क्तिरथा०—पङ्क्तिरथ is a synonym of दशरथ as the word पङ्क्तिः means ten (दश) vide Ragh. IX. 74. शत्रुान्वयैः By the descendants of Kshatriyas; multitudes of Kshatriyas. अन्यक्ष्मानाथमानम्—नाथते इति नाथमानः । अन्येषां क्षमा—अन्यक्ष्मा तस्याः नाथमानम् accustomed to take into his possession or rule over the territory of others i. e. of his enemies. जयमानं जयश्च मानश्च-जयमानम् । a समाहारद्वंद्व indicating special characteristics.
- St. 13. गुणजैः यशोभिः Fame due to his good qualities. The Guṇās might be either the general merits of a king such as valour, justice, mercy, *etc.* or the six proper expedients made use of by a king in foreign politics *viz.*, संधि Peace, विग्रह War, यान March, आसन Halt, संश्रय Seeking shelter, and द्वैध Duplicity. रजतावदाताः—रजतमिव अवदाताः white (pure) like silver. It is a convention among Indian poets that fame is white. The white fame of Dasharatha extended over all the quarters and made them white.
- St. 14. अभ्यस्तसमस्त० Who controlled his senses by the knowledge acquired from the study of the various Śāstras. It is a very hard task to control the senses and hence their power is compared to the fury of a fiery steed. षड्विधः The six enemies of the human race *viz.* काम, क्रोध, मद, लोभ, मोह and मत्सर. He first conquered the six passions in a man before conquering his other external enemies, Vide Ki I. 9 and Bhatti. I. 2.

St. 15. All the adjectives in this verse are so used as to apply both to the king, the best of men, as well as to पुरुषोत्तम (Vishnu). बलिप्रतापा० (1) who possessed valour which protected his subjects from the rigour of taxation. (2) In the case of Vishnu it means 'who by his footstep (विक्रम) overpowered the arrogance of the demon Bali.' Bali, son of Virochana was a demon priding himself on his empire of the three worlds. He was humiliated by Vishnu, who appeared before him in the form of Vāmana or a dwarf, son of Kashyapa and Aditi, and younger brother of Indra and obtained from him the promise of a grant of as much land as he (वामन) could pace in three steps, whereupon the dwarf expanding himself, deprived him of heaven and earth in two steps and placing the third on the head of Bali forced him into Pātala. त्रैलोक्य०—त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी । त्रिलोक्येव त्रैलोक्यम् । सुदर्शन—(1) The beautiful presence (of the king). (2) The name of the disc (चक्र) of Vishnu. King Dasharatha is said to be present in all the three worlds on account of his diligent system of administration. अनन्तभोगाश्रयिणा—(1) who had in his power innumerable enjoyable objects, (2) who placed himself on the body of Anant *i. e.* the serpent Shesha. Vishnu is known to be शेषशायिन्. For the correct significance of पुरुषोत्तम *vide* Joglekar's Ratna. II. 5. With this description of Dasharatha, compare Raghu. IX 1-20.

St. 16. There is श्लेष in this as in the above verse. The adjectives apply equally to ज्वर and दण्ड. कम्पं वितन्वन् (1) The royal power caused all to tremble. (2) It is wellknown that a strong fever creates tremour. दण्ड may also mean an army. विहितांगमर्दः (1) In the case of the king's sway it means 'which subdued or destroyed (the power of the king of) the Angās'. [2] 'Fever makes all the parts of the body ache and droop.' त्रिदशाधिपस्य दिशम्—The eastern direction—which is called the direction of Indra, the lord of Gods (त्रिदश)—so called either because of their number thirty-three or from the three stages in their life.

St. 17. समुद्र० Ordinary fire is seen to be extinguished by water but here the fire of the lustre of king Dasharath crossed even the sea and reached the Katāha. नितान्त० (1) which [lustre] overpowered the eastern direction (काष्ठा). (2) which burns down the forepart (पूर्व) of a piece of fuel

(काष्ठ). कटाह is (1) an island in the Malayan Archipelago near Java. (2) Cauldron. The fire of the king's lustre burnt other kings as if by putting them in a cauldron. Another reading is अभितापयामास.

St. 18. After having subdued the eastern parts Dashratha conquered the country to the south which is compared to a courtesan. भुजंग° with the south it means 'whose limits were agreeable to and courted by the serpents'. The outskirts of the southern countries are viewed by the poet as a favourite resort of serpents. (2) whose hour of enjoyment was eagerly besought by paramours. भुजंगैः संप्रार्थिता सेव्यवेद्या यस्याः सा । काञ्चिगुणा° (The south) which attracted by means of the merits of the city of Kanchi, such as abundance of wealth, facility of trade etc.—hosts of traders (caravan). The town काञ्चि was the capital of the Dravidas situated in the south. Kanchi, is the same as Conjeverem on the Vegāvati river, forty-two miles south-west of Madras. (2) With the courtesan it means 'who attracted wealthy (सार्थ) people by the beauty of [her] 'girdle.' कर्कशयत्नभोग्या—To be enjoyed with great efforts, strength or firmness.

St. 19. असुरासुप्रवसायुधस्य-असुरासवः प्रवसायेषां तानि । अ०—०सानि आयुधानि यस्य, तस्य who had weapons which had the lives of demons for their food. मनस्विन्—प्रशस्तं मनः यस्य सः. The termination विन् is added in the sense of प्राशस्त्य. यावनेन्द्रः—यवनानां समूहः यावनम्, तस्य इन्द्रः or यवना एव यावनाः तेषां इन्द्रः The ruler of the country of Yavanās—the non-Aryan people inhabiting the western countries beyond the Indus. For further information see *Introd.* to Mr. Telang's edition of *Mudrarakshas* and Mr. Nandargikar's *Introd.* to *Raghu*. The verse is put in to show that having subdued the East and the South, king Dasharatha conquered the West. Even though the king of Yavanās was defeated in battle, he looked upon it as a peculiar honour to be wounded by the distinguished king.

St. 20. अथ shows आनन्तर्यं i. e. sequence. After i. e. after conquering the West, the king proceeded for the conquest of the North. तेजच्छलेन under the garb of his lustre श्रीवासरस्यं गुरुकं meanseither [1] the country of (गुरुक) the Turkomāns, which was charming on account of its being the abode of wealth or (2) a compound perfume having a

pleasant scent (श्रीवास). आशीयं-आशानां (दिशां) अयं आशीयः—of all the quarters. The fame of Dasharatha spreading far and wide made all the world pure (fragrant) as if with incense which moves about without being fixed to any particular spot (असक्तगतैः).

St. 21. परेषुवात्या०—(Fire) 'increased or kindled by the gust of wind in the form of the arrows of the enemy.' The king did not like that his enemies should discharge arrows, and hence his anger increased. Cf. Ragh. IX. 62. चित्रभाट्टः चित्राः भानवः यस्यः सः Fire. Vide Supra. 17. The fire of the anger of Dasharatha was extinguished by the tears of the wives of his enemies. He defeated and killed all his enemies and made their wives weep—with eyes made red through weeping.

St. 22. एकवाणासन०—वाणानां आसनं वाणासनं एकं च तत् वाणासनं च his one (extraordinary) bow at once subdued the enemy. आलोकभूमौ—(1) आलोक [light] युक्ता or आलोकस्य भूमिः [2] आसमन्तात् लोका यस्याः सा आलोका—भूमिः Place [council-hall] with plenty of light or assembly; hence, audience-hall. सर्वनरेन्द्र० [obtained] 'the decorations of red dye (अलक्तक) in the form of the lustre shed by the jewels on the heads of all the subordinate monarchs.' The idea is that Dasharatha reigned so supreme that all the monarchs bowed down before him and made his feet red with the lustre of the jewels on their crowns. Cf. Mudra. III. 19.

St. 23. हारगौरे कीर्तिप्रताने—The spread of his fame white like a pearl-string. The verse wants to show that the white fame of the king spread like moonlight and was as agreeable. The people would have confounded the moonlight with the fame had it not been for the night-lotuses which remained closed and thus removed the idea of moon-light from their mind. Had it really been the moonlight the night-lotuses would have opened. चंद्रोदयशंकितानि—the suspicion that the moon had risen. अभिन्नकोशम्—whose bud did not blow open.

St. 24. समस्त—ज्ञानि. For the dissolution of the compound see. commen. सामन्त-feudatory. उत्तमांग head. चूडा—छलेन-चूडा crest. पद्मराग Ruby. राग lustre छटा streaks विस्फुरण sparkling छल्ल guise. The lustre of the jewels on his head was as it were his lustrous fame.

- St. 25. यशोवितान० The moonlight in the form of a canopy of his fame. वितान *Lit.* abundance, plenty and secondarily an awning, cover etc. नयनेन्दुकान्त The moon-stone (इन्दुकान्त) in the form of eyes. It is a poetic convention that the इन्दुकान्त, becomes covered with moisture by the rays of the moon. *Cf.* द्रवति च हिमरश्माबुद्धते चन्द्रकान्तः Utt VI. 12. विप्यन्दहेतुः The cause of trickling water. The eyes of the wives of the enemies are likened to the moon-stone and the king's valour which destroys all enemies makes them shed tears.
- St. 26. भवित्री—Future, would be. *Cf.* समादिदेशैकवर्षं भवित्री प्रेम्णा शरीरार्थहरां भवस्य । Ku. I. भवतुल्यधाम्नः possessing majesty equal to that of (भव) Shankara. इन्द्र०—इन्द्रस्य—इन्द्रस्य द्विपतः (demons), तेषां भर्ता (lord रावणः) तस्य निषदनः (destroyer i.e. रामः), तस्य माता Kausalya, would-be-mother of Rama. समय does not mean only 'time' but includes proper rites. वन्देः समक्षम् Among the Hindus a marriage ceremony is never considered to be complete unless certain rites are gone through in the presence of fire. विधेया 'obedient,' from धा with वि to command. The idea of a Hindu wife is always associated with unqualified obedience to her husband. The *commen.* gives an interpretation different from the above.
- St. 27. महेन्द्रकल्पस्य almost equalling the great Indra. For an explanation of the use of the termination कल्प in the sense of 'almost, nearly, little less than' see *commen.* महाय—For the purpose of worshipping, adoration. जितपद्मकोशे— which surpassed the lotus-buds in beauty. मुक्ता—placed, from मुच्. मुक्ताविततिः a row of pearls, hence 'pearl-string'. It is customary with Indian poets to commence the description of a celestial being from the feet upwards. see *Malli. commen.* on Ku. I. 33.
- St. 28. निसर्गसिद्धा—natural, native i. e. not imitated with effort. मुषितः robbed, deprived. The walking of an intoxicated elephant or a swan is taken by poets as a standard of comparison in regard to the gait of a woman. Here the poet wants to show that the gait of Kausalya was naturally charming and was not stolen (by her) from the elephants or swans. *Cf.* Raghu. VIII. 59; Ku. I. 34. जरूया—The leg from the ankle to the knee, shank. तुलाको०—नि. There is a pun upon the phrase तुलाकोटि. [1] तुलाकोट्यधिरोहण i. e. stepping in or standing in one of the paws of

the scales to establish one's innocence. This is one of the ten ordeals दिव्य mentioned in Yajna. 10-12. *commen.* The poet figuratively says that Kausalyā underwent this ordeal to prove that she had not stolen her gait from the elephant or the swan. (2) *fig.* issuing out of, standing on *i. e.* wearing anklets नुलाकोटि. Cf. Shi XII. 44.

St. 29. दृष्टौ (*loc. sing.* of दृष्टिः) in the sense of 'if seen'. इत् to be construed with चक्षुः. शक्यम् used with the infinitive विधातुं of which ऊरू is the object. See Apte' Guide §. 178. नु a particle used in the sense of doubt (वितर्क). आस In the sense of बभूव. As to the grammer of this word there are three views—1. Shakatāyana says that it is an indeclinable resembling a verbal formation; तिङन्तप्रतिरूपकं अव्ययं. 2. Vallabha says it can not be so. अस् is usually changed into भू but this आस is an irregularity on the part of poets. 3. Vāmana says it is a regular लिट् formation of अस्. cf. Ku. I. 25. The idea of the verse is, that at the time of creating her thighs the creator must have chanced to see them, and if so, his eyes must have been smitten by shafts of the God of Love. It is quite impossible to create such a beautiful thing without the eyes open, and hence the wise were puzzled how her thighs came to be created at all. cf. Ku. I. 41.

St. 30. तथा—तथा and यथा when used as correlatives of each other mean 'so—that' where तथा stands for 'so' and यथा for 'that' cf. तथा वर्तेतां यथा तस्य राजपौरुषं पनीया भवामि । Shaku. III. अतिशयिष्णु Extremely slender; from शि with the addition of the कृत् affix इष्णु in the sense of 'possessed of, in the habit of' etc. It is a sign of beauty in a lady to possess a very slender waist (मध्य); cf. वेदिविलग्रमध्या Ku. I. 39. रशनागुणेन—by the girdle-string. She punished her hip (श्रोणी) by tying it down with the girdle-string, for the offence of depriving her waist of its dimensions, with a view to prevent further increase on the part of the hips. To have very large hips is considered to be a peculiar sign of beauty. cf. Megha 82. Shaku. III. 61.

St. 31. प्रतिबुल्यशोभम्—प्रतिबुल्या शोभा यस्य, तत् possessing equal beauty (किञ्चिदपि वस्तु—understood). संख्यानरेखाः marks or lines drawn at the time of counting. The idea is—at the time of the creation of her उदर the Creator began to find out whether there was anything else in the universe

that equalled its beauty. He searched out in one world (भुवन) but could find out nothing as beautiful as the उदर and marked one line on the stomach to show that one world had nothing that came up to it. He similarly looked into the other two worlds and drew two more lines for the same purpose and hence came the three folds of skin (वलयः). Even now we see people—especially the illiterate—make use of red or white marks on a wall or board to fix into the mind the requisite numbers. The same is the idea here. Having three folds of skin on the stomach is a peculiar sign of beauty in females according to Sanskrit poets; *vide* Ku. I. 39. सुदत्या: *gen. sing.* of मुदती fem. शोभना दन्ता यस्याः सा. At the end of a Bahuvrihi Comp. दन्त when preceded by a numeral indicating age or सु, it necessarily becomes दत्. The figure of sense in this as in the above stanza is उत्प्रेक्षा.

St. 32. वयःप्रकर्षात् on account of the excellence of her age. वयः here stands for adolescent condition or youth (तारुण्य). वनजायताक्ष्याः वनजवत् आयते अक्षिणी यस्यास्तस्याः वने [water] जातं वनजं a blue-lotus. Who had eyes large like the lotus. Her waist was emaciated as it were because it was overworked in being made to bear the weight of her large breasts.

St. 33. अरालकेक्ष्याः Having wavy ringlets of hair. चल—पात् From the moving end of the paint-brush. नवरोमराजिः The line of thin hair near the navel, is a very common theme in the description of beauty among females. *Vide* Ku. I. 38; also शिल्पा धूमस्यैव परिणमति रोमावलिषुः Kāvya-pra. The poet supposes in this stanza, that the paint-brush of Brahmā in painting the hair of young Kausalya happened to let a drop the black paint fall near her navel and this drop stretched of out in a line by gravitation and became the line of hair. This of course is all a poetic fancy.

St. 34. विश्लेषयति—separates, from वि and श्लिप्. कुचचक्रवाकौ—The चक्रवाक birds are a very common subject in Sanskrit poetry. The male and female of these birds keep together during the day and are models of constant connubial affection but they are doomed, according to tradition, to pass the night apart from each other. Constant allusion is made to their habits in literature. See Vikra. IV, Megh. 83, Shaku. III; Rag. VIII. 56. The comparison here of the

breasts with the birds lies more in their being always in close proximity. *Comp.* Dashaku. “चक्रवाकानुकारौ पयोधरौ.” The idea in the stanza is that the face is not the moon since the breasts viewed as Chakravakas do not undergo separation at its sight, as they do on beholding the moon.

St. 35. निर्जिग्यतुः perf. 3rd p. dual of जि. with निस्. (1) conquered; [2] surpassed. The idea is that there is the struggle for superiority between the arms of Kausalyā and a lotus-stalk. The poet fancies the stalk to be worsted in the struggle. With this main idea of the picture and the double-meaning adjectives, the stanza is clear. सच्छिद्रवृत्तं [1] छिद्रैः सहितं वृत्तं च. as applied to the stalk it means having holes (running longitudinally) and round (in ‘form’); (2) सच्छिद्रं वृत्तं यस्य तत्. Having a conduct full of blemishes, defects. दीर्घसूत्रम् (1) Having long fibres. (2) Dilatory, procrastinating. सुस्थिष्टं संधी adjective to भुजौ. (1) having well-formed joints (संधि); (2) well-versed in the art of making peace. See S. 13 *supra*. शुभविग्रहौ (1) Having a good form. (2) Skilled or perfect in the tactics of war.

St. 36. दशनच्छदेन दशनादुच्छयंते अनेन इति दशनच्छदस्तेन, the ‘lip’ since it covers the teeth. संध्याघने on the evening cloud—(which is generally red owing to the fall of the slanting rays of the sun.) बद्धपदे—having a fixed position. हस्तस्थः (1) existing naturally on the palm of the hand (2) so near as can be siezed by a mere stretch of the hand, hence, as it were, in the hand itself. What the poet here wants to show is that Kausalyā could acquire the red colour for her lip from the distant cloud; to one who could achieve such a feat the getting of the red colour from the lotus in her own garden was quite an easy task.

St. 37. विशेषः Difference, distinction. कुरंग The black antelope. The dark spots on the moon are taken by poets to be of the form of an antelope or a hare; hence the moon is called मृगलाञ्छन, शशाङ्क etc. नेत्रद्वितयं The two eyes (of a deer). While the moon has on her body an antelope the moon of the face of Kausalya has on it the two eyes of the same i. e. her eyes closely resembled the eyes of a deer. This was the only difference between her face and the moon which otherwise did not differ from the latter.

- St. 38. निर्जितपद्मरागम् निर्जितः पद्मरागः येन which surpassed the ruby [in beauty], to be construed with both जलजे and वदनारविन्दम्. शस्तम् admired, liked, from शम् to praise. वदनारविन्दम् The lotus [in the form] of her face. Her face was as beautiful and fragrant on land as the lotus is in waters.
- St. 39. इन्दीवरस्य 'of a blue lotus.' Though usually this word means the moon-lotus, here for the sake of the context it must be understood to be the sun-lotus. हिमांशु—हिमा अंशवः यस्य cool-rayed, moon. त्विषः acc. pl. of त्विष् radiance, lustre. मुखारव्यं—मुखं इति आख्या [name] यस्य, namely her face. The other [अपरं] lotus in the form of her face not only can bear the radiance of the moon, but overcomes [surpasses] it i. e. her face was more beautiful than the moon. An इन्दीवर sun-lotus fades in moon-light but the face of Kausalyā excels the moon herself.
- St. 40. चञ्चल—भीत्या. Afraid of coming in contact [touching] the eyelashes which were moving playfully and were much curved [जिम्ह]. चञ्चल and जिम्ह also mean fickle and wicked, unfair respectively and hence the poet says that her eye-brows, wishing to avoid the company of the eyelashes which were fickle-tempered and wicked, receded as far away as possible from them. दूरोत्सरणं retiring or receding far away from. विधित्सुः विधातुं इच्छुः desider. formation of वि and धा to make. मध्ये न तस्यौ Did not remain in their usual place. The idea is that having gone up [प्रोन्नम्य] the eyebrows receded far from the eyelashes.
- St. 41. तत्केश—भारस्य—तस्याः केशपाशेन अवजितानि आत्मचर्द्दाणि तेषां भारः यस्य. Who had to bear the weight of the plumage excelled by her massy hair. केशपाश—The word पाश at the end of the words कर्ण, कच, or केश, and छात्र respectively imparts the sense of beauty, collection and derogation. तिरश्चां gen. pl. of तिर्यच्—तिरः अंचतीति a being which moves horizontally unlike man walking erect; hence a brute, beast, lower animals; for the comparison of a lady's hair to the tail of a peacock, cf रतिविगलितवधे केशपाशे प्रियायाः । सति कुसुमसनथे किं करोत्येष वर्ही—Vikra. IV; also Raghu. IX. 67. For the idea of the whole stanza, see Ku. I. 48. The last two lines construe [गिम्बिनां वासः] तिरश्चां अपि चेतः जातु लज्जां स्पृशतीति जनस्य शङ्कां चक्रे । The peacock fled away and betook itself to a forest being ashamed of its plumage which was surpassed in beauty by her hair.

St. 42. जितसिद्धकन्या—सिद्धानां कन्याः सिद्धकन्याः, जिताः सि०-कन्याः यया सा one who has surpassed the daughters of the सिद्धाः in beauty. The Siddhas are a class of semi-divine beings who are said to have acquired superhuman powers. They are pure and above mundane matters; and are said to be 88,000 in number. See Wilson's Vishnu. Pura. 227-228, and Ku. I. 5. तादृग्युणा—with qualities same as those of Kausalyā. दोषोऽपि even whose (defect) wickedness. This refers to the incident of Dasharatha being compelled by her, i. e. Kaikeyi, to send Rāma into the forest. For details see Rāmā. रक्षोभयनाशहेतुः रक्षोभ्यः भयं तस्य नाशहेतुः The cause of the destruction of the fear from Rākshasās. Though Kaikeyi wickedly compelled Dasharatha to send Rāma to the forest, her action [ultimately] terminated into the destruction of Rāvana and the demons. Had Kaikeyi not done this perhaps Rāma would not have delivered the world from the oppression of Rāvana. The देवी here is Kaikeyi, the daughter of the King of Kaikayas bordering on the country of the upper Indus, and one of the three wives of king Dasharatha. Cf. Raghu. IX. 17.

St. 43. सुमन्त्रमृतस्य—सुमन्त्रः मृतः यस्य तस्य. Whose charioteer was सुमन्त्र, hence Dasharatha. लम्बितया—p. p. of the causal of लम्. The roots जम्, रम्, रम् and लम् insert a nasal before their final. द्विजेन—By the twice-born, here standing for Vasishtha who was the priest of Dasharatha. भव०—जायाः Whose lotus-like hand was held by the hand of Bhava (Shankara). वयुः आललम्बे lit: took the body of; fig. closely resembled (Bhavāni) in personal appearance. Sumitrā, the third wife of Dasharatha, was the daughter of the king of Magadhās.

St. 44. प्रजार्थी—Desirous of having an off-spring. The two words प्रजानामधिपः and प्रजार्थी seem to be an apparent contradiction, but the contradiction is removed by interpreting प्रजा by 'subjects' in the first place and 'progeny or issue' in the second. चारित्र०—तासु—चरित्रं एव चारित्रं कुलं च ताभ्यां उन्नतासु. Noble on account of their good conduct and high birth. अदृष्ट०—दृष्टिः—Whose eyes were not blessed by having a sight of the face of a son. The begetting of a male off-spring has a very peculiar importance to a Hindu, as until then his forefathers are not thought

to have obtained the highest bliss in heaven. There are peculiar religious duties to be performed after the death of his parents, also enjoined on a son and hence until a Hindu begets a son he remains in the debt of his forefathers. Cf एष वा अनृणो यः पुत्रीं यज्वा ब्रह्मचारी वा Shruti; also Raghu. VIII. 30. चिन्ता०—त्मैव (The peace of) his mind disturbed by his anxiety (for getting a son) चिन्तया आहतः आत्मा यस्य.

St. 45. भगणिप्रचारैः by the ranging about in the forest by hunters. शुनां गणः भगणः pack of hounds; सोऽस्ति येषां तेषां प्रचारैः Before a king went to hunt in a forest, its safety was always ascertained by foresters; compare भगणिवायुरिकैः प्रथमास्थितं etc. Raghu. IX. 53 and *Malli commen.* thereon. कुञ्जभुवः (to be construed with नगस्य) कुञ्जानां भूः कुञ्जभूः तस्य. Rich in tangled vegetation. The keeper of a forest in the Himalaya announced to the king that the tract in his charge was fit to be entered for hunting.

St. 46. विधेयचित्तः—who had intently fixed his mind on. चलितव्येषु moving objects to be aimed at i. e. wandering game हृदायुधामः—हृदायुधस्यैव आभा यस्य सः who equalled हृदायुध in grandeur. Halâyudha is the elder brother of Shrikrishna and is called so because he has a plough-share for his weapon. अन्येषुः—*ind.* (meaning अन्यस्मिन्दिने) The next day. मृगेन्द्रगामी—having a majestic gait like that of a lion. Cf. Raghu. II. 30.

St. 47. पुत्रीकृतान्—*A*च्वि formation for which see *commen.* 'nursed like a son.' ईश्वरया—ईश्वरा also ईश्वरी *fem.* of ईश्वर Shankara, hence Parvati. नम्रनिव The trees which were looked upon as sons by Pàrvati were of course like grandsons to her father—the Himālaya. उत्संगदेशेन (1) by means of his slopes or sides (2) his laps. The adj. चित्रपुष्पा० also may be taken with both नम्रन् and बालवृक्षान् see Raghu. II. 36; Ku V. 14, 48. धातुप्रतानाः sheets of metals; mineral veins. मुग्धाय silly, easy to deceive. It also means 'innocent' as in *Shak.* "मुग्धासु तपस्विकन्यासु." The idea of the word is the same as in the word 'fond' in old English. The metals on the mountain, when the clouds were removed by the winds, lay bare to the sight and the silly Gandharva damsels thought them to be the inside of the body of Himālaya, his skin in the form of the clouds

being removed by the winds. The clouds were fancied by them to be the skin of the mountain. The Himalaya mountain is very high and hence its peaks are naturally covered with clouds which must be moving about on account of the winds. प्रतरन्ति=create. प्र and तृ *lit.* means 'cross over'. Its causal has the sense 'to cheat, to deceive'; the figure of sense here is भ्रान्तिमत्.

St. 49. नागैः By huge serpents; अजगर in Marathi. The serpents are taken by the poet to be the tongue coming out of his *i. e.* Himālayā's open mouth—the cave. (दरीमुखात्—दरी एव मुखं तस्मात्). प्रसारितास्यः—प्रसारितं आस्यं येन सः with his mouth opened, stretched.

St. 50. नागा—प्रकरस्य See *commen.* निकुञ्ज—पण्डैः पद्माकर संवन्धीनि पद्मानि तेषां पण्डाः निकुञ्जाश्च पद्मा० पण्डाः च तैः By means of the dense bowers and the collection of the sun-lotuses in the lakes (पद्मानां आकरः). The idea is, that on the mountain the darkness of night was dispelled by the rays or brilliance of the jewels of the female-serpents, and hence it was difficult for the people to ascertain whether it was night or day. The only means to ascertain this were the bowers and the lotuses. If there was darkness in the bowers and if the lotuses were closed the people could know it to be night, otherwise the day. This seems to be the interpretation of the *commen.* It is not, however quite satisfactory, as the brilliance of the jewels which dispelled the darkness else-where might also find its way in the bowers and leave no darkness to be the means of distinguishing day from night. The *commen.* however presumes, it appears, that the female-serpents did not or might not happen to go into the bowers and hence there could be darkness in them. Another interpretation is by dissolving the comp. as पद्मीतत्पुरुषं and translating it by 'the lotuses in the lakes in the bowers' is possible, but it gives no peculiar significance for निकुञ्ज as the lakes outside the bowers might also supply the same test. रात्रिदिव-भागं For compound see *commen.* Also Kale's Sanskrit Grammar § 195 and § 283.

St. 51. धातु—युग्मः (1) Both sides (पक्ष) of which are red on account of the radiance of metals. (2) both wings of which (peacock) are dazzling like the radiance of metals. श्री—शृङ्गः (1) as applied to Himalaya means 'whose upper side was

adorned with beautiful caves (गुहा) (2) whose fine back was honoured by the illustrious Guha (गुह). Guha is another epithet of Kārtikeya or Shadānana who has a pea-cock for his vehicle. चन्द्रकिणः *gen. sing.* of चन्द्रकिन् a pea-cock from चन्द्रक an eye in the tail of a pea-cock. भास्वरचन्द्रकान्तः (1) shining like the bright moon or possessed of beautiful moon-stones; (2) with the eyes in the tail shining. The charm of the stanza lies in the श्लेष.

St. 52. कण—विद्वैः coming in contact with the sprays (*lit.* atoms) of the noisy streams. *cf.* भागीरथीनिर्घरसीकराणां वोढा मुहुः कपितदेवदारुः etc. Ku I. 15. and Raghu. II 13. विधूना—पान्ते construe with निकुञ्जे. In which the अगरु trees were shaken by the winds. This shows that the winds had fragrance also. अधिज्यधन्वा—धनुष् at the end of a Bahuvrihi compound becomes धन्वन्—with his bow strung. मैनाकगुरोः of Himālaya. Maināka was the eldest son of Himalaya born of Menā. *Vide* Ku. I. 20; for an account of मैनाक see Rama. Sunderkanda, Agni. Pura. and Jog. Niti. Sha.

St. 53. तूणीरतः from the quiver. तूणं *ind.* quickly. चपलेतरात्मा who was of a firm mind (disposition). रंगत्तरंगः रंगत् is *pr. p.* of रङ् I. P. to go, to move. रुन्दे स्म—स्म is generally used as an expletive; when used with a form of the present tense of a verb it gives the sense of the past tense.

St. 54. उत्पुच्छ्यमानं *pr. pt.* of पुच्छ् with उत्. A verbal base is formed from the word पुच्छ्; with वि, उत्, and परि by the addition of the affix इ (णिङ्) and it is conjugated in the Atma. विदग्धिता—त्यम्—jumping away on account of being struck with a ball which was first shown them. According to the *Comm.* the balls were thrown amidst the deer in the herd. आसे=Scared away, frightened away.

St. 55. उत्तुंगबलः of great strength, mighty. मनुवंशकेतोः of the best of the descendants of Mann. The word केतु shows fame, superiority. अभिमुखं=(construe with नेमे) in front of. The idea is that when the king began to bend his bow, the bow, as it were, requested him not to pain its middle portion (मध्य waist) so cruelly and hence, it was bent so much like a person who with humility asks a favour. नेमे—mark the imper. use of the verb. *Cf.* Kira. III 30, Shishu. III. 61.

St. 56. एणवरः—एण is a kind of black antelope. The several kinds of deer are given as अनृचो माणवी श्रेयः एणः कृष्णमृग स्मृतः

स्वर्गोरमुखः प्रोक्तः शंबरः शोण उच्यते ॥ पूर्वाहितवेगवृत्त्या-पूर्वं आहिता
या वेगवृत्तिः तथा. with the same speed which he had before
(being struck with the arrow). construe स्वर्लोकं यातुः
अन्तःकरणस्य प्रीत्या अनुयात्रामिव कर्तुंकामः अनुयात्रां कर्तुंकामः De-
siring of following. The antelope is said to have jumped
up as if because it wanted to accompany its departed
soul to the heavens. अनुयात्रा here brings to one's mind
the idea of putting an end to one's life through intense
love for the departed. कर्तुंकामः कर्तुं कामः यस्य the nasal of
कर्तुं being dropped by the rule 'तुं काममनसोरपि'. The
figure is उत्प्रेक्षा.

St. 57. अन्योन्य—ग्रासं=अन्योन्यवक्त्रार्पितौ कवलग्रासौ येन which had
given (through love) each into the mouth of the other
a mouthful of tender sprouts.; see *commen.* इष्टचादुचेष्टस्य Be-
cause the king also at the time of propitiating his be-
loved was used to or familiar with actions of flattery he
was put in mind of them by the actions of the deer, male
and female, and hence he took compassion on them. चादु
is used specially for 'agreeable words or flattery' of a
lover to his sweetheart. Compare Raghu. IX. 57-58. नि-
रासे from अस् to drive, to expell with नि.

St. 58. क्रज्वागता coming in a straight line. ग्रथितेव as if strung
together. The idea is that the deer came before him
one after another in a straight line. When he discharg-
ed an arrow it pierced through the mouth of the deer in
the front and was at once seen at equal intervals as if
piercing the other deer and hence ग्रथितेव.

St. 59. आधावतः (महिषस्य) running about (hence difficult to
strike). मध्येललाटं ललाटस्य मध्ये. The words पार and मध्य
optionally form an अव्ययीभाव compound with any nominal
base and are placed first, the final अ being changed to ए
when thus compounded; and if the final noun has the
sense of the locative the final vowel may be changed to
अम्. अस्कन्नवेगः without its speed being checked. लाङ्गूलसा-
रत्वं=The state of the erect tail. It (arrow) pierced the
body and stood stiff and therefore looked like the tail.

St. 60. द्वीपिनः *gen. sing.* of द्वीपिन् a tiger. रचितक्रमस्य=Prepared to
attack. क्रम means 'a position of attack' assumed by an
animal before making a spring. It also means 'foot,'
hence 'which had lifted (*lit.* arranged) its paw.' See
commen. also. प्रतिबिन्दु an Avyayi. comp. showing repeti-

tion बिन्दन् बिन्दन् प्रति. The king covered the whole body of the tiger—each spot—with arrows. दुर्लभभुजः whose hand could be seen with great difficulty—because it was so quickly showering arrows. Compare Raghu. IX. 63.

St. 61. पाटयति *Loc. abs.* piercing, rending. गण्ड (1) pimple, tumour. (2) Rhinoceros. तदीय—निस्वनेन By the echo of the roaring of him (the Rhinoceros). The mountain as it were himself sent forth a loud yell of grief or terror in the form of the echo of the roaring of the rhinoceros, just as the crying out of a man whose abscess is being opened by a surgeon. The figures of sense are श्लेष and उत्प्रेक्षा.

St. 62. कोटि=A boar, a hog, from क्रुद्ध 6 P. to dive. शरजन्मवतुल्यं Resembling Kartikeya (in prowess). शरजन्मा is an epithet of Kartikeya and means 'born in the reeds.' शर is a kind of white reed. The epithet शरजन्मा has reference to the way in which Kartikeya was born. The generative energy of Siva was cast by him into Agni who unable to bear it cast it into the Ganges and by her it was cast into a thicket of reeds and hence the name. चक्रीकृत चापदण्डः with his bow bent (so as) to (resemble) a circlé. cf. चक्रीकृतचारुचापम् Kn. III. 70.

St. 63. मृगव्य—सेवितः Having enjoyed the sport (exercise) of a hunt. विश्रामहेतोः For the sake of rest. For the formation of the word विश्राम see *commen.* and Malli. *Commen.* on Megha. I. 26. Apte's Guide 108. समीरणा—ग्रम् on which the ends of the reeds were shaken or made to dance by the wind.

St. 64. सुगन्धि—हृद्यः=हृद्य pleasant. सौगन्धिक a white water-lily, a dealer in scents. सारसनादकर्षी=The bearer (wind) of the sound of the cranes (सारस).

St. 65. In this stanza the comparison is between a red-hot iron-ball and the setting sun, hence the adjectives must be construed in two ways one applicable to लोहखण्ड and the other to अर्कविम्ब. अस्त—हतम्—(1) struck by the falling hammer. कूट means 'a hammer'; (2) striking against, (touching) the summit (कूट) of the Western mountain. The Western mountain behind which the sun conceals himself, is very common in Sanskrit classic poetry. It will be found mentioned in almost every poetic work. उपरागम् having a deep red glow. This is common to

both the Sun and the iron-ball. सयुद्धस—द्रुम् (1) 'Whose sparks are like dazzling rays.' Red hot iron when struck by an hammer on the anvil throws off red hot flakes. (2) Whose rays are like scintillations of fire. घनेन (1) by the hammer. (2) by the cloud. आस see stanza 54 *supra*.

St. 66. बबन्ध दृष्टिं attracted, arrested his eyes. For this use of बन्ध् compare 'बन्नाति मे बंधुरगात्रि चक्षुः' etc. Raghu. XIII. 47. and 'बबन्ध चक्षुषि यवप्ररोहः' Ku. VII. 17. विनीलत्विषि of a blue or dark blue colour. The sun was also to be seen amongst the clouds. काञ्चनतालवृन्तम् a fan of gold.

St. 67. अंशिय्य—The roots शी, स्था and आम् when preceded by अयि govern the Acc. of the *place* where these actions are performed; hence here शिलातलम् खेदं विनिये Removed the fatigue. नी with वि is often used in this sense *cf.* परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् Ku. V. 32. आसारसरैः Impregnated with the sprays of the stream. आसार *lit.* means showers, torrents. *cf.* Megha. 17.

St. 68. जागर्या—in wakefulness, keeping awake. *inst. sing.* of जागर्या. त्रासादिव as if through fear. Because the king was so eager for hunt, as to keep awake the whole night, the moon—afraid that the deer on her body might also be killed by him took shelter somewhere *i.e.* the moon was not to be seen as it had set. The उत्प्रेक्षा is very beautiful. For the deer on the moon see 55 *supra*.

St. 69. रागी—(1) having a red colour; (2) having love for (hunt). करेण (1) with his rays; (2) with his hand. रचयांश्चभूव—gave, pointed. The idea of the stanza is this:—just as a forester in order to point out game to the king would ascend a mountain and thence show the deer with his hand so did the sun. At sunrise the deer could be seen clearly and hence the idea.

St. 70. सज्जनगीतकीर्तिः whose fame was sung by good people; admired by the good. बन्धुरवर्मजालम् clad in or covered with a beautiful (strong) armour. The horse was protected from attacks by good armour; (वर्म from ढृ to cover). The figure is alliteration.

St. 71. मार्गणगोचरे within the range or reach of his arrow. गोचर= गावः इन्द्रियाणि चरन्ति अस्मिन्—range, reach. शरभोरखेगं=with the high velocity of a Sharabha—a kind of fabulous animal said to be stronger than the lion. अन्वयकेतुभूतः the word

भूत is used in the sense of comparison. 'Like a banner of the family.' See. 55 Supra.

St. 72. रेखायमाणः रेखेव आचरति Looking a line (on account of his speed). तपस्यद्भवनं तपश्चरन्तः तपस्यतः तेषां भवनं. The abode of hermits. The affix य is added to तपस् in the sense of practising. See. *Commen.*

St. 73. अश्मवति rugged with stones. तत्पद—दृष्टिः following the track of, looking carefully at the foot prints of.

St. 74. घटपूरणस्य खं—The sound made by the jar being filled with water. वृंहितनादशङ्किन् suspecting (it to be) the screaming of an elephant. वृंहित is the name given to the roaring of an elephant. Compare तत्रसद्विरदंवृंहितशङ्की शब्दपातिनमिधुं विससर्ज. Raghu. IX. 73. शरण्यः शरणे साधुः Protector. मुनेस्तनूजे This was श्रावण the son of a Vaishya ascetic born of a Shudra woman. See. *Râmâyana.*

St. 75. पत्रिविभिन्नमर्मा 'The vital part of whose body was pierced by an arrow.' पत्रिन् that which has feathers attached to it, hence an arrow. शरानुसारेण The king went in the direction in which he had discharged his arrow. See Raghu. IX. 75. नेत्रांबु—दिग्धेन=besmeared with the tears of his eyes. Just as an arrow is besmeared with poison to make it fatal so the arrow in the form of the lamentation of the boy was, as it were, besmeared with the poison of his tears. It pained the king all the more.

St. 76. आलंबनदण्डः Staff of support. The parents of the boy were both blind and he used to lead them abroad. Once when travelling in this forest they felt thirsty, and sent their son to fetch water from the nearest stream. As he was filling up his jar this calamity viz. being struck by the arrow of Dasharatha befel him. The expression आलं० is therefore very appropriate. जरावेशजटीकृतस्य= 'Feeble or unable to move through the influence of old age.'

St. 77. एकं लक्ष्यं the supposed elephant. In hitting one mark the king destroyed three things. निरामः *nom. sing.* of निरागम् *n.* fault-less, sin-less from निम् and आगम्. कल्पितदृष्टिकृत्यौ—दृष्टयोः कृत्यं दृष्टिकृत्यं कल्पितं दृष्टिकृत्यं याभ्यां तौ. The function of whose eyes is performed by mine—they being blind. Shrávana says that the king destroyed the three in killing one because he was sure that the news of his

death would kill his parents—he being their only and beloved child.

- St. 78. मृगयथमध्ये shows that his mode of life was innocent. See Shak II. 52. घातहेतुः The cause of killing. There was nothing on the part of the boy that justified the king's action.
- St. 79. व्रती observing vows (of celebracy etc.). स्मर्तव्यदृष्टैः who could only remember that they had eyes as they had now lost their eye=sight. अवध्यभावे—not meriting death, deserving to be spared.
- St. 80. शीतोष्ण—सारः Whose strength is all destroyed through (exposure to) cold and heat. अस्वादु—शक्तिः=अस्वादु यत् वन्यं अशनं तेन जीर्णा शक्तिः यस्य सः The food that he ate was of the least nutritious kind. पात्रं कृपायाः When words like पात्र, स्थान etc. are used as predicates they are always used in the singular number neuter gender, though the subject be of any number or gender, and the verb agrees with the subject.
- St. 81. जतु—रन्ध्रः Whose hole is stopped by the application of lac. मौञ्जी girdle of the Munja grass worn by ascetics. गम्यं desired to be obtained ; worth having.
- St. 82. कृपामन्थरम् full of compassion. मन्थर—slow, heavy. Just as some one who has to bear a great burden walks slowly and heavily so the eye is called मन्थर through the weight of kindness. प्रीत्यर्थसमीदितं This is to be construed with the साधु as well as the नीच and hence has to be interpreted in two different ways (1) blinked or closed through a feeling of love, (2) closed through want of love. The word अर्थ in the first place has the meaning 'for the sake of'. See Kale's Sanskrit grammar § 206. प्रीतये इति प्रीत्यर्थं. In the second place अर्थ has the sense of 'prohibition, prevention' (निवृत्ति) as in मशकार्थः धूमः 'Smoke to ward off gnats'. The good man's eyes close through his love and the wicked man's for want of it. तत्पूर्वं—दर्शनेपि see *commen.* At the very first sight or interview. The wicked man requires no grudge for his conduct.
- St. 83. हेतवे construe with कस्मै in the second line. 'Why, for what reason.' हेतिवदोपनीतस्मयः Proud on account of the strength of weapons. उन्नतवृत्ति (कुलं in the fourth line) 'noble.' निष्ठा—condition ; attachment अधिकर्म कर्मणीति अधि-

कर्म an Avyayi. comp. 'in the action.' The figure is अनुप्रास.

St. 84. अदुष्टभावम् Having no wicked intention. मा जुगुप्सतां स्व. स्व when used with मा has an intensive force. 'Do not censure or hate.' The idea is that the vital airs (प्राणाः) of the boy as if in order to prevent him from censuring the king any further, stopped his speech. The first two lines are the expression of the action of the (प्राणाः) vital airs which obstructed his throat and prevented his speech from proceeding. The beautiful उत्प्रेक्षा is rather difficult to grasp.

St. 85. भोज्यासुतः The reading भोज्याः सुतः is obviously incorrect: भोज्या=भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री The daughter of भोज of Vidarbhas, hence Indumati mother of Dasharatha cf. Raghu. VII. 2. घटितारिनाशः who had destroyed all his enemies. बाष्पायमाणः The affix य is added to बाष्प, उष्णन्, and फेन् in the sense of sending forth, emitting. बहुमानपार्त्रं construe with यमिनां in the last line. The object of reverence of the self-restrained ascetics hence 'the sage, the father of the boy'. For यमिन् see *comment*.

St. 86. विधातृतुल्ये may refer either to the son or the father. सत्यापयामास nominal verb from सत्य, meaning 'to speak the truth'. सतां पुरोगः the foremost amongst the good. यतिं evidently means Shrávana who was killed. It was on account of his (Dasharatha's) truthfulness that the sage did not at once burn him by his anger.

St. 87. आतशोकः past. pass. part. of आदा 3rd. conj. Atm: 'taken,' 'assumed', hence 'filled with' शोक grief. दयावुयातः moved either with mercy for the king or affection towards his son. विश्वभुजं विशन् entering fire—the devourer of all. The sage unable to bear the grief of the death of his only son burnt himself down, not however before cursing king Dasharatha. The curse was that Dasharatha also would die of grief for his son. See Raghu. IX. 79.

St. 88. वनजकुसुमधारिणीम् (1) as applied to श्री means 'bearing or having a lotus' (2) with मृगव्यभूमि it means 'possessed of flowers of the forest.' अलङ्घ्याम् (1) unfit to be outraged or insulted (2) incapable of being transgressed (being very wide) हरि—गण्डाम् whose cheek and thighs were marked with the nails of Vishnu, (2) the huge rhinoceroses in which were pierced by the nails of lions. The

figure is उपमा. The metre, as required by the Def. of a Mahakavya, is changed and it is पुष्पिताया; for which see *commen.*

St. 89. In this stanza the mountain is compared to the composition of a bad poet and the adjectives are used to apply to both. विषमपादगोपितार्थम् (1) with the mountain:— which protects its treasure by means of the uneven hills at its foot. पाद (प्रत्यन्तपर्वत) is a small hill at the foot of a mountain. विषम 'Rugged', 'uneven' hence difficult to cross. अर्थ—treasure e. g. precious stones etc. (2) the composition which conceals its meaning by uneven line-quarters. पाद here is 'a forth part of a stanza.' विषम consisting of unequal syllables etc. गोपित difficult to understand on account of peculiar conventions etc. जग—धातुम् (1) which has profusion of mineral wealth useless to or unused by the world. (2) which is full of roots (verbs) not (commonly) in use in the world. A bad poet uses words which are obscure and not in general use. बहु—दुष्टम् (1) which (mountain) is sullied (hence troublesome) on account of great snow-falls (2) which is full of defects such as (the frequent use of) the particles तु, हि, न. A bad poet, for lack of appropriate words, inserts such unmeaning expressions as न, वै, तु, हि etc. प्रबन्ध—any literary composition especially a poetical one. Metre पुष्पिताया.

St. 90. In this stanza too the adjectives are used with double meaning. निबद्धभूरियोषं (1) Which (ocean) was making a thundering noise (2) which (town) contained many stations of cowherds (घोष a hamlet) परमविनीत—वृन्दम् (1) which contained a number of beautiful serpents taken away by the (heavenly) great birds; विनीत—विभिः नीताः—carried away by birds e. g. eagles. (2) which contained herds of beautiful and well-trained elephants. परम may mean either great or (पराभाशोभा यस्य) as the *commen.* says, 'splendid'. मणि—कान्तम् (1) The water in which was adorned with many jewels. कान्तः—कस्य उदकस्य अन्तः It is of course well-known that the ocean contains jewels; (2) which was decked with many jewels and hence appeared beautiful. The city of Ayodhya was very rich and hence exhibited its wealth of precious stones. The Metre is पुष्पिताया.

CANTO II.

- St. 1. **रावणेन**—Ravana was the celebrated demon-king of Lankā. He was the son of Vishnūwas by Keshini and so half-brother of Kubera. Lankā was originally occupied by Kubera but Ravana drove him from there and made it his own capital. He is represented to have practised the most austere penance for ten thousand years to propitiate the God Brahmā from whom he obtained immunity from death at the hands either of God or man. On the strength of this boon he grew very tyrannical and oppressed all beings. His power became so great that even the Gods are said to have acted as his domestic servants. Though he was so powerful and invincible, there was a day of retribution for him. Vishnu—as the incarnation Rama—killed him; this forms the subject matter of the great epic poem, Rāmāyana. Ravana is represented with ten heads and twenty arms and according to some with four legs. See *Raghu*. XII. 88 and *Malli commen.* thereon. **भग्नः**—crushed. **पुरस्कृतपुरंदराः**—Headed by, led by Indra. The Metre of the whole canto except that of the last two stanzas is अनुष्टुप्.
- St. 2. **निज—रंहसा**—For the comparison see *commen.* **गता—तलम्** The bottom of the hollow trough formed by the waves in the sea. **आस्थितं** qualifies **जगत्पतिः**. The idea seems to be that Shesha on whose back Vishnu is supposed to be reclining, breathed heavily; as a result the waters of the ocean were set in motion and troughs were formed. Vishnu is represented to be at the bottom of the deepest trough.
- St. 3. **आसीनम्** *acc. sing.* of **आसीन** the Pre. Part. Atm. which is formed by the termination **आन**. In the case of **आम्** to sit the **आ** of **आन** is changed into **ई**. **भोगिनि** *Loc. sing.* of **भोगिन्** a serpent. **तत्क्षण—क्षणम्**. For comparison see *commen.* whose large eyes were reddened by the interruption in the sleep at the moment.
- St. 4. **भुजंग—श्रयम्**=agrees with **युद्धम्**, object to **पश्यन्तम्**. (The fight) between young serpents riding elephants and sharks. **अभोनिषिच्छेदे**=In a portion of the sea. **पश्यन्तं** agrees with **जगत्पतिं** in stanza 1.
- St. 5. **सुदूरतः** Garuda waited upon him at a distance, because, if he went near, Shesha being a serpent, would be frightened

and the seat of Vishnu might be disturbed. Cf. Raghu. X. 7. गरुत्मता By Garuda, from गरुत् a wing. The termination मत् shows excellence. Garuda is the son of Kashyapa and Vinatâ and is the elder brother of Aruna. To free his mother from her slavery, he brought down nectar from Indra, not however without a hard struggle. He is the enemy of the serpent race. He is represented as the vehicle of Vishnu and as having a white face, an aquiline nose and a golden body. आनतशरीरेण see Raghu. X. 13 and Malli. *commen.*

- St. 6. लक्ष्मीमुखतुपारांशौ-तुपारा अंशव यस्य स तुपारांशुः The cool-rayed, the moon. The moon in the form of the face of Lakshmi.
- St. 7. अङ्कुर्विन्यस्तपार्ष्णिना who had placed his heel on her (Lakshmi's) lap. पार्ष्णि the heel. नाभिमण्डलम् object of स्पृशन्तं. Touching her navel with his lotus-like foot.
- St. 8. सव्या—सुदर्शनम् With the पाञ्चजन्य and सुदर्शन placed on his left and right sides. पाञ्चजन्य is the name of the conch of Vishnu-(पाञ्चजने दैत्यविशेषे भवः-) and सुदर्शन is the name of his disc (चक्र). With these two by his sides Vishnu is compared to the Vindhya mountain having the moon and sun on his sides or slopes. उच्छ्रित High, lofty.
- St. 9. पुरुषताया agrees with गीर्वाणसंहतिः Headed by (पुरुषत) Indra; see *commen.* संहति 'union, compact'. गीर्वाणसंहति The body of Gods. सनातनं qualifying पुरुषं in the first line. Eternal—from सना *ind.* perpetually and तन्. पुरुषं पुरि (in the body) शेते; hence the supreme being—the soul of the universe. स्कन्धशक्तिः power-less.
- St. 10. यस्य all the forms of यत् in stanzas upto the sixteenth refer to तस्मै (नमः) in stanza sixteen and are to be construed as such. भ्रमन्मंदरखण्डिताः with प्रदीप्ता० in the next line. मन्दर was the mountain used by the Gods and demons as a churning-stick when they churned the ocean for nectar. The mountain while being turned, struck the ornaments on the arms of Vishnu who as a tortoise supported the mountain Mandara. *vide.* Mahabharat. Adi., and the shining pieces of the ornaments thus struck, covered the quarters like glittering stars.
- St. 11. सागरांबरचन्द्रमाः The moon in the sky (in the form) of the ocean. शंखं the conch-shell which came up from the the ocean when it was churned for nectar. It is here poetically called the moon of the ocean and is apprehend-

ed to be the mass of the fame of the rulers of the lower world (पाताल).

- St. 12. अंश—अश्रियम् whose sides (अंश has the sense of shoulders, sometimes) possessed the splendour of the armlets (ornaments—in the form) of the sun and the moon. The sun and the moon are compared to an अंगद=ornament. त्रिविक्रमे see stanza Canto I. 15. at the time of the fifth or Dwarf incarnation. तारा—वक्षसम् with his chest adorned with the wreath of stars. For explanation see *comment*.
- St. 13. मन्थ—मण्डलम् agrees with व्योम (The sky) in which all the stars, the sun, the clouds were whirling on account of the wind excited at the time of churning. The rotating of the huge मन्दर mountain agitated the atmosphere and hence the disorder in the heavens. पुरा—at the time of churning the ocean.
- St. 14. नाभिपद्मसृष्टौ *Lit.* touching the lotus (1) in the form of or (2) issuing from—the navel. The demons did not simply touch the navel but were about to devour the God Brahma who occupies the lotus issuing from the navel of Vishnu. मायाशयाद्धना The word माया has various senses. It means supernatural or extraordinary power, also one of the nine Shaktis of the God Vishnu. According to the Vedantis it means illusion, ignorance etc. The word शयाद्ध is formed from शी to lie down and the termination आद्ध. The sleep referred to here is the योगनिद्रा. पादितौ torn off, destroyed. मधुकैटभौ Madhu and Kaitabha were very powerful demons. They are said to have sprung from the ears of Vishnu while he was asleep and when they were about to devour Brahmā they were slain by Vishnu.
- St. 15. संहृत्य—having destroyed, annihilated. This refers to the प्रलयकाल at the end of a कल्प. सलिलस्कन्धः a collection or mass of water. सान्द्रीभूत heaped up, hardened. उदयौ—उदक becomes उद necessarily when followed by the words वेध, वास, वाहन and धि. With this verse compare Raghv. XIII. 6. The figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 16. तमोबुदे *dat. sing.* Destroyer of illusion or darkness of ignorance. सत्त्वमधिभित्त्य. Having resorted to सत्त्व. सत्त्व is one of the three Gunas सत्त्व, रजस् and तमस्—the three properties or the constituents of all created things. At the time of the creation of the universe, the Almighty

resorts to Rajas, at the time of its maintenance to Sattva and at the time of its destruction to Tamas. Cf. Raghu. X. 29.

- St. 17. स्थिति—योगेन Owing to the three different functions maintenance, creation and destruction (of the universe). Though the word निर्वाण always means 'Destruction or Extinction' the context here requires it to mean the creation. The commentator tries to bring out this meaning by saying that the word निर्वाण denotes 'Issuing out' (निःसरण). Vishnu performs these three functions and hence is called सर्गस्थितिप्रत्यव्यवहारहेतुः see the last stanza and also—Ku. II 6; and Raghu. X. 16. स्पृष्ट—तमाः This qualifies योग—'Union of the individual soul with the universal soul.' Raghu. X. 16.
- St. 18. विशां पतिः The lord of the people, Brahmadeva. विदामग्र्यः The foremost of the knowers or the wise. त्रैलोक्यभरसासहिम् सासहि from सह् to bear or endure. See *commen.* The idea of the stanza is that Brahmadeva, seeing the universe in the stomach of Vishnu at once came to the conclusion that the three worlds could easily be borne by Vishnu.
- St. 19. नाकस्य भोक्तृभिः The Gods who are the enjoyers—protectors of heaven. गदनाशनः Destroyer of pain (diseases). The figure is Alliteration.
- St. 20. प्रबला—हेतयः Possessing weapons which are the cause of the destruction of the lives and the strength or armies of powerful enemies. हेति from हन् to kill with the addition of the affix ति (क्तिन्). स्कन्नौजसः powerless. स्कन्द् means to perish. With the following twelve stanzas compare Ku. II. 18-27.
- St. 21. ध्यानारुणा—Red through anxiety, care. शोकशामा—शाम pp. from क्षे to waste. नेत्रपरंपरा—परंपरा because Indra has a thousand eyes. Indra's eyes have become red through care and resemble a collection of red lotuses.
- St. 22. पाशपाणिः This and the other adjectives apply to Varuna as well as to पाशी (a fowler, a hunter); when taken with Varuna पाश means 'the nooze' which is the peculiar weapon of Varuna who is therefore called पाशभृत्. Cf. Raghu. II. 9 and Kuma. II, 21. (2) With the hunter पाश means 'a snare' or 'a net'. इष्टविग्रहः (1) Possessing a body (विग्रह) which is respected or wished for—by all (2) catching the desired birds विग्रह=वयः पक्षिणः तेषां.

पदः). वनगोचर (1) whose province is water (वन). Varuna is the deity of the ocean. (2) Residing or frequenting the forest. पाशी a (mean) fowler, who lives by (the use of) the पाश 'a snare.'

- St. 23. शोकसंतपैः construe with कृशोऽपि सन्. मातरिभा=मातरि यति इति the wind. उपचीयते is strengthened, fattened. The wind became emaciated but the sighs of grief which he breathed also being of the nature of the wind he is said to be fattened—increased in size.
- St. 24. संपदध्रुवपराटतिः The inevitable change of fortune. Fortune is fickle and Agni too has to submit to it. By this पराटति of fortune one is put in mind of Shaksepeare's idea of Blind Dame Fortune rotating her wheel, expressed in his 'As you like it'. Cf. Megha 109. विधिनिबन्धना Having fate for its cause hence dependant on fate. शोकविभ्रुजा Fire of grief.
- St. 25. संप्राप्तजडिमा—जडिमन् means coolness from जड cold, frigid. The brilliance of the sun has perished and he has become cool. Cf. Ku. II. 24 and 33. धामव्यत्ययविह्वलम् the calamity or misery due to interchange of lustro (power.)
- St. 26. सगदः (1) गदया सहितः Having a mace (2) गदेन सहितः full of grief. गिरिवन्धनः मित्रेण By Kubera who is a friend of Shiva. He is the God of wealth and his abode is कैलास.
- St. 27. कीनाश an epithet of Yama the God of death. साशुषवाहने Having his weapon and vehicle—and hence difficult to overcome. Yama has his weapon in hand but is still slighted or insulted. महिषस्य रक्षके has a twofold meaning. With Yama it means 'keeper or protector of his महिष (his vehicle) and (2) keeper of a buffalo—hence a shepherd or a cowherd feeding buffaloes. दण्डहस्ते (1) Having his दण्ड (staff of Yama) in hand (2) with a stick in hand.
- St. 28. कल्पानिल The strong wind at the time of universal destruction (प्रलय). स्कंदः The son of Shiva without the direct intervention of a woman. He is the God of war of the Indian Mythology and was the commander of the army of the Gods in their war with the powerful demon Taraka whom he vanquished and slew. प्रेरकः शिखिनः (1) The kindler or increaser of fire. The Kalpānila increases the flames of fire. Wind is the friend of fire (2) The driver—impeller of the peacock (the vehicle of Skanda.)

पतिततारकः (1) who fells or destroys the Stars. At the time of universal destruction everything is annihilated and the Stars too are hurled away from the sky. (2) who destroyed Tāraka (the demon). शक्त्या see *commen.*

St. 29. भू—धारिणी—Possessing only the bow (in the form) of her eye-brow. All the weapons of Chandi are taken away from her—only her bow in the form of her curved eye-brow is left her. कटाक्षशरशेषा—Her eyebrow being her only bow, the glances are the only arrows. चण्डी—an epithet of Durgā or Pārvati when she destroyed the demon called Mahisha, wife of Shiva. Corresponding to Rudra, she is represented as a very fierce goddess.

St. 30. प्रमथानाम् The retinue of Shiva, his attendants—said to be goblins. (असुरद्विषां For the reading see *commen.*) Originally the word असुर meant God—it is not however used in that significance in the classical literature. The Rāmāshrami derives सुर from सुरा. Those who took it are the Suras and those who did not—the Asuras. माथक—destroyer. कूटस्थ—कूटः सन् तिष्ठति—कूट means immoveable, eternal, hence unchangeable. शोषवैकृतम्=change owing to dryness, destruction.

St. 31. वक्त्र—कंधरः Karkota is the name of one of the principal Nagās. He was once saved from fire by Nala and in return he deformed him so that none might recognise him in his days of adversity. नागशोणित दिग्धास्यः with his mouth besmeared with the blood of serpents. तार्क्ष्यः is a name of Garuda. राजशुकायते a denomina. 3rd per. sing. from राजशुक with the addition of the affix कयङ्.

St. 32. साग्रि—नदा may be construed with the फणावली as well as with घनश्रेणी. (1) (The hoods) possessed of flashes of lightning in the form of tongues having strong poison (which burns like fire). (2) having a cluster—flashes-of lightning possessed of tongues (streaks) like (the flame) of fire, see *commen.* which seems to differ. वासुकि a celebrated serpent, the king of the race—said to be the son of Kashyapa. Vāsuki was used as a rope by the Gods and the demons at the time of the churning of the ocean.

St. 33. प्रथः (*Lit.* standing in the front, hence) foremost. अव्ययम् The eternal one, imperishable. विषणागम्यं Perceptible or

knowable by the intellect (alone). विषणः Brihaspati the preceptor of the Gods. The figure is अदुप्राप्त.

St. 34. असौहित्यं—सौहित्य means satisfaction; असौहित्य—want of satisfaction. स्वार्तिजल्पने—in telling their distress.

St. 35. पुलस्तिपुत्रसंभवः Pulasti is the name of a sage who was one of the mind-born sons of Brahma. Ravana was the grandson of Pulasti or Pulastya. दर्पो—रक्षः—दर्पेण उद्धृता जगतः रक्षा येन सः. रक्षा—protection, safety. दशानन See stanza 1 supra.

St. 36. फलसाधनः The accomplisher of (his) ends (viz. the power of destroying the whole world). निर्विकारः unaltered, unmoved—by the troubles of practising penance. चीरी—चीर means tattered clothes, rays, and even 'a bark.' The penance he practised was very severe.

St. 37. मातङ्ग—वशसा—As Ravana practised penance in the ocean his body was injured by the sharp tusks of elephants and crocodiles. आहारं व्रतयता by him 'abstaining from.' व्रतयता from व्रत and the affix इ (णिच्) in the sense of 'abstaining' from (निवृत्ति) as in 'व्रतयति शूद्रान्नं;' 'he observes the vow of abstaining from eating food at a Shudra's house.'

St. 38. चतुर्मुखः God Brahmā. As the story goes, Ravana is said to have practised the most austere penance for ten thousand years in order to propitiate the God Brahmā and to have offered one head at the end of each one thousand years. Thus he offered nine of his heads and was about to offer the tenth when Brahmā was pleased and granted him the boon. see Ramāyana, Uttarkand. जगद्द्वयम् see comment. जगत्रयम् would be better.

St. 39. रटन्नागम्—रटन्तः नागाः (serpents or elephants) यस्मिन् तम्. नाकौकसाम् the dwellers in heaven, the Gods. हरस्थानम् Kailāsa—a peak of the Himālayas, the residence of Shiva and also Kubera. पटुनादं used adverbially to modify व्यपाटयत् i. e. tore off or uplifted.

St. 40. सहर—स्त्यक्तैः Issuing or proceeding from the shining peaks of the mountain. पूषणि loc. sing. of पूषन् to be construed with प्रकाशमातन्वति. The mountain being very lofty when it was being lifted, the streams on the mountain touched the sun who was near and then the sun began to cry aloud. All the expressions used in the locative, upto stanza forty-six are loc. abs. नद—a great river. For

the difference between नद् and नदी see Malli *commen.* on Shishu. IV. 66.

St. 41. वाजिनः The horses of Surya said to be seven in number and called the Harits. प्रगहा—कंधरान्—with their necks arched on account of their bits being tightened by the pulling of the reins. खलीन is the bit of the bridle and प्रगह the reins. अर्कसारथौ to be taken with जवयति Aruna is the charioteer of the sun. He is represented to be lame. For explanation see *commen.*

St. 42. घूर्णमान—भटे Thrown or fallen from the great mountain which was being shaken. उत्तरीये The clear brook thrown down from the mountain is compared to the upper garment of an intoxicated man who reels.

St. 43. गौरी—महोत्सवे The delight due to the touch of Pàrvati embracing him closely through fear. संकुद—प्रवर्तिनी. प्रतिलोमं प्रवर्तते इति प्रति—तिनि. सामन् and लोमन् when preceded by प्रति, अहु and अव take the affix अ before which the final vowel and the following consonant, if any, is dropped. प्रतिलोमं means 'In inverse order, inversely.' hence contrary to (the wrath of Siva).

St. 44. कपालनयनछिद्रं The cavity or socket of the eye on the head—the third eye of Shankara. जटाबद्धफणावति—a hooded serpent, wound about, tied round—the matted hair of Siva. संकोचितफणाचक्रं used adverbially to modify विशति—The action of entering. The serpent at the time of entering contracted its hood.

St. 45. कृकवाकुध्वजे—The God Kârtikeya. कृकवाकु—means a peacock. कर्तस्वरमयं made of gold (कृतस्वरे भवं कर्तस्वरं). उत्संगसंगिनि clinging to the lap of (his mother Pàrvati). The idea of the stanza seems to be that as the mountain began to shake Kârtikeya was frightened and clinging close to his mother's lap endeavoured to protect his toy in the shape of a golden ram.

St. 46. उत्पश्यति—Expecting, foreseeing. क्रोधरोधार्तचेतसि with his mind tortured or troubled by overpowering rage. रोध does not mean 'checking' here as the Nandi did not check his rage but was overcome with it; see *commen.* भ्रूभागभंगस्य The contraction of the eye-brows (through rage) cf. भ्रूभंगदुष्प्रेक्ष्यमुखस्यतस्य Ku. III. 71. ककुयति Nandi, the vehicle of Shankara. ककुद् means 'the hump on the back of a bull.'

- St. 47. **रुद्रमूलम् इव** as it were having or showing its roots. The white serpents at the foot of the mountain which was being lifted are, as it were, the roots of the mountain which is here fancied by the poet to be a tree. **प्रौढपुष्पम्** having flowers. The stars which are in contact with the lofty peaks of the mountain are its flowers. **रुद्रमूलं** and **प्रौढपुष्पं** are adjectives to **गिरिं** in stanza 48.
- St. 48. **कुञ्जगुञ्जरसिन्धुम्** The bowers on which had murmuring streams. **न्यपीडयत्** pressed down. Stanzas 40-48 form what is technically called a **कुलक** *vide* Stanza 8 *supra*.
- St. 49. **धराधरभराक्रान्ते** *Loc. sing.* to be taken with **बाहौ**. **दधिप्रतिक्रोशः** resounding loudly (through all the quarters) qualifies **सः**.
- St. 50. **शिरच्छेदघ्नचक्रैः** by the circular marks formed by the cuts of the heads which were severed. **नीलकुट्टिमविन्यस्तैः** drawn or painted on a blue pavement. The word **नील** here is probably used on account of Shankar's neck being blue and casting a shade of that colour in front of him. **मण्डलैः** a mandala is a kind of mystical diagram used in invoking a divinity. **कौकुम्भ** made of **कुङ्कुम** saffron.
- St. 51. **आज्ञापयितुम्** to put under command (the ten quarters) **पञ्क्तिसंख्यानि** ten *vide* I. 12. *supra*.
- St. 52. **धाम** lustre, strength. **वैकुण्ठस्य** Vaikuntha an epithet of Indra as also of Vishnu.
- St. 53. **अनवयेन न अवयं**. The root **वद्** implying 'reproach' takes the suffix **य**. **एकवीरम्**. For this compound See Kale's Sanskrit Grammar § 221 g.
- St. 54. **पौलोमी**—Daughter of Puloman and wife of Indra. Formerly the thunderbolt was everywhere successful and Indra's wife used to worship it but now, as it is defeated, Indra is mortified by his wife worshipping it still as of old and hence he becomes **व्रीडासन्नमितानन**.
- St. 55. **दिशन्** *pr. pt.* of **दिग्** to give, grant has **धनं** for its object. **केवलं** may be construed either with **दिशन्** or with **धनदः**—giver of wealth—in its literal sense. **यक्षनाथः** The lord of the Yakshās a class of demi-gods *viz.* Kubera. Kubera is now the giver of wealth and not the lord or owner of it as he used to be.
- St. 56. **धर्म्यं** from **धर्म** with the *Tad.* affix **यत्**, meaning **धर्मादनपेत** not deviating from **धर्म**, just, legal. The affix **यत्** in the sense of 'not deviating from' comes after the words **धर्म**,

पथिन्, अर्थ, and न्याय these being in the ablative accord. to धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते *Pani.* IV. viii. 92. पिशितप्रियम् Fond of flesh. प्रेतराजः Yama the lord of death.

St. 57. आदित्यमणितोरणात् construe with च्युते हुताशने. From the arch or outer gate made of the sun-stones. The sun-stones or Suryakanta stones produce fire by the touch of the rays of the Sun and hence the anxiousness of the Sun to be far away from Ravana's door.

St. 58. निवृत्त—तेजसा—निवृत्तं तत्सरः पद्मस्वापकारणतेजः यस्मात्तेन. who has lost such lustre as would cause the closing of (the sun) lotuses in his lakes. Usually the moon-rise makes the sun-lotuses close and the moon-lotuses to open, but Ravana though he wishes his moon-lotuses to open does not like the sun-lotuses in his lakes to close. He therefore has adjusted the rays of the moon in such a way that the moon has got such rays as would cause the moon-lotuses to bloom but not the sun-lotuses to close. कौमुदं—कुमुदानां इदं—of the moon-lotuses.

St. 59. कज्जल—संभवः subject to स्यात् or भवेत् understood. The cause of the changing or spoiling of the colours of his pictures by the touch of soot. दीपकृत्यः serving the purpose of a lamp. वृषाकपिः an epithet of Agni.

St. 60. लब्धसेवावकाशः finding an opportunity or scope to serve him (inasmuch as he was fatigued. रतिक्रमधुमदेहे) रति—देहं The word क्रमधु is not found in a dictionary hence the reading proposed by the *commen.* seems better.

St. 61. पाताल—स्थम् existing in the midst of his heart—the lower world. पद्मरागं a jewel, ruby. अग्रमांसं the flesh in the heart—the choicest portion. *cf.* Ku. II. 37.

St. 62. कालाभ्रगर्भेऽपि काले Even at a time having (*i. e.* when there are) dark watery clouds (कालाभ्र). Even in the rainy season, when the rivers ought to be flooded and flowing furiously they are (निर्मद) calm through fear of Ravana. वज्रैः=with diamonds; वज्र means also certain plants. See *commen.* वज्रायुधद्विपम् Ravana, the enemy of the bearer of the thunder-bolt.

St. 63. निरन्तरां constant. ज्ञातमनोवृत्तिः knowing or aware of the inclinations of his heart—his liking. हिमागमः The cold season. The cold season had now the duty of making Ravana delighted by the close embraces of his beloved ladies and this was its only use.

- St. 64. दिवः प्रवसता—going abroad from or leaving the heavens. The spring, Madhu, left the heavens and went to Lankā as Ravana who was now the lord of the universe lived there. सर्वर्तुषु—In all seasons. Now there was no serial succession of the seasons but spring with its flowers had always to be present.
- St. 65. जलक्रीडादिनं उदीक्षते—The summer has to wait for the day appointed for his (Ravan's) sporting in water because if it manifested itself on any other day Ravana who was difficult to please, might get angry.
- St. 66. Construe the first line :—तस्मिन् मानिनः त्रामकण्ठग्रहव्यग्रान् इच्छति (सति). त्राम०—व्यग्रान्—Eagerly or intently occupied with the embraces (of their beloved) through fear. Poets have often told us in various places that ladies are frightened when it thunders and embrace their lovers. Vide. Megh. "त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः। सोत्कण्ठानि प्रिय-यसद्वचरी-संभ्रमादिगितानि ॥" also 37 ; 61.
- St. 67. वीजयति. See *commen.* which says the reading वीजयतु would be preferable. अष्टद्वस्तपर्यायसंपदा. Construe with अश्रान्ता. With her wealth of the (use in) succession of the eight hands. The idea is that ordinary persons engaged to fan him might be soon tired as they have only two hands to do the work but Chandi has eight hands and by making use of them in turn she might be able to fan him without being tired. अभिप्रेप्सुः wishing to obtain.
- St. 68. श्रवणाक्षेपमारुतैः by the breezes excited by the flapping or or moving of his ears. भू०—भीतो—भक्ति means decoration. The ground there was decorated with flowers arranged beautifully and Ganapati was afraid lest the arrangement might be spoilt by the breezes of his ears. गणाधिपः The Gana's are a class of demigods who are the attendants of Siva and under the special superintendence of of Ganesha. Ganesha is represented as short and fat, having four hands and the head of an elephant with only one tusk.
- St. 69. संसर्द—assembly. स्मिताकृतविभ्रमैः with smiles and (other) amorous movements due to emotion (आकृत). कठिनागमः—whose arrival or appearance is painful and exciting. प्रतीहार्यां *Inst. Sing.* of प्रतीहारी A female door-keeper.

- St. 70. शुद्धान्तं—Harem. लीलो०—व्यग्रः occupied only in instructing them in amorous or playful sports.
- St. 72. भ्रातरि—Indra is called the brother of Vishnu; because Indra is the son of Kashyapa, and Vishnu in his Vamana incarnation took birth from Kashyapa. विडौजसि *loc. sing.* of Bidaujás an epithet of Indra.—शायिका 'Sleeping' from शी.
- St. 73. आत्मस्ववृणं—सुतरां अनुगुणं स्ववृणं, आत्मनः स्ववृणं. Favorably disposed towards us (the Gods). सुदर्शनः easily to be seen.
- St. 74. This and the following three verses from what is called technically a कलापक, all forming one sentence. स्व०—वर्तिनि adjective to स्वर्गे.—Standing motionless through (their) desire of (hearing) the reply. By स्वर्ग are meant here the Gods living in the heaven.
- St. 75. कुक्षिस्थ०—द्रुहः Bearing the weight of the whole three worlds which are in my stomach. *Cf.* Notes I. 18; *Supra.* मर्त्यव्रीकुक्षिवासं Remaining in the womb of a mortal woman *viz.* कौसल्या.
- St. 76. एक०—पराभवम् 'a defeat in which all his heads will be cut off by one arrow.
- St. 77. वाचामगोचरः—'Beyond the reach of speech' (*i. e.* who can not be the subject of an accurate description with words). वेदविद्वेयः known to those (alone) who have understood the Vedàs. वर्षातल्पं His autumnal bed. Vishnu is supposed to sleep during the autumn and then get up. *Cf.* Mudrá. III. 21.
- St. 78. चिरशयनगुरुं made heavy or benumbed through the long sleeping (of Vishnu). शिथिलत०—महार्णवः who shook the ocean with the long sigh breathed forth from his row of expanded hoods. The metre of this stanza is पुष्पितायां for which see *commen.*
- St. 79. तरसा—quickly, in haste. व्यालम्बैकपदान्तम्—one end of the cloth of which was hanging down. निद्रा०—युगः with his eyes made heavy and red by sleep. लीलालसव्यासया (In which) the sportive stepping forth looked very graceful. न्यास is the placing or putting down of the feet. निर्जित-वारणंद्रगमनः surpassing, excelling, the gait of the lord of elephants (ऐरावत). The metre of this stanza is शार्दूल-विक्रीडित.

CANTO III.

- St. 1. प्राणसमस्य—as dear (to Shree) as her own life. विविशाम्—from विश् to enter. पूर्ववर्तिर्णः—come down (on the earth) before (the incarnation of Vishnu as Rāma). सम्यक्-adv. modifying ततान. सम्यक् ततान decorated appropriately, or properly. The metre of the canto excepting the last five stanzas is generally उपजाति.
- St. 2. विवस्वान्—The sun—from वस् to shine. दक्षिणाशाम्—object to आलम्ब्य. (1) The southern direction. (2) The hope of (obtaining) a gift. करप्रसारी (1) spreading his rays (2) stretching forth his hand (to beg). निःस्वाः ऋत्विक्—an indigent priest. ऋत्विक्—ऋतौ ऋतौ यजते. धनदस्य वासः—The residence of Kubera—the Lord of wealth—hence the north which is presided over by Kubera. (2) The abode of a liberal—generous person. At the advent of the spring in the उत्तरायण, the summer solstee, the sun goes from the south to the north of the equator. The poet fancying the sun to be a poor person say that he travelled where he learnt that धनद lived. For similar description about the sun's going northward. Cf. जिगमिधुर्धनदायुषितां दिशं etc. Raghu. IX. 25 and Ku. III. 25. The metre of this stanza is इन्द्रवज्रा.
- St. 3. मनोमयश्रुति qualifies रूपं. Having a splendid or attractive colour—beauty. नवकुङ्कुमलाभ्या—Rich in opening buds. वनस्थलीभिः—स्थली is natural and स्थला is an artificially prepared ground. दीपवृक्ष. Lamp-sticks or stands. The champaka trees with glowing and blooming buds—are compared to lamp-sticks placed purposely by nature as if for the reception of the king It should be noted that दीपपुष्प means a champaka flower. The figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 4. संपिण्डितात्मावयवाः Having contracted their parts. The adjectives have two meanings. The पद्म is compared to a person who feeling very cold in water wants to be in sun-light. The word अवयव in the case of the lotus means the leaf of the lotus plant and in the case of a human being its limbs viz. hands, feet etc. कण्टकितोर्ध्वदण्डाः whose stalks are thorny and erect. Through excessive cold the body of a human being becomes horripilated. अन्त—वस्ता—Troubled by the excessive cold due to living in water. For the compound see *common*. वसन्तात्पद्माम्यया —*Ist. sing.* The affix काम्यच् is aded in the sense of wishing for that

which is denoted by the noun. The metre of this stanza is इन्द्रवज्रा.

St. 5. दीर्घविलोचनानां—of women having large eyes. आलोल-भिन्नरागः with its (red) colour blended with the glow of the unsteady eyes. Cf. Raghu VI. 13; and Shaku. I. 15. परिणाम-गम्यम् which is acquired after full development, maturity. The red hue of the Ashoka sprouts being mingled with the red colour of the eyes of the women was deepened. The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 6. स्फुरन्ति *nom. pl.* of the *pr. pt.* of स्फुर—nenter, qualifying नवकुङ्कुमलानि. शोणितपाटलानि Reddish with the blood (of travellers). तीरीफलानि—The points or heads of the arrows. तीर means an arrow and तीरी is its fem. in the same sense. The Karavira flowers are called the heads of the arrows of Madana who is कुसुमायुध—because travellers who are far away from their beloveds are put in mind of them and feel great pangs of love. The Karavira buds are red with the blood of these travellers, whom they have wounded.

St. 7. सालक्तकपादघातम् a kick from (a young lady's) foot, painted with a red dye. अलक्तक is the red resin of certain trees, red lac or sap formerly used by women to dye certain parts of their body. It is a wellknown convention of ancient Sanskrit poets that certain trees before putting forth blossoms required certain actions from young ladies, to be done. These are called their दोहद. See *comment.* vide Megh. II. Raghu. VIII. 68 and Jog. Ratna I. 17. रणवृषुरम् is an adjective to सालक्तकपादघातम्. उद्धूतरोमाञ्चः horripilated, with the hair standing on end with joy. The पुष्पाङ्कुराः are compared to the hair standing erect on account of the touch of a woman. The figure is उत्प्रेक्षा and the metre is इन्द्रवज्रा.

St. 8. महीधर्मभि—on the top of the mountain. भ्रमरेंद्रनीलैः with the Indraneela stones (sapphires) in the form of bees. शिखिकण्ठनीलैः is to be construed with भ्रमरेंद्रनीलैः. गृहीत—दातुकारः resembling or having similarity to a brilliant crown. The Karnikara tree, with bees on it, resembles a crown set with precious stones on the head of the mountain, the supporter of the Earth. The metre is उपेन्द्रवज्रा.

- St. 9. अंशुचयेन by the multitude of the rays (of the sun). हेमन्तम् The winter, the cold season, which is an enemy of the lotuses which fade or are destroyed at that time. Cf. विलीनपत्रः प्रपतत्तुषारो हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये ॥ Ritu. 4. 1. उद्धृतकण्टकेन adjective to वनेन. (1) with its tormentor destroyed. कण्टक is any troublesome person, a thorn in one's way, hence an enemy. (2) having small thorns. रम्यं जहसे (1) smiled beautifully. (2) was blown open in a splendid way. see I, 55 *supra*.
- St. 10. निसर्गेण निपक्वभावाः naturally attached to or attracted by. दीप्तेष्विव as if because they were on fire (on account of the full-blown flowers).
- St. 11. विनिद्रपुष्पाभरणः Decorated with (i. e. possessed of) full-blown flowers. The propriety of this adjective is to make the comparison with fire possible. समुल्लसत्कुण्डलतावनदः entwined with the blossoming Kunda creeper. This shows the similarity of the Palāsha, with fire having ashes—the kunda flowers being whitish. मन्मथदाहवन्हिः. The fire which burnt the God of love. Vasanta is the particular friend of the God of love who was burnt by Siva.
- St. 12. वसन्तं—खेदितानां scorched with the excessive heat of the spring. विद्रुमभंगताम्राः red like pieces of coral. निष्कासिताः drawn or taken out. For explanation see *comment*.
- St. 13. प्रालेयं—गलना Dejected through separation from her lover the season of snow—the winter. क्षयम् (1) leanness, thinness; (2) shortness. कूरातपथान्तः (like a traveller) oppressed with the cruel heat. The nights became short and the days long. The figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 14. स्मरस्य आहवयामकल्पं like the battle-field of the God of love. The affix कल्प is added to a word in the sense of 'little less than.' भ्रान्तशिलीमुखान्कम् (1) In the case of the garden 'marked with bees wandering here and there.' (2) with the battle-field—'marked with arrows flying here and there.' रक्त—कीर्णम् (1) strewn with Karavira flowers with a bright red colour. (2) occupied by warriors with their hands shining with streams of blood. The figure is श्लेष.
- St. 15. रामानुगतः followed by young women. रहोविहारैः amorous sports in secret. संभावयामास honoured, frequented.
- St. 16. अप्रमादं 'diligence,' object to कुरु. अङ्गौ—on the foot

विहर०—पुटेः—, कक्ष्या means a woman's girdle and तुलाकोटि is an anklet. The figure is उत्प्रेक्षा.

St. 17. अर्धदृष्टिम् side-long looks, glances. अनंगक्षतयैर्व्यवृत्तिः Her composure or calmness shaken or upset by the God of Love. दूरस्थ—व्याजेन. Under the pretext of plucking a bunch of flowers that were (rather) high up i. e. not quite within her reach. Metre इन्द्रवज्रा.

St. 18. चरणान्तरागे The painting with the red lac, of the foot. तत्प्रतिपक्षनेत्रे in the eye of the rival (wife). The red dye while painting the foot of the king's beloved also reddened the eye of her rival who became jealous of the love shown to her rival.

St. 19. सुदत्याः gen. sing. of सुदति. अयुष्परेषुव्यथितेऽपि 'Though it was not pained or troubled by the dust of flowers.' The king wanted to kiss his beloved but could not do so openly in the presence of her co-wives or rivals and hence though his beloved's eyes were not troubled really by the dust of flowers, to deceive the other ladies, he blew the wind of his mouth in his beloved's eye and thus found his opportunity.

St. 20. विन्यस्तरागं coloured, reddened. कठिनं पलाशं a leaf which was hard, not tender. प्रवालकृत्ये विनियोजयन्ती trying to put it to the use of a tender sprout. The young lady's hand which was red naturally cast its lustre on the leaf in her hand, thus deceiving the lady into the belief that the leaf was tender and reddish. She then wanted to use it as a decoration, so the king who was near, was amused to see her thus deceived and embraced her with a smile (सस्मितम्).

St. 21. This and the two following stanzas form what is called विशेषक—a group of three stanzas forming one grammatical sentence. cf. II. 9 *supra*. द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः स्याद्वि विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदर्थं कुलकं स्मृतम् ॥ In this stanza the face of a lady is compared to a bower of the Madhavi creeper and the adjectives are capable of a double interpretation. The lady herself is called the Lakshmi (Beauty) of the garden and the poet shows, by double-meaning adjectives, their similarity to each other. स्निग्ध—रुचिरं (1) when taken with the bower this means 'looking beautiful on

account of the row of fine birds (sitting there); (2) as applied to the face 'attractive on account of the set of her beautiful teeth.' प्रियंगुश्यामशुतिः (1) appearing dark coloured owing to the (contact of) Priyangu. (2) Having a darkish colour like the Priyangu. चारुतमालकान्ता (1) attractive owing to the (contact of) the beautiful Tamala tree. (2) who had very beautiful hair. (चारुतमः अलकान्तः यस्याः सा. गन्धाद्भृङ्गचक्रं applies to both in the same sense. 'which attracts a swarm of bees by its fragrance.' विभर्षि to be connected with इच्छेवमूचे ललना सखीभिः in stanza twenty-three.

St. 22. मध्येल्लाटे see I, 59 *supra*. तिलकस्य (1) (existence) of the Tilak tree; (2) of a mark (as of sandal or other unguents). पाटला (1) A kind of creeper; (2) Red, Reddish. पुन्नागं—विभूषितायाः (1) adorned with a Punnaga tree; (2) adorned by the company of the best of men. 'Words in apposition to शृङ्गारक. नाग. and कुंजर are placed first in a compound.' अशोकभावम्—(1) the existence of the Asoka tree; (2) the state of being free from pain. This stanza carries on the similarity of the उपवनलक्ष्मी and the lady. The metre of the stanza is इन्द्रवज्रा.

St. 23. उद्यानविहाररागम्—The desire of sporting in the garden. The friends of the young lady ask her not to sport in the garden, as she herself was the Lakshmi of it.

St. 24. आनील्या—इष्वरील्या a little dark, darkish. निरस्तः destroyed or driven. विपक्षचक्षुः The eye of her rival or fellow wife. See *comment.* also.

St. 25. हारिप्रलापः (Dashratha) of agreeable speech, having a pleasing discourse. मदमन्दयातम् adj. to चक्षुः. निकटोपयाताम् who had gone near him.

St. 26. लोभेन greedily *i. e.* eagerly, intently. विलसत्प्रमूनम् adj. to पुष्पतरुं. Looking beautiful—resplendent with blossom. शुभाभिः adj. to नयनप्रभाभिः Bright, clear, beautiful. शारत्विषम् of a variegated colour. The colour of the tree with its flowers mingled with the brilliance of the eyes who gazed at the tree, gave it quite a variegated colour.

St. 27. भृङ्गीसरणी The row of female bees. कज्जलरेखिणी having a line of soot or lamp-black. The dark row of bees on the Champaka buds is compared to a line of smoke with soot of a lamp. 'The truth of the stanza however' says the *comment.*

men. 'is doubtful.' Generally bees are seen to dislike the Champaka flowers. See *commen.*

- St. 28. शितिकान्तिजालैः with the shades (*lit. mass*) of its dark colour. उदन्यया on account of thirst. *vide* Pani. VII. iv. 34. The verbs अशनाय, उदन्य and धनाय are irregularly formed. इन्दीवरत्नं the state of a blue lotus. The brilliant dark colour, of the eyes of the female deer cast on the red lotus makes it look like a blue lotus.
- St. 29. पद्मरजोवितानैः (covered) with canopies or sheets of the dust in lotuses. स्ववर्त्मरेखाभिः The lines—traces—of his path. The water was covered over with the lotus-dust and hence when the swan passed here and there his path left clear traces. The poet fancies that the swan distributed and gave portions of the lake to the birds. The figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 30. इयत्प्रमाणः—इयत् प्रमाणं यस्य सः 'This much.' मद्गुः a kind of aquatic bird. see *commen.* शोषाय विसारितांसः—शोष dryness, drying; अंस is the shoulder. By the spreading out of the side-wings *i. e.* the shoulders the bird as it were showed the quantity or extent of the portion of the lake it wanted for itself.
- St. 31. तरंगलेखैः by portions of waves. नु possibly. द्रुहिणेन—By the Creator. द्रुहिण is an epithet of Brahma. कृतादिकर्मा of which the first action (of painting) was done. The idea is that the lotus which was red, because of its having been painted with a red dye by Brahma, has its colour washed off and has become white. Some one would say 'this was not the case, for had it been true, Brahma would have painted it red again,' and hence to remove this suspicion the king says 'possibly it is not again favoured by Brahma and therefore it remains white.' The natural whiteness of the lotus is apprehended to be due to its colour being washed off, hence the figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 32. दृषा to be construed with स, means noble (*lit. the chief of a class*). Young, vigorous. इन्द्रोपमखेलगामी walking sportively (gracefully) like Indra. दीर्घिकां—a well. The figure is अनुप्रास.
- St. 33. क्षत्र—कैतोः see मनुवंशकेतु I; 55. तरङ्गदोषा *Inst. sing. adj.* to कमलाकरेण. with its hand in the form of a wave. सौवर्णमूत्र-

भियम् the beauty or splendour of a golden thread (as a decoration.)

- St. 34. ऊरुद्वयम् Thigh-deep, reaching as far as the thigh. The Tad. affixes द्वय and मात्र are added in the sense of 'measuring as much as.' For the compound see *commen.* वीचीकराघेण with the forepart of his hand, the waves. व्यास्फालयामास. splashed, struck. The metre of the stanza is इन्द्रवज्रा.
- St. 35. अवगाहे *loc. sing.* entering—sporting in water. पीन—means plump, round. उदासे 3rd per. sing. *pass. perf.* of अस् with उत् to scatter, to throw away.
- St. 36. क्रीडापरिक्षोभरयेण by the sudden disturbance or agitation (of the water) in sport. कुसुंभरक्तात् Red with safflowers. कञ्चुक A bodice, a dress fitting close to the upper part of the body. The water of the well covered with lotus-dust, coming into view when the dust was removed by the sporting of the women looked, as if taken out or drawn out from their safflower-red bodices, which resembled in colour the dust of lotuses. The figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 37. उत्कण्ठकदण्डम् Having a thorny stalk. छिदया *Inst. sing.* with cutting, plucking. दीप्ता—fierce, effective. The idea is that the ladies did not cut a Saroja because it had thorns but took away a number of Indeevaras as they were delicate; just as a king who rules in such a manner as to uproot all his enemies with a firm hand (उत्कण्ठकदण्ड) is not troubled by any one but one who is mild, weak (मृदु) and is attacked by all. With this idea compare तुल्येऽपराधे स्वर्भावर्भावनन्तं चिरेण यत् । हिमांशुमाशु प्रसते तन्म्रदिनः स्फूर्तं फलम् Shishu. II. 49. The figure is अर्थान्तरन्यास.
- St. 38. बाला—सुखाय for the pleasure of embracing a young woman. बाला is a young woman of or less than sixteen years in age. जलाविरितमूर्ति *adverb.* modifying the action of going in. यातुः For the compound see *commen.* 'With his body covered (drowned) with water' i. e. swimming below and not on the surface of the water. यातुः *gen. sing.* of यातृ from या to go. वैमल्यम् clearness, lucidity. On account of which, the king could be marked even from below the surface of the water. जलाशयानाम् Reservoirs of water. There is a pun on this word. In Sanskrit the letters ल and ह being identical, the word also can be interpreted as जहाशयानाम्

meaning 'of those who are irrational-stupid.' प्रसाद means (1) clearness; (2) favour, propitiousness. The metre of this stanza as well as the preceding one is इन्द्रवज्रा.

St. 39. सरोजपण्डे in a heap or collection of lotuses. योषिद्द्वितीयेन-योषिद् द्वितीया यस्य तेन. *lit.* with a woman as his second, *i. e.* in company of a woman. निहितावतंसम् ornamented or decorated (with a flower). The bees driven away by the king went as it were in revenge to the ears of the other women as if to tell them that the king had concealed himself with their rival behind the heap of lotuses. The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 40. केलीकलहे love-quarrels, quarrels in sport. वीचीकणिका: drops of the waters of the waves. संवरणानि see. *commen* 'screening', 'hiding', 'concealing'. The drops of water were standing on the lotus-leaf, and when the pearls fell on the leaf they could not be distinguished from the drops of water.

St. 41. बाल—दृढ: attracted by the suspicion of a bit of a tender lotus-fibre. The *commen.* interprets otherwise, which see. शंखमयस्य made of a conch-shell; adj. to वलयस्य in the first line. The swan took a piece of bracelet made of conch-shell to be a bit of lotus-fibre and hence first siezed it and then threw it away when it found it to be something else. The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 42. रोधो—संभोगतः Due to the enjoyment of the beloved, in the bower of creepers on the bank. व्यलीकात् from (the charge of) fraud, deception, false-hood. The fraud consisted in enjoying one lady in the bower and deceiving her rivals. But the king's act was not noticed by the other women as the sound, made by the girdle, could not be distinguished from the cackling of the geese and hence no suspicion was created in the hearts of other women.

St. 43. निरुद्ध—धरोष्ठः adj. to गण्डः in the last line, 'of which the smile and the throbbing of the lower lip were checked' (not shown). For compound, see *commen.* समाविष्कृतरोमदर्शः which manifested the thrilling of the hair; this also qualifies गण्डः जला० उपगृहि embrace. उद्भासकः Showing, making evident. In spite of the king's effort to conceal the embrace of the lady, who was below the surface of water, his cheek by the thrilling of hair showed it clearly.

St. 44. नीलोत्पलयोः Two blue lotuses. In an ordinary Kamala

no other dark or blue lotuses are seen while in the lotus here *i. e.* the face of the lady two other blue lotuses *i. e.* her two eyes, are seen to bloom and hence the swan could make out that it was not a full-blown lotus. Coustrue इत्यात्तशंकः इंसः सरस्तरन्त्याः सुदत्या वदनं न सिषेवे. The commentary construes otherwise and means to say that the swan on that suspicion, attached itself to the face of the lady and not the lake (सुदत्या वदनं सिषेवे न सरः) see *commen.* The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 45. सुगन्धि—कृष्टं adj. to भ्रमरीसमूहम् attracted by the sweet fragrance of her breath. At the end of a Bahuvrihi compound गंध becomes गंधि when preceded by उत्, पूति, सुरभि or सु or when the compound involves comparison. अन्तःसलिल-प्रवेशात् to be construed with तत्याज. 'By entering into water.' तत्याज avoided, got rid of.

St. 46. चीनांशुक—कृतहलेन adj. to मत्स्येन. Which was eager to devour the jewel on the girdle, which (jewel) could be seen on the back dressed in (or covered over) with fine China silk. उपनितम्बं—नितम्बस्य समीपं. an Aavya. compound. संत्रासभ्रष्टु modifies चकंपे. (Trembled in a manner) in which the eyebrows were contracted through excessive fear. The fish deceived by the red colour of the jewel and thinking it to be a piece of flesh, went near her hips and smelt it, and finding that it was not flesh went away. But the woman was frightened and trembled through excitement. The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 47. सव्यपदेशम् Under some pretext or another. व्युदस्तयासाः to be construed with अन्या in the first line 'deprived of her garment.' कपटप्रयोगः Use of fraud or क—पट using water as garment. See *commen.* विभर्ति—saves, protects. The figure is अर्थान्तरन्यास.

St. 48. हतान्तरिया अन्तरीय means an undergarment. पयसः प्रसादात् to be construed with व्रीहोपतप्ता. on account of the clearness of the water. व्यर्थ—वृत्तिः adj. to काचित्. वृत्ति means 'doing' वर्तन. 'whose tears and entreaties (*lit.* bowing down) were fruit-less.' संभ्रमयांबभूव agitated *i. e.* made turbid. The lady entreated the king to give her garment, to no purpose, and hence to conceal herself from the sight of others, she whirled the water and made it turbid.

St. 49. सामि Ind. Half. मुख—दृष्टिम् qualifies कलहंसशावम्. of which the sight was obstructed (*i. e.* which was prevented from

seeing) on account of its putting its beak (in the lotus-bud). उत्खण्डितवीचि modifies प्रयेते and निःशब्दम् modifies उत्खण्डित. Cutting or going through the waves without making a noise. For the dissolution of the comp. निःशब्दः see *commen.* The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 50. संशोभितो—क्षिप्ता adj. to एका. Tossed or thrown by the strong wave of the lake which was agitated. वृष्टत्व—रम्यं modifies आललंघे. In a manner beautiful on account of the removal of the charge of boldness (forwardness). She could not be called forward as she was driven to this action of embracing by, the fierceness of the wave.

St. 51. पुराणं qualifies पदं in the third line. स्फुटकुंकुमाङ्गम् In which the mark of saffron was clearly visible. The lady suspected that the nail-mark was made by her rival while in reality it was her own.

St. 52. शशांक—मुषः *gen. sing.* adj. to राजहंसस्य. which has stolen the beauty or splendour of the disc of the Moon. गन्धोज्ज्वल—छेदेयु In (or at the time of) lopping off the tips of the filaments (of a lotus) excessively fragrant. The beak is apprehended to be besmeared with the red colour of the lotus. प्रवालैः with corals. The figure is उत्प्रेक्षा and the metre इन्द्रवज्रा.

St. 53. इन्दीवर—संचारितैः By its flights in the midst of the blue lotuses. निजपक्षशोभां object to निधाय. The beauty of its wings. अतः from them *i. e.* the blue lotuses. Does the bee give the lotuses the colour of its wings and take from them their pollens ?

St. 54. विभिन्न—ङ्गम् marked (painted) with a red dye spreading on account of being wetted by sprays of the breaking waves. चारुतया shows the cause of Lakshmi's liking (लोभ). तत्र about those lotuses. आस. See Canto I, St. 29 *supra*. The figures are उत्प्रेक्षा and अनुप्रास and the metre is इन्द्रवज्रा.

St. 55. बीजत्वं—(construe with यातोतु). The state of a seed विरिञ्चिमृष्टिः the creation of Brahma. विपाकनीलशुति adj. to पद्मबीजं. Having a dark-blue colour on account of ripeness. कोशादुदस्य Having been thrown out of the cup or hollow. The idea of the bee's having been transformed formerly into a lotus-seed was suggested to the lady, by the resemblance of the two in colour.

St. 56. तदस्त—धारा The stream of water flowing from the

syringe in her (or their) hands. न अलं बभूव Did not reach or gain. See *commen.*

St. 57. निकाम—द्विरेकं In which (bnd) were 'sleeping bees which had drunk their fill. The word द्विरेक is derived from the formation of the word भ्रमर which has two rs in it hence द्वौ रेफौ यस्य स द्विरेकः. करा—दण्डा shaking or moving the long stalk of the lotus with her hand. कूजयति causal of कूज् I. P. to make a sound. By shaking the stalk she made the bees inside the lotus hum near the king's ear. The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 58. पद्मविलोचनेभ्यः From her eyes—the lotuses. कौमुदगंधलुब्धान् attracted by or coveting the fragrance of the night-lotuses. ऊदाब्जनवाप्पविन्दून् Tears (black) with collyrium. The bees are compared to the tears of the lotus-plant, flowing on account of her separation from the sun.

St. 59. वासरजङ्गमानां पती The lords of the day and the world i. e. the sun and king Dasharatha. पर्याय—तन्त्रौ supply स्तः. Having a system or arrangement of rest and service of others alternately; devoted to rest etc. alternately. अधिवारि an adv: एकत्र एकस्मिन् (—मज्जति सति.) The sun. The idea seems to be that when one i. e. the sun went to rest, the king left off his sport in the water and hence they are पर्याय० etc.

St. 60. निद्राहतांभोजनिमीलिताक्षी The सरोजिनी is likened to a woman hence the adj. is capable of a twofold application (1) with her eye shut in the form of the closing lotus. निद्राहत in the case of the lotus, of course means by लक्षणा, the closing of the lotus at sun-set. (2) With her eye shut like the half-closing lotus. For the two-fold dissolution of the compound, see *commen.* रुग्णम् broken. pp. of रुज् 6 P. मृणालीवलर्यं (1) the circle (collection) of lotus-fibres; (2) a bracelet made of lotus-fibres.

St. 61. कृतोपकारस्य—which had been of use to them (for their sport). द्वयोः in the two viz: भृगावली and पद्म. दन्तच्छदयावकम् The red lac on the lips. दन्तच्छद—दन्तादधायन्ते अनेन i. e. that which covers the teeth, hence the lips. Cf. दन्तवासम् *supra*.

St. 62. वृषवाहनस्य तुल्यः Words having the sense of 'equal to' 'like' such as तुल्य, सदृश etc. govern the *Gen.* or the *Inst.* of that with which any object is compared. वृषवाहन is God Shankara. लभितभूषजानिः लभितभूषाः जाया यस्य सः At the

end of a Bahuvrihi Comp. जाय is changed to जानि. The figure is अनुप्रास. भूषा is the same as भूषण.

- St. 63. आकृष्टदृष्टिः Adj. to काचित्. Whose sight was attracted. द-
क्ष्मीभुजा *Inst. sing.* Construe with वभाषे. By King Dasharath
वासरसंविभाजः *Gen. Sing.* Adj. to गगनस्य. Having twilight;
at twilight hour. कुचानघ्रतनुः with her body stooping on ac-
count of her breasts. सवाल—पाणिः सवालव्यजनः एकपाणिर्यस्याः
सा. Having a chowrie in one hand. The metre is इन्द्रवज्रा.
- St. 64. सकुंकुम—युतिः 'appearing like a woman's breast painted
with saffron.' This is an Adj. to तपनः in the third line.
तापं निधाय. Having transferred its agony or pain (*lit.* Heat,
glow.) The heart of the travellers (प्रोषित) is pained at
the sight of the evening sun as it resembles the breasts
of their beloved. अपरान्तसागरे. In the western ocean. The
metre from 64 to 76 is वंशस्थ, which is defined as
"जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ."
- St. 65. तनुः Construe with जगत्सृजः in the second line. The Sun is
called the body or form of the creator. (See *commen*;) or per-
haps Sandhya personified is meant as she is the daughter
of Brahman. विद्रुमभंगलोहिनी Red like the pieces of coral.
समं construe with सरोरुहैः Together with the lotuses
हिरण्यबाहोः of God Shankara. हिरण्यबाहु is an epithet of Shiva.
हस्तपंकजं construe with मुकुलं विधत्ते. The lotus (in the
form) of his hands. The idea is that at twilight the hands
of Shiva also are folded in prayer and resemble the bud of
a lotus ; hence the twilight hour makes, not only the
lotuses but, even the hands of Shiva to become like a bud.
Another meaning is possible; विद्रुम० means 'one who is
red with pieces of corals' hence very rich; हिरण्यबाहोः also
means 'one who wears golden ornaments on his arms'
hence some rich person; thus the former makes the latter
fold his hands either in respect or for asking for more
wealth.
- St. 66. प्रमाणं *lit.* measure, hence quantity, depth. करेण—by the
ray or hand. वीचीवल्यस्य मस्तके above the circle of the
waves. विभाव्यमान—कोटिना adj. to करेण. The flashing or
gleaming of the ends or tips of which, could be marked.
विभाव्यमानस्फुरिता अग्रकोटिर्यस्य Just as a man who wants to
show the depth of water, in a certain place, gets in and
shows from inside the depth of the water to outsiders, so
the sun drowns himself in the sea, as if to show the depth

of the sea with his hands—the rays. The figure is उत्प्रेक्षा based on श्लेष.

- St. 67. विकीर्णसंध्यारणितं Reddened by the spreading evening. शतक्रतोः दिशः of the direction presided over by Indra; i. e. the East. शतक्रतु is an epithet of Indra from शत a hundred, क्रतु sacrifice. Cf. तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं etc. Raghu. III. 49. अभिनिष्पततमः *nom. sing.* is an adjective to जगत् in the last line. 'With darkness issuing forth'. पतंग—लेहितं Reddened (i. e. made red-hot) by the heat of the Sun's lustre, निवृत्तिम् *Lit.* Happiness; coolness. The idea of the stanza seems to be, that just as an iron-ball made red-hot in fire, appears red first but afterwards when it begins to cool looks black, so the world red in the evening because of the sunlight, has darkness issuing out of the east gradually and seems to become cool. See *commen.* also.
- St. 68. पुरुद्धत—श्रियम् The beauty of the smile on the face of the East. Object to विभ्रति *loc. sing.* of the pr. p. of भृ—to be construed with हिमांशुर्विवे. निर्मोक्षम् skin, especially the slough of a serpent. The sky as it were cast off its slough in the form of the darkness. अञ्जनत्विषा *inst. sing.* Construe with तमसा. 'appearing like or resembling collyrium.'
- St. 69. अवसरे construe with वचःश्रियः At the time of i. e. while Dashrath was speaking. निष्ठां उपनीतं qualifies मधु. Prepared or brought forward. स्खलद्गिराः *adj.* to प्रमदाः with their words faltering (on account of being intoxicated) अपाययन्त *causal* from पा to drink.
- St. 70. गण्ढपमधु mouthful of wine. दन्तच्छदपद्मवः The delicate sprouts in the form of the lip. See *commen.* A better interpretation would be to take पद्मव as meaning 'the red lac or dye (अलक्तक)'. निपीतपानावसरोपदंशकः The relish or condiment at the time of drinking (wine) उपदंश or—शक means anything which excites thirst or appetite, a relish. At the time of tasting the mouthful of wine the दन्तच्छदपद्मव red lac on the lips became the उपदंश condiment (In Marathi तीर्डी लावणं).
- St. 71. लसितोत्पल *adj.* to मधु with a lotus dancing in it विपन्नगोत्रेण (culling her) with the name of a rival wife. This is what is called गोत्रस्मृद्धि 'calling by a wrong name'. cf Ku. IV. 8. रागवत् (*adj.* to अग्नि) Red. Though it (the wine) was not drunk by the woman her eye became red as she got

angry. श्रमवारि perspiration, sweating—due to her anger and sorrow.

- St. 72. शर्वरीकृतः *Gen. Sing.* of the maker of the night. Adj. to मुखेन्दु. The application of this adj. to the face is due to its being called or identified with the Moon. प्रतिबिंबं the reflection (of his beloved's eye). मधुभाजि (*Loc. sing. adj.* to भाजने)=containing wine. The idea is that though the Moon in the form of the woman's face caused the lotus to close the reflection of her eye filled the place of the lotus *i. e.* the woman was extremely beautiful and her eye resembled a lotus.
- St. 73. पंकजगर्भसौरभं Adj. to मुख Having fragrance like the interior of a lotus. समन्मथेन struck with or overpowered by Love. चपके=in the wine-glass; चपक is a vessel used for drinking wines. The moon, like a lover wishing to come in contact with the fragrant mouth of the lady, with his body reflected in the wine-vessel, trembled, (as if through emotion). Note the peculiar construction हिमांशुना चकंपे. the figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 74. मदघूर्णलोचनाः With their eyes rolling about in intoxication. शुचिरूप्यभाजने In the white silver-vessel. मधुनः construe with स्वरूपं. इन्दु—गोपितं concealed by the reflection of the moon. Owing to the whiteness of the vessel and of the reflection of the moon, the silly ladies could not understand the real nature—colour etc. of the wine.
- St. 75. मानात् Construe with पूर्वं. मान is the haughtiness excited by jealousy, jealous anger as distinguished from their natural haughtiness. (प्रवृद्ध० अनन्य०) प्रवृद्धवामत्वं Excessive refractoriness, perverseness. अनन्यसाधितं *Lit.* brought about by nothing else *i. e.* natural. The wine before removing their anger due to jealousy, removed their natural perverseness. मानात् could be construed with प्रवृद्धवामत्वं also. The *commen.* interprets पूर्वं in a different way q. v. It therefore interprets मानात् as परिमाणात् and leaves अपि altogether. Construe the last two lines:—तासां हृदये स्मरं बबन्ध नु विलोचने रागं (बबन्ध नु) मुखे सौरभं (बबन्ध नु). The figure is उत्प्रेक्षा and the metre उपेन्द्रवज्रा.
- St. 76. प्रबन्धा—कातरम् Agitated or made uneasy by the continuous drinking. Construe with विधानृतेजसं (दशरथं) in the last line. प्रियाङ्गुतल्पे on the bed of the lap of his beloved. निशात्यये At dawn, when the night had passed away.

मङ्गलवन्ति (*acc. pl.* qualifies वाक्यानि, object of विधाय) auspicious. वन्दिनः The bards or panegyrists. The bards formed a distinct caste sprung from a Kshatriya father and a Sudra mother. They were also known as Vaitālikas. See Prof. Mon. Wm.'s Shaku. III, 109. Metre. उपेन्द्रव्रजा.

St. 77. उद्गमस्य getting up, rising. The adjectives apply to the king as well as to the Sun. अनुरक्तमण्डलस्य means, in the case of the Sun, (1) Having a red disc. (2) With the king 'Having the circle of his near and distant neighbours attached to him.' मण्डल is a technical term in politics and the circle of the king's near and distant neighbours consists of twelve kings:—विजिगीषु or the central monarch, the five kings whose dominions are in front of his, the four kings with their dominions in the rear of his kingdoms, the मध्यम or intermediate and उदासीन or indifferent. Cf. उपगतोऽपि च मण्डलनाभितां etc. Raghu. IX, 15 and Malli. *commen*; also Shishu. II, 81 and Malli. *commen*. कीर्णपादधाम्नः (1) who has spread the lustre of his rays (पादानां धाम). (2) who has extended his prowess like (as if it were) his foot (पाद इव धाम). श्वततामसस्य (1) who has destroyed darkness; (2) who has dispelled ignorance or has destroyed the wicked, malignant. Read Raghu. V. 65-75 for parallel idea see I, 88. The metre is पुष्पिताग्रा.

St. 78. शर्वर्या विरामः supply जातः मुकुलितांभोरुहदृशः *gen. sing.* With the eyes in the form of the lotus, closed or as the lake is compared to a woman 'with your lotus-like eyes closed.' प्रमद—सरसी The lake near the pleasure-garden attached to the royal harem. करेण (1) with his rays, (2) with his hand. तरुणः (1) newly risen, (2) young. The metre of this and the next stanza is शिखरिणी, for def. see *commen*.

St. 79. निगडकृतमङ्गारम् *adj.* to अपरं (पादं understood) with the hind foot clanking or jingling with its chain. अपरः means here the hind foot of an elephant. This is the object of आकर्षन्तः. करट—विततीः Rows of bees sitting on (the slopes of) the temples; object to निरस्यन्तः. दन्ताग्रस्थितकरम् *adj.* to आननतटं. With the trunk resting on the ends of their tusks. The figure of sense is स्वभावोक्ति.

St. 80. पटपटहरवैः (बोधितः) By the loud sounds of the drum. वितत्य Having spread, stretched. The pea-cock spread

its plumage and also stretched its leg which had become heavy through his long sleeping. उत्फुल्लो—टटिः (Adj. to म-
 पुरः) showering sprays of frost dropping from his plumage
 spread—and shaken. आवासयट्यां *Loc. sing.* आवासयटि or
 वास० means 'the perching rod.' cf. स्फटिकफलका काञ्चनीवास-
 यटिः Megha. 79. मार्तेण्डधामोदयम् The rising or spreading of
 the sun's lustre. ताण्डवार्थी Desirous of dancing. Here
 also the figure is स्वभावोक्ती. The metre of this and the
 next stanza is स्रग्धरा.

- St. 81. सूर्यपादे पूर्वार्द्रौ चरति *Loc. abs.* At sunrise; when the rays
 of the sun touched or spread on the Eastern mountain.
 चन्द्रपादावदातं (तल्पं) white like moon-light. तेन By Dasha-
 ratha. मलय—द्वयेन adj. to तेन. With his shoulders made
 fragrant with the sap of the sandal tree. उन्निद्र—वितानात्
 construe with सरस्तः in the last line. (From a lake—)
 having its vast expansion of waves covered over with the
 spreading multitudes of full-bloomed white lotuses. This
 corresponds to the white bed of the king. सलिलगुरुबृहत्प-
 क्षतिः adj. to मल्लिकाक्षः The big root of its wings made
 heavy by (its being in) water. मल्लिकाक्षः A kind of goose
 with brown legs and beak. The figure is an उपमा and
 the metre is स्रग्धरा.

CANTO IV.

- St. 1. प्रविर्जृम्भिते शुचौ *Loc. abs.* On the arrival or commencement
 of the hot season—summer. विधुरः afflicted, overwhelmed
 with grief. पुत्रकाम्यया see Canto I *supra*. सबहुद्विजसात् Adverb
 formed by adding the Tad. affix सात् which conveys
 the sense of 'making over or delivering something to
 another.' सात् and त्रा also are added when something is
 to be given to another. 'To many good Brahmins.' स्तोमम्
 a sacrifice. The metre of all the stanzas in the Canto,
 excepting the last four Stanzas is वैतालीय or वियोगिनी.
- St. 2. बहुशः quite (fruit-less). पुत्रीयम् For the sake of (obtain-
 ing) a son. ऋष्यगृगः The name of a sage, the son of Vi-
 bhāṇḍaka. He was brought up in a forest by his
 father and he saw no other human being till he reached
 his manhood. When a great drought almost devastated
 the country of Anga, its king Lomapada, at the advice of
 Brahmins, caused Rishyshrīṅga to be brought to him
 through the agency of a number of damsels and gave his

daughter Shāntā (really the daughter of Daśharatha but adopted by Lomapáda) in marriage to him. Rishyshringa was greatly pleased and caused copious rain to fall in his kingdom. He also performed for Daśharatha the sacrifice which brought about the birth of Rāma and his three brothers. अभिधानप्रथितः known by the name. For the faulty यति see *commen.*

- St. 3. श्रितचामीकरभाजनम् contained in a gold vessel. (Adj. to चरम्). चरु an oblation of boiled rice, barley and pulse, presented to the Gods and manes. रोहितवाजिनः Abl. sing. From fire. See हेमपात्रगतं दोभ्यामादधानः पयश्चरम् etc. Raghu. X, 50 and 51. Some lustrous Angel with a gold vessel in hand sprang out of the sacrificial fire.
- St. 4. विशांपतिः The lord of the gods i. e. Vishnu. चतु—तेजसा Adj. to आत्मना. With his lustre or power divided into four parts. अराति—दृश्यग्रहम् object of प्रविशानुम्. The drought or cessation of the (rainfall in the form of)—showers of tears of the Gods tormented by the enemies (lit. scorched by). Vishnu himself entered the चरु. Vid. Rāmāyana, quoted by *commen.*
- St. 5. अनन्ततेजसा Adj. to मुनिना. परिकल्प्य—Having divided or assigned properly. अशितः (pp. of अश् to eat.) Eaten. अवीभवत् causal Aorist 3rd sing. of भू to be=‘caused.’
- St. 6. सुतयोः gen. dual of सुता. construe with कोशलकेकयेन्द्रयोः of the two daughters (of the kings of Kosolas and Kekayas) i. e. Kausalya and Kaikeyi. The word इन्द्र in कोशल० is to be connected with both कोशल० and केकय. See *commen.* वालिजिद्रतौ subject to भवतः स्म. Rāma—the conqueror of Vāli; and Bharat—respectively (the sons of Kausalya and Kaikeyi). Vāli is the name of a celebrated and powerful monkey-chief, who was slain by Rāma at the desire of Sugriva, his (Vāli’s) younger brother. Tārā the wife of Sugriva, was seized by Vāli but she was restored to her husband when Rāma slew Vāli. यमजौ Twins. Construe with सुयुवाते. These are Laxmana and Shatrughna. The figure is Alliteration.
- St. 7. दिव्य—कर्मणाम् Construe with चरुनन्मनाम्. Whose birth-ceremonies were performed after their birth by the divine sage. जातकर्म is a ceremony at the birth of a child, consisting in touching a new-born child’s tongue thrice with ghee after appropriate prayers etc. See Manu.

II, 27-29. The divine sage referred to is Vasistha the family-priest of the solar race of kings and the author of many Vedic hymns. He was born of the Apsarâs Urvashi from Mitra and Varuna and hence is here called दिव्य divine, celestial. चरुजन्मनाम् Born from the sacrificial food, hence Rama and his three brothers. तनु—कुचला दशा The stage of life which shows newly-budding (rising) small teeth *i. e.* child-hood.

St. 8. अनुयुक्तः questioned, asked. निजहस्तपुटावृताननः covering his face with (the cavity of) his hands. अलीकनिहीनम् False concealment, hiding. अर्भकः—The child *i. e.* Râmechandra. In sport he hid his face in his hands and made his mother or other ladies believe that it was not Rama.

St. 9. आहतधूलि adj. to सुखम्. made dirty with dust. करपृष्ठाञ्जन दानम् 'Having rut orichor in the form of the collyrium rubbed with his hands.' A small mark or spot of collyrium is applied to the cheeks of young children. to avert the effects of an evil eye ; (Marathi—गालबोट.) सुरदन्तिनः *gen. sing.* 'of Airâvata' the celestial elephant. दन्तचतुष्टयोज्ज्वलं Bright with its four tusks. For Airâvata having four tusks see *commen.* quotation.

St. 10. धात्रीवचनप्रचोदितः Impelled by the speech (question) of his nurse. प्रमदेन संदयौ Filled with delight, gladdened.

St. 11. अयि introduces a question. उन्दुरात् From a mouse, or rat. शिक्षया. By being taught.

St. 12. इतरेऽपि Rama's three brothers also साञ्जनराजिभिः covered with lines of collyrium. समवाहयन् (*caus.* from वह् with सम्.) shampooed.

St. 13. क्रोडनिवेशवाञ्छया With the desire of clinging (being clasped) to the bosom. क्रोड means the part between the shoulders. and the chest. वर्धितमातृसंपदं (adj. to कलहम्) extolling or heightening the worth or greatness of their mothers. Each one said that his mother was the dearest favorite of their papa and hence he had the right to sit or sleep by his side and so on. कोमलजल्पितं Also adj. to कलहं. Prattling sweetly.

St. 14. कमशः *Ind.*—Gradually, in due course of time. वयुःपरिवृद्धिः The growth of body. महिता esteemed, desirable. महीयसः *gen. sing.* of the comp. of महत्. विदशारेः of Râvana the enemy of the Gods. तुन्यं equally *i. e.* at the same time, simultaneously.

- St. 15. **धनुषि** In the science of archery. **प्रतिलब्धपादवे** Adj. to **आत्मजे**. Who had got expertness in. **अन्यतरेषु**: an adverb of time irregularly formed from a noun, **अन्यतरस्मिन्नहनि**, *vide*. Pani. V, iii. 22. **सुषितक्रतुः सुनिः** The sage Vishvâmitra whose sacrifice was destroyed or interrupted (by the demons). Vishvâmitra was originally a Kshatriya and the king of Kanyakubja but he afterwards devoted himself to the most rigorous austerities till he successively got the titles Rajarshi, Maharshi etc. He was very powerful and was the companion and counsellor of young Râma to whom he gave several miraculous missiles.
- St. 16. **स्व—भांडुभिः** With the waters (in the form) of the lustre of the jewels on his crown. **समवीभवत्** see stanza 5 *supra*. Honoured with. **पुनरुक्तैः** Lit.—repeated *i. e.* offered twice, double. **पादवारिभिः** Water to wash the feet. The king first bowed down to (the sage).
- St. 17. **सर्वगं** concerning all. **अध्यासितरत्नविष्टरः** who occupied a seat of precious stones. **विष्टर** means a seat. **राजमुनिः** compare **अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये** etc. Shak. II, 48. **जगौ** *Perf.* 3rd *sing.* of **जै**. Sang *i. e.* spoke.
- St. 18. **लब्धवैशसे** all the words or phrases used in the *loc.* are adjectives to **नृपतित्वे**. In which destruction is obtained from. **शठभृत्यसंपदि** In which there are plenty of wicked servants, full of servants who are rogues. **प्रियवादिरिपौ** where even persons who speak kindly or flatterers become or are enemies. **दिष्ट्या** Ind. (though strictly the *inst. sing.* of **दिष्टि**. * Fortunately, an exclamation of joy or congratulation.
- St. 19. **Construe:—भवन्न्यभेदिना योगवन्निहना चेतसि द्विषतो दहतः परसंपत्तिषु निःस्पृहान् नः अद्यापि विपत्तिः न जहाति. भवन्न्यभेदिना** which breaks down the bonds of worldly life. **द्विषतः** The six enemies or passions. See Canto I *supra*: **विपत्तिः** misery—due to the disturbance of the evil spirits. The king was responsible for the safety of the sacrifices of the sages in his dominions.
- St. 20. **निपतच्छोणितवृष्टयः** with showers of blood falling. **पवना—प्रसवाः** Adj. to **किंशुककाननश्रियः** whose flowers fall down from their stems shaken by the wind. The quarters with showers of blood falling, resemble the forests of Kimshuka trees in which the flowers have fallen down on account of wind.

- St. 21. मिषतां नः *Gen. abs.* in our sight, when we are seeing. धृत—मुचाम् Having in hand the useful ladles made of Vikankata wood. वैकंकत from विकंकत the name of a tree. The ladles were usually made of the Khadira or Palasha and probably these are meant by Vikankata. मुच् *f.* a ladle used for pouring clarified butter on the sacrificial fire. *cf.* Raghu. XI, 25. देवतामुखे In fire. Fire is the mouth the messenger—of the Gods as it is he who takes the oblations to them. अश्वः This has no peculiar force here but is used just as a popular phrase of common talk. See *commen.* With this stanza compare जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनन्ति नः *Ku.* II, 46.
- St. 22. सदसः *Gen. sing.* of सदस्. Construe with वृत्तये. of the assembly (of sages). आद्वृतहुतांशभाजिनः construe with सदसः Which invokes the partakers of the portion of the oblation. (*i. e.* the Gods). पश्यतोहरं object to जहि. the rogue, one who robs another in his very presence. This is an instance of an *Aluk* compound. The noun in the *Gen.* retains its case-ending when the words वाच्, दिग् and पश्यत् are followed by युक्ति, दण्ड and हर respectively.
- St. 23. क्षमते—क्षम् *I. A.* To be competent or able. त्वदर्पितं Deputed or sent by you. वशिनं construe with आश्रितम्. मृगशत्रुः A lion. जातुचित् *Ind.* न जातुचित् Never.
- St. 24. घर्मपीडिताः oppressed or troubled by the summer-heat. कतुशत्रुध्यथिताः Troubled by the enemies to their sacrifice. त्वल्लुजचन्दनद्रुमम् The sandal tree in the form of thy arm.
- St. 25. अर्ककुलैकाश्रयाः Resorting to or seeking protection from the solar race of kings alone. पल्लवे in a pond. वारिधिपान-लपटाः Habituated to drinking the waters of the ocean.
- St. 26. अशुप्रियम्—a little favour or kindness. अतिविस्तराणि qualifying प्रियाणि understood; 'profuse,' 'great.' चातक is a kind of bird which is supposed to live only on rain-drops. *Cf.* Bh. II, 121.
- St. 27. वेदितापदा *Inst. sing.* Adj. to मुनिना. Who had informed (the king of) his distress. जोषं *indecl.* silent: goes with अभूयत. Became. गुरु—सौष्टवा Adj. to अर्थना. In which the sense of delicacy or elegance is destroyed on account of excessive importunity. The great never prostrate themselves or urge a demand pressingly even if they eagerly wish to gain their purpose.
- St. 28. शुभया—auspicious. Adj. to द्विजाशिया the blessing of the

Brahmins. त्वत्प्रियतावृतः protected by your kindness or under your guardianship. अर्पितो construe with—भवति. given in (your) charge.

St. 29. वस्तुम् *Inf.* of वस् to dwell. अवस्तुकांक्षिणे the *commen.* gives two interpretations one by taking the word as a compound and the other by splitting as अवस्तु and कांक्षिणे. अवस्तु is interpreted as अरूप विष्णुरूप वस्तु रामचंद्र. Desirous of getting Ramchandra who was the incarnation of Vishnu. अ is a name of Vishnu, the first of the three sounds constituting the sacred syllable ओम्. cf. अकारो विष्णुरुष्टि उकारस्तु महेश्वरः. We can however put another meaning on the word. वस्तु means 'wealth' 'property.' hence अवस्तु 'who was desirous of no wealth or worldly possessions.' शरणं (object to ददौ.) construe with विश्वभुजः 'A fire-sanctuary' विश्वभुजः *Gen. sing.* of fire—*lit.* all-devourer. cf. Raghu. V, 25.

St. 30. चलिते तपस्यति *Loc. abs.* when the sage started. नमस्यया (*Inst. sing.* of नमस्या.) For the sake of obeisance, reverence. उपनीय construe with अङ्क. At the time of departure the king seated Rāma on his lap and talked to him affectionately.

St. 31. समवेदि *Pass. Aor. 3rd sing.* of विद् with सम्. त्वदर्थिना त्वामर्थयते इति. By Vishwāmītra. दुरतिक्रमम् Difficult to overcome. कुलोचितं Worthy of your family—ancestors.

St. 32. जयैषिणां of (*i. e.* for) those who are desirous of conquest. न शक्यतया. The *Inst.* shows reason, 'As it is not possible' (to protect). दिग्जयसंभृतः *adj.* to महाविभवः Brought about by the conquest of the world (*lit.* of the directions *i. e.* various countries, in all directions.) प्रसंगतः construe with भवतः Used in the ablative sense.

St. 33. This and following stanzas form one grammatical sentence, and are technically termed a युग्म. *vide* 11. 9. भरणे In supporting or maintaining.

St. 34. पद्मचतुष्टये स्थिते *Loc. abs.* 'These being the four classes or sorts.' पूर्वमुदस्य Having left off the first *etc.* the ruling or maintaining of the worlds. पद्मान्तरसंपरिग्रहात् By accepting any one else of the classes or positions. पद्मान्तरम् अन्यः पद्मः is a compound of the मधुरार्घ्यसकादि class. The Raghus who are proud of their race ever ruling over the worlds.

St. 35. अन्यहितप्रवर्तनम् *Adj.* to जन. One who strives to do good

to others—for the welfare of others. अभिसरन्ति=go willingly. निजकृत्यलंघनः=struggling solely for his own good. हीयते *pass.* of हा. 'fails in,' 'is deprived of.' The figure is अर्थान्तरन्यास.

- St. 36. 'God has given man two hands in order to do two things.' सुहृदाम् *gen. pl.* हृदय is changed to हृत् when preceded by सु or दुस् meaning 'a friend' and 'an enemy' respectively. अवलेपप्रतिघातम् The destruction of the insolence of.
- St. 37. शरणोपगतम् one who seeks shelter or protection. असाधनक्षमः Unable to accomplish (one's ends mentioned above) नरवृक्षप्रभवः 'Shooting off from the tree in the form of a man.' There is no difference between a tree and a man whose arm can not protect those who seek his shelter and destroy his enemies. प्ररोहकः a shoot, a twig.
- St. 38. परकृत्यजडः apathetic or averse to doing good to others. यशोऽर्जने construe with निरुत्सुकः in the next line. जठरैकप्रवणः Intent on or devoted to self-maintenance alone; caring only for his own belly. यवस—मानसः *adj.* to पशुः a beast which does not like to eat grass but grain.
- St. 39. पुरुषाकृतिः Having the form of a man. नृगुणभ्रष्टतया on account of being devoid of the qualities of a man. विरतसृष्टः Having no liking or desire for religious acts and manliness. कोऽपि अनिवेचनीयः indescribable, curious.
- St. 40. अकृत—छिदः *gen. sing.* of one who does not destroy the pride or arrogance of his enemies. श्रित—कर्मणः (*lit.* whose act is fruitless in *i. e.*) who is unable to protect those who take shelter with him. कण्ठयनमात्रसार्थकः Has its purpose fulfilled in *i. e.* is useful only for—scratching (the body). One feels a sort of monotony in these verses.
- St. 41. अग्ने (construe with कृतयोगानि, used for) Eating. रसनानि the organs of taste. *cf.* इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति. Tarka San. प्रभु *nom. sing.* construe with तत् (रसनं) which is able to. अभयं प्रजल्पितुम् To promise safety, give shelter or guarantee of safety.
- St. 42. जीवितसंशयेषु Even when your life is in danger or at stake. प्रतिजन्म *Avy. Comp.* 'in every birth'. धर्मरतम् Devoted to religion, to duty.
- St. 43. शवतां the state of a corpse. अभिषेकोत्सवदुन्दुभिः a Bahu. *comp.* He who has drums beaten at (*i. e.* to announce)

the festivity of coronation. So uncertain is this human life that a man who now enjoys the festivity of being crowned king may in a moment be lifeless. इतिपातिनि जीविते *Loc. abs.* Life being thus capable of a fall; death coming suddenly. सत्पथम्. The wise do not leave the right path for the sake of pleasure. *Cf.* न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः

- St. 44. उज्जितस्वसुखप्रीतिः Regardless of your own pleasure—happiness. अयिगम्यम् can be obtained by; is within the reach of. विषयास्वादसुखं Pleasure arising from the enjoyment of worldly objects, pleasure of sense.
- St. 45. सुकृतेः of righteousness, meritoriousness. उपाजतः *Gen. sing.* Fame is sure to result from righteousness.
- St. 46. सज्जन—गम्यम् construe with यशः in the last line. 'To be acquired by the protection of the good.' इन्दुकरो—कोमलं Agreeable like a night-lotus smiling on account of coming in contact with the rays of the moon.
- St. 47. उग्रम् Dangerous, dreadful (on account of the demons) उदयविक्रमः of a fierce—mighty valour. कौशिकेन By Vishwamitra's grand-son or according to some the son of Kushika. निर्वहकम् (यमिनां) object to कृन्त. Destroyer, enemy.
- St. 48. अनाकुलं calm, consistent. अवरजेन सह With his younger brother—Lakshman (born after him) who desired to accompany him.
- St. 49. तमसि स्फुरद—प्रहृते *Loc. abs.* When darkness was destroyed by the spreading lustre of the sun; in the morning. सौखरात्रिकः सुखरात्रिं पृच्छतीति. See *Pani.* IV, iv, 1. One who asks another whether he passed the night happily. The word is formed by the addition of the Taddhita affix इक् (ठक्) *cf.* सौखशायनिकः, सुप्तिकः etc. निरयीयतत् *Caus. Aor. 3rd sing.* of यत् with निम्. 'Permitted to depart with' मंत्रपवित्रदशितौ. Purified by sacred hymns and clad in armour. दंश means an armour (दंश to stick, cling closely).
- St. 50. अनाकुलातुरैः adj. to हृदयैः. The hearts of the people were occupied solely by their desire of the welfare of the brothers and hence they are called अनाकुल calm i. e. not disturbed by many thoughts but at the same time they were afflicted at the separation. अशिवैकचिन्तया construe with अनाकुलातुरैः By their sole anxiety of misfortune (either their own or that might befall Rāma and

Lakshmana). The figure is सहोक्ति. The brothers went and the hearts of the people went with them.

St. 51. यमिनः *abl. sing.* From the self-controlled, the sage Vishwamitra. ऐतिहासिकाद् From one who knows the ancient legends or history. The Tad.-affix इक is added according to Pani. VI, iv, 60. क्रमथं Fatigue, exhaustion. बलया—बला is the name of a powerful lore or incantation. Its knowledge wards off hunger, thirst etc. *cf.* हृत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव । (Rāmāyana quotation in the *commen.*;) Raghu. XI, 9.

St. 52. वज्रभृतः सहदृहः *gen. sing.* of Indra the bearer of the thunderbolt and the enemy of his friend. सहदृहः=सहदे दृष्टति who hates his friend *viz.* Vritra. Vritra is called a सहदृह of Indra, because he was the son of Danu daughter of Daksha, who was given in marriage to Kashyapa—Indra's father. Vritra was thus the brother of Indra. See *commen.* जपनेन by the bathing (of Indra). Indra's body became dirty in his fight with Vritra so he bathed and the country (विषयः) where he bathed was known for it. Its names are Maladâs and Karushâs as it received the dirt of Indra's body and made him clean. See *commen.* quoting Rāmāya. तत्पुरं the town or capital of that country. पिशिताशीनिहतम् Devastated by the female fiend Tadakâ. Tadakâ was the daughter of Suketu, wife of Sunda and mother of Maricha. She was made a friend by Agastya whose penance she had disturbed. She disturbed the sacrifice of Vishwamitra and hence was killed by Rama. *cf.* Raghu. XI, 14-20.

St. 53. पुरा *Ind.* has no peculiar significance here but is used simply for the sake of emphasis. कीर्णकरङ्कुसङ्कुरा *Adj.* to मही. Having a number of skeletons scattered about. अवमग्र—शादला. Human skulls were half-buried there and grass grew in the holes or hollows of the eyes in the skulls. The land there was all filled with such green plots. शादल from शाद young grass and the Taddhit affix वटच्, a grass-plot, green.

St. 54. प्रतिबिम्बमातरः The images of the divine mothers. मातरः The divine mothers said to attend on Siva, also on Skanda. They are usually said to be eight ब्राह्मी, माहेश्वरी, चण्डी, बाराही, वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्टमातरः ॥ Some say they are seven, others, sixteen. शितिभिः Black

(Adj. to कणिभिः) वेणिकर्चनैः With hair twisted into a single braid of hair. This sort of braid allowed to fall on the back is worn by women whose husbands are absent from home (प्रेषितभर्तृका) cf. Megh. 92; Raghu. XIV, 12. The deities guarding the town wear this sort of hair because of the absence of the ruler.

St. 55. भोगिनिर्भं resembling a serpent. adj. to हारम्. तुदुमः a mouse, rat. अहार्यवेपथुः Having excessive] tremour. वेपथुः from वेप् with the addition of the krit-affix अथु (च). The rat, thinking the neck-lace to be a serpent, conceals it in the hollow of the trunk of an elephant slain by a lion. निभृतं Ind. stealthily, quietly.

St. 56. दृष्टिकापटलेन By a multitude of spiders. i. e. by their webs—पटल also means a film or coating upon the eyes. प्रादुतदृष्टिः Adj. to प्रतिमा. पुष्पितेक्षणा=With the eyes filled with, abounding in (tears). विषुलवासकृतैः (रुदितैः) caused by excessive grief. अनेकशः Adv. used as an adjective. The figure is उत्प्रेक्षा.

St. 57. श्लथ—क्षतम् Adj. to हृदयं. For the compound see *comment*. Pierced by the passing through of the tips of the strong roots of the trees growing—taking root—in the (crevices of) loosened walls. तद्दृष्टचित्रयोपिताम् of the women in the pictures on its (the town's) houses. For explanation see *comment*.

St. 58. नकुलः an ichneumon (सुंगूस in Marathi) which is known to have an antipathy for serpents. परिजीर्ण—रन्ध्रतः From among the cavities of the mouths of the decaying images of the Gods. तदसनं their (of the images) tongues. सरीसृपं यथा like a serpent; as if it were a serpent. सरीसृप from सृष् to creep, to crawl. The Nakulas mistake the tongues of the images for serpents and naturally try to draw them out. The above six stanzas give a beautiful picture of a town which is laid waste, the walls are in ruins, serpents and other wild creatures roam about fearlessly etc. See Raghu. XVI, 11-21 and Muddra. VI.

St. 59. इति जल्पति Loc. abs. while Visiṣwāmītra (see 52 *supra*.) was speaking thus. भिदेष्टिमा from भिद् and the affix एष्टिम् (केष्टिम्) Fit or deserving to be destroyed. मकराकरपायिभामभिः By the prowess of the drinker of the ocean viz. Agastya. See St. 52, *supra*. शतयशाकृतिः उपविष्टा Having a dreadful deformed body, her form of a Yaksha being

destroyed (by the sage Agastya). विग्रह the body. See *commen.* quoting from Ramayana.

St. 60. नव—तानना who had decorated her face with flower-ornaments (in the form) of the delicate hands of ladies newly cut off. नृशिर—कटिः whose loins made a disagreeable sound and looked fierce on account of the shaking of the girdle-string (decked) with rows of human skulls. *vide* Ragh. XI, 15, 16.

St. 61. स्फुरदन्त्रपाश्या With the shining knotty entrails. पाश्या is formed by the Tad. affix य added to पाश a net, a chord, in the sense of 'collection.' परिणद्धाकुलकेशसंततिः who tied her disordered clusters of hair with. घन—भीषणा who looked fierce with her huge breasts besmeared with the saffron in the form of thick clotted blood. The stanza brings forth the sentiment of disgust (त्रिभित्सरस.)

St. 62. तपोवनं उभयतः The words उभयतः, सर्वतः etc. govern the *acc.* case when they have the sense of 'nearness.' धनुषोः *Loc. dual.* Construe with न्यस्तशरौ. They stood ready to discharge their arrows by the sides of the sage. अवनीभुजः *Gen. sing.* of अवनीभुज्.

St. 63. वसिष्ठ—प्रदः The sage Vishvâmitra who gave the residence in heaven to the king who was cursed by the sons of Vasistha. The is Trishanku of the solar race, king of Ayodhya. Intending to perform a sacrifice by which he could go up to heaven with his mortal body he called upon Vasistha to officiate for him. As he refused the king asked Vasistha's hundred sons. They too refused, and so the king insulted them and was in return cursed to become a Chândâla. In this wretched condition the sage Vishvâmitra to whom the king had been once of use, agreed to perform the sacrifice. The sage called upon the gods to be present but they refused at which Vishvâmitra was enraged and made Trishanku climb up to the heavens by his own power. When Trishanku reached the vault of the heaven, Indra hurled him down on the earth but as he was about to fall, Vishvâmitra arrested his downward progress and so the king remained in the middle: see *Commen.* वृणिनः *gen. sing.* kind-hearted, compassionate. As Dasharatha was compassionate his son Rama too was the same and he was at first filled with pity. कृतस्मयः Smiling.

- St. 64. **सर्वजननिर्दोषः** *Gen. sing. Adj.* to **देशवरस्य**—Possessing wealth that did good to all. **सार्वजनीन** is formed from **सर्वजन** by the addition of the *Tad.* affix **ईन** (**सन्**) in the sense of 'beneficial to'. **निहत्य** The sense requires 'the word **स्थितः** or **वर्तमानः** to be supplied after **निहत्य**. **मूर्तिभिः** By the wise, the learned.
- St. 65. **शतमन्यु** like **शतक्रतु** is an epithet of Indra, **मन्यु** meaning 'a sacrifice.' **अवर्णवृत्तये** for *i. e.* causing censure; **वर्ण** means 'praise' 'fame' hence **अवर्ण** censure, reproach. For the use of the Dative see Apte's Guide § 66. **स्त्रैः** **स्त्रीणां** **अयम्**. The *Tad.* affixes **न** and **स्न** are added to **स्त्री** and **पुंम्** respectively in different senses. 'of a woman.' **विरोचनात्मजां** The daughter of Virochan, a demon, the son of Prarhāda and father of Bali. His daughter's name was Mantharā. See *Comment.*
- St. 66. **भद्रकरं** Doing good. **प्रहताहं** (*Adj.* to) **द्विषज्जने**, deserving to be struck, attacked, destroyed. **अहं**—**अ** (**अण्**) is added to roots when the words forming their objects are prefixed to them hence **प्रहत**—(**प्रहरण**)—**अहं**. It is not proper to take pity on an enemy deserving to be destroyed, whether a man or a woman.
- St. 67. **सुखे** for the pleasure or happiness (of the world). The *Loc.* is used to denote the object or purpose for which a thing is done. **चिरस्थितिम्** construe with **युवतेरपि**. Object to **लोपयितुम्**. Construe:—**हे राम ! जगतः सुखे युवतेरपि चिरस्थितिं लोपयितुं द्विषतीतापं विक्रमं साधयः अगुण्यवृत्तिभिर्न तुल्यन्ति द्विषतीतापम्** **द्विषती** *Fem.* of **द्विषत्**. Harassing or troubling an enemy. **अगुण्यवृत्तिभिः** With the conduct—actions, of the wicked; **य** (**प्**) is added to **गुण** in the sense of 'possession of' hence **गुण्य** possessing merits **अगुण्य** opposite of it.
- St. 68. **वित्य** *Pres. 2nd. du.* of **विद्** to know. The **अपि** when at the beginning of a sentence asks a question. **पौरुषरोपवित्तयोः** *gen. du.* Having valour and fierceness (spiritedness) for your wealth. **यशःश्रियः** The splendour of glory, success. **तपोभ्यनद्विषः** *nom. pl.* subject to **भजति**. **हन्त** is often used in the sense of 'joy.'
- St. 69. **विरोचनजन्मनोः**—**विरोचन** here means 'the sun' hence 'Born of the sun *i. e.* in the solar race of kings.'—of Rama and Lakshmana. **आयुधबुद्धतंत्रयोः**—Depending upon—proficient in (the use of) weapons and battle; hence valiant, brave. **श्रौत्रं** Proficiency in the sacred lore; the duty of the learn-

ed Brahmins. अलम् is used in the sense of 'greatly ; to a high degree.'

St. 70. अशनिपातपटुध्वनिना Adj. to इषुणा. With a sound loud like the fall of lightning. स्फुटित—स्रुतिनः Abl. *sing.* Adj. to करणात्. अमृक् blood. स्रुतिनः स्रुतिः a flow. करणः the body. तु has an interrogative force involving some uncertainty. It could not be said whether the arrow or the life went away first from the body—so swiftly did she die. The metre of this and the two following stanzas is नर्दक. See *comment.*

St. 71. विघ्न—यशसं who had acquired great fame by accomplishing the destruction of the obstacle (Tāḍakā). सुरास्त्रगणैः With the celestial missiles. असुर—परैः=शतज means blood (that which flows from a wound). The missiles were very effective against demons and Rakshasas. विकस—दिग्बदनैः which made the ends of the quarters tawny by their lustre resembling the blazing fire's radiance.

St. 72. वदन—विततेः Abl. *sing.* From the flames of blazing fire issuing out of the mouth (of course of the sage Vishvāmitra). The bright missiles came out from the mouth of Vishvāmitra and went near Rama touching his teeth. ततानि pp. from तन् to stretch, spread—agreeing with तानि शशवर—खरं Adj. to दशनचतुष्टयं. Sharp and pointed owing to the clear and curved tips like the horns of the crescent moon. दधन्ति. *pp. p. nenter.* Adj. to तानि. reaching, touching.

St. 73. रक्षोहव्यहविर्भुजम् object to संघूष्य. The fire having the demons for its oblation. शस्त्रैर्न्यनैः By the fuel of the weapons (of Ramachandra who killed the demons.) असेकिम—श्रियः *gen. sing.* construe with छेदाय (प्रसृतैः etc.) असेकिम, from सेक and the affix इम in the sense of 'brought about by, being in the condition of' *vide* Pani. VI. iii. 20. The creepers were not watered but grew of their own accord. The deer came out to nibble the ends of the sprouts of these creepers and then going forth to welcome the sage, followed him to some distance. निकटं Proximity. The metre of this stanza is शार्दूलविक्रीडित.

CANTO V.

St. 1. All the adjectives in the stanzas one to ten qualify तपोवनं in the tenth stanza. तापस—मण्डलैः With groups of trees watered and brought up by the daughters of the

hermits. It was a favourite duty of the girls in hermitages to water the trees which they loved very tenderly cf. Shak. I; Ku. V. 14; Raghu. II. 36. सहस्रशः—ताण्डवम्. 'where the incessant dancing of the pea-cocks was caused by the sounds of Sama texts chanted by thousands.'

- शिखण्डिन् a pea-cock, from शिखण्ड a peacock's tail. The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance. The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वंशस्थ.

St 2. विहंगपानाय (विहायसा गच्छतीति विहंगः) To be drunk by birds. The hermits through kindness kept pots filled with water, under the trees for the thirsty birds in the forest. विशेषणा—मस्तकम्. Where the tops of the trees were bent down by the numbers of sacred bark-garments spread out for drying. नदीकृत is a च्वि formation.

St 3. नीवारविभागवृत्तिषु—The divisions of wild-rice. नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation. When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest. cf. Shak. I, 14; Raghu. V, 9. मृदु० etc.—गुट or संयुट is often used with हस्त or अञ्जलि in the sense of 'cavity' 'hollow'. प्लवंगमैः By the monkeys; from प्लु to leap, to jump. सेवित० where the caves in the mountains were inhabited by.

St 4. परिचपत्कुरंग० afraid that the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened. see *common*. for परिचपत्. चिरोप० Adj. to विशदे (body). Aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time. सुनिश्चला० In which the old sages were sitting perfectly motionless. This shows the great kindness of the hermits. The word जरत् is always placed first in a Karm. compound.

St 5. हिरण्यरेतःशरणानि acc. pl. the fire-places, fire-sanctuaries. Mark the use of the acc. with सर्वतः on all sides. See IV. 62 *supra*. and Apte §33. धूसर—dusky, of a dusty colour. The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread everywhere and caused this colour. बृहद्भृता० gen. sing Adj to (फलेषुहेः) तरोः having great clusters of creepers (wound about it.) फलेषुहेः फलानि गृण्हाति इति फलेषुहि तस्य *vid* Pani. III, ii. 26. Bearing fruit in season, fruitful (tree) The guests were sitting or sleeping under the trees.

Another reading is आशित० which would mean that the guests were given food first and then slept.

- St. 6. प्रकृतां—commenced, undertaken. बलिक्रियाम् worship, offering oblations. विनोदित—विलस्यु where their children were first diverted (amused) but afterwards cried on account of being abandoned (by the female deer). विनोदितन्याजिता अत एव रोदिनस्तासां शिशवः यस्मिन्. The children which were laid aside by their mothers, busy in worshipping, were licked by the deer and hence felt amused, but when the deer stopped licking them and left them, they began to cry.
- St. 7. बलिक्रिया० In (the action of) removing the parched grain scattered about in offering oblations. The insects were removing the grain, to their abodes for food. समेतकीट० Afraid of killing the insects gathered together (for removing the grains). The hermits were extremely kind-hearted and hence took the greatest possible care not to kill the insects at the time of sweeping. कुशस्य मुष्टया with a handful of Kusha grass (used as a broom). Kusha is a sort of sacred grass. The singular denotes the class. अनल० The inside of the fire-house—the sanctuary of the sacrificial fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण. For a reading that would be preferable see *commen.*
- St. 8. महीरुहभ्रष्ट० In order that the young ones of the birds, fallen from the trees, should not be hurt the kind-hearted lads in the hermitage took this step. पोतिकाः the young ones. इषीकतूलेन—इषीकाणां तूलेन. The word तूल usually means 'the tips or points of reeds.' The *commen.* takes तूल in the sense of 'cotton.' The boys collected some wild cotton and made soft of it. The words इष्टका, इषीका and मातृ shorten their final आ when followed in a compound by चित्, तूल and भारिन् respectively hence इषीकतूलम्. See *commen.* क्वचित् etc. Having in some places cage-like nests made ready. नीह means 'a nest.'
- St. 9. सवारिमृत्सना०—मृत्सना from मृद् and सना showing 'excellence'—good clay. खातक means a moat or a ditch. 'In which the seeds were putting forth sprouts in the ditches full of clay or earth having water.' प्रहृष्टसारंग०—वल्लित—(वल्गु to jump, leap) jumping about. Where the Ingudi fruits which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying. इंगुदी is the

name of a tree or a fruit of that tree. (Marathi हिंणवेट.) See Mon. Williams Shak. 1, 14, where he says necklaces were made of the fruit, of a prolific efficacy and that it was used by hermits for supplying oil for their lamps, as also to serve as an ointment.

- St. 10. आहुतिगन्धपावनैः Holy with the fragrance of the offerings. cf. Raghu. 1, 53. वितानितोराम० spreading everywhere the loud sound of the pea-cocks. अधिश्रयः a receptacle, abode.
- St. 11. अतन्द्रितं Vigilant, alert. तन्द्रा means sluggishness, dullness and the affix इत (च) shows 'possession, obtaining.' वैबुधलौकिकीम्. Adj. to इष्टि in the first line. Pertaining to the Gods. प्रकृताय कर्मणे viz. the protection of the sacrifice from evil spirits. तदक्षणरूप्यम्. The affix रूप्य is used with a word in the sense of 'Proceeding from, originating with' (तस्मादागतः). Who had come for the sake of the protection (of the sacrifice). See *commen* for this interpretation. आदृतः with respect.
- St. 12. इन्वन्तम् *pr. p.* of इन्ध् kindling. Adj. to तं i. e., Vishvāmitra. अधिकृतु Arya. compound. 'In the sacrifice' परितः भ्रमन्-परितः governs the acc. क्षमाभुजः *gen. sing.* = of the ruler of the Earth i. e. Dasharatha. सज्यशरासनः With his bow (शराणां असनं) ready with its string. हतः attracted, captivated. Construe with वनश्रिया.
- St. 13. विभर्ति Predicate, तपोवनम् being the subject. तपोजुषां construe with तपोवनम् (This penance-forest) of the ascetics. अखातं A natural lake, a pool. आहावं a reservoir of water, pond. अनुत्त्रिमं, परं and सदाफलं are all adjectives to शस्यं. अनुत्त्रिम means growing without sowing the seed, without cultivation. The word is formed from the root वृप् with the addition of the कृत् affix त्रिम. अखातं, आहावं and शस्यं are all objects to विभर्ति—The particle च, expressing copulation, is to be understood.
- St. 14. सवेदवेदाङ्गविदः *nom. pl.* Adj. to तपस्विनः who know the Vedās as well as the Vedāṅgas. Vedāṅga is the name of certain classes of works considered as auxiliary to the Vedās and facilitating the pronunciation and interpretation of the text and the correct employment of the Mantras. The Vedāṅgas are six in number viz. 'शिक्षा The science of proper articulation and pronunciation 2 छन्दम् The science of prosody. 3 व्याकरण Grammar. 4 कल्प ritual or ceremonial. 5 निरुक्त Etymological explanation

and 6 ज्योतिष Astronomy. अव्यय Adj. to पद unchangeable, eternal. See *commen.* पद Reality, true nature of things. पुरातनः पुमान्. The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe. *cf.* स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार Ku. 1, 57.

St. 15. सुदर्शन० Adj. to हव्यवाहनम् in the last line. Having fuel which was cut by the Sudarshan (Vishnu's disc) and brought. द्विजेन By Garuda. The fire was fanned (वीजित) by Garuda with his wings. त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three-eyed God. The eight forms of Siva are the five elements, the sun, the moon and the sacrificing priest. Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods. *Cf.* Shaku I, 1 Ku. I, 57. Fire is one of these forms. अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरम्. आदिपूरुषः God Vishnu is referred to.

St. 16. तपस्यति स्वामिनि *Loc. abs.* शत्रुशतने The destroyer of enemies. शतन from the causal of शद् in the sense of 'to cut' समित्कुश० Adj. to नन्दकः As its master was worshipping, it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass. सुसंयतः Restrained. सुरारिवशःशतजं The blood from the chests of the foes of the Gods—which it used to get when its master was fighting. नन्दकः The sword of Vishnu.

St. 17. Having described the state of the Sudarshna and Nandaka, the poet next speaks about Vishnu's mace, Kaumodaki. रणदुंदुभि *Nom. sing.* Adj. to रणम् In which drums were beaten, or sounding. वितन्वसि *Loc. sing.* of the *pr. pt.* of तन् with वि adj. to शिरसि. Which spread terror (everywhere) अपध्वस्त० The helmets on which were smashed down. The sing. शिरसि denotes the class. The *commen.* says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness.' See *commen.* मज्जा The marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (धातु *cf.* रसामृद्दमांसमेदोऽस्थिमज्जा शुक्राणि धातवः जघास *Perf. 3rd sing.* of घस् which is optionally substituted for अद् in the Perfect.

St. 18. स्वकोशाहत० With the stream of water brought in its hollow. पाण्ड्वजन्येन By the conch of Vishnu. विशुष्काशनिरैखैः Adj. to रवैः Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering. The figure is अनुप्रास.

- St. 19. उरुण्डसरोजविष्टरे (sitting) on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem. अवलंबिना Hanging down-अगायि *Pass. Aor. 3rd sing.* of गे to sing. कलंसweetly Adv. to अगायि. Lakshmi (Padmâ) did not sing because she was a प्रीतिभर्तृका. See *commen.*
- St. 20. वारिधि० Wetted by the flow of the ocean, (in the act of taking out serpents) The *commen.* takes this as *Loc. absol.* and not *acc. dual.* of सिक्त. See *commen.* उदयाचलस्थितः Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their fullest extent to dry them in the sun. आयतं Adv. to वितत्य. As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them.
- St. 21. विहारंsport *i. e.* the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him or garden, park. वल्केन समं with the bark-garment. विवृस्तयन्—वृस्तं means 'matted hair.' He made his hair soft as he left off penance (वृस्तं विहति इति). क्रोधपराहतः filled with rage, greatly, enraged बलिचन्वमिदये To accomplish the captivity or capture of Bali. For the anecdote of Bali see notes *supra*—on Vâmana incarnation. किल is used in the sense of a 'tradition' (ऐतिष्य).
- St. 22. प्रहृत्येव *Inst. Sing.* of प्रहृति and इव, or प्रहृत्य and इव, for if we take it as *inst. sing.* we expect संपदः instead of संपदा. See *commen.* which defends it. 'As if by seizing upon.' The reading प्रभृत्येव would have been preferable. हिरण्यगर्भस्य गुणस्य of the quality of Vishnu *i. e.* Sattva. हिरण्यगर्भ though often used as an epithet of Brahman, as born from the golden egg sometimes, denotes Vishnu also as here. Sattva is the predominant quality of Vishnu. It denotes purity and kindness. विभूतहिंसया Adj. to आपदसंपदा—The wealth consisting of a number of beasts. आपद See *commen.* for the formation of the word. पदं This place—residence of the ascetics. The beasts in the forests had left off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony. For a similar idea see Raghv. II, 14. Kn. V, 17.
- St. 23. मसीपयसेककृतानिव Adj. to यदंगविन्दुन् As if made by sprinkling ink. मसी means 'Lamp-black or soot' मसीपयः Ink. The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink. यदंगविन्दुन् The spots on whose body (the boys are counting). आपलात् (अपलस्य भावः) on account of rashness, imprudence.

- St. 24. हरी *dual* The lion and the frog. The word हरी means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpreted The lion left off its anger and the frog its fear (शंकित) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent. They forgot their natural enmity सुतगण्डसंपदः *Gen. Sing.* Whose ichor or rut was flowing.
- St. 25. व्याहरता *Inst. Sing* subject to उपालक्ष्यत. रोदसी object of वितत्य. विधूनयन् *Nom. sing.* of the *pr. pt.* of धू 10 U. to shake. Adj. to दिपद्बलं. काकलाञ्छनैः Adj. to ध्वजैः The flags bore the pictures of crows on them.
- St. 26. सरोपरक्षः subject to गुग्गुभे. The enraged demon. प्रतिबिम्ब विग्रहं (समास्थाप्य) the reflection of his body—*lit.* his body in the form of its reflection. कृपाणपत्र means the blade of the sword. विगृण्हतां *gen. pl.* of those who fought.
- St. 27. असंख्यगृह्याः Innumerable. For the comp. see *commen.* निरन्तरम् (filled closely) leaving no space. Adj. to जगत् in the last line. सत्त्वरजस्तमोमयम् (1) Constituted by the three qualities of Sattva, Rajas and Tamas. (2) Full of evil spirits dust and darkness. The charm of the stanza lies in the double meaning of the words सत्त्व, रजस्. and तमम्. सत्त्व means 'an evil spirit or a goblin also.' For the explanation of the three qualities see notes on canto I, The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (तमम्).
- St. 28. प्रथमः First-born—Ramachandra. बलेत्तरः Foremost in strength, valour पदिकः पादाभ्यां चरतीति. going on foot. अतिदन्तयद्विभुम् Adj. to तर्ति. It seems the word as it is can not be interpreted, properly, except by taking दन्तयत् as *pr. pt.* of the denom. from दन्तिन् in the sense of 'containing or having elephants in it and dissolving as अतिदन्तयतीच विभुश्च. Change of the य to व is therefore suggested by the *commen.* Then too the meaning is not comfortably obtained. दन्तवत् like दन्तिन् is to be understood to mean 'an elephant.' No dictionary however gives such a word. The meaning then would be 'extensive with its number of elephants.' This is all however an attempt to bring out some sense any how, and any better interpretation is to be welcomed.
- St. 29. कृतत्वरा० Whose drivers quickly loosened the hold of their necks. The drivers when they saw the elephants

pierced by the arrows of Rama, separated themselves from the elephants at once for fear of falling down with them. यतः *acc. pl. of the pr. pl. of इ to go.* Qualifies स्वसैनिकान् in the last line. अनुकृष्टवगिदं *Adv. to modify पतन्तः* They fell down in a manner as to drag the clouds with along them. The *commen.* however takes अनुकृष्ट as meaning 'resembling' and not dragging which is more to the point. Stanza 28 tells us that Rama was fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants.

St. 30 The three *Locatives* describe the threestages of shooting an arrow and in neither of these could Rama's arrows be marked on account of his dexterous and swift action; hence the breasts of the demons seem to be pierced without any (apparent) cause. प्रयत्ने In the battle—*cf.* Raghn. VII, 57 and IX. 60.

St. 31. For the correct significance of the words यथा—तथा See IV, *supra* 'in a manner—as to;' 'so, such—that; the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simulteneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them. विशेष Increase.

St. 32. सुरारिः The weapons dropping from the hands of the demons (who were killed while aiming.) तच्छरः obstructed (or scattered about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows. The gust was so violent that it scattered the weapons like dry leaves.

St. 33. अहितपद्मतिथ्यनि *Adv. modifying प्रसर्पताम्.* With (*i. e.* making) a sound (resembling that) of the wings or roots of wings. The arrows were making a great sound while flying. ऋषुद्विषः—ऋषु denotes the gods and their enemies are the demons. प्रतिरोमम् The words सामन् and रोमन् when preceded by प्रति, अनु or अव take the suffix अ before which, the final vowel with the following consonant if any is dropped. 'In an inverse manner,' 'in an opposite way.' The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves. निजघ्निते *Pass. Perf. 3rd pl. of हन्* with नि to strike.

- St. 34. **पृषत्क** an arrow. **पतत्रिणां पथः** (Falling) From the path of birds *i. e.* the sky. Construe the third line **अशिवे भुवस्तले निपातवेदात्** (भियेव). (as if through fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth. The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed. See quotation in the *commen.* The vital airs, as if to avoid contagion of the unholy earth, left the bodies of the demons in the middle (*i. e.* before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama).
- St. 35. **शिताकुशः** shaking their heads owing to the strokes of of the sharp (piercing) goads. **विनिविष्टबाहवः—बाहु** of course means their trunks. **अयाचन्त** (Through fear) begged for protection. The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks near them, as it were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another. **यथा** has the force of 'as if.'
- St. 36. **करीरीयुगः** Adj. to **द्विपं**. With its tusks shattered on account of being cut at the root. **करीरी** means 'the root of an elephant's tusk. **मृधावतारव्यथितेन**. Adj. to. **दन्तिना**. Pained or grieved for having come to the battle. This is in contrast to **समदेन**. Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride. **विचक्रे** *Pass. Perj.* 3rd. sing. of **कृ** with **वि** *Intrans.* 'to alter, to change'. Its mind, where there was pride at first, was altered *i. e.* sorrow took the place of pride.
- St. 37. **उदयविग्रहः** Having a lofty—majestic body. **प्रतिदृश्य** (after being collected (in a circle). **निर्कलिते** Adj. to **मण्डले** *Loc. sing.* (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it.
- St. 38. **कृतेऽपि दोषे**—The **दोष** is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unrulyness of the horse. The warrior (**कश्चित्**) did not move from his place, because he too was pinned down like his horse **भयमूढः** Adj. to **हयेन**. The horse could not stir and the warrior too did not leave his seat.

- St. 39. अपूर्णेदुमुखेन Adj. to पत्रियुगेन. (a pair of arrows) resembling the crescent moon. Such an arrow, having a horse-shoe-shaped head is called a क्षुरप्र. अधिजांतु modifies निकृत्तयोः cut at the knees. यतः abl. sing. of the pr. pt. of इ to go: qualifying वाजिनः
- St. 40. अभिशत्रु Aryan. compound. Towards his enemy. कृतच्युत-मस्तकः with his head lopped off and (hence) falling or dropped down. अदिकृतेन Adj. to वेगेन. On account of the impetus he had got, he went a few steps even after death.
- St. 41. जवना० Like a fast sailing cloud. कुम्भे on the forehead—temples. of an elephant. द्विधा गतैः Divided twofold (by the temples.) The white clouds on either side served as a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud-chowries.) वाहयति From the causal of वह् meaning to drive, to impel. ride. Pani. I, vi. 52 and the Vartika thereon.
- St. 42. पृषत्कभिन्न० coming out of the stomach, pierced by an arrow. This is an adj. to अन्त्रं (entrails). घुराघपातनैः The entrails of the horse which came out of its belly were falling down in the quarters, on account of being drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running. वेगधारया With a continuous speed. The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth.
- St. 43. निकृत्य from कृत् to cut. Construe with अपवर्णितम्. The *comment.* says "The reading 'अपवर्णितम्' is probably an error of the scribe—it does not give a good sense, and it suggests अपवर्जितं; but अपवर्णितं also, would do as well or better. The sense would be that the arm which was cut, became dark-coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword. आयुधीकृत्य a न्वि formation—'having transformed into (i. e. used as) a weapon.' The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the Chakra (रथांग a disc, a circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Sunitra.
- St. 44. उपदण्डमस्तकम् An Aryan. compound. Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy's hand). Construe ईरितं with परेण. परशुं A battle-axe. The idea is rather hard to grasp at once. One warrior hurled a

Chakra towards his enemy, who cut it into two halves. One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle-axe which was used by him to strike off the head of the opponent. सस्वनः making a loud sound (अरातिः).

St. 45. स्वपाणि० Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands. यन्त्र is any sort of contrivance or machine *e. g.* in कूपयन्त्र; and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine. ईशितुः सुतः The son of the Ruler *i. e.* Dashratha, hence either Rama or Laxmana. Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left.

St. 46. सौमित्रिकृपाण० Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana. नृहरिः—ना हरि-रिव—Ramchandra. समयतां The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe, pinned it—joined it together, again making it one whole. The नु shows उत्प्रेक्षा. Was it through anger? or was it in sport?

St. 47. धावति द्विपे *Loc. abs.* संपिण्डितः (1) made one (2) contracted. Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left it one whole; but the contradiction disappears when the second sense is taken. The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it.

St. 48. दृढोरुयन्त्रितं (The lower half) Held fast by the firm thighs. As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall. सादिनः *gen. sing.* of सादिन् a horse-man. तुरंगवल्गा० The closed palm—fist of which was forcibly drawn by the reins of the horse. लब्धितं *Past. pass. pt.* (It) was suspended. The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse.

St. 49. उत्तानविमृष्टविग्रहः—उत्तान means lying supinely or on the back—with the face upwards. When he was wounded by

the sword, the demon fell on his back and died. The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life. To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon's unwillingness to show his back.

St. 50. परिश्रव० Adj. to सुरद्विपः Whose bodies were wetted with the blood that flowed. Supply अभवन् निमग्नखड्गे जडरे is a *Loc. abs.* समुच्छ्वस०—By the wind excited at the time of striking each other—their bodies wet with blood were made dry.

St. 51. ततामृक्खव० Whose garment was made red with the blood flowing everywhere. यथेप्सपाना० *acc. pl.* Adj. to द्विजान् Whose hearts were contented with food and drink to their heart's fill (*i. e.* with a plentiful supply of blood and flesh). द्विजान् The birds and secondly Brahmins. At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Rama with Victory this feast was given to the twice-born. A bird is called a द्विज 'twice-born' because it is born once as an egg and again in its own form. The figure is श्लेष.

St. 52. मरुत्पावक० Who first shook and then burnt the bodies of Mârîcha and Subâhu by means of the missiles of Wind and Fire (respectively). Marîcha and Subahu are the names of two powerful demons, killed by Rama. अवलीकृतं Transformed into women *i. e.* as powerless through fear—चित्र formation from the word अवला.

St. 53. दयाहृतं moved with compassion. The figure is Alliteration.

St. 54. आशुगप्रतान० Fierce with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows. For the propriety of the word शुष्क see *commen.* युगान्त०—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world. A युग is an age of the world and युगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly. बलीयसः adj. to द्विपः *gen. sing.* to be construed with बलं the army.

St. 55. The adjectives must be construed with शाक्याः as well as विशिखाः—गुणे (1) Good qualities like सत्त्व etc. which

lead to final release. (2) The bow-string. तत्क्षणलब्धमोक्षाः (1) (The Shâkyas) who got final beattitude at once (as the result of their merits). (2) which were discharged at the moment (they were placed on the bow-string). सुश्लिष्ट० (1) सुश्लिष्ट—well-adopted. युक्ति Practices. सफल Fruitful, useful. (2) सुश्लिष्ट careful, close. युक्ति joining, attaching. फल The point or head of an arrow. आननः The tip, forepart. शाक्याः These are Buddhist mendicants—the followers of Shâkyasinha or Buddha—the enlightened, the founder of the Buddhistic faith. The Shâkyas could be absolved from worldly existence by their perfect knowledge of truth and they revealed to the world the method of obtaining the Nirvâna or final emancipation, hence the adj. सुश्लिष्ट० etc. त्रिविष्टपसभा० (1) The celestial assembly—by name Sudharmâ where the meritorious dead went. (2) Heaven where one goes after death in war. The arrows made the demons go to heaven i.e. killed them. The figure is श्लेषानुप्राणिता उपमा, and the metre वसंततिलका.

St. 56. हुतभुजि etc. The fire of death. समरपटद्वयोपे When the battle-drums were sounded (to correspond to the beating of drums in marriages). The reading क्रोपे instead of घोपे seems to be incorrect. कवचम् The headless trunk (especially, when it retains life.) बहलरुधिर० anointed with the shining red lead in the form of the copious thick blood. In a marriage too there are dancers, in various sorts of dresses. The metre is मालिनी. See *commen.*

St. 57. मध्येनिकृत्त० The fore parts of the bodies of the demons who were cut in the middle i.e. the lower part of whose body was separated from the upper one. कायस्य पूर्व—पूर्व-कायः The words पूर्व, अपर etc. are compounded with nouns in the *gen.* expressive of the whole, and are placed first. Construe the second line:—छेदैः भुवि निपत्य स्थिताः भयं वितेतुः Standing there after falling on the earth on account of their wounds or being cut (the foreparts) inspired terror. अर्धोत्थिताः Springing up half (from below the earth). The foreparts of the bodies of the demons who were severed in the middle i.e. the waist fell on the earth and remained there in a vertical position, and the poet says, these were, as it were, other demons rising from the earth, as the demons who were fighting left the

battle. The foreparts of demons who were killed, are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting, hence the figure is उत्प्रेक्षा. The metre is वसंततिलका.

St. 58. रामायुध० See the *commen.* for the compound. गौरीपति-प्रणति० Devoid of the existence of the bustle of the (worshipping) obeisance to Shiva. अकालघटितां Brought about at the improper time. In the evening there is the bustle of worshipping Shankar, hence this was an untimely evening without the bustle. *Vide* Megh. 34 and 36. The metre is वसंततिलका.

St. 59. संक्रीडय० On the passing away of the clouds (in the form) of elephants, horses, and chariots hurrying here and there. Mark the dissolution of the compound. रथतुरगदिपम् is a समाहारद्वंद्व as the words denote parts of an army. विरतपृषत्क०—पृषत्क means 'an arrow' and secondly 'a drop.' निखिंशस्फुरित० Free from the flashes of lightning (in the form) of the glittering of the swords. निखिंश is derived curiously as त्रिंशद्भ्यः अंगुलिभ्यः निगंतः 'more than thirty fingers (in length).' व्यक्तार्कश्रुति. This and the preceding adjectives in the stanza, qualify नभः 'manifesting or discovering the lustre of the sun.' नभः *acc. sing.* object to आप the subject being श्रीः The metre is प्रहर्षिणी.

St. 60. रक्षोयसा०—वसा marrow, पिशित flesh. कुक्षि belly. काकुत्स्थः The descendant of ककुत्स्थ, an epithet of पुरंजय a king of the solar race and a descendant of Ikshvāku. Mythology relates, that when the Gods were worsted in their war with the demons they, headed by Indra, went to implore the aid of Puranjaya who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders. Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (ककुद्). Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as ककुत्स्थ *cf.* Raghu. VI. 71. मृदुप्रणादः Adj. to वायसगणः. The crows did not crow loudly as their bellies were over-filled. See *commen.* तुण्डानि The beaks. रदने on the tooth of the elephant. The stanza shows that many elephants and Rakshasās were killed. The metre is वसंततिलका.

St. 61. मुनिचुताश्रुभिः आहितार्ष्यो Worshipped with the tears of the (grateful) hermit-youths. सुबाहोः The dual stands for

Subāhu and Mārīcha—the latter being implied by the constant association of the two. आवर्जिते cut off (by their number of arrows). Adj. to शिरसी. They laid the heads of the demons, at the feet of Vishwamitra. The metre is वसंततिलका.

METRE.

In Sanskrit, a stanza, which is a combination of four *Páda* or quarters, has its metre regulated either by the number and position of syllables or secondly by the number of syllabic instants, in each *Páda* or quarter. In the former case it is called a वृत्त, in the latter, a जाति.

Now, to understand this, we must know what is meant by a syllable (अक्षर) and a syllabic instant (मात्रा.) A syllable, is as much of a word as can be pronounced at once i. e. a vowel with or without one or more consonants. A syllable is either (लघु) short or (गुरु) long according as its vowel is short or long. The short vowels are अ, इ, उ, ऋ, and ए; the long vowels are आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ and औ. But a short vowel becomes long, when it is followed by an अनुस्वार or a विसर्ग or by a conjunct consonant; as in अस्वस्थ, the अ is long, because it is followed by स्व, a conjunct consonant. So also, the last syllable of a *Páda* is usually long. This can be easily remembered, by making the following two lines by heart.

सावुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादांतगोऽपि वा ॥

For facility in scanning a वृत्त, syllables are arranged in eight *Ganas* or feet, each consisting of three syllables. They are भ, ज, स, य, र, त, म, and न.

आदिमध्यावसानेषु भजसा यांति गौरवम् ।
यस्ता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

Thus भ has its first syllable long and the other two short, ज has the middle one long, other two short, and so on. Hence भ = — ॐ ॐ ; ज = ॐ — ॐ ; स = ॐ ॐ — ; य = ॐ — — ; र = — ॐ — ; त = — — ॐ ; म = — — — ; न = ॐ ॐ ॐ ; where — stands for a long syllable and ॐ for a short one. ल denotes a short (लघु) syllable and ग (गुरु) a long one. Now, if we know the scheme in *Ganás*, of a metre, we can at once test a stanza. यति or the caesura, is the pause that is made in reciting a quarter.

Vrittas are divided into समवृत्त in which all the *Padas* are similar, or अर्थसमवृत्त in which the alternate quarters are similar, and विषमवृत्त where all the quarters are dissimilar. In metres regulated by (मात्रा) syllabic instants, one मात्रा is allotted to a short vowel and two to a long one.

The following are the schemes of the metres used in this book, which should be made by heart.

(1) इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । त, त, ज, ग and ग. stanzas III. 2, 3, 4 etc. are in this metre.

(2) उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । ज, त, ज, ग, ग. Stanzas I, 87, iii. 75, 76, are in this metre.‡

(3) उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ । पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ When इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा—of which the schemes are given above, or any two metres are mixed in one stanza, the metre is called उपजाति. The metre of the whole of the first and fifth cantos with a few exceptions is उपजाति.

(4) वंशस्थ—वंदति वंशस्थमिदं जतौ जरौ । ज, त, ज, र. Stanzas III. 65 to 76, and almost the whole of the V canto, &c. are in this metre.

(5) युष्पिताग्रा—अयुजि नयुगरेफतो यकारः । युजि च नजौ जरगाश्च युष्पिताग्रा ॥ (अयुजि) In Padas one and three (odd) न, न, र, य; and in Padas two and four (युजि) न, ज, ज, र, ग. Stanzas I, 88; 89; 90; III, 77, are in this metre.

(6) शिखरिणी—रसैरुद्विष्टा यमनसभलागः शिखरिणी । य, म, न, स, भ, ल, ग—the pauses being after the sixth and the eleventh syllables. Stanzas III, 78, 79, in this metre.

(7) सग्वरा—अथैर्यानां त्रयेण त्रिभुनियतियुतास्तग्वरा कीर्तितेयम् । म, र, भ, न, य, य, य.—pauses after each seventh syllable. Stanzas III, 80, 81, are in this metre.

(8) वियोगिनी (also called वैतालीय). विषमे ससजा गुरुः समे सभरालोऽथगुरुर्वियोगिनी ॥

Odd quarters—स, स, ज, ग.

Even quarters—स, भ, र, ल, ग. Almost the whole of the fourth canto is in this metre.

(9) अलुट्टुम्—लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमम् । द्विचतुः पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has the fifth of each quarter short, the sixth long and the seventh alternately long and short—each quarter containing eight syllables. The second canto has this metre in almost all stanzas.

(10) नर्दटक—यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् । न, ज, भ, ज, ज, ल, ग. Stanzas IV. 70, 71, and 72 are in this metre.

(11) शार्दूलविकीर्णितम्—सूर्याभैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविकीर्णितम् । म, स, ज, स, त, त, ग. Stanza IV. 73 is in the metre.

(12) उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः । त, भ, ज., ग, ग, ग.
Stanzas V. 55, 57, 58, 60 and 61 are in this metre.

(13) मालिनी—ननमययुतेयं मालिनी भोगिलेकैः । न, न, म, य, य.,
The pauses are after the 8th and the 7th syllable. Stanza
V, 56. is in this metre.

(14) प्रहर्षिणी—व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । म, न, ज, र, ग. The
pauses are after the third and the tenth syllable. Stanza V. 59
is in this metre.

GLOSSORIAL INDEX.

“अ.”

अगह I. 52 Agallochum.
 अग्रणी II. 35 A leader.
 अंकुर V. 9 A shoot.
 अंकुश V. 35 Good.
 अंगद II. 10; 12. Armlet.
 अञ्जन III. 61; 68 Collyrium.
 अतिथि V. 5 A guest.
 अधिज्यधन्वन् One who has his
 bow strung.
 अध्वर IV. 2 A sacrifice.
 अनवय II. 53 Faultless.
 अनङ्ग III. 17 God of love.
 अनिल III. 15 Wind.
 अनुगुण II. 73 Favourable.
 अनुनीति I. 57 Propitiating.
 अनुयात्रा I. 56 Going after.
 अनुसार I. 75 Following; Track.
 अन्तर I. 39 Difference.
 अन्तरीय III. 48; 56 Undergar-
 ment.
 अन्त्र IV. 61; V. 42 Entrails.
 अन्वय I. 12; I. 71 Race.
 अपर III. 79 The hind leg.
 अरुज III. 29 Lotus.
 अभितः I. 62 Near, towards.
 अभिधान I. 17; 21 A name.
 अभिरति I. 57 Liking.
 अभिसारिका I. 3 A woman going
 to her lover by ap-
 pointment.
 अभलिह I. 4 Touching the
 clouds.
 अम्बर V. 26; 51 Sky; cloth.
 अंश III. 8 A ray.
 अंस III. 30; 81 Shoulder.
 अरविन्द III. 19 A lotus.
 अराति IV. 4 An enemy

अरालकेशी I. 33 Ringlet-haired-
 one.
 अर्क II. 41; V. 59 The sun.
 अर्घ्य V. 61 Offering of water.
 अर्थना IV. 27 Request.
 अलक्तक III. 7 Red lac.
 अवजित I. 41 Conquered.
 अवतंस III. 10; 39 Ear orna-
 ment.
 अवदात I. 13; III. 81 Holy;
 white; pure.
 अवमान I. 2 Disrespect.
 अवरज IV. 48; V. 12 Younger
 brother.
 अवलेप IV. 36 Pride.
 अव्यय II. 33; V. 14 Unchange-
 able.
 अशनि IV. 70; V. 54 Lightning.
 अशिव V. 34 Unholy; impure.
 अश्मन् I. 11 Stone.
 असु IV. 70; V. 34 Life.
 असौहित्य II. 34 Want of satis-
 faction.
 अमृक् IV. 70 Blood.
 अस्तकूट I. 65 Western moun-
 tain.

“आ”

आकर III. 33; 36 Store.
 आकृत II. 69 Emotion.
 आक्षेप II. 68 Flapping.
 आख्यम् I. 39 Called.
 आतशोक I. 86 Grieved.
 आर्ति II. 3; 34 Pain.
 आपृत I. 64 Shaken.
 आघोरण V. 29 Driver of an ele-
 phant.
 आमय I. 8 Disease.
 आयत I. 71; II. 3 Large.

आलम्बनदण्ड I. 76 Supporting staff.

आलोल II. 5 Unsteady.

आवासयष्टिः III. 80 Perching stick.

आशीय I. 20 Of the quarters.

आशु I. 53 Quickly.

आशुग V. 54 An arrow.

आसव III. 75 Wine.

आसार I. 67 Sharp shower.

आस्य II. 31; III. 21 Mouth.

आहव III. 14; Battle.

आहाव V. 13 Trough of water.

आहुति V. 5 Oblation.

“इ”

इङ्गुदी V. 9 A kind of wild oleagenous fruit.

इन्दीवर III. 28; 37 Blue lotus.

इन्दुकान्त I. 25 Moon-stone.

इन्द्रनील III. 8 Sapphire.

इन्धन IV. 23 V. 15. Fuel.

इषिकनूल V. 8 The filaments of reeds.

“ई”

ईश्वरा I. 47 Goddess Parvati.

“उ”

उग्र I. 64 Excessive, fierce.

उरज V. 691 A hut.

उत्कर्ण I. 54 Having raised ears.

उत्तमाङ्ग I. 24 The head.

उत्तरीय II. 42; 79 Upper-garment.

उत्तान V. 49 Lying on the back.

उत्तुङ्ग I. 55 Lofty.

उत्पल III. 28; 44 A lotus.

उत्तमङ्ग I. 47; II. 45 Laps, slope.

उत्सरणम् I. 40 Moving.

उदय I. 4; 10, IV. 47. Fierce.

उदन्या III. 28 Thirst.

उदन्वत् II. 37 Ocean.

उदयाचल I. 69; V. 20 The Eastern mountain.

उदाम V. 10 Lond.

उदबृंहित I. 11 Heightened.

उन्दुर IV. 11 A rat.

उन्नतवृत्तिः I. 24 Lofty, excellent.

उपगृष्टि III. 43 Embrace.

उपदेशक III. 70 Condiment.

उपरुद्ध I. 14 Cheeked.

उपल I. 11 Stone.

उपवेश V. 4, 8 Sitting.

उरग IV. 24; V. 45 A Serpent.

“ऊ”

ऊरु V. 48 Thigh.

“क”

कञ्जु I. 58 Straight.

कते V. 30 Without.

कमुद्विप् V. 33 A demon.

“ए”

एण I. 56 Deer.

“ओ”

ओजस् I. 12. Prowess

“क”

ककुत् II. 46 The bull.

कक्ष्या III. 16 Girdle.

कक्ष II. 29 glances.

कटाह I. 17 Cauldron, name of a country,

कण्टक III. 9; 36 Thistle, enemy.

कण्ठग्रह II. 66 Embrace.

कणिका III. 40; 89 Particle.

कन्दर V. 3 Cave.

कन्धरा II. 31; V. 29 Neck.

कज्जल II. 59 III. 27 Collyrium.

कपाल II. 44 Skull.

कबन्ध II. 56 Headless human corpse.

कर V. 37; 47 Hand, Ray.

करट III. 29 An elephant's temple,

करवीर III. 6; 15. Name of a plant.
 करण IV. 70 A limb, body.
 करङ्कु IV. 53 The skull, bones
 करीरी V. 36. The root of the tusk of an elephant.
 कर्णिकार III. 8 A name of a tree.
 कर्कोट II. 31 Name of a serpent.
 कल्प I. 27 Like.
 कल्पित I. 77 Accomplished served.
 काल्चन I. 66 Gold.
 काञ्ची I. 18; III. 16, 42 Girdle. name of a city.
 कातर III. 76 Unsteady.
 कामिनी I. 21 A woman.
 कार्तस्वर II. 45 Gold.
 किरीट IV. 16 A crown.
 किशोर V. 9 The young one.
 कीट II. 14; V. 7 An insect.
 कीनाश II. 27 The God of death.
 कुक्षि II. 18; 75; V. 60 Stomach, belly.
 कुञ्ज II. 48 A bower.
 कुट्टिम II. 50 Pavement.
 कुङ्कुम III. 27; 6. IV. 7 A bud.
 कुरङ्ग III. 26; V. 4; 38; I. 57 68 A deer.
 कुण्डल III. 49 A lotus.
 कुम्भ I. 41, A jar.
 कुमुद I. 23 A night-lotus.
 कुलिश II. 52; IV. 65 The thunderbolt.
 कुसुम्भ III. 36 Safflower.
 कूटस्थ II. 30 Unchangeable.
 कृकवाकु II. 45 A pea-cock.
 कृपाण V. 26; 46; 48; A sword.
 केतु I. 71, III. 33 A banner.
 कैली III. 40 Sport.
 कोकिल IV. 73 Cuckoo.

कोटि I. 4; II. 10; IV. 72 End, points.
 कोश I. 23; 27 III. 49; 55; V. 18; 45. Scabbard, the cup or hollow (of a lotus). Treasure.
 कौकुभ II. 50 Made of saffron.
 क्रौञ्च I. 5 Name of a mountain.
 कणत् I. 52. IV. 60 Gingling, making a sound.
 क्रतु IV. 2; 15 A sacrifice.
 क्रम I. 60 A position of attack.
 क्रुध् I. 43 Anger.
 क्रोड I. 62 IV. 13 Bosom.
 क्रमथ IV. 51 } Fatigue.
 क्रमथ II. 60 }

“ख”

ख I. 56 The sky.
 खग III. 29 V. 47 Bird.
 खड्ग V. 4, 9; 50 Sword.
 खण्ड I. 13; 50 III. 41 Piece.
 खलीन II. 41 Bit of a bridle.
 खात or खातक I. 5; V. 9 A moat.
 खेद II. 78; V. 34; Fatigue; Grief
 खुर V. 42 Hoof.

“ग”

गण्ड I. 61; 88 III. 43; 71 V. 3, 24 Rhinoceros; cheek.
 गण्धूष III. 70 Mouthful.
 गन्धवाह III. 19 Wind.
 गहन I. 45, 73 Forest.
 गिरिधन्वन् II. 26 An epithet of Siva.
 गीर्वाण II. 9 God.
 गुण I. 18; 30; V. 31 Quality; Bow-string.
 गुरु I. 17; 52 V. 61 Heavy; Preceptor.
 गोचर I. 71; II. 77 Reach, Being in the reach.

५५१-७३
प्रथित I. 58 Tied, Woven.

“घ”

घटा I. 10 A multitude.

घन I. 73, 36 Thick, a cloud.

घर्म IV. 24 Heat.

घृणिन् IV. 63 Compassionate.

घूर्ण III. 74 Rolling.

“च”

चण्डी III. 29 Name of a Goddess.

चन्द्रकान्त I. 51 Moon-stone.

चन्द्रकिन् I. 51 Pea-cock.

चय III. 9 Collection.

चरु IV. 3 Oblation.

चषक III. 73 Goblet.

चाटु I. 57 Agreeable words.

चापल V. 23 Fickleness or rashness.

चामर II. 67; V. 41 Chowrie.

चामीकर IV. 3 Gold.

चित्रभातु I. 21 Fire.

चीरिन् II. 36 Clothed in rags.

चूडा I. 24 Crest.

चेष्टा I. 57 Gestures, actions.

“छ”

छल I. 20; 24 Disguise, garb.

छटा I. 24 Lustre, streak.

छिदा III. 37; IV. 40 Cutting.

“ज”

जगती I. 45 World.

जठर IV. 38 V. 50 Belly.

जहीकृतः I. 76 Broken down, benumbed.

जतु I. 81 Lac.

जल्पन II. 34 Prattling.

जव V. 31; 41 Speed.

जवन V. 41 Fast.

जागर्या I. 68 Wakefulness.

जातु I. 41; IV. 23 Perhaps.

जातु V. 39 Knee.

जाल I. 50 Collection.

जिगीयुः I. 14; 16 Desirous of conquest.

जिघ्र I. 40 Crooked, curved.

जिह्वा V. 6 Tongue.

जीमूत I. 10 Cloud.

जीर्ण I. 76 Old, shattered.

जोषम् IV. 27 Silently

“त”

तट I. 72; 74 Slope.

तदित् II. 31 Lightning.

ततः I. 6; 10; 16; V. 1; 51 Spread over.

तनूज I. 74 A son.

तपन III. 64 V. 24 The sun.

तपस्विन् V. 7; 8 An ascetic.

तपोजुष V. 13 An ascetic.

तमस् V. 27 The quality of darkness or ignorance, darkness.

तमसा I. 72 A river.

तरम् V. 43 speed.

तरंग II. 60 III. 31; 33 A wave

तर्क I. 60 Conjecture; guess.

तल्प III. 76; 81 Bed.

ताण्डव III. 80 Dance.

ताक्ष्य II. 31 Garuda.

तालवृन्त I. 66 A fan.

तिग्मशुति V. 54 The sun.

तिर्यक् I. 41 Lower animal.

तीरी III. 6, V. 24 An arrow.

तुदुम IV. 55 A rat.

तुण्ड V. 60 A beak.

तुरङ्ग I. 60 V. 48 Horse.

तुर्यक I. 20 Name of a country, Incense.

तुलाकोटि I. 28 III. 16 Anklet.

तुषारांशु II. 6 The moon.

तूणीर I. 53 A quiver.

तूर्णम् I. 53 V. 34 Quickly.

तुलिका I. 33 Painting brush.

त्रास I. 61; 68 II. 71; 66 Fear.

त्रियामा I. 66

त्रिविष्टप V. 55 Heaven.

त्विद् I. 39; 66 III. 68; 72 V.
26 Brilliance.

“ द ”

दन्तच्छद III. 61 Lip.

दन्तिन् I. 28 V. 35; 36; 41 An
elephant.

दर्प II. 36 Pride.

दशनच्छद I. 36 Lip.

दान IV. 9 Rut, gift.

दावाग्नि II. 1 Conflagration in
a forest.

दिग्ध I. 75 Besmeared.

दीधिति I. 65 Ray.

दीर्घमूत्रम् I. 35 Procrastinating,
having a long fibre.

दीर्घिका III. 32 A well, pond.

दुन्दुभि IV. 43 V. 17 A drum.

दुवार II. 11 Irresistible.

दृढ I. 5 Hard.

दोम III. 33 A hand.

युति III. 5; 22; IV. 71 Brilliance, lustre.

द्रविण IV. 1 Wealth.

दुहिण III. 31 God Brahmā.

द्रिज III. 21 V. 15; IV. 39 A
brahmin; a bird.

द्वितय I. 37 A pair.

द्विप V. 36; 53 An elephant.

द्वीपिन् I. 60; V. 23 A leopard.

द्विरेफ III. 57 A bee.

“ ध ”

धनद I. 52 Kubera, God of
wealth.

धन्विन् I. 53 An archer.

धराधर II. 49 A mountain.

धर्म्य II. 56 Right, Religious.

धारी IV. 10 Nurse.

धिषणा II. 33 Intellect.

धूर्जटि II. 43 Shiva.

धूसर V. 5 Dusky, Dirty.

धुव II. 24 Certain.

ध्वज V. 25 A banner

ध्वस्त I. 50 Destroyed, Devasta-
ted.

“ न ”

नक्तंचर II. 71 Demon.

नप्तृ I. 47 Grandson.

नाग I. 49; 90; 50 Serpent.

नाल I. 35 Stalk.

निकट III. 25; IV. 28; 73 Near.

निकीलित V. 37; 38 Fixed; nail-
ed.

निकुञ्ज I. 50; 52 Bower.

निखिल IV. 37 Entire.

निगड III. 79 Chain

निज I. 68 Own

नितम्ब III. 16; 34; 35; Hip,
slope

नितान्त I. 17 Extremely.

निधन V. 36 Death

निर्दहक IV. 47 Destroyer

निभ I. 10, 12 Resembling.

निभृतम् IV. 55 Safely, secretly

निरागः I. 77 Faultless

निर्झर I. 52 II. 42 I. C9 Stream.

निर्वन्ध IV. 17 importunity.

निर्मोक I. 4; III. 68 Slough.

निर्वाण II. 17 Creation

निष्टदन I. 26 Destroyer

निष्ठा I. 83; III. 69 State, condi-
tion, preparation

निष्पन्द I. 25 Oozing

निसर्ग I. 28 III. 10 Nature

निष्प्रिश V. 59 Sword

निस्पन्द II. 74 Silent, motionless

नीवार

V. 3; 13 Wild rice.

वृत्तिः II. 9 Praise.

नूपुर III. 7; 16 Anklet.

न्यास II. 79 III. 49 V. 35
Placing; Pricking

“ प ”

पक्ष III. 80 IV. 34 V. 20 Wing;
alternative.

पक्षाति III. 81 Wing.

पक्ष्म I. 40 Eyelash.

पञ्जर V. 8 A cage.

पङ्क्तिः I. 12; II. 51 III. 37 Line,
Ten.

पटल I. 48 A collection.

पटह III. 80 V. 56 A drum.

पतङ्ग I. 68 III. 67 The Sun.

पतत्रिन् V. 20 V. 34 a bird,

पत्र V. 26 A leaf.

पत्रिन् I. 74; V. 33 An arrow.

पदिक V. 28 a foot-soldier.

पद्मा II. 7; III. 54 Goddess
Laxmi.

पद्मराग I. 24 II. 61 A ruby.

परम्परा II. 21 Row, line.

परशु V. 37 A battle-axe.

पराग III. 54 Dust, pollen.

परार्घ्य I. 1 supreme.

परावृत्ति II. 24 Reversing.

परिणाम III. 5 Development.

परिवृद्धि I. 21 Increased.

परिवृंग II. 43; 63 III. 38 Em-
brace.

पर्याय II. 67 III. 58 Alterna-
tion.

पटारा III. 20; 40 A leaf, name
of a tree.

पस्वल IV. 25 Pond.

पादल III. 6 Red.

पाटव IV. 15 Skill.

पाटित II. 14 Torn.

पाणि V. 45 The hand, Ray.

पात्र I. 80 The receptacle.

पाद I. 67; 80 Foot, ray,

पारिप्लव I. 54 Rolling, unsteady.

पार्श्व V. 46 Side.

पार्ष्णि II. 7 The heel.

पावक V. 52 Fire.

पाश II. 22 Noose.

पिंग II. 31 Tawny.

पिशंग I. 64 Tawny.

पिशित II. 56; IV. 52; V. 60 Flesh

पुत्राग III. 22 Name of a tree;
the best among men.

पुरन्दर II. 1 Epithet of Indra.

पुरुद्धत II. 9 Epithet of Indra.

पुरोग I. 86 Foremost.

पुष्कर I. 9 A drum.

पूषन् II. 40 The sun.

पोतिका V. 8 Young one.

पोष I. 78 Nourishment.

पौरुष IV. 39 Bravery.

पौलोमी II. 54 Wife of Indra.

पृथु IV. 28 Big.

पृथुक II. 4 IV. 28 The young
one.

पृषत्क V. 34 An arrow.

प्रकर I. 50 Spreading.

प्रकर्षः I. 8; 32; 36 Excellence.

प्रघह II. 41 Reins.

प्रघस I. 19 Voracious.

प्रजा I. 44 Subjects, offspring.

प्रतान I. 23; 43 V. 32; 54 Sheet;
row.

प्रतिक्रोश II. 49 Echo.

प्रातनिम्बन I. 61 Echo

प्रतिपक्ष III. 18 Rival, oppo-
nent.

प्रतिम V. 32 Like.
 प्रतिलोम II. 43 V. 33 Contrary;
 opposite.
 प्रतिहार III. 25 Door.
 प्रथित IV. 2 Known.
 प्रबन्ध I. 89 III. 76 Composi-
 tion. continuity.
 प्रबुद्ध I. 38 Awakened, bloom-
 ing.
 प्रभञ्जन V. 33 Whirlwind.
 प्रमथ II. 30 An attendant of
 Shiva.

प्रमाण I. 6 Measurer, measure.
 प्रवण IV. 38 Bent on, prone.
 प्रवाल III. 5 Shoot; coral.
 प्ररोह IV. 37 Shoot.
 प्रष्ठ II. 33 Foremost, chief.
 प्रसंग V. 50 Forcibly; hastily.
 प्रसन्न I. 61; 71
 प्रसाद IV. 38 Purity; Prope-
 tiation.
 प्रसून III. 26 Blossom.
 प्रहार V. 50 stroke.
 प्रादुर्भाव II. 46 Manifestation.
 प्रालेय III. 13 Frost.
 प्रेतराज II. 56 The God of the
 dead.

प्रवङ्गम V. 3 Monkey,

“क”

कणा II. 32, 44 V. 20 Hood.
 कण्ठ III. 6 IV. 46 V. 55 The
 head of an arrow; fruit.
 फलेग्रहिन् V. 5 Bearing fruit.

“ख”

खन्दिन् III. 76 A bard.
 खन्धुर I. 70 Pretty.
 खई I. 41 Tail.
 खल V. 28 V. 34; 54 Strength,
 army.

बहुल V. 56 Great.
 बाणासन I. 22 A bow.
 बाल I. 74 Young.
 बालिश II. 52 Foolish.
 बिडौजस् II. 72 Indra.
 बिन्दु I. 60; V. 23 Drop; spot.
 बृहत् Great.
 बृंहित I. 74 The roaring of an
 elephant.

“भ”

भक्ति II. 68 Arrangement de-
 votion.
 भर II. 2 Burden.
 भवानी I. 43 Goddess Parvati.
 भवित्री I. 26 Would be, future.
 भाजन V. 2 A pot, vessel.
 भासुर I. 37; 51 Shining, res-
 plendent.
 भिन्न I. 3 Shaken, mixed.
 भिषग् I. 61 A physician, sur-
 geon.
 भीषण V. 54 Terrible.
 भुजङ्ग I. 18 A serpent, a para-
 mour.
 भैरव V. 17; 18 Dreadful.
 भोग II. 5; 72; 78 Body, enjoy-
 ment.
 भोगिन् II. 5, 72; IV. 55 A
 serpent.
 भृशम् I. 54 Quickly.

“म”

मकर II. 4 Allegator.
 मकराकर IV. 59 Ocean.
 मज्जा V. 17 Marrow.
 मण्डन I. 25 Decoration.
 मण्डल I. 25 Orb, circle.

नीवार V. 3; 19 Wise.
 मन्दर II. 10 Name of a mountain
 मन्दिर V. 7 House.
 मन्थर I. 89; 79 Slow, heavy.
 मनोज्ञ III. 3 Charming.
 मरीचि I. 50 Ray.
 मर्म I. 15 Vital part.
 मल्लिकाश III. 81 A kind of bird.
 मसीपयस् V. 23 Ink.
 मह I. 27 A adoration.
 महीभुज V. 43 A king.
 महीरुद्र V. 27 A tree.
 मातङ्ग II. 4 An elephant.
 मातरिश्वा II. 23 Wind.
 माथक II. 20 Destroyer.
 मार्गण I. 71; 72 Arrow.
 मार्तण्ड III. 80 The Sun.
 मुकुट III. 65 Bud.
 मुदद् I. 3 III. 80 IV. 29 Delight.
 मुपितः I. 28 Robbed.
 मुहुः I. 58; 62 Often.
 मुर्ति I. 76 Body, image.
 मूर्धन् III. 8 The head.
 मृगलाञ्छन I. 63 The moon.
 मृगव्य I. 63; 88 Hunt.
 मृणाल III. 60 A lotus.
 मृत्स्ना V. 9 Earth.
 मृष V. 36 Battle.
 मेघ II. 45 Ram.
 मोक्ष V. 55 Final beatitude;
 discharging.
 मौञ्जी I. 81 Girdle made of
 Munja grass.
 मौलि I. 22 II. 3 Head.

“य”

यजनाथ II. 55 Kubera.

Self control-
 one.

यवम् IV. 38 Grass.
 यावक III. 31, 54, 61 Red dye.
 युक्ति V. 55 Joining, acts.
 यूथ I. 62 A herd.
 योग II. 17 Meditation, Join-
 ing.
 योषित् III. 39 Wife

“र”

रक्षम् I. 42 Demon.
 रजम् V. 27 Quality of रजस.
 Dust.
 रण II. 1 Battle.
 रदन V. 60 Tooth.
 रथाङ्ग V. 44 Dise.
 रंहस् II. 2 V. 25 Speed.
 रय I. 72, III 36 Speed.
 रव I. 74 II. 49 III. 80; V. 18
 Sound.
 रशना I. 30 Girdle-string.
 रसना IV. 48 Tongue.
 रहः III. 15 Secret.
 राग I. 69 III. 5. 18; 23; 24
 Redness, Love.
 राजि I. 33 Line.
 राजीव I. 64 Lotus.
 रामा III. 34 Woman.
 रुच् III. 24 Splendour.
 रेशु I. 52 III. 36 Dust.
 रोदसी V. 25 Heaven, Earth.
 रोधम् III. 42 Bank.
 रोमहर्ष III. 43 Horripilation.
 रोमाश्च III. 7
 रोष V. 26; 46 Anger.
 रोहितवाजिन् IV. 3 Fire.

“ल”

लक्ष्य V. 28; I. 62; Target.

दण्डाट III. 18 Lac.

काष्ठा III. 18 Lac.

काजा V. 7 Parched grain.

काण्डन V. 25 Mark; Blemish.

कीटा I. 28 II. 4; 79 V. 46 Sport.

कृत्तिका IV. 56 Spider.

लोहित V. 51; 58 Red.

“व”

वक्त्र II. 31; 57 Mouth.

वज्र II. 62 Diamond.

वडभी I. 9 Eave.

वनज I. 87; 32 Lotus

वन्ध्य I. 44, III. 7 Fruitless.

वन्य I. 80 Wild.

वर्मन् III. 29 V. 30 Pathway.

वर्मन् I. 70 Armour.

वर्षा: II. 32; 77 Rainy-season.

वलय III. 41 Bracelet, circle.

वल्कल V. 2 Bark-garment.

वल्गा V. 48 Reins.

वलिगत V. 9 Jumping.

वसा V. 60 Fat.

वसु V. 53 Wealth.

वाजिन् V. 29 A horse.

वात्या I. 21 Wind.

वारण II. 79 V. 29 An elephant

वारिद II. 60 A cloud.

वारिधि V. 20 Ocean.

विप्रह I. 35 II. 22 IV. 59 V. 4,

26, fight; quarrel; catching of birds; Body,

विच्छृष्ट I. 76 Blind.

विटंक I. 49 Dovecot.

वितति I. Line.

वितान I. 25; 81; III. 29 Sheet,

canopy.

विद्रुम III. 12, 60 Coral.

विद्विष् V. 77 An enemy.

विधुर IV. 1 Distressed.

विपश्च III. 13

विप्रयोग III. 13 Separation.

विष्टव II. 25 Distress.

विभा I. 11 Lustre.

विभ्रम II. 69 Gestures.

विरंचि III. 55 Brahma.

विवक्षु I. 55 Desirous of speaking

विवर V. 45 hole.

विवस्वत् I. 69 III. 2 The Sun.

विवृत्ति I. 10 Flashing.

विशद IV. 56 Pure, clear.

विशिख V. 55. An arrow.

विशोचण V. 2 Drying.

विश्वभुज I. 87 Fire.

विभ्रम I. 63 Rest.

विश्राणित I. 9 Given.

विषम I. 89 Uneven.

विष्टर IV. 17 V. 19 A seat.

विस्फुलिंग I. 65 A spark.

विहंग III. 15 A bird.

विहायस् V. 41 The sky.

वीचि V. 34 A wave.

वृत्त I. 35 Round.

वृत्ति I. 56; 78 Existence.

वृन्त IV. 20 Stem.

वृन्द I. 9; 54 Multitude.

वृषाकपि: II. 59 Fire.

वैकंकत IV. 21 Made of विकंकत tree.

वैकुण्ठ II. 52 Indra.

वैवर्ण्य II. 59 Paleness, change of colour.

वैशस IV. 18 Cruelty.

व्यग्र II. 70 Intent, occupied in.

व्यजन III. 63 Fan.

व्यत्यय II. 25 Interchange.

व्यथ I. 46 Striking.

विवार V. 3: 12

वज्र V. 61 Multitude.

व्रत I. 76 Vows; Rules.

व्रतयन् II. 37 Abstaining from.

वीडा II. 54 Bashfulness, shame

"श"

शंख II. 11; III. 4 A conch.

शनैः V. 7 Slowly.

शमी I. 1 Name of a plant.

शरजन्मा I. 62 Kartikēya.

शरण V. 5 House; shelter.

शरण्य I. 71 One who gives
shelter.

शरभ a kind of fabulous animal.

शर्वरी III. 72 Night.

शस्त I. 38 Praised.

शस्य V. 13 Praiseworthy.

श्लथ IV. 57 Loosened.

शातन V. 16 Destroyer.

शायिका II. 72 Sleep.

शार III. 26 Variegated.

शाव I. 54 Child.

शिवण्डिन् V. 1 Peacock.

शिखा IV. 72 Flame.

शिलिन् I. 41 Fire; Pea-cock.

शित V. 35 Sharp.

शिति III. 28 Dark.

शिरस्त्र V. 17 Helmet.

शिल्पीमुख III. 14 V. 31; 53 Bee;
arrow.

शिशु V. 6 Child.

शुचि IV. Pure, white.

शुदान्त II. 73 Harem.

शुष्क V. 54 Dry.

शैल V. 3 Mountain.

शोणित II. 31 Blood.

श्रेणी II. 32 Row; line.

Self counter.
one V. 22 Beast.

"य"

यद्द्विष I. 14 The six passions
(enemies.)

यण्ड III. 39 Collection.

"स"

सगदः II. 26 Holding a man
affected by a disease.

सत्त्व V. 27 animal, quality
Sattva; goblin.

सदम् IV. 22 Assembly.

सन्तति V. 30 Line; row.

सन्धि I. 35 Joint; twilight.

सपदि I. 90 at once.

समीरण V. 10 Wind.

संख्यान I. 31 Counting.

सम्पुट V. 3 Hollow.

सम्भावित I. 28 honoured.

संसद् II assembly.

संहति III. 9 Compactness, co-
lection.

संहार II. 17 Destruction.

सरणी I. 27 Line, swarm.

सरम् I. 63 Lake.

सरसी I. 5 Lake.

सरीमृप् IV. 58 a serpent.

सादिन् V. 48 horseman.

सामन्त I. 24 Feudatory prince.

सामि III. 49. half.

सार I. 67; 80 heavy, strength.

सारंग V. 9 Deer.

सागस I. 64 aquatic fowl.

सार्ध I. 18 Caravan, rich.

सासहि II. 18 Enduring.

सुदर्शन II. 73 V. 15 The Dis-
of Pari; good to look at.

सुमनम् III. 1 Flower.

सैनिक V. 27 a soldier.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK
3673
K8
1908

Kumāradāsa
Janakiharanam of Kumardasa,
cantos I-V

